

6-2008

ARCHE

ПАЧАТАК

6-2008

ARCHE 6 (69)
чэрвень 2008

Навуковы, навукова-папулярны, грамадзка-палітычны і літаратурна-мастацкі часопіс «ARCHE Пачатак» выдаецца зь верасьня 1998 году штомесяц.

РЭДАКЦЫЯ:

Валер Булгакаў — галоўны рэдактар

Віктар Жыбуль — рэдактар

Алена Казлова — сакратарка рэдакцыі

Аляксандра Макавік — рэдактар

Сяргей Макарэвіч — распаўсюднік

ARCHE is a Partner of European Cultural Journals Network Eurozine
(www.eurozine.com)

Адрас для допісаў: ARCHE, а/с 3, 220018, Менск-18.

E-mail: arche@arche.org.by.

Заснавальнік: Андрэй Дынько.

Выдавец: установа «Рэдакцыя часопісу «Архэ-Пачатак». Пасьведчаньне аб дзяржаўнай рэгістрацыі № 530 ад 4.05.2001.

ISSN 1392-9682

Юрыдычны адрас: вул. Нававіленская 24/1А, каб. 2П, 220053, Менск.
Цана дамоўная.

Рэдакцыя не вяртае і не рэцэнзуе рукапісаў. Рэдакцыя рэдагуе матэрыялы, прынятыя да друку.

Часопіс можна замовіць у распаўсюднікаў:

Баранавічы — Руслан Равяка, п/с 13, 225409, Баранавічы-9, тэл. (029) 767-20-37.

Барысаў — Алег Лучына, п/с 714, 222120, Барысаў-1, тэл. (029) 33-99-161.

Берасьце — Ігар Бараноўскі, тэл. (0162) 25-61-55.

Віцебск — Барыс Хамайда, тэл. (0212) 34-52-41.

Гомель — Ларыса Шчыракова, тэл. (029) 341-66-94;
Дзяніс Федарэнка, тэл. (029) 733-55-22.

Полацак — Алесь Аркуш, тэл. (0214) 41-85-19.

Магілёў — Алесь Асіпцоў, тэл. (0222) 25-57-85, (029) 625-57-85.

Менск — Сяргей Макарэвіч, тэл. (029) 505-39-11.

Шукаем распаўсюднікаў зь іншых мясьцінаў.

Падпіска на часопіс «ARCHE Пачатак» прымаецца ўва ўсіх аддзяленьнях «Белпошты».

Падпісана ў друк 7.07.2008.

Выхад у сьвет 17.07.2008. Фармац 70x100 1/16.

Друк афсэтным. Гарнітура Школьная. Ум. друк. арк. 15,5.
Наклад 200 асобнікаў. Замова

Надрукавана з гатовых дьяпазытываў заказчыка ў друкарні ТАА «Паліграфт», вул. Кнорына, 50, 220103, Менск.

У афармленьні першай старонкі выкарыстаны фатаздымак Юліі Дарашкевіч. Дызайн Ягора Шумскага.

© «ARCHE Пачатак», 2008

П а д п і с н ы і н д э к с 0 0 3 4 5

ARCHE on-line: <http://arche.org.by>

ЗЬМЕСТ

АНАЛІТЫКА	5	ВІТАЛЬ СІЛІЦКІ Дагнаць і перагнаць Эўропу. Новая лёгка лукашэнкаўскай трансфармацыі
	16	ПЁТРА РУДКОЎСКИ Колькі беларускіх моў будзе ў 2010 годзе?
	25	РОБЭРТ КАГАН Канец канца гісторыі. Чаму XXI стагодзьдзе будзе падобнае да XIX
КРЫТЫКА	45	АНДРЭЙ ДЫНЬКО Драма, што мы ня рускія
	52	АЛЕСЬ АНЦІПЕНКА Найноўшая гісторыя беларускага каляніялізму
	59	ДАНИЛА ЖУКОЎСКИ Nobody's perfect
	66	РАШЭД ЧОЎДХУРЫ Левы папуліст, якога раней не было
	74	АЛЯКСАНДАР ПАШКЕВІЧ Гарадзенскі ўнівэрсытэт у багне крывадушнасьці і цынізму
	80	ЯН ЛЕВАНДОЎСКИ Кніга, далёкая ад элемэтарнай навуковасьці
	84	СЯРГІЙ ЕКЕЛЬЧЫК Неартадаксальная кніга, якая выкліча палеміку
	89	ЭДВАРД Л. КІНАН Доўгачаканая кніга і гіпотэза аб Быкоўскім
КРУГЛЫ СТОЛ	103	КЛЕР ЛЕ ФОЛЬ Паміж рэвалюцыяй і цішынёй
	109	ТАЦЯНА ЧУЛІЦКАЯ Беларусь: дэвіянтны выпадак сыстэмнай трансфармацыі?
	122	УЛАД НАВІЦКІ Заганнае кола шэрай зоны стабільнасьці
ГІСТОРЫЯ	140	ТОМАС М. БОН «Супраціў» і «сваволя» ў Менску. Адпорныя паводзіны ў Савецкім Саюзе
ЛІТАРАТУРА	158	ЛЮБКО ДЭРЭШ Культ. Заканчэньне
	230	«Пісьменства —эта акушэрства». Зь Любком Дэрэшам гутарыць перакладчыца Марыя Мартысевіч
РЭЦЭНЗІІ	236	АНДРАНИК АНТАНЯН Мама —анёл, а тата —нэгрыцянскі кароль. «Піпі Доўгаяпанчоха» па-беларуску

CONTENTS

ANALYSES	5	VITAL SILICKI To Catch Up With Europe. The New Logic of Lukashenka's Transformation
	16	PIOTRA RUDKOŪSKI How Much of Belarusian Language Will Remain Till 2008?
	25	ROBERT KAGAN The End of the End of History. Why the Twenty-First Century Will Look Like the Nineteenth
CRITICISM	45	ANDREJ DYŃKO Drama that We Are Not Russians
	52	ALEŚ ANCIPIENKA Newest History of Belarusian Colonialism
	59	DANIŁA ŹUKOŪSKI Nobody's Perfect
	66	RASHED CHOWDHURY The Leftist Populist That Didn't Exist Before
	74	ALEŚ PAŠKIEVIČ Grodno University in Captivity of Hypocrisy and Cynicism
	80	JAN LEWANDOWSKI The Book That is Too Far From Elementary Scholarliness
	84	SERHY YEKELCHYK Unorthodox Book That Will Give Rise to Polemics
	89	EDWARD L. KEENAN The Long-Awaited Book and the Bykovskii Hypothesis
	103	CLAIRE LE FOLL Between Revolution and Silence
	109	TACIANA ČULICKAJA Belarus: a Deviant Case of a Systemic Transformation?
	122	UŁAD NAVICKI Vicious Circle in the Gray Zone of Stability
ROUND TABLE	132	Eurasian Values, European Desires
HISTORY	140	THOMAS M. BOHN «Resistance» and «Insubordination» in Minsk. Resistive Behaviour in the Soviet Union
LITERATURE	158	LUBKO DERESH The Cult (Part II)
	230	Literature is Obsterics. An Interview with Lubko Deresh
REVIEWS	236	ANDRANIK ANTANIAN Mummy is an Angel, Daddy is a Negro King. Pippi The Longstocking in Belarusian

Дагнаць і перагнаць Еўропу

Новая логіка лукашэнкаўскай трансфармацыі

Адной з галоўных высноваў праведзенай Беларускаім інстытутам стратэгічных даследаванняў у верасні 2007 г. канферэнцыі «Да новага бачання Беларусі»¹ была тэза пра заканчэнне ў краіне «безрэформавага» перыяду ў постсавецкім развіцці і пачатку адмысловага і абмежаванага працэсу «аўтарытарнай трансфармацыі». Гэтая тэза адразу сутыкнулася з крытыкай у беларускай экспертнай супольнасці. З аднаго боку, крытыкі ўказвалі на тое, што нейкія змены, якія пачалі адбывацца ў краіне, пакуль нельга назваць пачаткам лібералізацыі лукашэнкаўскага рэжыму.

Сапраўды, няма ніякіх знакаў, што ўлада гатовая да змянення свайго *raison d'être* (пошуку нейкай іншай мэты знаходжання ля ўлады, чым сама ўлада, якую збіраюцца ўтрымліваць бестэрмінова). Скептыкі тэорыі «трансфармацыі» лукашэнкаўскай улады таксама сцвярджаюць, што тыя змены, што адбываюцца ўнутры сістэмы ці ў яе адносінах з грамадствам і навакольным светам, не носяць якаснага характару і адпаведныя хіба працэсу росту валасоў на галаве, але ніяк не выпадзенню зубоў, не кажучы пра нейкую хірургічную аперацыю. Таксама аказаліся неабгрунтаванымі і меркаванні пра магчымыя перастаноўкі на палітычным алімпіе, якія быццам бы маглі даць старт нейкім пераменам: з'яўленне на тэлеэкраны у красавіку 2008 г. прэзідэнта Лукашэнкі са сваім малодшым сынам было не чым іншым, як паданнем выразнага сігналу, што першая асоба дзяржавы нікуды не сыходзіць і чуткі пра магчымую перадачу ўлады Віктару Лукашэнку былі пры-

Віталь Сіліцкі — палітэканом, дырэктар Беларускага інстытуту стратэгічных даследаванняў. Рэгулярна піша ў «ARCHE».

намсі перабольшаныя. Нарэшце, нейкія праявы паслабленняў у лукашэнкаўскай сістэме вельмі хутка змяняюцца адкатамі і вяртаннем да рэпрэсіяў.

Нават павярхоўны агляд тэндэнцыяў і працэсаў, што адбываюцца ў Беларусі цягам апошніх двух гадоў, не дае перавагі аніводнаму з бакоў (гл. Табліцу 1). У той жа час, тыя палёгкі, якія маюць месца найперш у эканамічнай сферы, не з'яўляюцца ўжо нейкімі касметычнымі мерамі: яны дазваляюць казаць не толькі пра новае аблічча, але і пра новую якасць лукашэнкаўскага аўтарытарызму.

Адначасовая наяўнасць як «лібералізацыйных», так і «рэпрэсіўных» тэндэнцыяў шмат каго прыводзіць да высновы пра супярэчлівасць паводзінаў беларускіх уладаў, адсутнасць кансэнсусу ўнутры кіроўнай групы і накіраванасці далейшага шляху развіцця краіны і эвалюцыі рэжыму і магчымую дэзарганізацыю ўладнай вярхушкі.

Гэты кароткі артыкул ёсць спробай рэфлексіі наконт прычынаў, дынамікі і наступстваў адбытых за апошні час у Беларусі зменаў. Ён грунтуецца на трох высновах. Па-першае, супярэчлівыя тэндэнцыі не ёсць праявай нелагічных паводзінаў, а хутчэй з'яўляюцца лагічным наступствам працэсаў сацыяльнай і эканамічнай мадэрнізацыі, з якімі беларускія ўлады вымушаныя мірыцца дзеля захавання падставовага «сацыяльнага кантракту» паміж уладай і насельніцтвам. Другое, кампенсацыя ліберальных мераў рэпрэсіўнымі вядзе да ўзнікнення пэўнага плюралізму практык, які ў свой час выкліча эрозію беларускай сістэмы. Трэцяе, кіраванне наступствамі гэтага працэсу эрозіі будзе вызначаць логіку лукашэнкаўскай трансфармацыі на бліжэйшы час.

ЛОГІКА ЛУКАШЭНКАЎСКАЙ ТРАНСФАРМАЦЫІ — ПЕРШАЯ СПРОБА ТЛУМАЧЭННЯ

Агульным месцам лічыцца адлік пачатку зменаў у характары лукашэнкаўскай сістэмы з нафтагазавага канфлікту паміж Беларуссю і Расіяй узімку 2006—2007 г., у выніку якога было дасягнутае пагадненне пра паступовае павышэнне цэнаў на газ да агульнаеўрапейскага ўзроўню і пачаўся працэс уваходу буйнога расійскага бізнесу ў беларускую эканоміку. Паводле вызначэння шмат якіх назіральнікаў, Беларусь апынулася ў сітуацыі, калі яна больш не здольная забяспечваць эканамічную ўстойлівасць і развіццё ў рамках мадыфікаванай савецкай мадэлі, у рамках «безрэформавага» развіцця. Нафтагазавы канфлікт меў два важныя наступствы. З аднаго боку, лукашэнкаўская ўлада сама стала вымушаная праводзіць нейкія змены, якія выклікаюць дэстабілізацыю сістэмы, — так сама, як гарбачоўскія частковыя рэформы выклікалі ўнутраны крызіс савецкай сістэмы. З другога боку, усведамленне немагчымасці працягу развіцця на аснове ранейшай мадэлі адкрыла прастору для дыялогу з беларускім грамадствам пра магчымыя альтэрнатыўныя шляхі развіцця краіны.

¹ http://www.belinstitute.eu/index.php?option=com_content&task=blogsection&id=19&Itemid=51

Табліца 1. Палітычныя, эканамічныя і сацыяльныя тэндэнцыі ў Беларусі ў 2007—2008 гг. — лібералізацыя ці закручванне гаек?

Палітычныя працэсы	
Вызваленне палітычных вязняў	Жорсткія прысуды па справе 14-ці і разгон 25 сакавіка
Аб'яцанні празрыстых і легітымных парламенцкіх выбараў, агучванне магчымасці ўдзелу апазіцыі ў новым парламенце	Прымусовае стварэнне манапольнай палітычнай арганізацыі «Белая Русь»
Ангажаванне часткі прадстаўнікоў культурнай і грамадскай апазіцыі, спробы легітымізацыі (часткай прадстаўнікоў рэжыму) часткі апазіцыйнага ідэалагічнага рэпертуару — у прыватнасці, 25 сакавіка	Разбурэнне, пад відам рэканструкцыі, нацыянальных святыняў, пераслед за грамадскую і культурніцкую дзейнасць, выцісканне са школьнай праграмы курса «Гісторыя Беларусі»
Змякчэнне прымянення некаторых рэпрэсіўных артыкулаў	Новыя формы рэпрэсіяў супраць актывістаў, падатковы ўціск, пагрозы пазбаўлення бацькоўскіх правоў і г. д.
Замежнапалітычныя працэсы	
Адкрыццё прадстаўніцтва Еўракамісіі. Змякчэнне антыеўрапейскай рыторыкі ўладаў	Выцісканне амбасады ЗША. Узмацненне антыамерыканскай рыторыкі ўладаў
Адносіны паміж дзяржавай і грамадствам	
Лібералізацыя перасоўвання па краіне і за мяжу для большасці грамадзянаў, адмена прапіскі і штампа на выезд	Новыя формы забароны на выезд за мяжу для апазіцыі
Змяншэнне сацыяльных забавязанняў дзяржавы	Частковае іх вяртанне ў першай палове 2008 г. (ільготы)
Эканамічныя працэсы	
Пачатак прыватызацыі і вызначэнне курсу на прыцягненне замежных інвестыцыяў, зняццё мараторыя на абарот каштоўных папераў, некаторыя крокі дзеля лібералізацыі рынку працы, планаваная падатковая рэформа	Адукацыйная рэформа пад «савецкую» мадэль эканомікі
Лібералізацыя бізнес-заканадаўства	Ліквідацыя індывідуальнага прадпрымальніцтва

Сапраўды, на працягу 2007 г. у паводзінах беларускіх уладаў праглядалася выразная тэндэнцыя, у адпаведнасці з якой унутры- і замежнапалітычны курс афіцыйнага Мінска абумоўліваўся наступствамі нафтагазавага канфлікту. Адноснае сціханне палітычных рэпрэсій, пачатак прыватызацыі беларускіх прадпрыемстваў і спробы наладзіць кантакты з Еўрапейскім Саюзам адбыліся тады, калі фармат беларуска-расійскіх дачыненняў на блізкую перспектыву не быў вызначаны — і калі здавалася, што Расія сапраўды гатовая да далейшай прагматызацыі беларуска-расійскіх дачыненняў². Аднак, калі ў канцы 2007 г. адбыўся пэўны паварот у палітыцы Расіі ў адносінах да Беларусі (ці вяртанне да старой палітыкі субсідывання беларускай эканомікі, адно толькі ў новай форме павелічэння крэдытнай залежнасці), любыя спадзяванні на нейкую трансфармацыю і лібералізацыю, здавалася б, зноў зніклі. Сапраўды, у пачатку 2008 г. разрыў у цане, што плаціць Беларусь і што плацяць у Еўропе, зноў набліжаецца да 200 долараў, а перапрацоўка нафты на беларускіх НПЗ зноў стала прыбыткавай. Да ўлады вярнулася ўпэўненасць ва ўласных сілах, якая пахіснулася адразу пасля нафтагазавых спрэчак з Расіяй летась. Аднак дзеянні беларускіх уладаў у першай палове 2008 г. не мелі той паслядоўнасці, як калі б яны былі цалкам запраграмаваныя выключна чыннікамі адносінаў з Расіяй і цэнамі на энерганосьбіты. У той жа час адбывалася вызваленне палітычных вязняў і з'яўляліся новыя, адкрылася прадстаўніцтва дэлегацыі Еўракамісіі і здарыўся канфлікт вакол амбасады ЗША. Самае паказальнае, у першай палове 2008 г. ужо з упэўненасцю можна было казаць пра сапраўднасць лібералізацыі ў эканамічнай сферы, што цалкам не адпавядала звычайнай цыклічнасці ў беларуска-расійскіх дачыненнях, калі любыя рэфарматарскія межы былі хіба адказам на скарачэнне нафтагазавага гранта.

Няўпэўненасць у доўгатэрміновай стратэгіі Расіі ў адносінах да Беларусі таксама не можа тлумачыць паводзінаў Лукашэнкі, таму што «лінія Масквы» ў адносінах да Мінска на блізкі час досыць вызначаная і празрыстая. Такім чынам, лукашэнкаўская трансфармацыя тлумачыцца шэрагам выклікаў, якія ўжо не зводзяцца да цэнаў на вуглевадароды.

ПА-ЗА РАСІЙСКИМ КАНТЭКСТАМ — ФАКТАРЫ ТРАНСФАРМАЦЫІ

Адпраўным пунктам лукашэнкаўскай трансфармацыі стаў ужо далёкі 2000 г., калі ўлада канчаткова зрабіла стаўку на спажыванне як асноўны інструмент самалегітымізацыі і падтрымання грамадскай згоды на статус-кво. Нагадаем, акурат тады ў якасці сродку самалегітымізацыі ўлады было абрана ўжо не проста захаванне звычайнага ладу жыцця, а фарсаванне ўзросту спажывання (што выразілася ў «даларызацыі» сацыяльных забавязанняў дзяржавы перад насельніц-

² Гл.: BISS Blitz У цені крамлёўскіх зорак //belinstitute.eu/images/stories/documents/blitz20080213breuby.pdf.

твам, давядзенні сярэдніх заробкаў спачатку да 100, потым да 250, цяпер да 500—600 долараў ЗША).

Другой значнай тэндэнцыяй, якая выявілася менавіта ў той часавы адрэзак, стала трансфармацыя сацыяльнай базы сістэмы, узмацненне «элітнага» кампанента ў падмурку лукашэнкаўскай улады. Падаецца, што ўлада сама зразумела, што стан перманентнага канфлікту з чынавенствам і эканамічным топ-менеджментам урэшце немінуча прывядзе прынамсі да размывання ўладнай структуры і разладу яе арганізацыйнага адзінства. Наменклатура, насуперак чаканням апазіцыі, апошнюю ў 2001 г. не падтрымала, але праяваў франдзёрства было колькі заўгодна. Нездзе пасля 2001 г. пачаўся паступовы працэс згортвання антыкарупцыйнай кампаніі — прынамсі як піяр-сродку. Крымінальныя справы ў вышэйшых эшалонах канчаткова пераўтварыліся ў механізм высвятлення адносінаў, што ўжо стала відавочна нават для вонкавых назіральнікаў, а новы «сацыяльны кантракт» з элітамі быў аформлены ў юрыдычным парадку (маюцца на ўвазе вядомыя ўказы прэзідэнта пра недапушчальнасць крымінальнага пераследу пэўных колаў дзяржчыноўнікаў без згоды кіраўніка дзяржавы). Афіцыйная статыстыка пацвярджае перафарматаванне сацыяльнага кантракту з чынавенствам рэзкім узростам заробкаў у дзяржсектары, міжнародныя эксперты — падзеннем Беларусі ў рэйтынг карупцыі, а простыя грамадзяне — з'яўленнем праяваў дэманстрацыйнага спажывання.

Нафтагазавы канфлікт толькі падштурхнуў тэндэнцыі, якія ўжо назапашваліся ў беларускім грамадстве. Так, беларускія ўлады, згодна з вызначэннем незалежных сацыёлагаў, залезлі ў доўгатэрміновую рэйтынгавую пастку. Зрабіўшы стаўку на павышэнне спажывецкіх стандартаў як сродак самалегітымізацыі, яны таксама падагрэлі сацыяльныя чаканні, якія вызначаюцца сталым патрабаваннем усё больш высокага жыццёвага ўзроўню. Іншымі словамі, грамадству, як калісьці Джону Ракфелеру, стала ўвесь час патрэбна «трошкі больш» грошай, дабрабыту і перспектываў. Пэўны час гэтую бясконцую гонку можна было выйграваць, рэалізуючы патэнцыял старой сістэмы. Але паказальна, як толькі на даляглядзе з'явіліся пэўныя эканамічныя цяжкасці (згадаем той жа нафтагазавы канфлікт з Расіяй), пачалася ліхаманкавая спроба «падаўлення» сацыяльных чаканняў — тады прагназаванне цяжкасцяў можна было пачуць ад прэзідэнта Лукашэнкі хіба часцей, чым ад асобных апазіцыйных палітыкаў і большасці незалежных эканамістаў.

Трансфармацыя сацыяльнай структуры падтрымкі ўлады адбывалася ў надзвычай прыдатны для гэтага час — працэс прышаў на перыяд хуткага эканамічнага росту, часам якога ўладзе ўдавалася выконваць як старыя забавязанні перад электаратам, дык і старыя-новыя — перад элітамі. Аднак, ізноў-такі, пры першым намёку на эканамічныя цяжкасці ўлада паказала, на якія сацыяльныя слаі яна імкнецца ставіць найперш, а якімі найперш збіраецца ахвяраваць. «Пад нож» пайшлі сацыяльныя льготы, якія, праўда, часткова вярнулі пры першай нагодзе. Такім чынам, выразнай тэндэнцыяй палітычнага менеджменту палітычнай базы сістэмы стала залагоджванне моцных, а не разлік на стабільную маўклівую

падтрымку слабых. Адначасова пачаўся не вельмі празрысты працэс трансфармацыі фактычных акцыянераў беларускай дзяржавы ў яе рэальных уладальнікаў.

Магчымасць адначасовага выканання адразу некалькіх сацыяльных кантрактаў у 2000—2005-я гг. стварыла цэлую індустрыю канцэптуалізацыі, апраўдання і праслаўлення «беларускай мадэлі развіцця», якая ўвасобілася ў т. зв. ідэалогію беларускай дзяржавы. Гэтая ідэалогія, пры ўсёй адноснай моцы яе практычнага складніка, не давала адказу на галоўнае пытанне: яна не вызначала нацыянальнага ідэалу, засяроджваючыся хутчэй на апраўданні паўсталых за лукашэнкаўскім часам і яшчэ раней палітычных і сацыяльных практык, якія ў сваю чаргу былі

Прычыны адставання Беларусі не ў дрэнным дзяржаўным кіраванні, а ў запраграмаванай субстандартнасці «беларускай мадэлі».

накіраваныя на тую самую праявітую мэту — забеспячэнне ўзроўню жыцця. Ізноў жа, пры першым намёку на тое, што далейшае падтрыманне сацыяльных кантрактаў у рамках старой мадэлі можа быць праблематычным, у ахвяру прынеслі не ідэал, а разрэкламаваныя практыкі. Папросту за некалькі месяцаў 2007 г. публічны дыскурс пазбавіўся ад большасці «страшылак» пра навакольны свет, рынкавыя рэформы, прыватызацыю і інвестыцыі, якія дамінавалі яшчэ падчас прэзідэнцкіх выбараў 2006 г. У чымсьці гэтыя тэндэнцыі былі звязаныя з трансфармацыяй адносінаў паміж прэзідэнцкай уладай і элітамі — наспеў час легітымізаваць стварэнне новага класа дзяржаўных капіталістаў. Такім чынам, калі спецыфічнасць

мэтаў у дзяржаўнай ідэалогіі была адкінутая амаль адразу (і таму Беларусь так і не стала другой Кубай), то на другім этапе ўжо стала непатрэбным і апраўданне сродкаў і практык — акрамя тых, якія непасрэдна гарантуюць бяспеку функцыянавання ўладнай сістэмы (рэпрэсіі, сілавыя акцыі і г. д.).

МЕХАНІЗМ ЦЫВІЛІЗАЦЫЙНАГА АДСТАВАННЯ — ЧАМУ ЁН НЯСЕ НЕБЯСПЕКУ БЕЛАРУСКАЙ СІСТЭМЕ?

«Скаціўшыся» ад пошуку альтэрнатыўнай ідэалогіі да банальнай спробы пабудовы альтэрнатыўнага грамадства спажывання, беларускія ўлады пачалі, нават насуперак сваёй волі, легітымізаваць інстытуты і практыкі, якія характэрныя для таго самага цывілізаванага свету, за якім яны так упарта не хацелі весці Беларусь. Пайшоўшы на гэта, яны не толькі ўлезлі ў «рэйтываваю пастку», але і агалілі факт імклівага адставання неадбытай «беларускай мадэлі». Гэтае адставанне ўжо не толькі колькаснае — у сэнсе заробкаў і ўзроўню жыцця — але і якаснае, што азначае, што беларуская дзяржава не можа забяспечыць той якасці жыцця (разам з доступам да тэхналогіяў, магчымасцяў самарэалізацыі і г. д., на якую, дзеля феномена рэйтывавай пасткі, пачынае фармавацца попыт ужо і ў Беларусі), што дасягнута ўжо нават па перыметры беларускай мяжы. Гэтае адставанне ўжо можна характарызаваць як цывілізацыйнае — прычыны яго не ў дрэнным дзяржаўным кіраванні, а ў запраграмаванай субстандартнасці «беларускай мадэлі».

Яно пашыраецца не дзеля таго, што ў беларускай эканоміцы наступіў доўгачаканы часткай беларускай апазіцыі «калапс», а ақурат дзякуючы тым чыннікам, якія забяспечылі імклівы эканамічны рост у Беларусі ў пачатку дзесяцігоддзя.

Эканамічны рост пры такім цывілізацыйным адставанні толькі дадае апетытаў грамадству, падвышае попыт на далейшае перафарматаванне сацыяльнага кантракту не толькі ў бок падвышэння дабрабыту, але і ў бок падвышэння якасці дзяржаўнага кіравання і адносінаў дзяржавы да грамадзяніна. Неабходным чыннікам захавання грамадскай згоды і прыняцця палітычных правілаў гульні робіцца наданне ўсё большай ступені свабоды ў іншых галінах жыцця.

Чаму цывілізацыйнае адставанне пераўтвараецца ў праблему для лукашэнкаўскай сістэмы?

1. Усё большы попыт на лепшы ўзровень жыцця і якасць дзяржавы цяжэй стрымліваць сродкамі інфармацыйнай блакады і прапаганды. Пашырэнне Шэнгенскай зоны на ўсход стала бадай адзіным чыннікам, які яшчэ дапамагае захоўваць міф пра беларускі «эканамічны цуд». Але Шэнген толькі адцягвае крызіс легітымнасці беларускай сістэмы.

2. Адставанне нясе цалкам канкрэтны, а не віртуальны, выклік канкурэнтаздольнасці беларускай эканомікі і краіне ў цэлым. Ён заключаецца не толькі ў проігрышы рынкавай канкурэнцыі беларускімі таварамі, але і ў адтоку найкаштоўнейшых інвестыцыйных і найперш чалавечых рэсурсаў.

Лукашэнка і яго падначаленыя не могуць не разумець, што Беларусь пачынае сур'ёзна адставаць. Тэмпы эканамічнага росту, якія паказвае Мінстат, нікога не здзіўляюць у рэгіёне — пры гэтым пытанню пра сапраўднасць літоўскіх і польскіх лічбаў не паўстае. Прорва ва ўзроўні заробкаў беларусаў і ўсходнееўрапейцаў і расіянаў толькі расце. Паводле ўзроўню заробкаў з Беларуссю амаль выраўнялася нават Украіна. Інвестыцыйны бум у суседзяў Беларусі заўважны, як толькі перасячэш мяжу. Там інвестары не таўкуцца каля прэзідэнцкай адміністрацыі, яны проста ўкладаюць грошы. Мегапраекты кшталту «Мінск-сіці» перастаюць уражваць, калі бачыш развіццё рынку камерцыйнай нерухомасці ў тым жа Кіеве ці Вільні. Бездань у сацыяльным капітале яшчэ большая. Масавая эміграцыя таленавітай і высокакваліфікаванай працоўнай сілы не акцэнтуюцца (у нас прынята гаворыць пра апусцелыя Літву і Польшчу), але яна становіцца відавочнай, калі гутарка пойдзе пра больш-менш сур'ёзны праект, які неабходна рэалізаваць у Беларусі. Неўзабаве да гэтага можа дадацца яшчэ адзін фактар уціску на «беларускую мадэль» — адкрыццё рынкаў працоўнай сілы ў краінах-суседзях, гэта пытанне зусім не далёкай будучыні.

Улада мусіць рэагаваць на гэтыя тэндэнцыі прынамсі на ўзроўні рыторыкі, агучваючы перад грамадствам новыя, лепшыя перспектывы і больш высокія мэты. Час, калі базавай мэтай дзяржавы было забеспячэнне мінімальнага ўзроўню выжывання, каб

Лукашэнка і яго падначаленыя не могуць не разумець, што Беларусь пачынае сур'ёзна адставаць.

ВІТАЛЬ СІЛІЦКІ

когда человек работает, получает хоть какую-то зарплату, чтобы и хлеба купить, молочка, сметаны, творожку, иногда кусочек мяса, чтобы накормить ребенка и так далее. Ну, с мясом уже давайте летом много есть не будем,

даўно мінуў. Новае пасланне ўлады:

Хватит ориентироваться на отстающих. Используя спортивную терминологию, скажу так: надо стать сначала участниками «гонки за лидером», а затем и борьбы за лидерство. Белоруси нужен качественный рывок, новое качество жизни.

Нават калі такая пастаноўка задач з’яўляецца нерэалістычнай, пагоня за лідэрам ужо пачынае прыносіць пэўныя трансфармацыйныя плады і аказваць дадатковы прэсінг на «старую» лукашэнкаўскую мадэль. Скажам, неяк на тармазах адмовіліся ад «апоры на ўласныя сілы» ва ўздыме піўной галіны — і туды пакрысе пацягнуліся тыя, кім нас так доўга пужалі — замежныя інвестары. Тое самае рана ці позна адбудзецца і з іншымі мегапраектамі, якія мусяць быць візітоўкай дзяржавы — скажам, той жа парк высокіх тэхналогіяў. З іншага боку, стымуляваны дзяржавай будаўнічы бум прывёў да перагляду тарыфнай сеткі і фактычна лібералізацыі рынку працы ў галіне.

Дасягненне новага стану эканомікі і новай якасці жыцця немагчымае без больш маштабных рынковых рэформаў. Фармат мабілізацыйнай эканомікі тут наўрад ці дапаможа: дзяржава, якая здолела пабудаваць калос Нацыянальнай бібліятэкі, аказалася не здольная запусціць элементарнае сеціва нацыянальнага фастфуда (што гадоў дзесяць таму падавалася ледзьве не нацыянальным прыярытэтам). Разуваючы гэта, беларускія ўлады паставілі задачу вывесці краіну ў трыццатку найлепшых краінаў паводле інвестыцыйнага клімату — гэтая мегазадача зноў-такі легітымлізуе шлях суседзяў, а не «беларускую мадэль». Цудоўна, што Беларусь узнялася ў 2008 г. у рэйтынг «Doing business survey» на 11 пазіцый. Але гэта толькі скачок з 121-га на 110-е месца. І яе далейшае ўзыходжанне будзе ўсё больш і больш праблематычным. Дастаткова нагадаць, што ў трыццатцы найпрыватнейшых для бізнесу краінаў свету — толькі пара аўтарытарных ці паўаўтарытарных дзяржаў: Сінгапур (дарэчы, № 1), Саудаўская Аравія, Тайланд (які ўзняўся, дарэчы, на вышыні інвестыцыйнай прыватнасці за часамі дэмакратыі). Астатнія — развітыя ліберальныя дэмакратыі, сярод якіх, дарэчы, і наша суседка Латвія, і недалёкая Эстонія. Можна, вядома, марыць пра ліберальную аўтакратыю, як у Сінгапуры, але эканамічны цуд у гэтай краіне быў заснаваны акурат на той адкрытасці, з якой беларускія ўлады да апошняга змагаліся як са смяротным грахам.

Іншая доўгатэрміновая праблема для мэтай выжывання лукашэнкаўскай сістэмы ў тым, што ў пошуку шляхоў падтрымання эканамічнага росту і кампенсацыі цывілізацыйнага адставання сістэма прымае інвестыцыйныя і іншыя рашэнні,

якія вынікаюць з логікі не будучай, а існай эканамічнай мадэлі і варункаў, што забяспечваюць стабільнасць цяпер. Прыклады такіх рашэнняў — фарсіраванае будаўніцтва атамнай станцыі без увагі на тое, якія будуць цэны на энергію і тэхналогіі на момант завяршэння будаўніцтва АЭС. Другое такое інвестыцыйнае рашэнне звязанае з інвестыцыямі ў чалавечы капітал — гэта адукацыйная рэформа, якая мусіць задаволіць попыт на працоўную сілу, які расце. З аднаго боку, новая адукацыйная рэформа мусіць змякчыць вострую сацыяльную праблему, калі зашмат дыпламаў аб вышэйшай адукацыі выкліча дэфіцыт рабочых рук. Але гэты дэфіцыт рабочых рук узнікае таму, што ў Беларусі ізноў паўстала эканоміка дэфіцыту, функцыянаванне якой магчымае толькі пры цяперашняй структуры цэнаў. Якой яна будзе праз дзесяць гадоў, калі плады адукацыйнай рэформы цалкам праявяцца, і ці не прывядзе яна да таго, што Беларусь будзе праграмаваная на дзесяцігоддзі як экспарцёр таннай і незапатрабаванай у краіне малакваліфікаванай рабочай сілы, пакажа час.

КАМПЕНСАЦЫЙНЫЯ РЭПРЭСІІ І НОВЫЯ ФОРМЫ КАНТРОЛЮ

Пабуджальным матывам лукашэнкаўскай трансфармацыі з'яўляецца не імкненне да нейкай лібералізацыі, а акурат жаданне захаваць статус-кво любымі сродкамі. Для захавання сістэмы неабходна яе часткова рэфармаваць. Паколькі гэтыя рэформы прыводзяць да пэўнай дэстабілізацыі механізму лукашэнкаўскай улады, апошняя вымушаная абмяжоўваць перамены, якія яна сама і ініцыявала, — або згортваючы іх, або кампенсуючы лібералізацыю ў адных галінах узмацненнем рэпрэсіяў у іншых. Такім чынам, генеральная лінія на падтрыманне «сярэдняй тэмпературы» па краіне не пацярпела зменаў. Аднак у працэсе падтрымання сярэдняй тэмпературы ўлада вымушаная лічыцца з «тэмпературнымі анамаліямі».

Перафарматаванне сацыяльнага кантракту не нясе непасрэднай палітычнай небяспекі — наадварот, яно дапамагае знізіць пратэстны патэнцыял, асабліва тых сацыяльных групаў, якія некалі былі ў найбольш яўнай апазіцыі да ўлады. У той жа час, лібералізацыя ў некаторых галінах, найперш у эканоміцы, пашырае публічную сферу і надае грамадству дадатковую ступень свабоды, у межах якой магчымая больш разнастайная альтэрнатыўная палітычная і грамадская дзейнасць. Напрыклад, ужо самі ўлады прызнаюць, што цалкам кантраляваць інфармацыйную прастору ім неўзабаве будзе немагчыма. Ва ўмовах разнастайнейшай публічнай сферы і большай ступені эканамічнай свабоды сама магчымасць росту пратэстных настрояў азначае, што гэтыя настроі патэнцыйна могуць пераўтварыцца ў штосьці большае і лепш структураванае.

Акурат дзеля гэтага эканамічныя палёгкі і зрухі ў адносінах паміж дзяржавай і грамадствам (у першую чаргу пад шыльдай дэмакратызацыі) кампенсуюцца інтэнсіфікацыяй кропкавых удараў па актыўных апанентах улады і зваротам да такіх рэпрэсіўных метадаў (удары па маёмасці ці па сваяках), якія найхутчэй знішчаюць матывацыю да актыўнай грамадска-палітычнай дзейнасці ці супра-

ціву. Дарэчы, тую самую логіку «нулявой сумы» можна пабачыць і ў замежнай палітыцы — адначасовае адкрыццё прадстаўніцтва Еўрапейскай камісіі і фактычнае выцісканне з краіны амбасады ЗША выглядае з гэтага гледзішча цалкам лагічна. У больш шырокім сэнсе, рэпрэсіі падчас лібералізацыі неабходныя ўжо для таго, каб паслаць ясны сігнал грамадству — ва ўладаў пакуль няма намеру кардынальна змяніць правілы гульні.

Вяртаючыся да грамадства, павелічэнне ціску на актыўных апанентаў улады не адказвае на пытанне пра метады палітычнага (ва ўмовах эканамічнай лібералізацыі) і ідэалагічнага (ва ўмовах дэ-факта самаліквідацыі ідэалогіі беларускай дзяржавы) кантролю на ўзроўні паўсядзённага жыцця. На парадку дня з'яўляецца стварэнне даўно абяцаных інстытутаў карпаратыўнай дзяржавы. Найперш гутарка ідзе пра масавую грамадска-палітычную арганізацыю дарослых. Такую функцыю, выглядае, хутка пачне выконваць новая прапрэзідэнцкая партыя «Белая Русь». Тэндэнцыя да карпаратызацыі заўважная і ў адукацыйнай сістэме, дзе лаяльнасць да ўладаў становіцца неабходнай умовай для атрымання пэўных прафесіяў — асабліва тых, што могуць выкарыстоўваць веды і кваліфікацыю як для абароны сістэмы, так і для яе разбурэння (юрысты, журналісты). У рамках той жа тэндэнцыі адкрыццё доступу замежных інвестараў да прыватызацыі беларускіх актываў суправаджаецца зачысткай мясцовага незалежнага бізнесу, які патэнцыйна можа стаць у апазіцыю да ўлады.

У той жа час нават кампенсатыўныя меры адкрываюць прастору для індывідуальных і дробнагрупавых гульніў уладнай вярхушцы. Напрыклад, кампанія па арганізацыі «Белай Русі» выклікала бюракратычныя гульні паміж рознымі прадстаўнікамі рэжыму выключна ў межах «унутрырэжымнага плюралізму». Сэнс іх — не ў змяненні базавых правілаў гульні, а ў здабыцці максімальных персанальных і дробнагрупавых выгадаў у рамках існай сістэмы. Канечне, падобная гульня ішла ўвесь час панавання Лукашэнкі. Аднак на кон пакрысе становяцца пытанні як палітычнага ўплыву, так і ўласнасці — дагэтуль войны ішлі амаль выключна за адміністрацыйныя рэнты.

ВЫСНОВЫ

Выкананне будучага сацыяльнага кантракту будзе вымагаць усё большай адкрытасці беларускай эканомікі і грамадства. Але ўтрыманне палітычнага кантролю вымушае да мераў, якія накіраваныя на максімальную закрытасць Беларусі. Адначасовае «адкрыццё» і «закрыццё», лібералізацыя і ўзмацненне жорсткасці і вызначаюць, уласна кажучы, логіку трансфармацыі лукашэнкаўскай сістэмы на блізкі час, калі палітычных умоваў для радыкальнай яе змены не прадбачыцца. Сістэма будзе стала імкнуча да падтрымання «сярэдняй тэмпературы па бальніцы». Аднак такое падтрыманне ўжо немінуча прыводзіць да ўзнікнення «тэмпературных анамалій» — адначасовае аб'яднанне супярэчных практык, інстытутаў і (практычных) ідэалогій. І, як вынік, адбудзецца тое, да чаго прыводзяць рэзкія перапады тэмпературы ў фізічным свеце, — працэсы эрозіі.

Прагнаванне эрозіі лукашэнкаўскай сістэмы не ёсць чарговым перапевам прадказання пра «немінучы калапс рэжыму». Гаворка ідзе хутчэй пра збольшага натуральны працэс старэння і разбурэння чагосьці моцнага і трывалага. Як і здаровы арганізм, які пазбег раку ці няшчаснага выпадку, паступова старэе, нягледзячы на здаровае харчаванне і фізкультуру, так і палітычны лад — асабліва калі ў ім не закладзены механізм самаадтварэння незалежна ад асобаў на вышэйшых пасадах. Можна сказаць, што камуністычная сістэма на Кубе знаходзіцца ў стане эрозіі на працягу двух астатніх дзесяцігоддзяў, што не вельмі аблегчыла жыццё кубінскім дысідэнтам.

Спецыфіка лукашэнкаўскай трансфармацыі палягае ў тым, што ва ўмовах інтэграцыі ў эканамічную і інфармацыйную прастору больш ліберальнага свету (а выкананне новага сацкантракту прыводзіць аkurat да гэтай інтэграцыі, непажаданыя наступствы якой трэба потым кампенсаваць рэпрэсіўнымі захадамі) кіраванне непажаданымі палітычнымі наступствамі аўтарытарнай эрозіі на ўзроўні элітаў і грамадства — складаная задача. Магчыма, Лукашэнку ўдасца прывесці сістэму да новай раўнавагі, выпрацаваўшы як інстытуты, так і ідэалогію лібералізаванай (ці маркетызаванай) аўтакратыі. Зрабіць гэта магчыма, але досыць праблематычна. Пошук жа раўнавагі шляхам вяртання да «закручвання гаек» пагражае тым, што групы «сацыяльнага кантракту» (то бок тыя, якія знаходзяцца ці будуць знаходзіцца ў раўнавазе з дзяржавай) могуць неўзабаве стаць групамі актараў пераменаў.

АНАЛІТЫКА

ПЁТРА РУДКОЎСКИ

Колькі беларускіх моў будзе ў 2010 годзе?

Пад уплывам запраектаванай беларускімі ўладамі на 2010 г. «граматычнай рэформы» зноўку актывізавалася ў адраджэнскім асяродзьдзі дыскусія вакол мовы, але гэтым разам увага пачала факусавацца ня столькі на рэляцыі беларускамоўе — расейска- або трасянкамоўе, якая была дамінантай ранейшых дыскусіяў, колькі на пытаньні «ўнутранага характару»: *якой быць беларускай мове?* Прычым пытаньне «якой быць» падразумывала ня толькі стаўленьне да «нэанаркамаўкі» (дазволім гэтак назваць правапіс 2010 г.), але таксама асэнсаваньне дагэтулешняга спосабу існаваньня мовы, якое было яскрава існаваньнем плюральным (у некалькіх вэрсіях). Пачнем ад рэфлексіі над другім пытаньнем.

1.

Сэнс культываваньня беларускае мовы ў тарашкевічаўскім варыянце колькі месяцаў таму быў пастаўлены пад сумнеў не абы-кім, а Сяргеем Дубаўцом і Андрэем Дыньком, двума рэдактарамі адноўленай «Нашай Нівы», выданьня, якое, здавалася б, утварае бастыён клясычнага беларускамоўя.

Што замінае нам прыняць новыя правілы ў якасьці адзіных? Прынцыпы? Дык варта задумацца пра цану, якая некалі будзе заплачана за нашы прынцыпы,

— кажа Дубавец у артыкуле «Ганс вялікі і Ганс малы»¹.

Пётра Рудкоўскі — філэзаф, ляўрэат прэміі «ARCHE» «За сумленнае слова» (2005), аўтар кнігі «Паўстаньне Беларусі» (Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2007).

Пераход на адзіны правапіс можа быць абгрунтаваны стратэгічнымі задачамі — палепшыць камунікацыю інтэлігенцыі з шырокім грамадствам, адолець расколы і адкінуць інструменты беларускай культуры, якія не прыжыліся,

— аргументуе Дынько².

Гетэрадаксальныя прапановы Дубаўца і Дынька, як і трэба было чакаць, былі сустрэтыя вострай крытыкай з боку кансэрватыўнай правіцы. З крытыкай тады выступіў і я³, хоць матывы маёй крытыкі былі іншыя, чым матывы кансэрватараў. Я зыходзіў зь перакананьня, што ў дэмакратычнай Беларусі (якая, спадзяёмся, усё ж паўстане) павінна адбыцца публічная дыскусія наконт правапісу, вынікам чаго сталася б рашэньне адносна афіцыйнае вэрсіі мовы. «Клясычную» ж вэрсію я ўспрымаю як каштоўную моўна-культурную традыцыю, але не лічу яе адзіна магчымай у якасьці нацыянальнае мовы. Наркамаўка зьяўляецца ня менш беларускай, чым тарашкевіца. Мая схільнасьць абараняць тарашкевіцу ў дыскусіі з Дыньком была абумоўленая перакананьнем, што часовая плюральнасьць беларускамоўя зьяўляецца важным этапам станаўленьня нацыянальнае мовы.

**Тарашкевіца
стала
інструмэнтам
дэканструкцыі
стэрэатыпу
пра беларускую
«памяркоўнасьць-
інэрцыйнасьць»,
схільнасьць
упісвацца
ў зададзеныя
істэблішмэнтам
рамкі.**

На карысьць культываваньня тарашкевіцы (маецца на ўвазе інстытуцыйнае культываваньне, такое, за якім стаяць рэальныя інстытуцыі, як, напрыклад, газэта «Наша Ніва» ці Радыё «Свабода») можна было б дадаткова высунаць яшчэ прынамсі два аргумэнты. Па-першае, тарашкевіца стала ўжо свайго роду «грамадзкім фактам» у дуркгаймаўскім сэнсе слова, гэта значыць, характарызуецца адноснай устойлівасьцю і нават «сілай прымусу».

Цягам дваццаці гадоў існаваньня палітычнай апазыцыі нацыянальнага толку тарашкевіца замацавала свае пазыцыі як сымбаль антысаветызму і паслядоўнай вернасьці беларускай ідэі. А нават больш: тарашкевіца стала інструмэнтам дэканструкцыі стэрэатыпу пра беларускую «памяркоўнасьць-інэрцыйнасьць», схільнасьць упісвацца ў зададзеныя істэблішмэнтам рамкі. Тарашкевіца — гэта як бы сымбаль *беларускай непамяркоўнасьці*.

Па-другое, тарашкевіца стала таксама аўтаідэнтыфікацыйным маркерам для шэрагу моладзевых і інтэлігенцкіх субкультураў, унутры якіх фармуецца палітычныя і культурныя дзеячы, здольныя рэальна падтрымаць беларускае

¹ <http://www.nn.by/index.php?c=ar&i=11177>.

² Некалькі заўваг да дыскусіі аб пераходзе на адзіны правапіс. <http://www.nn.by/index.php?c=ar&i=11574>.

³ Нацыянальная культура ўжо ніколі ня будзе маналітнай. <http://www.nn.by/index.php?c=ar&i=11631>.

адраджэньне. Пры дапамозе тарашкевіцы яны распазнаюць сябе ў палітычнай і культурнай прасторы Беларусі й адчуваць сябе *тыповымі* героямі нацыянальнага руху. Забраць у іх тарашкевіцу, альбо прынамсі эвакуаваць яе з традыцыйна «тарашкевічаўскіх» інстытуцыяў, як Радыё «Свабода» ці «Наша Ніва», азначае прымусяць многіх энтузіястаў адраджэньня пераасэнсоўваць сваю грамадзка-палітычную тоеснасць, а гэта можа быць балючы і канфліктагенны працэс.

На гэтым аргумэнты «за», бадай, вычэрпваюцца. Здавалася б, іх дастаткова, каб дыскрэдытаваць кампанію пераводу альтэрнатыўнай культуры на наркамаўку. Можа, і сапраўды гэтага было б дастаткова, калі б ня некалькі рэальных праблем, якія пасьпела спарадзіць плюральнасць беларускамоўя.

Першая праблема — гэта тое, што можна было б назваць «правапіснай трасянкай». Апроч міжмоўнай трасянкей (неўнармаванае спалучэньне элемэнтаў беларускай, расейскай, польскай і іншых моваў) маем цяпер яшчэ «ўнутрымоўную» трасянку — гэта значыць, неўнармаванае спалучэньне элемэнтаў наркамаўкі і некалькіх вэрсіяў тарашкевіцы. Але ў той час, як той першы тып трасянкей стаўся атрыбутам масавай культуры, дык гэты другі становіцца атрыбутам... беларускамоўнай эліты! Мова «Фрагмэнтаў», пра якую была гаворка ў «ARCHE» (11/2006 і 1/2007), і драматычны вокліч І. Бабкова:

Дасталі! Знайдзіце мне карэктара, які б працаваў зь некалькімі правапісамі і некалькімі аўтарскімі «адхіленьнямі» і пры гэтым бы не звар’яцеў на 50-й старонцы!

цудоўна адлюстроўвае сутнасць праблемы.

Вастрыню гэтай праблемы давялося мне асаблівым чынам адчуць падчас выкладаньня ў ЭГУ, дзе я пастанавіў быў ужываць менавіта тарашкевіцу, каб ужо празь месяц зразумець, наколькі памылковае было гэтае рашэньне. Студэнты, якія вырашылі пісаць працы па-беларуску (была таксама магчымасьць пісаць па-расейску), мусілі неяк «сумяшчаць» афіцыйны правапіс, які яны засвойвалі ў школах, і правапіс, на якім выкладчык падаў ім тэрміны, азначэньні і навучальныя тэксты. На ўласным непасрэдным вопыце дадзена было мне таксама адчуць праблему «плюральнасці» тарашкевіцы. Падчас падрыхтоўкі да выпуску маёй кніжкі «Паўстаньне Беларусі» аказалася, што два карэктары гэтай кнігі вызнаюць дзьве розныя вэрсіі тарашкевіцы. І хоць гэтую рознасць удалося своечасова выявіць, але цалкам прадухіліць яе наступстваў не ўдалося. Так што і я магу ганарыцца лінгвістычнай плюральнасцю (хай сабе й нязначнай, але ўсё ж!) сваёй кніжкі.

Найгоршае ўва ўсім гэтым, аднак, тое, што фэномэн «правапіснай трасянкей» стаў настолькі звыклы, што для многіх амаль не падпадае пад катэгорыю сур’ёзных ці пільных праблем. Тым часам правапіснае трасянкамоўе (або папросту *трасянкапіс*) — гэта патэнцыйная дыскрэдытацыя беларускамоўнай культуры і рэальная пагроза ейнаму разьвіццю.

Другая праблема, звязаная з «моўнай клясыкай», гэта тое, што тарашкевіца, будучы сама ў сабе недапрацаванай і недасканалай вэрсіяй літмовы, спарадзіла нездаровую тэндэнцыю ўласнаручнага «дапрацоўвання» і «ўдасканальвання», а пазней — імкненне распрацоўваць «кампрамісныя» вэрсіі. Як вынік, паўстаў варты жалю кансэнсус *што-как-хацім-так-пусьць-і-гаварыт*. Варта дадаць, што «граматычнае экспэрымэнтатарства» суправаджалася (і суправаджаецца) і лексычным экспэрымэнтатарствам: імкнучыся як мага больш «тарашкевізаваць» і «дэрусіфікаваць» беларускую мову, некаторыя крэатары мовы сьвядома ці паўсьвядома пачалі ўводзіць польскія словы і непамерна множыць новаўтварэньні, ня дбаючы пра прагматычную мэтазгоднасьць такіх запазычаньняў ці новаўвядзеньняў.

Асэнсаваць камунікацыйную прыдатнасьць той ці іншай вэрсіі беларускай мовы — гэта задача, якія зьявілася на парадку дня і якую беларускамоўная эліта павінна як найхутчэй вырашыць.

Ну і трэцяя праблема, якая мае прагматычны характар: наколькі тарашкевіца зручная ў камунікацыі з народамі? Ці беларуская мова ў тарашкевічаўскім варыянце здольная пранікнуць у народныя масы і, магчыма, заваяваць іхнія сэрцы? Што тычыцца мяне, дык скажу шчыра: размаўляючы зь людзьмі, скажам так, «незаклапочанымі» нацыянальнай ідэяй, я старанна пазьбягаю такіх формаў, як «сымбаль», «барбарства», «кляса» (гавару «сімвал», «варварства», «клас»), каб не нашкодзіць мове (а таксама камунікацыі). Мой асабісты вопыт паказвае, што людзі збольшага станюцца ўспрымаюць беларускую мову, але тарашкевічаўскія моўныя формы іх часам насыцярожваюць. Ня думаю, што мой вопыт у гэтым пляне эксклюзіўны.

Пераадолець правапіснае трасянкамоўе, абмежаваць нездаровае экспэрымэнтатарства і асэнсаваць камунікацыйную прыдатнасьць той ці іншай вэрсіі беломовы — гэта задачы, якія зьявіліся на парадку дня і якія беларускамоўная эліта павінна як найхутчэй вырашыць. Ці ў сувязі з гэтым пераход на рэфармаваны правапіс — добрая ідэя?

Вядома, што пытаньне правапісу — ня толькі лінгвістычная, але і культуралёгічная праблема. Рэформа беларускай мовы адбылася ў змрочны для нацыянальнай культуры сталінскі і хрушчоўскі час. Ініцыявалася і праводзілася яна на фоне антыбеларускага тэрору, у выніку якога была фактычна выразаная пад пень нацыянальная эліта. У звязку з гэтым няцяжка зразумець матывы радыкальных апанэнтаў моўнай рэформы 1933/1957-59 гг.: не прызнаючы наркамаўкі, яны тым самым заяўляюць, што рэформа, калі і мае адбыцца, то павінна быць справай сапраўдных беларусаў-патрыётаў, а ня сталінскіх калябарантаў.

Датычнасьць сталінскіх калябарантаў (а, можа, не калябарантаў, а проста ахвяраў сталінскага рэжыму) да моўнай рэформы ў нечым падобная да праблемы эпизадычнай датычнасьці нямецкіх фашыстаў да нацыянальнай сымбалікі — бел-чырвона-белага сьцягу. Гэтыя дзьве кантамінацыі — «пляма сталінізму» на беларускім рэфармаваным правапісе і «пляма гітлерызму» на бел-чырвона-бе-

лым сьцягу драматычна падзялілі беларусаў на доўгія гады. Думаю, што 90-я ўгодкі БНР зьяўляюцца выдатнай нагодай, каб «паздымаць пракляцці» і зрабіць крок да паяднаньня. Эпізадычная кантамінацыя нацыянальнага сьцягу з гітлерызмам зьяўляецца прыкрым і драматычным эпізодам у нашай гісторыі, але гэта ніяк не азначае, што ў выніку яго бел-чырвона-белы сьцяг пераўтварыўся ў фашыстоўскі штандар. Тое ж самае трэба сказаць і пра рэфармаваны беларускі правапіс. Тое, што найбольш распаўсюджанай вэрсіяй беларускага правапісу сталася вэрсія, распрацаваная ў савецкі час, зьяўляецца, безумоўна, прыніжальным момантам для беларусаў, але ня варта празьмерна яго драматызаваць. Сталінізм сканаў, Савецкі Саюз разваліўся, а беларуская мова жыве. Беларускаму правапісам рэфармаванай вэрсіі створаныя выдатныя мастацкія творы, напісаныя навуковыя працы і... паўстала камунікацыйная прастора. Гэты апошні фактар ня менш важны, чым два папярэднія. Унутры Беларусі наркамаўка сапраўды больш зручная для інтэр-субкультурнай камунікацыі і прымальна для большасці грамадзянаў.

Апроч сымбалічна-культурнага аспекту моўнай праблемы, які мы толькі што разважылі, існуе яшчэ ўласна лінгвістычны аспект. Раз-пораз радыкальныя прыхільнікі тарашкевіцы заяўляюць пра «дэфармацыю» беларускай мовы, якую яна быццам бы зазнае ў рэфармаваным правапісе. У чым заключаецца гэтая «дэфармацыя»?

Тое, што найбольш распаўсюджанай вэрсіяй правапісу сталася вэрсія, распрацаваная ў савецкі час, зьяўляецца прыніжальным момантам для беларусаў, але ня варта яго драматызаваць.

1) Скасаваньне мяккіх знакаў на пісьме пасля сьвільчых «з», «с» і афрыкатаў «дз», «ц», якія падлягаюць рэгрэсіўнай асыміляцыі паводле мяккасці, а таксама паміж мяккімі падоўжанымі «нн», «лл» «цц», «сс», «зз», рэдукцыя мяккага «дзьдз'» да «ддз», замена мяккага знаку апострафам у выпадку зьмякчальнай асыміляцыі сьвільчых перад [j];

2) захаваньне фанэматычнага запісу часціцы «не» і прыназоўніка «без» у пераднаціскай пазыцыі;

3) адмова ад кантрагаваньня карэнных зычных з суфіксным зычным (напр. *французскі*) і адмова ад імітацыі прагрэсіўнай асыміляцыі паводле звонкасці суфікснай зычнай (напр. «*грамадства*»). Запіс «*грамадства*» і так ня мае рэальнага значэння для вымаўленьня, бо «дз» асымілюецца паводле глухасці, вымаўляем: [грамацтва]).

Пералічаныя тут змяненні маюць чыста касматычны характар і ніякай рэальнай пагрозы функцыянаваньню ці разьвіццю мовы не нясуць. Праз (1) і (2) беларускі правапіс стаў крыху больш «этымалогічным», гэта значыць, зьявілася невялічкае разыходжаньне паміж вымаўленьнем і напісаньнем, але фанэматызм ніколі яшчэ ніякай мове не нашкодзіў (у ангельскай ці французскай мовах разыходжаньне паміж вымаўленьнем і напісаньнем нашмат большае, але гэта не пе-

рашкаджае ім быць самымі развiтымі і найбольш распаўсюджанымі мовамі). Наконт (3) можна, паглыблена вывучаючы мову, дашукацца пэўных непаслядоўнасьцяў (напр. чаму, пішучы «*грамадства*», ня пішам «*братства*»?), але ня думаю, што яны маюць сутнаснае значэньне для моўнае практыкі.

Адзінае, бадай, зьмяненьне, якое *рэальна* паўплывала на моўную практыку, сталася

4) замена мяккага «л'» цвёрдым у запазычаньнях пераважна лацінскага ды грэцкага паходжаньня (напр. «*кляса*» → «*клас*») і адаптаваньне зычнага «в» у грэка-лацінскіх запазычаньнях не паводле лацінскага, а паводле грэцкага спосабу вымаўленьня, напр.: «*барбарства*» → «*варварства*» (гук, перадаваны на пісьме «β», грэкі вымаўлялі як шчылінную звонкую губна-губную зычную, бліzkую да нашага [в] (праўда, [в] мы вымаўляем як губна-зубную, а не як губна-губную), а лацінiнiкi, запазычваючы грэцкія словы з такім гукам, схiльнiя былі ператвараць яго ў змычны звонкі губна-губны, тоесны нашаму [б]).

Заявы пра «дэфармацыйны характар» правапісу-1933/1957-59 прадыктаваныя не лiнгвiстычнымi меркаваньнямi, а «праклёнам», які мы эмацыйна накладваем на рэформу трыццатых i пяцiдзясятых гадоў, а які ўжо пара зьняць.

«Кляса», «плян» або «фiлялэгія» былі замененыя «класам», «планам», «фiлалогiяй» праз тое, што, наколькi мне вядома, у цэнтральным ды ўсходнiм рэгіёнах Беларусi менавіта такая вэрсія вымаўленьня была распаўсюджаная. Што тычыцца такіх словаў, як «барбарства» vs «варварства», дык гэта ня столькi «русіфікацыя», колькi «грэцызацыя» (*versus* лацінізацыя) беларускай мовы. Нічога дэфармацыйнага ў гэтым, бадай, няма. «Грэцызаваньня» вэрсіi запазычаньняў на дадзены момант зьяўляюцца найбольш распаўсюджанымi ў грамадстве, i я ня бачу тут ніякіх падставаў, каб iх цяпер «лацінізаваць». Дарэчы, многiя прыхiльнiкi тарашкевіцы, захоўваючы «мяккія

знакi», аддаюць перавагу рэфармаванай вэрсіi, як тое рабілі, напрыклад, беларускамоўныя каталiцкiя выданьнi да 1995 г.

Памiж клясычным i рэфармаваным беларускiм правапісам iснуе яшчэ некалькi дробных разыходжаньняў, над якімi тут няма патрэбы доўга разводзiцца. Думаю, што ўсе заявы пра «дэфармацыйны характар» правапісу-1933/1957-59 прадыктаваныя не лiнгвiстычнымi меркаваньнямi, а менавіта згаданым раней «праклёнам», які мы эмацыйна накладваем на рэформу трыццатых i пяцiдзясятых гадоў, а які ўжо пара зьняць.

2.

Цяпер час перайсьці да новае рэформы, якую нам прапанавала беларуская ўлада. Рэформа, iнiцыяваная русiфікаванай нэасавецкай уладай, адбылася ў тыпова савецкiм стылі — непрэзэнтатыўная група заангажаваных спэцыялістаў, адсутнасьць публічнай дыскусіi, палiтычная афарбоўка рэформы — i зьяў-

ляецца чарговай спробай прынізіць адраджэнскае і дэмакратычнае асяродздзе. Але ў ацэнцы гэтае рэформы я прапаную падыход аналягічны да таго, што быў прадстаўлены вышэй у дачыненні да рэформы-1933/1957-59, г. зн. абстрагавацца ад сымбалічна-культурнага кантэксту на карысць лінгвістычнага.

Лінгвістычны аспект рэформы-2010 быў скрупулёзна прааналізаваны навукоўцам Зьмітром Саўкам у супрацы зь Юрасём Бушляковым, Уладзімерам Вайсманам, Пётрам Садоўскім, Міхасём Скоблам і Ілонай Урбановіч-Саўкай⁴. У працэсе аналізу было выяўлена нямала хібаў і непаслядоўнасьцяў, спасярод якіх найбольш бянтэжыць тое, што спадар Саўка назваў «саветацэнтрызмам» і «русацэнтрызмам»: фармуляваньне артаграфічных ды пунктуацыйных правілаў паводле ўзору аналягічных правілаў у расейскай мове, а таксама ігнараваньне несавецкіх літаратурных твораў у працэсе нармаваньня тых ці іншых граматычных формаў. Іншай кантраверсійнай прапановай было т. зв. «татальнае аканьне», у выніку чаго павінны былі б паўстаць такія ненатуральныя формы, як «мавазнаўства», або непажаданыя розначытаньні, як «матаразборка».

Што тычыцца перагібу з аканьнем, дык ён, як можна меркаваць з чэрвеньскага артыкулу Ўладзімера Здановіча ў «Звяздзе»⁵, быў своечасова асэнсаваны распрацоўнікамі праекту, таму «татальнае аканьне» ўжо, здаецца, не пагражае нашай мове. «Савета-» ды «русацэнтрызм» таксама часткова пераадолены пры дапрацоўцы — гэта была выключна даніна савецкай традыцыі, яна ніяк не адаб'ецца на моўнай практыцы.

Прапанаваная Палатай прадстаўнікоў рэформа ў рэальнасьці ані не паляпшае, ані таксама значна не пагаршае ўнутранага стану беларускай мовы. *Рэальныя* наступствы гэтай рэформы зводзяцца, бадай, толькі да аднаго слова, а дакладней, адной літары, а яшчэ дакладней, памеру адной літары. Якая павінна быць велічыня літары «п», пасля якой ідзе шэраг літараў «р-э-з-і-д-э-н-т»?

Тут мы падыходзім упрытык да палітычнага вымярэння моўнай рэформы, ад якога нельга ўцячы. Тое, што рэформа мае перадусім палітычны характар, вельмі добра прачытваецца ў згаданым вышэй артыкуле таварыша Здановіча.

Мікраскапічная па колькасці, апазіцыйна настроеная частка насельніцтва, нягледзячы на непараўнальна большую колькасць людзей, выкарыстоўваючых афіцыйны правапіс, пачала выказваць патрабаванне вярнуцца да дарэформеннай арфаграфіі, прычым пад лозунгам «хто не з намі, той — не сапраўдны беларус, вораг». У выніку насельніцтва пачало баяцца роднай беларускай мовы!

— піша дэпутат Палаты, а крыху ніжэй тое-сёе канкрэтызуе:

⁴ Правілы левапісу, або Што нас чакае, калі новая рэдакцыя «Правілаў беларускага правапісу і пунктуацыі» стане афіцыйным дакументам // ARCHE. 2007. № 1—4.

⁵ Павысіць прэстыж мовы ў нашым грамадстве // Звязда. 2008. 13 чэрвеня.

Наконт газеты «Наша ніва», часопіса «Археа» і інтэрнэтнай Выкіпедыі, якія беспадстаўна лічаць сябе «культурным сымбалам і жывой традыцыяй беларусаў». Па-першае, тыраж азначаных выданняў вельмі ж нязначны, каб рабіць нейкія выключэнні і з-за іх уносіць разнабой у правапіс ці захоўваць два яго варыянты. А па-другое...

А «па-другое», спадар Эдановіч паказаў сябе як выбітны эксперт у галіне юрыспрудэнцыі (хто мае жаданьне, хай сам пачытае, у чым гэта праявілася), у той час, як «па-першае» выявіў перад публічнасцю свае псыхалогічныя комплексы. Ну, далёка ня кожнаму чыноўніку дадзена адчуць сябе вялікім філэлягам і рэфарматарам, таму няма нічога дзіўнага, што спадару Эдановічу захацелася ад вялікай радасці паказаць язык «Нашай Ніве», «Археы» ды «Выкіпедыі».

Калі тарашкевічаўская вопратка занадта цесная для гэтай мовы альбо нязграбна сядзіць на ёй, трэба не баяцца здаць яе ў музэй.

Думаю, ня варта зважаць на гэтыя правакацыйныя выказваньні і браць іх усур'ёз. Неразумна было б таксама ўзалежніваць сваю пазыцыю адносна «нэанаркамаўкі» ад велічыні літары «п» у слове «прэзыдэнт». Што тычыцца гэтага «п», то тут, вядома, асобныя выданьні ці публіцысты мусяць самі для сябе вырашыць: ці байкатаваць гэты пункт рэформы, ці паслядоўна прытрымлівацца яго. Для разьвіцця беларускай мовы гэта абсалютна ніякага значэння ня мае.

Пэўнае значэнне яно мае для палітычнага дыскурсу, але нават тут я схільны цвёрдзіць, што гэта псеўдапроблема. Напісанае ў крытычным артыкуле слова «Прэзыдэнт» зь вялікай літары яшчэ больш дадасць яму іранічнасці, ну, а калі хтось пажадае байкатаваць тую вялікую літару, дык папросту створыць для чыноўнікаў дурную сытуацыю. Усякі магчымы судовы працэс, зьвязаны з напісаньнем «прэзыдэнта», станецца, хутчэй за ўсё, сьмехатворным актам як унутры краіны, так і за яе межамі. (Заўважу, што нават напісаньне «папа рымскі» ўнутры Каталіцкага касьцёлу мае выбарачны характар (можна пісаць зь вялікай, а можна з малой літары), і гэта пры тым, што пасада рымскага патрыярха мае для каталікоў духоўна-рэлігійнае значэнне. На гэтым фоне выключнасьць беларускага Прэзыдэнта станецца папросту тэмай для новых анекдотаў.)

Урэшце, ёсьць яшчэ адзін варыянт: памяняць на наступных выбарах прэзыдэнта — выбраць такога, які ня будзе крыўдаваць за малую літару «п».

* * *

Усталяваньне адзінага варыянту правапісу, дзе яго *ідэальная* вэрсія саступала месца *рэальнай* вэрсіі, мае прэцэдэнты ў прасторы іншых культураў. Андрэй Дынько згадваў сытуацыю Украіны, дзе існаваў моўна-культурны падзел, аналягічны нашаму. І ўкраінскія адраджэнцы зрабілі выбар на карысьць украінскай «наркамаўкі». Ня менш павучальны ў гэтым пляне прыклад Грэцыі, якая ў XIX ст.

ПЁТРА РУДКОЎСКИ

запачаткавала сэрью нацыянальна-вызвольных рухаў. Там у XIX ст. зарысаваўся падзел на прыхільнікаў «народнай» мовы, званай *дэматыкэ* і прыхільнікаў «клясычнай» грэцкай мовы, вэрсіі, якая павінна была быць максымальна набліжаная да мовы такіх творцаў, як Гамэр, Плятон ці Ксэнафонт. Перамагла *дэматыкэ*, «менш ідэальная» вэрсія мовы, аддаленая ад мовы слаўных клясыкаў старажытнасьці і «засьмечаная» турэцкімі ды ўсякімі іншымі ўплывамi. Але затое хутка і пасьпяхова прыжылася. Выйгрыш ці пройгрыш?

Тое, ці падобная сытуацыя ў Беларусі абярнецца выйгрышам ці пройгрышам, зусім не залежыць ад таго, ці будзем пісаць мяккі знак у слове «сьнег» альбо зьмякчаць «л» у слове «кляса». Не залежыць нават ад велічыні літары «п» у слове «прэзыдэнт». Залежыць жа перадусім ад таго, ці хопіць у нас «другога дыханьня», каб ісьці (а часам бегчы) супраць цячэньня і пашыраць прастору ўжываньня беларускай мовы. А калі тарашкевічаўская вопратка занадта цесная для гэтай мовы альбо нязграбна сядзіць на ёй, дык трэба не баяцца яе скінуць і здаць у музэй. Калі ў наркамаўцы ёсьць дзясятка ці два словаў або формаў, якія не адпавядаюць нашай мове, дык давайце будзем адкідаць гэтыя словы або формы, а не праклінаць усю моўную традыцыю *en bloc*, якая мае ўжо сваю гісторыю і сапраўды зьяўляецца дамінантнай у грамадзтве.

АНАЛІТЫКА

РОБЕРТ КАГАН

Канец канца гісторыі

Чаму XXI стагоддзе будзе падобнае да XIX

I.

Аптымізм пачатку 1990-х гг. быў лёгка вытлумачальны. Крах камуністычнай імперыі і прыход у Расію дэмакратыі, здавалася, прадвясчалі новую эру глабальнай канвергенцыі. У непрамысловых праціўнікаў халоднай вайны раптам з'явілася шмат агульных мэт, у тым ліку імкненне да эканамічнай і палітычнай інтэграцыі. Нават пасля жорсткага падаўлення выступленняў на плошчы Цян'аньмэнь у 1989 г. і трывожных прыкмет нестабільнасці, якія з'явіліся ў Расіі пасля 1993 г., большасць амерыканцаў і еўрапейцаў верылі, што Кітай і Расія працягваюць ісці шляхам лібералізму. Расія Барыса Ельцына, здавалася, шчыра імкнецца будаваць ліберальную эканоміку і праводзіць палітыку больш цеснай інтэграцыі з Захадам. Прыхільнасць кітайскага ўрада да палітыкі эканамічнай адкрытасці пакідала надзею на непазбежнасць і палітычнага дыялогу, які будзе адбывацца незалежна ад жадання кітайскіх уладаў.

Такі дэтэрмінізм быў характэрнай рысай тагачаснага мыслення. Вялікую папулярнасць мела думка, што ў глабалізаванай эканоміцы ў краін не будзе іншага выбару, апрача лібералізму — спярша эканамічнага, затым палітычнага, — калі яны захочуць утрымацца ў віры сусветнай канкурэнцыі і выжыць. Па меры таго як нацыянальныя эканомікі будуць дасягаць пэўнага ўзроўню дабрабыту для насельніцтва, новы сярэдні клас пачне патрабаваць юрыдычнай і палітычнай

Роберт Каган — амерыканскі палітолаг і журналіст, старшы навуковы супрацоўнік Фонду Карнэгі, супрацоўнік Германскага фонду Маршала. Сталы аўтар газеты «Washington Post». У 2005 г. у «ARCHE» было надрукаванае яго эсе «Пра рай і ўладу». Яго новая кніга «Вяртаньне гісторыі і канец мараў» неўзабаве выйдзе ў выдавецтве «Кнопф».

улады, якой правіцелям давядзецца падзяліцца, калі яны жадаюць сваёй краіне працвітання. Паколькі дэмакратычны капіталізм — адзіная мадэль, якая гарантуе поспех для грамадстваў, што сталі на шлях развіцця, усе краіны рана ці позна выберуць такую дарогу. У вайне ідэй лібералізм безагаворачна перамог. «Напрыканцы гісторыі», паводле знакамітага выказвання Фрэнсіса Фукуямы, «у ліберальнай дэмакратыі не засталася сур'ёзных ідэалагічных канкурэнтаў».

Эканамічны і ідэалагічны дэтэрмінізм першых гадоў пасля заканчэння «халоднай вайны» спарадзіў два далёкасяжныя дапушчэнні, якія паланілі як палітыкаў, так і грамадскую думку. Першым з іх была трывалая вера ў непазбежнасць прагрэсу чалавецтва, перакананасць у тым, што гісторыя рухаецца толькі ў адным кірунку, — вера родам з часу Асветніцтва, якая была спляжана бязлітасным XX ст. і атрымала новае жыццё пасля падзення камунізму. Другім меркаваннем была думка пра карысць цярпення і вытрымкі.

Для расійцаў дэмакратыя — гэта не столькі канкурэнтныя выбары, колькі ўвасабленне волі народу.

Чым процістаяць аўтакратыям і канфліктаваць з імі, лепш, здавалася, уцягваць іх у глабальную эканоміку, падтрымліваць у іх станаўленне вяршэнства права ды моцных дзяржаўных інстытутаў і даць магчымасць непераадольным сілам чалавечага прагрэсу тварыць свае цуды.

Але вялікая надзея на тое, што свет уступіў у эру канвергенцыі, аказалася марная. Мы ўступілі ў эпоху дывергенцыі. Пачынаючы з сярэдзіны 1990-х гг. нясмелыя парасткі дэмакратычных перамен у Расіі саступілі месца таму, што можна назваць хутчэй «царысцкай» палітычнай сістэмай, у якой усе важныя рашэнні прымаюцца адным чалавекам і яго магутным акружаннем. Уладзімір Пуцін і яго паплечнікі гавораць пра «дэмакратыю», але яны разумеюць гэтае паняцце на кітайскі манер. Для Пуціна дэмакратыя — гэта не столькі канкурэнтныя выбары, колькі ўвасабленне волі народу. Рэжым з'яўляецца дэмакратычным таму, што ўрад прыслухоўваецца да меркавання расіян, спрабуе зразумець, што ім трэба і чаго яны хочуць, а затым намагаецца даць ім гэта. Як выказаўся Іван Красцеў, «Крэмль разважае не ў катэгорыях правоў грамадзян, а ў катэгорыях патрэб насельніцтва». Выбары прапануюць не выбар, а толькі магчымасць ухваліць рашэнні, прынятыя Пуціным, — такія, як нядаўняе «выбранне» Дзмітрыя Мядзведзева пуцінскім пераемнікам на пасадзе прэзідэнта. Прававая сістэма — гэта сродак для падаўлення палітычных апанентаў. Партыйная сістэма ачышчана ад палітычных груп, якія недаспадобы Крэму. Магутны каляпрэзідэнцкі апарат кантралюе большую частку агульнаацыянальных сродкаў масавай інфармацыі, асабліва тэлебачанне.

Большасць расіян, здаецца, задаволены аўтакратычным кіраваннем, прынамсі цяпер. Адрозна ад камуністычнага рэжыму, цяпер Крэмль не замахваецца на іх прыватнае жыццё — да той пары, пакуль яны застаюцца па-за палітыкай. У адрозненне ад часоў віхурнай расійскай дэмакратыі 1990-х гг., цяперашні рэжым дзякуючы высокім цэнам на нафту забяспечвае сякое-такое павышэнне

ўзроўню жыцця. Намаганні Пуціна аспрэчыць зневажальныя вынікі халоднай вайны і адрадзіць былую веліч Расіі карыстаюцца папулярнасцю. Яго палітычныя дарадцы лічаць, што «прага помсты за развал Савецкага Саюза ўтрымае нас пры ўладзе».

Існуе свайго роду сімбіёз паміж прыродай улады Пуціна і яго поспехамі ў вяртанні Расіі статусу «вялікай дзяржавы». Унутраная стабільнасць і кантраляванасць дазваляюць Расіі дэманстраваць сілу на міжнароднай арэне. Міжнародныя поспехі, у сваю чаргу, апраўдваюць жорсткасць унутранага кіравання. Рост міжнароднага ўплыву Расіі таксама абараняе пуцінскую аўтакратыю ад замежнага ціску. Еўрапейскія і амерыканскія палітыкі ўсведамляюць, што ёсць цэлы шэраг міжнародных праблем, вырашэнне якіх моцная Расія можа аблегчыць або ўскладніць — ад паставак энерганосьбітаў да ўзаемаадносін з Іранам. У такіх абставінах яны лічаць за лепшае не спрачацца з расійскім урадам на конт сумленнасці выбараў ці адкрытасці расійскай палітычнай сістэмы.

Пуцін распрацаваў стрыжнявую нацыянальную філасофію, якая грунтуецца на ўзаемасувязі паміж міжнародным уплывам і ўнутранай аўтакратыяй. Ён называе Расію «суверэннай дэмакратыяй», выдатна апісваючы гэтым тэрмінам жаданне вярнуць краіне былую веліч, пазбавіцца ўплыву Захаду, а таксама працаваць сваю, «усходнюю» мадэль дэмакратыі. На думку Пуціна, толькі вялікая і магутная Расія будзе здольная абараніць і адстаяць свае інтарэсы, а таксама процістаяць замежным патрабаванням аб правядзенні палітычных рэформаў на заходні манер, у якіх Расія не бачыць патрэбы і якіх не жадае. У 1990-я гг. Расія мела невялікі ўплыў на міжнароднай арэне, але была адкрытая для самага шырокага ўмяшання з боку замежных бізнесменаў і ўрадаў. Пуцін хоча, каб Расія мела як мага большы ўплыў на падзеі ва ўсім свеце і пры гэтым сама была максімальна абаронена ад такіх непажаданых уплываў.

Як узор Пуцін разглядае Кітай, і не выпадкова. У той час як Савецкі Саюз абрынуўся і страціў усё пасля 1989 г., калі спачатку Міхаіл Гарбачоў, а потым Барыс Ельцын папрасілі Запад аб міры і адкрылі краіну заходнім уплывам, кітайскія лідэры пераадолелі свой крызіс, кінуўшы выклік Захаду. Яны падавілі ўнутраныя пратэсты і затым «задраілі люкі», пакуль абурэнне з боку Захаду не аціхла. Розніца ў лёсе дзвюх вялікіх дзяржаў аказалася павучальная. Расія пад канец 1990-х гг. была цалкам раздаўлена, Кітай жа перажываў беспрэцэдэнтны рост эканомікі, вайскавай магутнасці і міжнароднага ўплыву.

Кітайцы таксама шмат чаго вынеслі з савецкага вопыту. Тады як дэмакратычны свет пасля падзей на плошчы Цяньюньмэнь чакаў ад Кітая вяртання да «немінучага» курсу на ліберальна-дэмакратычную мадэрнізацыю, кіраўніцтва кітайскай камуністычнай партыі занялося ўмацаваннем свайго становішча ў краіне. У апошнія гады, нягледзячы на неаднаразовыя прагнозы Захаду пра хуткія палітычныя змены ў Кітаі, назіраецца адваротная тэндэнцыя — да кансалідацыі кітайскай аўтакратыі. Калі стала зразумела, што кітайскае кіраўніцтва не збіраецца праводзіць рэформаў, накіраваных на падрыў сваёй улады, заходнія назіральнікі пачалі выказваць надзею, што яно будзе вымушана пайсці на такія

рэформы незалежна ад свайго жадання, каб утрымаць Кітай на шляху эканамічнага росту і даць рады шматлікім унутраным праблемам, якія гэты рост выклікае. Але пакуль што і гэта ўяўляецца малаверагодным.

Сёння большасць эканамістаў лічаць, што ўражальны эканамічны рост Кітая захавецца на працягу некаторага часу. Дасведчанья знаўцы кітайскай палітычнай сістэмы канстатуюць дастатковую ступень кампетэнтнасці і цвёрдасці кітайскага кіраўніцтва для вырашэння праблем па меры іх узнікнення, а таксама гатоўнасць насельніцтва падтрымліваць аўтакратычны рэжым, пакуль працягваецца эканамічны рост. Як адзначаюць Эндру Дж. Натан і Брус Гілей, цяперашняе кіраўніцтва наўрад ці «саступіць перад валам праблем або капітулюе перад ліберальнымі каштоўнасцямі, насаджанымі сродкамі эканамічнай глабалізацыі». Пакуль падзеі «не засведчаць адваротнага, міжнароднай супольнасці варта зыходзіць з таго, што новыя кітайскія лідэры застануцца пры ўладзе».

Рост нацыянальнага дабрабыту і ўмацаванне аўтакратыі аказаліся, такім чынам, сумяшчальнымі. Аўтакраты вучацца і прыстасоўваюцца. Аўтакраты Расіі і Кітая знайшлі спосаб лібералізаваць эканоміку без страты кантролю над палітыкай. Яны ўбачылі, што людзі, якія паспяхова робяць грошы, не стануць лезці ў палітыку, асабліва калі будуць ведаць, што за ўмяшанне ў палітыку ім не паздаровіцца. Новыя багацці даюць аўтакратам большыя магчымасці для кантролю над інфармацыяй — шляхам манапалізацыі тэлеканалаў або прасейвання інтэрнет-трафіку, што часта робіцца пры дапамозе замежных карпарацый, зацікаўленых у прасоўванні свайго бізнесу.

У канчатковым выніку рост дабрабыту цалкам можа спрычыніцца да палітычнай лібералізацыі, але як доўга давядзецца чакаць такога павароту падзей? Магчыма, занадта доўга для таго, каб гэта мела хоць якое стратэгічнае ці геапалітычнае значэнне. Як у старой показцы: Германія ступіла на шлях эканамічнай мадэрнізацыі ў канцы XIX ст. і праз шэсць дзесяцігоддзяў сышла з яго зусім дэмакратычнай краінай; адзіная праблема ў тым, што адбылося з ёю па дарозе. Так што рана ці позна змены настануць, але пакуль што дзве найбуйнейшыя ў свеце краіны з больш як паўтарамільярдным насельніцтвам і другім па велічыні ваенным патэнцыялам маюць урады, прыхільныя да аўтарытарнага стылю кіравання, і такі стан можа захавацца на няпэўны час.

Ад магутнасці і даўгавечнасці гэтых аўтакратыяў шмат у чым будзе залежаць развіццё ўсёй сістэмы міжнародных адносін. Свет не збіраецца распачынаць новага ідэалагічнага процістаяння накішталт халоднай вайны. Але новая эпоха будзе не эрай «універсальных каштоўнасцяў», а хутчэй перыядам росту напружанасці і больш ці менш частых сутыкненняў паміж дэмакратычнымі і аўтакратычнымі сіламі.

У час халоднай вайны было лёгка забыць пра тое, што барацьба паміж лібералізмам і аўтакратыяй доўжыцца з часу Асветніцтва. Гэтае пытанне падзяляла Злучаныя Штаты Амерыкі і большую частку Еўропы ў канцы XVIII — пачатку XIX стст. Яно падзяляла саму Еўропу на працягу XIX і часткі XX стст. Цяпер гэтае пытанне зноў выходзіць на першы план у геапалітыцы XXI ст.

II.

Памылка апошняга дзесяцігоддзя заключалася ў меркаванні, што, калі кітайскія і расійскія лідэры перасталі верыць у камунізм, яны перасталі верыць і ва ўсё астатняе. Што яны, маўляў, зрабіліся прагматыкамі, пазбаўленымі нейкай ідэалогіі ці веры, і проста пераследуюць свае ўласныя ці нацыянальныя інтарэсы. Але кіраўнікі Кітая і Расіі, як і аўтакраты мінуўшчыны, маюць пэўны набор перакананняў, які вызначае іх курс як ва ўнутранай, так і ў замежнай палітыцы. Гэта не ўсёахопны дэталёва распрацаваны светапогляд накшталт марксізму ці лібералізму. Тым не менш, гэта шырокі набор меркаванняў наконт прыроды ўлады і грамадства, а таксама належных узаемаадносін паміж правіцелямі і іх народамі.

Кіраўнікі Расіі і Кітая вераць у перавагі моцнай цэнтралізаванай улады і пагарджаюць дэмакратычнай сістэмай з-за яе слабасці. Яны лічаць, што іх вялікія і неспакойныя народы дзеля працвітання патрабуюць парадку і стабільнасці. Яны перакананы, што дэмакратычны разброд і хаос прывядуць іх народы да галечы і дэзарганізуюць іх, што ўжо і сталася ў выпадку Расіі. Яны ўпэўнены, што цвёрды курс унутры краіны — неабходная ўмова таго, каб іх краіны былі магутнымі і паважанымі ў свеце, здольнымі абараняць і адстойваць свае інтарэсы. Кітайскія лідэры ведаюць з доўгай і нярэдка віхурнай гісторыі сваёй краіны, што ўнутраныя падзелы і палітычныя рознагалосці цягнуць за сабой замежнае ўмяшанне і разрабаванне. Тое, што свет у 1989 г. вітаў як палітыку адкрытасці, кітайскія лідэры палічылі смяротна небяспечнай праявай унутранай смуты.

Таму кітайскія і расійскія лідэры не проста аўтакраты. Яны *вераць* у аўтакратыю. Сучасныя лібералы, перакананыя ў надыходзе «канца гісторыі», могуць не разумець, у чым можа быць прыцягальнасць ідэі аўтакратыі ў глабалізаваным свеце, але ў гістарычным кантэксце расійскія і кітайскія правіцелі аказваюцца ў слаўнай кампаніі. Еўрапейскія манархі XVII, XVIII і XIX стст. былі цвёрда перакананыя — на ўзроўні палітычнай філасофіі — у перавазе сваёй формы праўлення. Разам з Платонам, Арыстоцелем і іншымі вялікімі мысліцелямі аж да XVIII ст. яны лічылі дэмакратыю ўладай разбэшчанага, прагавітага і неадукаванага натоўпу. І ў першай палове XX ст. у кожнай дэмакратычнай вялікай дзяржавы, накшталт Злучаных Штатаў, Вялікабрытаніі і Францыі, быў роўны паводле магутнасці аўтакратычны антыпод у выглядзе Германіі, Расіі і Японіі. Мноства маленькіх дзяржаў ва ўсім свеце з роўным поспехам выбіралі для сябе як дэмакратычную, так і аўтакратычную сістэму. Толькі ў апошнія паўстагоддзя дэмакратыя пашырылася па ўсім свеце, і толькі пачынаючы з 1980-х гг. яна стала самай распаўсюджанай формай праўлення.

Правіцелі Кітая і Расіі — не першыя, хто мяркуюць, што іх дзяржаўны лад не можа быць лепшым. Часта гавораць, што аўтакраты Масквы і Пекіна зацікаўлены толькі ў напаўненні сваіх кішэняў, — маўляў, кітайскія лідэры проста «клептакраты», а Крэмль — гэта свайго роду праўленне «ЗАТ «Расія». Вядома, кітайскія і расійскія кіраўнікі не крыўдзяць сябе, карыстаючыся ўладай у сваіх прыват-

ных інтарэсах, а таксама дзеля багацця і раскошы, якую яна прыносіць. Але гэтак жа рабіла мноства вялікіх каралёў, імператараў і царкоўных іерархаў у мінулым. Людзі, якія маюць уладу, любяць уладу, і яна зазвычай робіць іх багатымі. Але яны, як правіла, таксама вераць у тое, што іх улада служыць на карысць агульнай справы. Забяспечваючы парадак, дасягаючы эканамічных поспехаў, яднаючы свае нацыі і дбаючы пра іх міжнародны ўплыў, паважнасць і магутнасць, такія правіцелі, як яны лічаць, служаць свайму народу. І нельга сказаць, каб на сучасным этапе большасць людзей, якімі яны кіруюць, — што ў Кітаі, што ў Расіі — былі з гэтым не згодныя.

Калі ў аўтакратаў ёсць набор перакананняў, дык ёсць і набор інтарэсаў. Правіцелі Кітая і Расіі сапраўды могуць быць прагматычнымі, але іх прагматызм заключаецца ў правядзенні такой палітыкі, пры якой яны захаваюць уладу. Пуцін не бачыць розніцы паміж сваімі асабістымі інтарэсамі і інтарэсамі Расіі. Калі Луі XIV гаварыў: «Дзяржава — гэта я», ён абвяшчаў сябе жывым увасабленнем французскага народа, сцвярджаючы, што яго інтарэсы непарыўна звязаны з інтарэсамі Францыі. Калі Пуцін заяўляе, што ён мае «маральнае права» працягваць кіраваць Расіяй, ён сцвярджае, што інтарэс Расіі заключаецца ў тым, каб ён застаўся пры ўладзе. І як Луі XIV не мог уявіць, што ў інтарэсах Францыі можа быць падзенне манархіі, гэтак і Пуцін не дапускае думкі, што Расія можа быць зацікаўленая ў яго сыходзе. Як адзначыў Мінсін Пэй, калі кітайскія лідэры сутыкаюцца з выбарам паміж эканамічнай эфектыўнасцю і захаваннем улады, яны выбіраюць уладу. У гэтым і ёсць іх прагматызм.

Інстынкт самазахавання аўтакратаў уплывае і на іх падыход да замежнай палітыкі. У эпоху манархіі замежная палітыка служыла інтарэсам манарха. У час рэлігійных войнаў яна служыла інтарэсам царквы. У сучасную эпоху палітыка дэмакратычных дзяржаў накіравана на тое, каб зрабіць свет больш бяспечным для дэмакратыі. Са свайго боку, сённяшнія аўтакраты імкнуцца ў сваёй знешняй палітыцы зрабіць свет больш бяспечным калі не для ўсіх аўтакратый, дык хоць бы для сваёй.

Расія — яскравы прыклад таго, як форма ўнутранага кіравання вызначае стыль узаемаадносін з астатнім светам. Расія, якая ішла шляхам дэмакратызацыі, і нават Савецкі Саюз Гарбачова, які ішоў шляхам дэмакратызацыі, даволі добразычліва ставіліся да НАТО і стараліся падтрымліваць добрыя адносіны з суседнімі краінамі, што крочылі ў тым самым кірунку — да дэмакратыі. Сёння Пуцін разглядае НАТО як варожую структуру, называе яго пашырэнне «сур'ёзнай правакацыяй» і пытаецца, «супраць каго скіравана гэтая экспансія?». На самай справе сёння Паўночнаатлантычны альянс не больш агрэсіўны ці правакацыйны ў дачыненні да Масквы, чым за часамі Гарбачова. Калі ўжо на тое пайшло, дык і ў меншай ступені. НАТО зрабіўся больш міралюбны, тады як Расія стала больш агрэсіўная. Калі Расія была больш дэмакратычная, расійскія лідэры бачылі свае інтарэсы цесна сплеченымі з інтарэсамі ліберальна-дэмакратычнага свету. Сёння расійскае кіраўніцтва з падазрэннем ставіцца да дэмакратычных дзяржаў, асабліва сярод сваіх суседзяў.

Гэта і зразумела. Пры ўсёй сваёй эканамічнай магутнасці і ўплыве аўтакратыі XXI ст. складаюць у свеце меншасць. Як сцвярджаюць некаторыя кітайскія вучоныя, пасля падзення савецкага камунізму паноўнай сусветнай ідэалогіяй зрабіўся дэмакратычны лібералізм, які падтрымліваецца «ўсёй міжнароднай іерархіяй на чале са Злучанымі Штатамі Амерыкі і іх дэмакратычнымі саюзнікамі» — «згуртаванай вакол Амерыкі групоўкай вялікіх дзяржаў». Кітайцы і расіяне адчуваюць сябе ізгоямі па-за межамі гэтага прывілеяванага і магутнага клуба. «Вы, заходнія краіны, вызначаеце правілы, вы выстаўляеце адзнакі, вы гаворыце: «Ты кепскі хлопец», — скардзіўся сёлета ў Давосе адзін кітайскі чыноўнік. Пуцін таксама наракае, што «нас пастаянна вучаць дэмакратыі».

Пасля заканчэння халоднай вайны свет вельмі па-рознаму выглядае з аўтарытарных Пекіна ці Масквы і з дэмакратычных Вашынгтона, Лондана, Парыжа, Берліна ці Бруселя. Лідэры ў Пекіне добра памятаюць, як не так даўно міжнародная дэмакратычная супольнасць на чале з ЗША з рэдкім адзінствам выступіла супраць Кітая з эканамічнымі санкцыямі і нават больш адчувальным дыпламатычным байкотам пасля падзей на плошчы Цяньаньмэнь. Кітайская камуністычная партыя, паводле слоў Фей-Лінга Ванга, «з таго часу нязменна перажывае адчуванне палітычнай нестабільнасці», «пастаянны страх аказацца мішэнню вядучых дзяржаў, асабліва Злучаных Штатаў» і «глыбокую заклапочанасць наконт выжывання рэжыму, якая мяжуе з пачуццём знаходжання ў аблозе».

У 1990-я гг. дэмакратычны свет на чале з ЗША скінуў аўтарытарныя рэжымы ў Панаме і на Гаіці, а таксама двойчы ваяваў з Сербіяй Слабадана Мілошавіча. Міжнародныя няўрадавыя арганізацыі (НУА), фінансаваныя заходнімі ўрадамі, навучалі актывістаў апазіцыйных партый і падтрымлівалі выбарчыя рэформы ў краінах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, а таксама Сярэдняй Азіі. У 2000 г. сербская апазіцыя пры міжнароднай фінансавай падтрымцы і з удзелам замежных назіральнікаў нарэшце скінула рэжым Мілошавіча. Праз некалькі месяцаў пасля гэтага ён быў арыштаваны і адпраўлены ў Гаагу, дзе праз пяць гадоў памёр у турме.

З 2003 да 2005 г. заходнія дэмакратычныя краіны і НУА аказвалі фінансавую і арганізацыйную падтрымку пражыхаднім і прадэмакратычным партыям і палітыкам у Грузіі, Кіргізіі і Украіне, што дазволіла ім скінуць тамтэйшых аўтакратаў. Еўрапейцы і амерыканцы віталі гэтыя рэвалюцыі і прызналі іх натуральным этапам накіраванай чалавецтву палітычнай эвалюцыі ў кірунку ліберальнай дэмакратыі. Аднак лідэры ў Пекіне і Маскве інтэрпрэтавалі гэтыя падзеі як натхнёныя ЦРУ і прафінансаваныя Захадам перавароты, якія мелі на мэце прасоўванне гегемоніі Амерыкі і яе еўрапейскіх саюзнікаў. Узрушэнні ва Украіне, адзначае Дзмітрый Трэнін, «яшчэ больш атруцілі расійска-ўкраінскія ўзаемаадносіны» і пераканалі Крэмль у неабходнасці «поўнага развароту ў замежнай палітыцы».

«Каляровыя рэвалюцыі» ўстрывожылі Пуціна не толькі таму, што закранулі яго рэгіянальныя амбіцыі, але і таму, што далі падставу апасацца паўтору ўкраінскіх і грузінскіх падзей у Расіі. Гэта прымусіла расійскага прэзідэнта да

2006 г. паставіць пад кантроль, абмежаваць, а ў некаторых выпадках і спыніць дзейнасць міжнародных НУА. Нават сёння ён перасцерагае наконт «шакалаў» у Расіі, якія «атрымалі дэструктыўныя інструкцыі ад заходніх экспертаў, прайшлі трэніроўку ў суседніх рэспубліках і будуць спрабаваць рэалізаваць такія самыя сцэнарыі тут». Яго трывога можа здавацца абсурднай або крывадушнай, але яна не недарэчная. У перыяд пасля заканчэння халоднай вайны пераможны лібералізм пастараўся замацаваць сваю перавагу, увёўшы ў практыку міжнародных узаемаадносін права «міжнароднай супольнасці» ўмешвацца ў справы суверэнных дзяржаў, якія парушаюць правы свайго народа. Міжнародныя НУА ўмешваюцца ва ўнутраную палітыку; міжнародныя арганізацыі, такія, як Арганізацыя бяспекі і супрацоўніцтва ў Еўропе, кантралююць правядзенне выбараў і выносяць рашэнні аб іх прызнанні ці непрызнанні, замежныя юрыдычныя эксперты гавораць пра ўвядзенне ў міжнароднае права такіх новых паняццяў, як «абавязак абараняць» ці «добраахвотная адмова ад суверэнітэту».

У тэорыі гэтыя новаўвядзенні пашыраюцца на ўсіх. На практыцы яны азначаюць галоўным чынам права дэмакратычных краін умешвацца ў справы недэмакратычных. На няшчасце Кітая, Расіі і іншых аўтакратый, гэта адзінае пытанне, у якім паміж еўраатлантычнымі саюзнікамі няма вялікіх рознагалоссяў. Злучаныя Штаты, раўніва ставячыся да свайго ўласнага суверэнітэту, самі заўсёды былі гатовы ўмяшацца ў справы іншых дзяржаў. Краіны Еўропы, некалі вялікія прыхільнікі (у тэорыі) Вестфальскага парадку, які прадугледжваў непарушнасць дзяржаўнага суверэнітэту, сёння занялі процілеглую пазіцыю і стварылі сістэму, як выказаўся Роберт Купер, пастаяннага «ўзаемнага ўмяшання ва ўнутраныя справы адзін аднаго, аж да пытанняў піва і сасісак». Гэта выклікала адзін з найбольшых расколаў у сістэме міжнародных узаемаадносін, якія падзялілі дэмакратычны свет і аўтарытарны лагер. На працягу трох стагоддзяў міжнароднае права, асуджаючы ўмяшанне ва ўнутраныя справы дзяржаў, міжвольна абараняла аўтакратыі. Сёння дэмакратычны свет вядзе дэмантаж гэтай абароны, тады як аўтакраты імкнуцца адстаяць прынцып непарушнасці суверэнітэту.

З гэтай прычыны вайна ў Косаве ў 1999 г. была для Расіі і Кітая больш драматычным і трывожным паваротным момантам, чым вайна ў Іраку ў 2003 г. Абедзве краіны выступалі супраць натаўскай інтэрвенцыі, і не толькі таму, што амерыканскі самалёт скінуў бомбу на кітайскае пасольства, а Расія перажывала за сваіх славянскіх братоў сербаў. Калі Расія прыгразіла заблакаваць правядзенне ваеннай аперацыі праз Савет Бяспекі ААН, НАТО проста не звярнула ўвагі на меркаванне Арганізацыі Аб'яднаных Нацый і само сабе дало дазвол на ваенныя дзеянні, гэтым самым прадэманстравалішы нікчэмнасць аднаго з нямногіх расійскіх інструментаў міжнароднага ўплыву. З гледзішча Масквы, гэта было яўным парушэннем міжнароднага права не толькі таму, што вайна не была ўхвалена ААН, але і таму, што яна была пачата супраць суверэннай дзяржавы, якая не здзейсніла знешняй агрэсіі. Для кітайцаў гэта было проста «ліберальнай гегемоніяй». І праз гады Пуцін па-ранейшаму настойвае на тым, каб заходнія дзяр-

жавы «перасталі зневажаць міжнароднае права» і не спрабавалі «падмяніць Арганізацыю Аб'яднаных Нацый НАТО або Еўрасаюзам».

Расіяне і кітайцы былі не адзінокія ў сваіх пратэстах. У той самы час такія аўтарытэт, як Генры Кісінджэр, папярэдзіў, што «рэзкая адмова ад канцэпцыі нацыянальнага суверэнітэту» пагражае пазбавіць свет якога б там ні было паняцця пра міжнародны прававы парадак. Для Злучаных Штатаў, канечне, такія перасцярогі мала што значаць: яны ўмешваліся і скідалі суверэнныя ўрады дзесяткі разоў за сваю гісторыю. Але нават постіндустрыяльная Еўропа адкінула юрыдычныя тонкасці ў інтарэсах таго, што было прызнана вышэйшым маральным заповітам Асветніцтва. Як сказаў Роберт Купер, Еўропа была вымушана кіравацца «калектыўнай памяццю ахвяр Халакосту і мільёнаў перамешчаных асоб, якія пацярпелі ад крайняга нацыяналізму часу Другой сусветнай вайны». Гэты «супольны гістарычны вопыт» паслужыў дастатковым абгрунтаваннем. Кісінджэр папярэдзіў, што ў свеце «канкуроўных ісцін» такія дактрыны пагражаюць хаосам. Купер адказаў на гэта, што Еўропа «больш не з'яўляецца зонай канкуроўных ісцін».

Але дэмакратычныя дзяржавы так і не здолелі зграбна развязаць гэты канфлікт міжнароднага права і ліберальнай маралі. Нездарма кітайскія афіцыйныя асобы пытаўся ў час падзей на плошчы Цяньюаньмэнь і працягваюць пытацца цяпер: «Якое ўрад ЗША мае права груба ўмешвацца ва ўнутраныя справы Кітая?» І сапраўды, якое? Толькі тое, якое вынікае з ліберальнага светапогляду — перакананасці ў тым, што ўсе людзі створаны роўнымі і маюць пэўныя неад'емныя правы, якія не могуць абмяжоўвацца ўрадамі, а ўрады маюць уладу і легітымнасць толькі са згоды тых, кім яны кіруюць, і абавязаны абараняць правы сваіх грамадзян на жыццё, свабоду і прыватную ўласнасць. Для тых, хто падзяляе гэтыя ліберальныя перакананні, замежная палітыка і нават войны, скіраваныя на абарону гэтых прынцыпаў, як у Косаве, будуць справядлівымі, нават калі агульнапрынятае міжнароднае права лічыць іх неправамернымі. Але для кітайцаў, рускіх і іншых, хто не падзяляе гэтага светапогляду, Злучаныя Штаты і іх дэмакратычныя саюзнікі паспяхова навязваюць свае погляды іншым не таму, што яны маюць рацыю, а толькі таму, што яны дастаткова магутныя для гэтага. Для нелібералаў міжнародны ліберальны парадак азначае не прагрэс, а ярмо.

Мае месца не проста спрэчка наконт тэорыі і дэталей міжнароднага права. Гаворка ідзе пра асновы легітымнасці ўрадаў, што для аўтакратаў можа стаць пытаннем жыцця і смерці. Кітайскія кіраўнікі не забылі, што, калі б дэмакратычны свет у 1989 г. узяў верх, яны б цяпер не знаходзіліся на сваіх пасадах, а як мінімум сядзелі ў турме. Пуцін наракае: «Мы з'яўляемся сведкамі ўсё большай і большай пагарды да асноўных прынцыпаў міжнароднага права», — і пад гэтым ён мае на ўвазе не толькі незаконнае прымяненне сілы, але і правядзенне пэўнай «эканамічнай, міжнароднай, культурнай і адукацыйнай палітыкі». Ён заяўляе, што перагляд «міжнародных прававых нормаў» ажыццяўляецца выключна ў інтарэсах аднаго боку — заходніх дэмакратычных краін, і што міжнародныя арганізацыі, такія, як АБСЕ, сталі «грубым інструментам» у руках гэтых дзяржаў.

У выніку, усклікае Пуцін, «ніхто не адчувае сябе ў бяспецы! Таму што ніхто не можа схавацца за міжнародным правам як за каменнай сцяной».

Заходнія дэмакратыі будуць адмаўляць любыя свае варожыя намеры, але Пуцін, як і кітайскія лідэры, мае права непакоіцца. Амерыканскія і еўрапейскія палітыкі ўвесь час заклікаюць Расію і Кітай інтэгравацца ў міжнародны ліберальна-дэмакратычны парадак, але не дзіва, што расійскія і кітайскія лідэры не спяшаюцца з гэтым. Як аўтакраты могуць стаць часткай міжнароднага ліберальнага парадку, не саступіўшы перад сіламі лібералізму?

III.

Баючыся гэтай відавочнай перспектывы, аўтакратыі, зразумела, супраціўляюцца ёй, і не без пэўнага поспеху. Замест таго, каб змірыцца з новымі прынцыпамі абмежаванага суверэнітэту і абумоўленай гэтым уразлівасцю аўтакратаў, Расія і Кітай адстойваюць такі сусветны парадак, які надае нацыянальнаму суверэнітэту высокую каштоўнасць і здольны абараніць аўтакратычныя ўрады ад замежнага ўмяшання.

І ім гэта ўдаецца. Аўтакратыі вяртаюцца на сусветную арэну. Змены ў ідэалогіі найбуйнейшых дзяржаў заўсёды аказвалі пэўны ўплыў на пазіцыю лідэраў малых краін. Фашызм быў у модзе ў Лацінскай Амерыцы 1930—1940-х гг. часткова таму, што ў гэты час ён пановаў у Італіі, Германіі і Іспаніі. Камуністычная ідэалогія пашырылася ў краінах «трэцяга свету» ў 1960—1970-я гг. не столькі з той прычыны, што для гэтага шмат намаганняў прыклаў Савецкі Саюз, колькі таму, што апаненты ранейшых урадаў гэтых краін пачыналі свае паўстанні пад сцягам марксізму-ленінізму і затым звярталіся па дапамогу да Масквы. Калі камунізм у Маскве сканаў, камуністычныя паўстанні зрабіліся ў свеце дужа рэдкай з’явай. І калі рост уплыву найбуйнейшых дэмакратычных дзяржаў у апошнія гады халоднай вайны, кульмінацыяй якога стала іх практычна поўная перамога пасля 1989 г., прывёў да хвалі дэмакратызацыі ў 1980—1990-я гг., дык зусім лагічна чакаць, што пад’ём дзвюх найбуйнейшых аўтакратый пасуне баланс сіл у адваротны бок.

Памылкова лічыць, што аўтакратычны лад сёння ў свеце не каціруецца. Дзякуючы дзесяцігоддзям уражальнага росту кітайцы сёння могуць сцвярджаць, што іх мадэль эканамічнага развіцця, якая спалучае максімальна адкрытую эканоміку з закрытай палітычнай сістэмай, можа быць паспяховым узорам для многіх краін. Кітай вельмі наглядна дэманструе мадэль паспяховай аўтакратыі, шлях да стварэння дабрабыту і стабільнасці без неабходнасці саступаць палітычнай лібералізацыі. Расійская мадэль «суверэннай дэмакратыі» прывабная для аўтакратаў Сярэдняй Азіі. Некаторыя еўрапейцы выказваюць боязь, што Расія «ператвараецца ў ідэалагічную альтэрнатыву ЕС, якая прапануе іншы падыход да суверэнітэту, улады і міжнароднага парадку». У 1980—1990-я гг. аўтакратычная мадэль, здавалася б, страціла перспектыву, паколькі правыя і левыя дыктатуры

абрыналіся пад ударам ліберальнай хвалі. Сёння, дзякуючы поспеху Кітая і Расіі, яе стаўкі павысіліся.

Кітай і Расія ўжо не могуць займацца актыўным экспертам ідэалогіі, але яны прапануюць аўтакратам сякую-такую дапамогу, калі дэмакратычныя дзяржавы паўстаюць супраць іх. Калі ў 1990-я гг., пасля таго як іранскія клерыкі выдалі фетву з патрабаваннем смерці для Салмана Рушдзі, рэзка пагоршыліся ўзаемаадносіны Ірана з Еўропай, уплывовы іранскі лідэр Акбар Хашэмі-Рафсанджані пачаў усюды паўтараць, наколькі лягчэй падтрымліваць добрыя ўзаемаадносіны з такой краінай, як Кітай. Калі узбекскі дыктатар у 2005 г. быў раскрытыкаваны адміністрацыяй Джорджа Буша за крывавы разгон апазіцыйнага выступлення ў Андыжане, ён у адказ далучыўся да Шанхайскай арганізацыі супрацоўніцтва і зблізіўся з Масквой. Кітайцы аказваюць шырокую дапамогу дыктатарскім рэжымам у Азіі і Афрыцы, падрываючы спробы міжнароднай супольнасці схіліць іх да рэформаў — якія на практыцы часта азначаюць скіданне існага ладу; гэта датычыць, у прыватнасці, такіх краін, як Бірма і Зімбабве. Амерыканцы і еўрапейцы могуць крыўдаваць, але аўтакратыі не збіраюцца ўдзельнічаць у звяржэнні іншых аўтакратаў на патрабаванне дэмакратычнага свету. Кітайцы, якія яшчэ не так даўно не спыніліся перад расстрэлам удзельнікаў студэнцкіх дэманстрацый дзеля іх разгону, наўрад ці будуць дапамагаць Захаду скінуць бірманскі ўрад за аналагічныя ўчынкі. Не будуць яны і патрабаваць ад афрыканскіх краін ажыццяўлення палітычных і інстытуцыйных рэформаў, якіх яны самі не жадаюць праводзіць у Кітаі.

Кітайскія афіцыйныя асобы могуць крытыкаваць кіраўніцтва Бірмы або заклікаць урад Судана да развязання суданскага канфлікту. Масква можа часамі дыстанцыявацца ад Ірана. Але правіцелі ў Рангуне, Хартуме, Пхеньяне і Тэгеране ведаюць, што іх найлепшыя — а горшым выпадку і адзіныя — заступнікі ў наскрозь варожым свеце знаходзяцца ў Пекіне і Маскве. Цікава, наколькі далёка можа зайсці Пекін у крытыцы бірманскіх генералаў за падаўленне пратэстаў будыйскіх манахаў, калі самі кітайцы падаўляюць будыйскіх манахаў у Тыбеце. У вялікім процістаянні паміж дэмакратыяй і аўтарытарызмам аўтакратаў яднаюць супольныя інтарэсы і супольнае бачанне пажаданага сусветнага парадку. Як сказаў кітаец Лі Пэн іранцу Рафсанджані, Кітай і Іран яднае супольнае імкненне да стварэння такога сусветнага парадку, пры якім «выбар любой сацыяльнай сістэмы ў любой краіне з'яўляецца справай народа гэтай краіны».

На справе ў свеце ідзе глабальная канкурэнцыя. Паводле слоў расійскага міністра замежных спраў Сяргея Лаўрова, «упершыню за шмат гадоў на рынку ідэй узнікла сапраўднае спаборніцтва» паміж рознымі «сістэмамі каштоўнасцей і мадэлямі развіцця». І добрая навіна, з расійскага гледзішча, заключаецца ў тым, што «Захад траціць сваю манаполію на працэс глабалізацыі». Сёння, калі рускія гавораць пра шматпалярны свет, яны маюць на ўвазе не толькі пераразмеркаванне сіл, але і канкурэнцыю сістэм каштоўнасцей і ідэй, якая стане «падмуркам для сусветнага шматпалярнага парадку».

Гэта выглядае сюрпрызам для дэмакратычнага свету, які лічыў, што такая

канкурэнцыя завяршылася з падзеннем Берлінскага мура. Буйныя дэмакратычныя дзяржавы не разглядаюць свае намаганні дзеля пашырэння дэмакратыі і прынцыпаў Асветніцтва ў святле глабальнай канкурэнцыі, паколькі яны не бачаць «канкуроўных ісцін», а перакананы ў наяўнасці «універсальных каштоўнасцей». Як вынік, яны не заўсёды ўсведамляюць, як скарыстаць свае сродкі і ўплыў для папулярызацыі сваіх каштоўнасцей і прынцыпаў.

У сваіх міжнародных арганізацыях і саюзах яны патрабуюць строгага выканання ліберальна-дэмакратычных прынцыпаў. Перад тым як адчыніць дзверы свайго клуба для новых членаў і тым самым забяспечыць ім велізарныя перавагі ў сферы эканамічнага развіцця і бяспекі, яны патрабуюць ад прэтэндэнтаў на ўступленне ў ЕС або НАТО поўнай лібералізацыі эканомікі і палітычнай сістэмы. Калі прэзідэнт Грузіі ў канцы 2007 г. абвясціў надзвычайнае становішча, гэта рэзка пагоршыла шанцы яго краіны ўступіць у НАТО і ЕС у агляднай будучыні. У выніку Грузія цяпер апынулася на хісткім раздарожжы паміж расійскай аўтакратыяй і еўрапейскім лібералізмам. Урэшце, калі дэмакратычныя краіны павернуцца да Грузіі спінай, у яе можа не застацца іншага выйсця, апроч як пайсці на збліжэнне з Масквой.

Зноў-такі, гэтая канкурэнцыя не з'яўляецца рэцыдывам халоднай вайны. Хутчэй гэта адгалосак тых працэсаў, якія адбываліся ў XIX ст. У той час абсалютысцкія ўладары Расіі і Аўстрыі падтрымлівалі сваіх аднадумцаў у пострэвалюцыйнай Францыі і выкарыстоўвалі сілу для падаўлення буржуазна-дэмакратычных рэвалюцый у Германіі, Польшчы, Італіі і Іспаніі. Пальмерстонаўская Брытанія, у сваю чаргу, ужывала свой уплыў для падтрымкі кантынентальных лібералаў; Злучаныя Штаты віталі буржуазна-дэмакратычныя рэвалюцыі ў Венгрыі і Германіі і выказалі абурэнне, калі расійскія войскі падавілі ліберальныя сілы ў Польшчы. Сённяшняя Украіна ўжо была арэнай барацьбы паміж празаходнімі і прарасійскімі сіламі, і гэта цалкам можа паўтарыцца ў будучыні. Грузія — наступная кандыдатура на такую ролю. Варта задумацца, як будзе выглядаць свет, як будзе выглядаць Еўропа, калі дэмакратычныя рухі ва Украіне і Грузіі пацярпяць паражэнне або будуць гвалтоўна задушаны і гэтыя дзве краіны ператворацца ў аўтакратыі, цесна звязаныя з Масквой. Варта задумацца, што станецца з Усходняй Азіяй, калі Кітай сілавымі метадамі знішчыць дэмакратычны лад на Тайвані і заменіць яго больш лаяльнай сабе аўтакратыяй.

Глобальная канкурэнцыя паміж дэмакратычнымі і аўтарытарнымі рэжымамі стане галоўнай рысай міжнароднай палітыкі XXI ст. Буйныя дзяржавы ўсё актыўней вызначаюцца з тым, на чым яны баку і да якога лагера належаць. Індыя, якая ў час халоднай вайны была падкрэслена нейтральнай ці нават прасавецкай, сёння пачынае ідэнтыфікаваць сябе як частку дэмакратычнага Захаду. Японія ў апошнія гады таксама імкнецца пазіцыянаваць сябе як дэмакратычную вялікую дзяржаву, якая падзяляе супольныя каштоўнасці з іншымі азіяцкімі і неазіяцкімі дэмакратычнымі краінамі. І Японія, і Індыя шчырыя ў сваім жаданні быць часткай дэмакратычнага свету, хоць тут і элемент геапалітычнага разліку — гэтыя краіны хочуць умацаваць салідарнасць з іншымі буйнымі дзяр-

жавамi, якія могуць дапамагчы ў іх стратэгічным процістаяннi з аўтарытарным Кітаем.

У міжнародных справах няма месца ідэальнай гармоніi. Дзве рэальнасці сучаснай эпохі — канкурэнцыя вялікіх дзяржаў і процістаянне паміж дэмакратыяй і аўтарытарызмам — не заўсёды прыводзяць да адэкватных саюзаў. Дэмакратычная Індыя ў сваім геапалітычным спаборніцтве з аўтарытарным Кітаем падтрымлівае дыктатуру на Бірме, каб пазбавіць Пекін стратэгічнай перавагі. Індыйскія дыпламаты з задавальненнем гуляюць на супярэчнасцях суседніх вялікіх дзяржаў, збліжаючыся то з Расіяй, то з Кітаем. Дэмакратычныя Грэцыя і Кіпр падтрымліваюць цесныя ўзаемаадносiны з Расіяй, часткова праз культурную салідарнасць з праваслаўнымі братамі, але галоўным чынам з прычыны эканамічнага інтарэсу. Злучаныя Штаты ўжо даўно супрацоўнічаюць дзеля стратэгічных і эканамічных прычын з арабскімі дыктатурамі, а таксама з цэлай чарадой вайсковых правіцеляў Пакістана. Як і ў гады халоднай вайны, стратэгічныя і эканамічныя разлікі, як і культурныя прыхільнасці, часта могуць ісці ўразрэз з ідэалогіяй.

Але ў сучасным свеце менавіта форма праўлення ў той ці іншай краіне, а не яе «цывілізацыйная» або культурная прыналежнасць можа служыць найлепшым індыкатарам яе геапалітычнага выбару. Азіяцкія дэмакратыі сёння стаяць у агульным страі з еўрапейскімі супраць азіяцкіх аўтакратый. Кітайскія назіральнікі гавораць пра «V-падобны пояс» праамерыканскіх дэмакратычных дзяржаў, «які расцягнуўся ад Паўночна-Усходняй да Сярэдняй Азіі». Калі ваенна-марскія сілы Індыі, Злучаных Штатаў, Японіі, Аўстраліі і Сінгапура праводзілі ў мінулым годзе сумесныя вучэнні ў Бенгальскім заліве, назіральнікі з Кітая і іншых краін называлі гэтую групу дзяржаў «воссю дэмакратыі». Японскі прэм'ер-міністр гаварыў пра «азіяцкую дугу свабоды і працвітання», якая распасцерлася ад Японіі праз Інданезію да Індыі. Расійскія афіцыйныя асобы заяўляюць пра сваю «занепакоенасць» тым, што НАТО і АБСЕ «адраджаюць блокавую палітыку» ў Еўропе на ўзор часу халоднай вайны, але самі пры гэтым гавораць пра Шанхайскую арганізацыю супрацоўніцтва як пра «анты-НАТО» і «Варшаўскі дагавор № 2». Леташні саміт ШАС сабраў разам пяць аўтакратый — Кітай, Расію, Узбекістан, Казахстан і Таджыкістан, — а таксама Іран. Калі дзяржавы — члены АСЕАН паспрабавалі летась вырашыць праблему Бірмы, арганізацыя раскалолася на дэмакратычны блок у складзе Філіпін і Інданезіі, падтрыманых Японіяй, якія прапаноўвалі аказаць ціск на Бірму, і аўтакратычны лагер у складзе В'етнама, Камбоджы і Лаоса, падтрыманых Кітаем, якія імкнуліся пазбегнуць прэцэдэнту, здольнага з цягам часу абярнуцца супраць іх саміх.

IV.

Глобальны раскол паміж клубам аўтакратаў і воссю дэмакратычных дзяржаў мае шырокія вынікі для сістэмы міжнародных узаемаадносін. Ці магчыма ў такіх умовах надалей гаварыць пра «міжнародную супольнасць»? Гэты тэрмін мае на

ўвазе наяўнасць пэўных агульнапрынятых нормаў паводзін, міжнароднай маралі, нават міжнароднага сумлення. Але сёння вядучым дзяржавам свету бракуе такога ўзаемапаразумення. У вялікіх стратэгічных пытаннях, такіх, як магчымасць умешвацца ва ўнутраныя справы, уводзіць санкцыі ці абвешчаць дыпламатычны байкот тым ці іншым краінам, больш няма згоды міжнароднай супольнасці. Гэта самым красамоўным чынам паказала вайна ў Косаве, якая выклікала падзел паміж дэмакратычным Захадам і Расіяй, Кітаем ды большасцю іншых нееўрапейскіх аўтакратый. Сёння гэта відаць на праблемах Дарфура, Ірана і Бірмы.

Можна было б чакаць, што пры вырашэнні такіх глабальных праблем, як хваробы, галеча або змена клімату, буйныя дзяржавы будуць супрацоўнічаць, не зважаючы на разыходжанні ў інтарэсах ці светапоглядзе. Але нават тут ідэалагічныя адрозненні ўскладняюць справу. Спрэчкі паміж дэмакратычнымі краінамі і Кітаем пра тое, як і на якіх умовах аказваць дапамогу бедным краінам Афрыкі, шкодзяць барацьбе з галечай. Геапалітычныя разлікі замянаюць міжнародным перагаворам наконт шляхоў процістаяння кліматычным зменам. Кітайцы разам з індусамі лічаць, што індустрыяльна развітыя краіны Захаду, дасягнуўшы сваіх цяперашніх вышынь праз дзесяцігоддзі забруджвання навакольнага асяроддзя і выкіду незлічонай колькасці парніковых газаў, сёння хочуць пазбавіць астатніх права развівацца такім самым спосабам. Пекін падазрае Запад у спробах абмежаваць эканамічны рост Кітая і запаволіць яго ператварэнне ў роўнага сабе саперніка. Апроч таго, па-ранейшаму будзе парушацца прынцып нераспаўсюджвання ядзернай зброі, паколькі разыходжанні ў інтарэсах вядучых дзяржаў пераважаюць іх агульную зацікаўленасць у тым, каб ядзерная зброя не трапіла ў распараджэнне іншых краін. Расія і Кітай спрыяюць у гэтым плане Ірану, а Злучаныя Штаты — Індыі, спадзеючыся заручыцца дапамогай Нью-Дэлі ў стратэгічным процістаянні з Кітаем.

Спачын «міжнароднай супольнасці» найбольш яскрава відаць з сітуацыі вакол Савета Бяспекі ААН, які, пасля непрацягла ажыўлення па заканчэнні халоднай вайны, ізноў паглыбіўся ў перманентную кому. Мудрагелістая дыпламатыя Францыі і тактычныя маневры Кітая трохі прыцягваюць той факт, што ў большасці пытанняў Савет Бяспекі рэзка расколаты паміж аўтарытарнымі і дэмакратычнымі членамі, апошнія з якіх сістэматычна настойваюць на санкцыях і іншых карных мерах супраць рэжымаў Ірана, Паўночнай Карэі, Судана і Бірмы, а першыя ўсяляк стараюцца прадухіліць або аслабіць такія захады. Гэты разрыў будзе толькі паглыбляцца ў наступныя гады.

Заклікі да новага «саюзу» краін накіраваны Расіі, Кітая, Злучаных Штатаў, членаў ЕС і іншых буйных дзяржаў наўрад ці будуць мець плён. Свяшчэнны саюз у Еўропе пачатку XIX ст. дзейнічаў пад эгідай супольнай маралі і агульных прынцыпаў кіравання. Ён меў на мэце не толькі захаванне ўнутрыеўрапейскага міру, але і, што важней, кансервацыю манархічных і арыстакратычных парадкаў у процівагу буржуазна-дэмакратычным выклікам, кінутым амерыканскай і французскай рэвалюцыямі ды іх адгалоскамі ў Германіі, Італіі і Польшчы. Гэты саюз паступова распаўся пад уплывам мясцовых нацыяналістычных рухаў, якія

часткова падсілкоўваліся рэвалюцыйным лібералізмам. Саюз вялікіх дзяржаў у выглядзе Савета Бяспекі ААН, заснаваны Франклінам Рузвельтам, таксама разбурыўся ў выніку ідэалагічных канфліктаў.

І цяпер, каторы раз, буйныя дзяржавы слаба знітаваны супольнай мараллю і агульнымі каштоўнасцямі. Замест гэтага прысутнічаюць падазронасць, усё большая варожасць і небеспадстаўнае апасенне з боку аўтакратый, што дэмакратычныя дзяржавы, што б яны ні казалі, з задавальненнем паспрыяюць іх знішчэнню. Любы саюз паміж такімі рознымі дзяржавамі будзе грунтавацца на хісткім падмурку і, хутчэй за ўсё, рассыплецца пры першым сур'ёзным выпрабаванні.

Ці могуць гэтыя рознагалосці быць пераадолены за кошт пашырэння гандлёвых сувязей і росту эканамічнай узаемазалежнасці ў гэтым усё больш глабалізаваным свеце? Вядома, эканамічныя сувязі могуць памагчы стрымаць тэндэнцыі да канфлікту паміж магутнымі дзяржавамі. Кітайскія лідэры сёння пазбягаюць канфрантацыі са Злучанымі Штатамі як таму, што яны не могуць разлічваць на перамогу, так і з прычыны страху перад падрывам кітайскай эканомікі і, як вынік, стабільнасці іх аўтакратычнага панавання. Залежнасць Амерыкі, Аўстраліі і Японіі ад кітайскай эканомікі таксама робіць гэтыя краіны асцярожнымі, а магутны ўплыў з боку буйных амерыканскіх кампаній прымушае амерыканскіх палітыкаў быць яшчэ больш цяпымі да Кітая. Як у Кітаі, так і ў Расіі эканамічныя інтарэсы не супадаюць у поўнай меры з нацыянальнымі, яны таксама ў поўнай ступені асабістыя. Калі бізнес у Расіі сапраўды бізнес, сцвярджае Дзмітрый Трэнін, дык лідэры гэтай краіны не захочуць ставіць пад пагрозу сваё багацце рызыкаўнай замежнай палітыкай.

Але гісторыя не надта паблажлівая да тэорыі, што моцныя гандлёвыя сувязі прадужыліяюць канфлікты паміж народамі. ЗША і Кітай сёння не больш залежаць адзін ад аднаго ў эканоміцы, чым залежалі Вялікабрытанія і Германія перад Першай сусветнай вайной. Да таго ж гандлёвыя ўзаемаадносінны не пазбаўлены сваіх уласных напружанасцей і канфліктаў. Апошнія паміж Злучанымі Штатамі і Кітаем робяцца ўсё мацнейшымі: даходзіць да таго, што Кангрэс пагражае пакараць Кітай за адчувальную няроўнасць у гандлёвых узаемаадносінах. Як у Еўропе, так і ў ЗША заклапочанасць наконт росту стратэгічнай пагрозы з боку Кітая дапаўняецца ці нават пераважваецца страхамі з нагоды ўсё большых эканамічных праблем, якія ён стварае. 55 % немцаў лічаць кітайскі эканамічны рост «адмоўнай з'явай» (супраць 38 % у 2005 г.), гэты погляд падзяляюць амерыканцы, індусы, англічане, французы і нават паўднёвыя карэйцы. Сёння 60 % жыхароў Паўднёвай Карэі ацэньваюць рост кітайскай эканомікі адмоўна.

Кітайцы тым часам усё яшчэ церпяць патрабаванні наконт валютнага рэгулявання, барацьбы з пірацтвам, павышэння якасці сваёй прадукцыі, а таксама ўсе іншыя прэтэнзіі, з якімі выступаюць супраць іх Злучаныя Штаты і Еўропа. Але яны пачынаюць адчуваць, што дэмакратычны свет гуртуе сілы супраць іх і выкарыстоўвае гэтыя спрэчкі як спосаб не толькі эканамічнага, але і стратэгічнага стрымлівання Кітая. Існуе таксама і праблема міжнароднай барацьбы за энергетычныя рэсурсы, якая робіцца першараднай прычынай геапалітычнай канку-

рэнцыі. Пошук надзейных крыніц нафты і газу вядзе Кітай да супрацоўніцтва з Іранам, Суданам, Бірмай і краінамі Сярэдняй Азіі. Расія і дэмакратычныя краіны на чале з ЗША саборнічаюць у пабудове нафта- і газаводародаў, якія забяспечаць ім магутнасць і ўплыў або перашкодзяць дасягнуць гэтай мэты іх канкурэнтам.

Камерцыйныя сувязі самі па сабе не здольныя процістаяць сілам нацыянальнай і ідэалагічнай канкурэнцыі, якая так паспяхова адродзілася. Гандлёвыя ўзаемаадносінны не адбываюцца ў вакууме. Яны знаходзяцца пад уплывам геапалітычных ды ідэалагічных канфліктаў і ўплываюць на іх. Нацыі — не вылічальныя машыны. Яны маюць усе рысы людзей, з якіх яны складаюцца, нематэрыяльныя і невымерныя чалавечыя якасці любові, нянавісці, амбіцый, страху, гонару, сораму, патрыятызму, ідэалогіі і веры — рэчаў, за якія людзі змагаюцца і паміраюць сёння, як і тысячагоддзі таму.

V.

Нідзе гэтыя чалавечыя якасці не праяўляюцца больш рэзка, чым у ісламскім свеце, асабліва на Блізкім Усходзе. Барацьба радыкальных ісламістаў супраць магутных і часцяком няўмольных сіл мадэрнізацыі, капіталізму і глабалізацыі, якія яны асацыююць з іудзейска-хрысціянскім Захадам, — гэта яшчэ адзін вялікі канфлікт сённяшняга свету. Гэта таксама найбольш выразнае абвяржэнне парадыгмы канвергенцыі, паколькі менавіта канвергенцыю, уключна з ліберальнай канцэпцыяй «універсальных каштоўнасцей», радыкальныя ісламісты адмаўляюць.

Як гістарычны феномен барацьба паміж мадэрнізацыяй і ісламскім радыкалізмам можа ў выніку менш паўплываць на міжнародныя ўзаемаадносінны, чым саборніцтва паміж вялікімі дзяржавамі і паміж дэмакратыяй ды аўтарытарызмам. Урэшце, ісламскае супраціўленне вестэрнізацыі — не новая з’ява, хоць яно і набыло цяпер новае і патэнцыйна небяспечнае вымярэнне. У мінулым, калі старажытныя і менш развітыя ў тэхналагічным плане народы сутыкаліся з больш прасунутымі культурамі, іх недасканалая зброя была працягам іх адсталасці. Сёння больш радыкальныя прыхільнікі ісламскага традыцыяналізму хоць і не навідзяць сучасны свет, аднак выкарыстоўваюць супраць яго, поруч з даўнімі метадамі тэрору і атак смяротнікаў, сучасную зброю. Сілы мадэрнізацыі і глабалізацыі ўзнялі на барацьбу радыкальных ісламскіх баевікоў і адначасова ўзброілі іх для гэтай барацьбы.

Але гэта несучаснае і ўрэшце марнае змаганне, паколькі ў барацьбе паміж традыцыяналізмам і мадэрнасцю першы не можа перамагчы — хоць традыцыяналісцкія сілы, узброеныя сучасным рыштункам, тэхналогіяй і ідэалогіяй, могуць нанесці вялізную шкоду. Усе вялікія і магутныя краіны свету ў той ці іншай ступені ўцягнуты ў працэсы эканамічнай, тэхналагічнай і нават сацыяльнай мадэрнізацыі ды глабалізацыі. Усе яны мірацца, з большымі ці меншымі нараканнямі, з вольным перамяшчэннем тавараў, фінансаў і паслуг, са змяшэннем

культур і стыляў, уласцівых сучаснаму свету. Усё часцей іх народы глядзяць аднолькавыя тэлевізійныя перадачы, слухаюць аднолькавую музыку, ходзяць у кіно на аднолькавыя фільмы. Разам з паноўнай сучаснай культурай яны ўбіраюць — як бы ні адчайваліся з гэтай нагоды — і вызначальныя рысы сучаснай этыкі і эстэтыкі. Сучаснасць цягне за сабой, поруч з іншымі рэчамі, сексуальнае, палітычнае і эканамічнае вызваленне жанчын, аслабленне аўтарытэту царквы і ўзмацненне секулярызму, з'яву, якую прынята называць контркультурай, а таксама свабоду выяўлення ў мастацтве (калі не ў палітыцы), якая ўключае ў сябе свабоду блюзнерыц і насміхацца з сімвалаў веры, улады і маралі. Такая ўжо прырода лібералізму і капіталізму, якія разрываюць стрымліваючыя ланцугі традыцыі, уплывовай царквы або маралісцкага і дэспатычнага ўрада. Нават кітайцы зразумелі, што хоць і можна пабудаваць капіталізм без палітычнай мадэрнізацыі, але гэта намнога цяжэй.

Сёння радыкальныя ісламісты з'яўляюцца апошнімі бунтаўшчыкамі супраць гэтых магутных сіл мадэрнасці. На думку Саіда Кутба, аднаго з інтэлектуальных бацькоў «Аль-Каіды», сапраўдны іслам можа ўратаваць толькі вайна супраць сучаснага свету па ўсіх франтах. Ён хацеў бы «разбурыць усе палітычныя і філасофскія структуры мадэрнасці і вярнуць іслам да яго незамутнёных вытокаў». Зусім іншы мусульманскі лідэр, аятала Хамейні, адкрыта атаясаміў мадэрнасць з эпохай Асветніцтва і рашуча адхіліў абедзве. «Так, мы рэакцыянеры, — заявіў ён сваім апанентам, — а вы — асвечаныя інтэлектуалы. І вы, інтэлектуалы, не даяце нам вярнуцца на 1400 гадоў назад».

Гэтыя найбольш радыкальныя ісламісты, разам з Асамам бен Ладэнам, адмаўляюць таксама вялікі здабытак Асветніцтва і мадэрнасці — дэмакратыю. Абу Мусаб аль-Заркаві асудзіў выбары ў Іраку на той падставе, што «заканадаўцам, чые распараджэнні павінны выконвацца, пры дэмакратыі выступае чалавек, а не бог». Дэмакратычныя выбары з'яўляюцца квінтэсенцыяй «эрасі, політэізму і памылак», таму што яны робяць

слабога, недасведчанага чалавека паплечнікам бога ў яго самай галоўнай свяшчэннай прэрагатыве — устанавленні законаў і прадпісанняў.

Як піша Бернард Льюіс, мэтай ісламскай рэвалюцыі ў Іране стала

зачыстка ад усіх чужародных і іншавярных уплываў, якія былі прыўнесены на мусульманскія землі ў эпоху чужацкага панавання, а таксама аднаўленне праўдзівага, наканаванага Алахам ісламскага парадку.

Адным з гэтых «іншавярных уплываў» з'яўляецца дэмакратыя. Фундаменталісты хочучь перанесці ісламскі свет назад у мінуўшчыну, у стан, у якім ён знаходзіўся да кантактаў з хрысціянскім Захадам, лібералізмам і мадэрнасцю, якія апаганілі тое, што яны лічаць чыстым ісламам.

Іх мэта недасягальная. Ісламісты не могуць перанесці свае грамадствы на 1400

гадоў назад, нават калі астатні свет не будзе ім у гэтым перашкаджаць. А ён будзе. Ні Злучаныя Штаты, ні любая іншая буйная дзяржава не аддадуць кантроль над Блізкім Усходам гэтым фундаменталісцкім сілам. Часткова гэта тлумачыцца стратэгічна важным значэннем гэтага рэгіёну для астатняга свету. Але гэта толькі адна з прычын. Пераважная большасць насельнікаў Блізкага Усходу не маюць ніякага жадання вярнуцца на 1400 гадоў назад. Яны не выступаюць ні супраць мадэрнасці, ні супраць дэмакратыі. Дый нават калі б большасць і хацела гэтага, у сённяшнім свеце немагчыма адгарадзіць цэлую краіну ад мадэрнасці. Ці ж зможа вялікая ісламская тэакратычная дзяржава, якую «Аль-Каіда» і іншыя спадзяюцца некалі збудаваць, цалкам перакрыць патокі інфармацыі з рэшты свету і тым самым абараніць свой народ ад спакусу мадэрнасці? Мулам не ўдалося зрабіць гэтага нават у Іране. Гэта фантастычны праект.

Свет, такім чынам, сутыкаецца з перспекывай зацяжной барацьбы, у якой мэтам радыкальных ісламістаў ніколі не суджана ажыццявіцца, таму што ні ЗША, ні Еўропа, ні Расія, ні Кітай, ні народы Блізкага Усходу не маюць ані магчымасці, ані жадання даць ім тое, чаго яны хочуць. Сучасныя буйныя дзяржавы ніколі не саступяць патрабаванням ісламскіх экстрэмістаў. На жаль, яны не здольны таксама аб'яднацца для эфектыўнай барацьбы з гэтай пагрозай. Хоць у змаганні паміж мадэрнізацыяй і традыцыяналізмам Злучаныя Штаты, Расія, Кітай, Еўропа і іншыя вялікія дзяржавы знаходзяцца па вялікім рахунку на адным баку, лініі падзелу паміж імі — няўзгодненыя нацыянальныя амбіцыі, рознагалосці паміж дэмакратамі і аўтакратамі, трансатлантычныя разыходжанні адносна выкарыстання ваеннай сілы — падрываюць іх волю да супрацоўніцтва.

Не можа быць сумнення ў непазбежнасці ўзброенай барацьбы з радыкальным ісламскім тэрарызмам. Еўрапейцы дагэтуль праяўляюць невялікі энтузіязм да гэтай справы, якую яны катэгарычна не жадаюць называць «вайной з тэрорам». Што да Расіі і Кітая, для іх будзе спакусліва назіраць за няўдачамі ЗША ў барацьбе з «Аль-Каідай» ды іншымі радыкальнымі ісламскімі групоўкамі на Блізкім Усходзе і ў Паўднёвай Азіі, гэтак жа як і абмежаваць амерыканскую магутнасць у гэтым рэгіёне пры дапамозе ўзброенага ядзернымі ракетамі Ірана. Гатоўнасць аўтакратаў у Маскве і Пекіне стаць на абарону сваіх калег у Пхеньяне, Тэгеране і Хартуме павялічвае шанцы на тое, што тэрарысты і ядзерная зброя ўрэшце знойдуць адно аднаго.

Сапраўды, адна з праблем, выкліканых пастаноўкай барацьбы з ісламскімі тэрарыстамі на першы план амерыканскай замежнай палітыкі, — гэта спароджаныя ёю ілюзіі наконт альянсу і супрацоўніцтва ў гэтай справе з іншымі буйнымі дзяржавамі, сапраўдны альянс з якімі немагчымы. Ідэя плённага стратэгічнага супрацоўніцтва ў вайне з тэрорам паміж Злучанымі Штатамі і Расіяй або Злучанымі Штатамі і Кітаем — гэта збольшага фікцыя. Для Расіі вайна з тэрорам — гэта праблема Чэчні. Для Кітая — гэта барацьба з уйгурамі ў правінцыі Сіньцзян. Але калі гаворка заходзіць пра Іран, Сірыю і «Хезбалу», Расія і Кітай схільны разглядаць іх не як тэрарыстаў, а як карысных партнёраў у глабальным процістаянні.

Вялікая памылка нашай эпохі — гэта вера ў тое, што надыход ліберальнага міжнароднага парадку вынікае з трыумфу самой гэтай ідэі або з натуральнай хады чалавечага прагрэсу. Гэта надзвычай спакуслівае ўяўленне, глыбока ўкараненае ў светапоглядзе Асветніцтва, прадуктам якога з’яўляецца ліберальны свет і ўсе мы ў ім. Нашы палітолагі ўвязваюць тэорыю мадэрнізацыі з паэтапным палітычным і эканамічным развіццём, якое нібыта вядзе да лібералізму. Нашы палітычныя філосафы — прыхільнікі вялікай гістарычнай дыялектыкі, згодна з якой векавая барацьба светапоглядаў прыводзіць урэшце да правільнага ліберальна-дэмакратычнага рэзультату. Натуральна, шмат хто з іх схільны лічыць, што халодная вайна скончылася так, а не іначай проста таму, што перамог больш прагрэсіўны светапогляд, і што сённяшні міжнародны парадак — гэта проста чарговы этап на шляху чалавецтва ад варожасці і агрэсіі да мірнага і зможнага суіснавання.

Такія ілюзіі дастаткова праўдападобныя для таго, каб быць небяспечнымі. Вядома, ёсць унутраная сіла і ў ліберальна-дэмакратычнай ідэі, і ў ідэі свабоднага рынку. Лагічна таксама, што свет ліберальна-дэмакратычных дзяржаў пакрысе ўкараняе міжнародны парадак, які грунтуецца на гэтых каштоўнасцях. Гэта было марай айцоў Асветніцтва пачынаючы з XVIII ст., калі Кант уяўляў «вечны мір», які падтрымліваецца свабоднымі рэспублікамі і вынікае з натуральнага жадання ўсіх людзей жыць у міры і матэрыяльным дастатку. Сёй-той можа насміхацца, але гэтая перспектыва не траціць сваёй надзвычайнай прывабнасці. Яе дух нарадзіў сістэму міжнароднага арбітражу ў канцы XIX ст., абумовіў міжнародны энтузіязм у дачыненні да Лігі Нацый у пачатку XX ст., а таксама заснаванне ААН пасля Другой сусветнай вайны. Апроч таго, гэта надзвычай трывалая мара, якая перажыла жакі дзвюх сусветных войнаў, адна страшнейшая за другую, а потым працяглую халодную вайну, якая ў трэці раз падарвала надзеі чалавецтва на рух да прагрэсу.

Тое, з якой сілай надзеі на якасна новую эру ў чалавечай гісторыі зноў усьпехулі пасля падзення савецкага камунізму, пацвердзіла жыццяздольнасць гэтага ідэалу Асветніцтва. Але пэўная доля скептыцызму не зашкодзіць. Урэшце, ці назіраўся сапраўдны прагрэс чалавецтва дагэтуль? Найбольш разбуральным стагоддзем ва ўсёй чалавечай гісторыі было якраз апошняе, а не якоесьці схаванае ў далёкіх старажытных часах. Наша нібыта асвечаная мадэрнасць спарадзіла найвялікшыя жакі — маштабныя агрэсіі, «татальныя» войны, голад, генацыд, ядзерную зброю. Пасля прызнання гэтай страшнай рэальнасці — факта, што сучаснасць прынесла не толькі дабро, але і зло, — ці ёсць падставы меркаваць, што чалавецтва раптам апынецца на парозе дзіўнага новага свету? Заглядаючыся на бліскучы поступ прагрэсу пасля заканчэння халоднай вайны, мы забываем пра калючы дрот і агароджы — сапраўдныя гістарычныя рыштаванні, якія зрабілі гэты прагрэс магчымым. Мы выпускаем з-пад увагі, што прыход лібералізму не быў непазбежнасцю, а залежаў ад многіх падзей — прайграных або выйграных бітваў, паспяховых або правальных сацыяльных рухаў, удачай або згубнай эканамічнай палітыкі. Пашырэнне дэмакратыі — гэта не проста праява нейкага

РОБЭРТ КАГАН

непазбежнага працэсу эканамічнага і палітычнага развіцця. Мы не ведаем, ці такі працэс — з прадвызначанымі этапамі, з вядомымі прычынамі і вынікамі — увогуле існуе.

Затое мы ведаем, што глабальная эвалюцыя ў кірунку ліберальнай дэмакратыі супала з гістарычным зрухам балансу сіл на карысць тых краін і народаў, якія выбралі ліберальна-дэмакратычную ідэю, зрухам, які пачаўся з перамогі дэмакратычных сіл над фашызмам у Другой сусветнай вайне і прадоўжыўся трыумфам дэмакратыі над камунізмам па выніках халоднай вайны. Міжнароднае ліберальнае светаўладкаванне, якое паўстала пасля гэтых дзвюх перамог, адлюстравала новы паварот глабальнага балансу на карысць ліберальных сіл. Але гэтыя перамогі не былі непазбежныя, і яны не абавязкова павінны быць трывалыя. Цяперашняе адраджэнне вялікіх аўтакратычных дзяржаў, поруч з рэакцыйнымі намаганнямі ісламскіх радыкалаў, аслабіла гэты парадак і пагражае аслабляць яго надалей у наступныя гады і дзесяцігоддзі. Дэмакратычныя краіны павінны пачаць думаць пра тое, як абараніць свае інтарэсы і адстаяць свае прынцыпы ў свеце, у якім у іх, як было сказана вышэй, ёсць магутныя сапернікі.

*З амерыканскай пераклаў Сяргей Петрыкевіч паводле
The New Republic. April 23. 2008.*

АНДРЭЙ ДЫНЬКО

Драма, што мы ня рускія

Сэрыя выступаў Святланы Алексіевіч на Радзе «Свабода»: *«Ведаю дакладна: рамантызм сёння злачынны», «Дэмакраты прайграюць, бо сталі закладнікамі барыкаднай культуры», «Перамагчы зло канчаткова можна толькі ў сваёй душы», «Мы ўвайшлі ў сьвет без ілюзій»* ды іншыя. www.svaboda.org.

Ня ўсё толькі кепскае было пры Пуціну, прыкладна так выказалася Святлана Алексіевіч. Дакладней:

...было два выбары: ці пахаваць лібэралізм і выратаваць цэласнасьць вялізнай Расеі ў гэты прамежкавы час, ці працягваць шлях Ельцына і мець у выніку, відавочна, развал краіны, войны, масу іншых праблемаў.

Пуцін выбраў адзіна правільны шлях, і

нават маладыя мне кажуць з гордасьцю: «Расея ўстала з кален, з намі лічацца!»

Рэальнай Расеі пакуль мала чым ганарыцца, як і рэальнай Беларусі. Расея мае самы высокі ў Эўропе ўзровень злачыннасьці і забойстваў (Беларусь на другім месцы). Расея мае найвышэйшы паказчык спажываньня нізкакаснага алькаголю. Яе чалавечы патэнцыял дэградуе, дэмаграфічны спад прывёў да дэфіцыту

Андрэй Дынько — публіцыст, шэф-рэдактар газэты «Наша Ніва»/NN.by. Ляўрэат шэрагу міжнародных прэмій, у тым ліку эўрапейскай імя Лёрэнца Натале (2007), «Оксфам-Новіб/Міжнароднага ПЭН-клубу» (2006), «За журналісцкую мужнасьць і прафэсіяналізм» Першага каналу ТВ Расеі (2006). Ягоная апошняя кніга — «Беларусь за дзесяць падарожжаў» (у суаўтарстве з А. Скурком, 2007).

АНДРЭЙ ДЫНЬКО

працоўнай сілы. Прэстыж расейскай дзяржавы вырас пераважна на расейскіх жа тэлеэкранах. У рэчаіснасці Расея за апошнія пяць гадоў канфлітавала — з нулявым поспехам — практычна з усімі сваімі суседзямі, ад поўначы да поўдня.

Як піша баўгарскі палітолаг Іван Красьцеў, за два пуцінскія тэрміны расейская дзяржава ўзбагацілася дзякуючы цэнам на нафту, стала больш рэпрэсіўнай і цэнтралізаванай; але ня стала кіраванай больш эфэктыўна. Гэта слабая дзяржава з карумпаванымі і неэфэктыўнымі інстытуцыямі. Яе войска і сыстэма адукацыі засталіся на ўзроўні мінулага стагодзьдзя; замежная і сацыяльная палітыкі — на ўзроўні XIX ст.¹

Такую ацэнку сучаснай Расеі падзяляюць практычна ўсе цэнтральнаеўрапейскія інтэлектуалы. Вось меркаваньне былога прэзыдэнта Чэхіі Вацлава Гаўла:

Эра прэзыдэнта Пуціна спарадзіла новы, яўна небяспечны від дыктатуры. Праўленьне Пуціна было спалучэньнем найгоршых элемэнтаў камунізму і капіталізму. Калі называць рэчы сваімі словамі, да ўлады прыйшла групоўка гэбістаў і мафіёзі².

Украінскі пісьменьнік Юры Андруховіч яшчэ ў 2003 г. ставіў пытаньне пра адказнасьць за пуцінізм і ўскладаў яе ў тым ліку на адукаваньня слаі расейскага грамадства:

Расейскае грамадства загіпнатызаванае прэзыдэнтам Пуціным — цяпер ён можа рабіць зь ім усё, што захоча. На жаль, пераважная частка эліты самым адданым чынам падзяляе гэтую агульную «зачараванасьць» — яны шчыра захопленыя тым, што на чале дзяржавы такі «моцны лідэр». Расейская эліта прыстасавалася да «народных масаў», да іхных агрэсіўных густаў, і за гэта, безумоўна, адкажа³.

ЗЛАЧЫННЫ РАМАНТЫЗМ

Чаму Алексіевіч ставіць Пуціну намнога лепшую адзнаку, чым большасьць цэнтральнаеўрапейскіх інтэлектуалаў? І не яна адна: згодна з вынікамі апытаньня грамадзкае думкі, праведзенага амэрыканскай службай Гэлапа, 51 % беларусаў ухваляюць працу кіраўніцтва Расеі, і толькі 20 % не ўхваляюць. Адначасова кіраўніцтва Эўрапейскага Зьвязу ўхваляюць толькі 27 % апытаных (не ўхваляюць 15 %) ⁴.

¹ Russia's Power Couple. Wall Street Journal Europe 16—18.05.2008. Цыт. пераклад: Іван Красьцеў. Абое рабое. — Наша Ніва. № 19. 2008.

² Вацлаў Гаўл у інтэрвію газэце «Lidové noviny». Цыт. паводле DPA, 19.03.2008.

³ Цыт. паводле «Телекритика». <http://www.telekritika.ua/media-suspilstvo/expert/2003-12-11/1615>.

⁴ <http://www.gallup.com/poll/106558/Belarusians-Favor-Close-Ties-Russia-Over-EU-US.aspx>.

Штосьці ў сьветапоглядзе Сьвятланы Алексіевіч і сярэдняга беларуса робіць дзеянні пецінскай адміністрацыі — у Чачэніі, бізнэсе, адносінах з суседнімі краінамі, у дачыненні да выбарчых працэсаў у Расеі, іншых краінах (славутыя шматразовыя віншаванні пераможца сфальшаваных выбараў ва Ўкраіне) ці нават у больш прыватных сытуацыях, як з Паліткоўскай, з падлодкай «Курск» — прымальнымі і нават вартымі адабрэння, вывучэння і пераймання беларускімі палітыкамі; якраз да апошняга Алексіевіч заклікае. Адказ трэба шукаць у сучаснай ідэнтычнасці беларусаў, іхным разуменні сьветабудовы, уласных інтарэсаў і маралі, якая зь іх вынікае.

Перадусім кідаецца ў вочы, што рэфлексіі Сьвятланы Алексіевіч сатканыя з супярэчнасцяў. Алексіевіч спалучае пахвалу душыцелю «аранжавай пошасці» з апалёгіяй яе носьбітам:

Дакладна ведаю, што тыя сотні маладых людзей, якія выходзяць на вуліцу, яны ня зробіць рэвалюцыі. Але нас, нашу годнасць — ратуюць.

Супярэчнасці распаўсюджваюцца і на сьветапоглядныя падставы. Алексіевіч як бясрэбраніца бэсьціць

наш час, калі ў наветры выразны дух кашалька, нажывы, дух мамы, калі ўсё падпарадкоўваецца страўніку, «дванаццаціперсай кішчы».

І ў той жа час засьцерагае:

ведаю дакладна: рамантызм сёння злачынны.

«Хто такі беларус? Гэта ўсё ж чалавек з сялянскай мэнтальнасцю: ён хоча пераменаў, але ня хоча ўзрушэнняў», — кажа Алексіевіч. Хто такі славак тады? Хто літовец? Зь якіх сацыялягічных знаходак вынікае, што сяляне хочуць пераменаў? Чаму беларус — чалавек з сялянскай мэнтальнасцю? Яшчэ трыццаць пяць гадоў таму, у 1973 годзе, большасць беларусаў стала нараджацца ў гарадах, і тлумачэнне спецыфічна беларускіх праблемаў праз аграрнасць нацыі састарэла.

Алексіевіч гаворыць пра «беларускі сацыялізм», пры якім

у нас сапраўды абаронены студэнт, абаронены бедны чалавек, стары чалавек. Падабаецца ці не, але гэта — факт.

І тут жа: «у нас жа... нейкі намэнклятурны капіталізм, або намэнклятурна-постындустрыяльнае грамадства, ня ведаю, як лепш назваць». Але ў любым разе «гэта зусім ня тое, чаго мы хацелі», — і варыяцыя з Чарнамырдзіна: «Хацелі ў будучыню, а трапілі ў мінулае». Толькі што Чарнамырдзін гаварыў сваё пра Расею, а не пра Цэнтральную Эўропу, часткай якой прэтэндуе быць Беларусь.

Сумбурнасьць пасланьня, зь якім выступае Алексіевіч, вынікае як з мастацкае прыроды яе таленту, так і з раздвоенасьці яе культурнай сьвядомасьці.

ГАЛОЎНЫ ПРАДУКТ — КАТАСТРОФЫ

Мысьленьню Сьвятланы Алексіевіч уласьцівыя многія рысы таго самага романтизму: схільнасьць да драматызацыі; эмпатыя; апэляцыі да касьмічнага парадку, абстрактнай гармоніі, усяго, як кажа яна, што «над» — «над матэрыяльным»; ідэалізацыя мінулага («моцнага мазгавога цэнтру, эліты сапраўднай сёньня ня маем. Лепшыя магікане памерлі ўжо: няма ні Караткевіча, ні Быкава, ні Адамовіча, Брыля няма...»); «Мне даспадобы жанчыны ваеннага пакаленьня — такіх прыгожых душ больш ніколі ня будзе») і алярмізм («Сьвет зразумеў, што галоўны прадукт цывілізацыяў — гэта катастрофы. Пакрысе, паволі выпрацоўваецца альтэрнатыўнае мысьленьне — зь іншымі крыніцамі энэргіі, зь іншым стаўленьнем да ўсяго жывога, зь іншымі паняцьцямі права і адказнасьці. У нас аб гэтым нават і пытаньня не стаіць», — казала яна ў іншым інтэрвію «Свабодзе»⁵. Прычым у дадзеным выпадку — тандэтны, правінцыйны алярмізм.

Для Вацлава Гаўла ці Юр'я Андруховіча кіраўнік Расеі — гэта нэгатыўны персанаж, які асацыюецца з пагрозай. Гэта бязьлітасны курдупель, які па трупах да ўлады прыйшоў і, дай яму волю, гэтак жа па трупах паскача да новага панаваньня над Цэнтральнай Эўропай. Чаго вартая адна ягоная пагроза працаваць на раскол Украіны.

Алексіевіч глядзіць на Пуціна іначай. Яна, як і Пуцін, хоць і ў іншым кантэксьце, называла распад СССР «катастрофай»⁶, сугучна з распаўсюджанымі настроямі «савецкіх» людзей, што зводзяцца да квінтэсэнцыі «Якую краіну развалілі». Такая настальгія дамінавала праз усе 1990-я і ў Беларусі, але ў 2000-я, у адрозьненьне ад Расеі, разышлася, саступіўшы месца задаволенасьці жыцьцём у незалежнай дзяржаве. Пры гэтым назіралася маруднае і нераўнамернае, але сталае ўзмацненьне беларускай самаідэнтыфікацыі паралельна або замест савецкай.

Сьвятлана Алексіевіч, як і большасьць жыхароў БССР, мела падвойную нацыянальную сьвядомасьць: савецкую з элемэнтамі беларускай. Моц першага ці другога складніка залежала ад настрою сям'і, прыналежнасьці да сацыяльнага слою, ад таго, у якім моўным асяродзьдзі ўзгадоўваўся чалавек, і іншых пераменных.

Беларускае крыло сваёй сьвядомасьці Алексіевіч, безумоўна, разьвіла і загартавала ў гарніле 1990-х, ақурат на «барыкадах» тварэньня нацыі. Яна брала ўдзел у стварэньні новай грамадзянскай супольнасьці і дзяліла яе лёс, пакуль не падалася дзесяць гадоў таму за мяжу.

⁵ <http://archive.svaboda.org/articlesprograms/pragueaccent/2006/4/376faad0-17b3-4cc5-86a0-88a8a459c9d6.html>.

⁶ Тамсама.

Асновы расейскага нацыяналізму былі прышчэпленыя ёй, як і большасці жыхароў БССР, празь сярэдняю школу і іншыя інструменты адукацыі. Яна спазнавала сьвет праз расейскую гістарычную, географічную, літаратурную, музычную, мастацкую прызму, бо менавіта так былі выбудаваныя праграмы. Школа дасягала, каб на выхадзе зь яе моладзь валодала расейскай мовай найлепей, а то і ўвогуле валодала адной расейскай мовай. Такім чынам выхоўвалася пачуццё належнасці да «савецкай», «агульнарускай» супольнасці. Сьвядомасьць чалавека расейскай культуры, абарыгена кантынэнту расейскай мовы, аказалася наймацнейшая ў спадчыне савецкай імперыі, гэтая сьвядомасьць выжыла нават пасля ліквідацыі прамой ляяльнасці да імперскага цэнтру. У выпадку пісьменьніцы яна, напэўна, адыгрывае асабліва значную ролю, бо Алексіевіч ня проста гаворыць ці слухае, а піша па-расейску, да пэўнай ступені залежыць ад продажаў на расейскім рынку і абсалютна — ад савецкай тэматыкі, якую экспloatуе. «Чырвоны чалавек», якога яна даследуе, гэта не французскі камуніст, не інфарматар польскай камуністычнай службы бясшпекі і не беларускі грамадовец. «*Гэта аўтабіяграфія ўтопіі, а савецкая ідэя размаўляла па-расейску*», — апраўдвае такую сэлэктыўнасьць аўтарка. У рэальнасці, заўважым, утопія гаварыла на дзясятках мовах, і менавіта таму савецка-камуністычны таталітарызм пратрымаўся гэтак доўга.

Савецкая самаідэнтыфікацыя сёння непапулярная, саступае месца нацыянальнай, але многія рэфлексы сьвядомасці жыхароў кантынэнту расейскай культуры захоўваюцца. Усё, што пагражае інтарэсам і цэласнасьці гэтага кантынэнту, напрыклад, энэргічны «рамантызм» нацыянальных рухаў, дагэтуль выклікае інстынктыўную рэакцыю адпрэчваньня, і патрэбнае намаганьне розуму, каб яе стрымаць. Пуцін у такой сьвядомасці, адпаведна, бачыцца ня ўрэдным, а «гібкім палітыкам», які выратаваў «цэласнасьць вялізнай Расеі».

«*Нехта з амэрыканскіх прэзыдэнтаў, ня памятаю канкрэтна, таксама меў дачыненне да спэцслужбаў — ня ў тым справа!*» — адмахваецца Алексіевіч. Няважна, што прэзыдэнт Буш-старэйшы не ліквідаваў дэмакратыі, не замахваўся на свабоду прэсы.

У чыстых праявах гэтай *воспрыянувай* нацыяналістычнай у сваёй сутнасці сьвядомасці Пуцін добры, бо «Расея ўстала з кален, з намі лічацца!». Сьвежапафарбаваныя ракеты на Краснай плошчы, «Зэніт» і, асабліва, перамога Дзімы Білана на «Эўрабачаньні» — безумоўныя сьведчаньні Адраджэньня Вялікай Расеі. Вядома, Алексіевіч да такога прымітыву не апускаецца. Але пахвала Пуціну, як нішто іншае, паказвае нам, што сьвядомасьць пісьменьніцы застаецца блытанай.

ЭКАНОМІКА РУШЫЦЦА

Праз унутраную супярэчлівасьць сваіх поглядаў Сьвятлане Алексіевіч цяжка выбудаваць зьвязную карціну беларускае рэчаіснасьці. Яе адказы на пытаньне «хто вінаваты» афарбаваныя эскапізмам («*Дэмакраты прайграюць, бо сталі*

АНДРЭЙ ДЫНЬКО

закладнікамі барыкаднай культуры»), а на пытаньне «што рабіць» яна, здаецца, увогуле не спрабуе адказаць — які кантраст з скіраваным на практычнае жыцьцё, на разьвязаньне канкрэтных задачаў канкрэтнага часу этасам Васіля Быкава, зь якім яе часам параўноўваюць.

Канструкцыі Алексіевіч папросту рассыпаюцца, як толькі яна кранае тэмы, якія лёгка вэрыфікаваць лічбамі. «*Увесь гэты час наша эканоміка рушыцца*», — кажа яна, хоць тая эканоміка ўжо многа гадоў паказвае 10-працэнтныя тэмпы разьвіцьця.

Уяўленьні Алексіевіч ці то пра сучасную Расею, ці то пра стан беларускай эканомікі, ці то пра мэханізмы функцыянаваньня ўсходнеэўрапейскае палітыкі даволі такі фантастычныя, ад таго яна і пярэчыць сама сабе, і гэтая інтэлектуальная няўпэўненасьць спараджае фобіі і ворагаў.

ЦІ РАССТРАЛЯЮЦЬ АЛЕКСІЕВІЧ?

Для жыхароў расейскага культурнага кантынэнту польскае культурнае жыцьцё здаецца правінцыйным, дарма што ў Польшчы Шапэн больш папулярны за «Эўрабачаньне». Сучасныя беларускія аўтары выглядаюць для іх ня вартымі чытаньня «закладнікамі барыкаднай культуры», дарма што беларускія інтэлектуальныя асяродкі акурат цяпер сканцэнтравалі свае намаганьні на прарыве інтэлектуальнай ізаляцыі: найлепшыя выданьні друкуюць пераклады, многія гісторыкі працуюць на замежных пляцоўках, перадавы ўнівэрсытэт перанёс сваю дзейнасьць у Эўразьвяз, што само сабою ставіць новыя выклікі і адкрывае шырайшы сьвет. У такім хімэрным уяўленьні беларускія нацыяналісты пасля прыходу да ўлады найперш расстраляюць Алексіевіч у першым шэрагу, дарма што ўкраінская ці польская апазыцыя нікога пасля прыходу да ўлады не расстраляла і, можна сказаць, нават наадварот. Пры такім бачаньні сьвету любыя паралелі паміж беларускай сытуацыяй і ўкраінскай, ці беларускай і зымбабвійскай, ці беларускай і партугальскай здаюцца «рамантычнымі», бо Беларусь гэта амаль як Расея, якую *аршином обцим не измерить*.

Алексіевіч кажа: «*Адзінае, у чым я абсалютна ўпэўненая, гэта наступнае: рамантызм сёньня злачынны*». А ў чым рамантызм? А ў тым, што «*мы — асобья, мы — ня рускія, мы цягнемся некуды вышэй, у Эўропу...*» (У такой інтэрпрэтацыі і Лукашэнка выходзіць рамантыкам. Бо ж і ён, як трапна заўважыў Райнэр Лінднэр, збудаваў у цэнтры сталіцы гатэль «Эўропа», а не «Каракас».)

Не рамантызм Міі Фараў і Стывэна Сьпілбэрга, якія распачалі кампанію за грамадзянскія правы ў Кітаі, называе Алексіевіч злачынным. Яна мае тут на ўвазе носьбітаў беларускага нацыяналізму, яны ж фігуруюць у яе ў якасьці «закладнікаў барыкадаў». А злачынныя яны таму, што гэта яны стаяць на дарозе прагрэсу, носяцца на ёй з сваімі нацыянальнымі ідэямі, не даюць прайсьці ў сьветлую будучыню.

РУСКІЯ СА ЗНАКАМ ЯКАСЬЦІ

Мэханізмы падрыхтоўкі пераменаў застаюцца для Алексіевіч тайнай пад сямю пячаткамі, хоць гэта даўно не таямніца для грамадзкіх навук: настойлівае дзеянне — тыя самыя «*сотні маладых людзей, якія выходзяць на вуліцу*» — і робіць «рэвалюцыі». Маюцца на ўвазе ня нейкія забурэнні, а паступовая кансалідацыя нацыі, перамена палітычнае культуры і агульнапрынятага этасу.

Калі ўдумацца ў тое, што нам падносіць Алексіевіч, выкарыстоўваючы свой бясспрэчны літаратурны дар і ўсё багацце расейскай традыцыі красамоўства, то выходзіць каламэзя.

Мы жывём у сацыялізьме і ў капіталізьме. Чарнобыль быў катастрофай, але падзеньне СССР — таксама. Мы рускія і мы ня рускія. Вось зь якіх лябірынтаў сьвядомасьці бяруцца тыя «*рускія са знакам якасьці*».

Ня «*мы сталіся закладнікамі калхознага інтэлекту Лукашэнкі*», як выказалася Алексіевіч у сваіх рэфлексіях, а мы сталіся закладнікамі ўласнага калхознага інтэлекту, ці нават так: Лукашэнка стаўся закладнікам нашага калхознага інтэлекту.

Безадказная гатоўнасьць літаратара перакладаць дэспатаву «Рухнаму» — гэта рэшка той жа манэты, на арле якой безадказная пахвала пуцінізму.

АЛЕСЬ АНЦІПЕНКА

Найноўшая гісторыя беларускага каляніялізму

Публікацыі, якія разглядаюцца з артыкуле:

Шеремет, Павел. *Тупиковая ветка* // <http://www.belaruspartisan.org>. 2007. 1 октября.

Фурс, Владимир. *Белорусская «реальность» в системе координат глобализации (постановка вопроса)* // *Топос*. № 1 (10). 2005.

Щитцова Т. *Под патронажем: авторитарный режим в свете культурной антропологии* // *Топос*. № 1 (10). 2005.

Европейская перспектива Беларуси: интеллектуальные модели // Сост. О. Шпарага. — Вильнюс: ЕГУ, 2007. — 280 с.

Адна з пазытыўных зьяваў апошняга часу — пашырэнне беларускага дыскурсу, галоўным чынам праз далучэнне да яго шэрагу новых інтэлектуалаў, у тым ліку і расейскамоўных, якія доўгі час не зважалі на Беларусь як на культурніцкую праблему або як на аб'ект рэфлексіі і аналітыкі. Існуе, аднак, шэраг тэкстаў іх аўтарства, якія рэпрэзентуюць спэцыфічны погляд на Беларусь. Сьтуацыя ў Беларусі найчасцей апісваецца як рэгрэсіўная, нетыповая ці нават ананічная і дэпрэсіўная, а беларускае грамадства рэпрэзентуецца ў тэрмінах дама-

Алесь Анціпенка — папулярны філэзаф, сталы аўтар «ARCHE». Апошняя публікацыя ў часопісе — «Эрозія сацыяльных кантрактаў як фактар палітычных пераменаў?» (9/2007). Гэты тэкст быў напісаны для альманаху «Партызан», адкуль перадрукоўваецца з ласкавай згоды яго рэдактара. Аўтарская назва тэксту — «Рэгрэсіўныя інтэлектуалы і Беларусь».

дэрнасьці і патрыярхальнасьці. Беларусы, у сваю чаргу, паўстаюць сацыяльнымі аўтсайдэрамі, палітычнымі лузэрамі і невылечна хворай нацыяй.

Гэты артыкул мае на мэце аналіз вышэй акрэсьленага погляду ды пошук ягонаўнай культурніцкай генэалёгіі.

«ДАМАДЭРНАЯ» НАЦЫЯ

Пачнем разгляд, аднак, не з аналізу праблемы тыповасьці ці нетыповасьці грамадства, а з канстатацыі, што ў шэрагу выпадкаў гэтая «нетыповасьць» і «анамальнасьць» ёсьць «гульнёй на паніжэньне», «посткаляніяльнай рэдукцыяй», якая рэпрэзэнтуюе беларусаў ці то як непаўнавартасную супольнасьць, ці то як «*опоздавшую нацию*» (С. Алексіевіч), што выпала з сучаснасьці і існуе адно ў хімарычным часе.

Яшчэ больш нэгатыўную візію беларусаў і краіны падае ў сваім артыкуле «Тупиковая ветка» П. Шарамет:

Белорусы, у которых был шанс вырваться из крестьянского бытия и занять достойное место в ряду государств Европы, стремительно становятся аутсайдерами.

А тая акалічнасьць, што «казахи уже давно не завидуют белорусам. Казахи белорусов жалеют», яшчэ больш падкрэсьлівае безнадзейны стан беларускага грамадства.

Нарэшце, своеасаблівым «сынтэтычным» поглядам зьяўляецца рэпрэзэнтацыя беларусаў як няўдачнікаў. Найбольш тыповыя яе варыянты, якія можна знайсці ў тэкстах прадстаўнікоў гэтага падыходу, наступныя (падаем іх у пэўнай клясыфікацыі):

а) «гістарычнае адставаньне», што мае сваім вынікам дамадэрнасьць беларускага грамадства: «*Белоруссия — патриархальная, крестьянская страна*» (С. Алексіевіч). Альбо іншы, таксама «гістарычны» варыянт: беларусы ніколі ня мелі сваёй дзяржаўнасьці, а таму ўвесь час былі паняволеныя суседнімі народамі;

б) варыянт ідэалёгічнага і палітычнага адставаньня мае непасрэднае дачыненьне да наўноўшай гісторыі і «тлумачыць» стан, у якім знаходзіцца сёньняшняе беларускае грамадства:

...в нашей стране продуктивный для развития западной демократии спор между либерализмом и коммуитаризмом был решён в пользу патриархальной общины (Т. Шчытцова);

в) культурніцкае і інтэлектуальнае адставаньне, у сваю чаргу, вядзе да няздольнасьці вырабіць хоць які творчы прадукт:

АЛЕСЬ АНЦІПЕНКА

Проблема белорусской литературы в том, что нет белорусской литературы. Мы имеем сегодня растерянное, депрессивное общество и растерянных писателей. Некоторые молодые писатели ещё пытаются что-то сказать, но это больше похоже на литературные игры или на иллюстрацию национальных идей (С. Алексіевіч);

Нарэшце, самі эліты і контрэліты — лузэры:

У белорусской элиты нет ни богатства, ни уважения. Жалкие люди, которые когда-то вызывали трепет: от Мясниковича до Якубовича (П. Ша-рамет).

Што да контрэліт, дык паводле С. Алексіевіч, іхняя загана палягае ў тым, што яны «не способны к модернизации сознания».

Гэткім чынам, у самым шырокім сэнсе «лузэрства беларусаў» можна вызначыць як згубу гістарычнага шанцу, як страту магчымасцяў, што непазьбежна вядзе да маргіналізацыі асобы, ненабыцця ёй вышэйшага, параўнальна зь цяперашнім, сацыяльнага ці маёмаснага статусу, нарэшце, новага, больш дасканалася сацыяльнага і палітычнага стану (тыпу арганізацыі), калі гаворка ідзе пра ўсё грамадзтва.

Пакінуўшы па-за разглядам тэзу пра патрыярхальнасць і сялянскасць беларусаў, якой суладна трымаюцца ўсе тры аўтары, паспрабуем, аднак, адказаць на некаторыя больш «простыя» пытанні. А чаму беларуская сытуацыя, уласна кажучы, апісваецца як анамальная і дэпрэсіўная? З пазыцыяў якой суб'ектнасці яна так успрымаецца і так падаецца? І ці ня маем мы тут справу адно з рэпрэзэнтацыямі, задача якіх маргіналізаваць іншую рэчаіснасць, якая фактычна «цэнзуруецца» і таму выпадае з пазначанага вышэй дыскурсу?

Каб адказаць на гэтыя пытанні, зьвернемся да таго, якім чынам прадстаўнікі гэтага падыходу выяўляюць сваё *асабістае* стаўленне да краіны і як у яе прасторы «канцэптуалізуюць» сваю прысутнасць.

«ГЕОГРАФИЯ ДУШИ», АЛЬБО «РОДНОЙ ЛАНДШАФТ»

У адным з інтэрвію сваю датычнасць да беларускай сытуацыі С. Алексіевіч выказала ў даволі яркай і вобразнай форме: «*Белоруссия — это скорее география, но география души*». Не спыняючыся пакуль на аналізе гэтай мэтафарычнай формулы, прывядзем яшчэ адно сімптаматычнае вызначэнне. Належыць яно філэзафу У. Фурсу, які ў сваёй публікацыі ў часопісе «Топос» (№ 1 (10). 2005) азначае Беларусь як «*родной ландшафт*» і ў першым падраздзеле артыкулу пад назвай «*Метафизика родного ландшафта*» спрабуе выявіць ягоныя сацыяльныя ўласцівасці. Працэдура высвятлення базуецца на апазыцыі беларускага ландшафту і расейскай адукацыйнай прасторы:

В 2000 г. автор совершил побег в докторантуру СпбГУ, показавший: со смещением в пространстве (выходом за границы родной земли) разительно изменились и свойства социального времени. Жизненные горизонты в Питере оказались раскрытыми: чувствуешь в себе силы — пожалуйста, рискуй, реализуй свои амбиции... И уже замкнутость горизонтов на родной земле «отстраняется»...

Названы нумар «Топоса» так вызначае галоўную тэму: «**ЕГУ**: казус беларусь». Формула, відавочна, маргіналізуе Беларусь як краіну і ў адпаведнасці зь лёгікай дыскурсу зводзіць яе да партыкулярнага выпадку, да эпізоду ў гісторыі разьвіцця ЭГУ, што падкрэсьліваецца і графічна — праз напісаньне «ЕГУ» вялікімі і тлустымі літарамі, а «Беларусі» з малой і дробнымі.

Вернемся аднак да рэпрэзэнтацый С. Алексіевіч і У. Фурса. Нягледзячы на тое, што С. Алексіевіч робіць істотнае ўдакладненьне («*но география души*»), базавым вызначэньнем краіны зьяўляецца «месца». Інакш кажучы, Беларусь — гэта перадусім «лёкус», месца і месцазнаходжаньне. Гэта — прастора, але ў ёй практычна нічога не адбываецца, і ў ёй цяжка, амаль немагчыма, штосьці зрэалізаваць:

У нас трудно быть честным интеллектуалом: как только ты честный, тебя считают конформистом... И сейчас тоже никто не хочет знать правду. Но это надо признать: да, такой у нас народ — не хочет знать языка, но хочет наестся. Это такое промежуточное состояние нации, с этим надо смириться...

Помните, у Толстого, сон Болконского? Он решает, жить или не жить. Он мог бы жить, но выбирает не жить. Похожее состояние я наблюдаю на нашей тяжело больной нации: могла бы жить, но хочет не жить. Она не только запоздала во времени, но и оказалась безликой. Где учителя, инженеры, писатели? Я не слышу ничьих голосов. Писал что-то Быков, старый и больной. Что-то пытался сказать Адамович. А сейчас нет ощущения поколения. Куда подевалась элита общества?

У вэрсіі С. Алексіевіч Беларусь — гэта прастора, населеная невыразнымі людзьмі з амаль адсутнай воляй да жыцьця. Гэта прастора немагчыма пачуць хоць які голас. Нарэшце, гэта тэрыторыя адсутнасці. Гісторыя і час спынілі тут сваю хаду.

Вызначэньне У. Фурса «родной ландшафт» блізкае да мэтафарычнай формулы С. Алексіевіч. У яго подзе таксама ляжыць канцэпт «лёкусу», месца геамэтрычных кропак, нацыі, якая «*хочет не жить*».

Агульнае для абодвух вызначэньняў у тым, што рэпрэзэнтаваная прастора ня мае вымярэння будучыні (дый час, наагул, альбо спыніўся, альбо рушыць назад). І таму гэта — тэрыторыя без супольнай гісторыі яе насельнікаў (кожны можа мець у ёй адно сваю біяграфію). У Фурса яна, праўда, характарызуецца

АЛЕСЬ АНЦІПЕНКА

«рэгрэсіўнай сацыяльнасьцю», што паказвае на яе як на прастору згорнутых мажлівасьцяў. І толькі пакінуўшы яе, можна адчуць у сабе сілы, зрэалізаваць свае амбіцыі і здольнасьці.

Яшчэ адна «асаблівасьць» беларускай прасторы — яе ненапоўненасьць і пустата («*интеллектуальная пустыня*», паводле характарыстыкі акадэміка А. Міхайлава). Яна не абцяжараная аніякімі тэкстамі, сэмантычнымі знакамі ці сымбаламі. Гэта прастора без культурнай традыцыі і культуры. Адсюль і мова гэтай прасторы ня можа быць мовай перакладу інтэлектуальных (філязофскіх) тэкстаў ці інтэлектуальнай дзейнасьці ўвогуле.

Паспрабуем, аднак, зразумець, якім чынам такія рэпрэзэнтацыі мажлівья?

АБЭРАЦЫЯ СУБ'ЕКТНАСЬЦІ

Абазнаны чытач ведае, што Сьвятлана Алексіевіч — вядомая беларуская пісьменьніца, Павал Шарамет — беларускі журналіст, Тацяна Шчытцова і Ёлазімер Фурс — беларускія філэзафы, а Анатоль Міхайлаў — акадэмік НАН Беларусі. Гэтыя атрыбуты беларускасьці, аднак, не зьяўляюцца базавымі характарыстыкамі той суб'ектнасьці, якая і прадукуе дыскурс «адсутнасьці». Насамрэч, яны ляжаць у зусім іншай культурнай прасторы і ў значнай ступені менавіта ёй прадукуюцца. Другая крыніца дыскурсу — інтэрфэрэнцыя альбо накладаньне аднаго культурнага коду на другі, што і прымушае суб'ект адначасова прамаўляць як бы двума рознымі галасамі, існаваць у дзвюх розных іпастасях¹.

Зьвернемся да выпадку «чыстай» небеларускай суб'ектнасьці, якую і дэманструе пісьменьніца С. Алексіевіч. Вось фрагмэнты двух розных інтэрвію. Журналістка расейскай газэты «Известия» са здзіўленьнем перапыняе:

Прости, я тебя переблю, это стоит уточнить: ты говоришь «наша страна» о России?

Адказ С. Алексіевіч:

Я ведь человек русской культуры. Достоевский и Чехов — это, по-мое-

¹ Гэта своеасаблівы варыянт «беларуска-расейскай інтэграцыі» ў межах адной асобы. Дарэчы адзначыць, што на самым пачатку палітычнай кар'еры А. Лукашэнка значная колькасьць расейскамоўных інтэлектуалаў разглядала яго як свайго палітычнага лідэра (змагар супраць беларускага нацыяналізму, абаронца расейскай мовы), што аб'ектыўна давала магчымасьць захаваць ім тагачасны культурніцкі статус. Як піша А. Усманава:

Русскоязычные пассивно поддерживали власть (за дарованную «привилегию» говорить на родном языке) — пока не очнулись, увидев, что всех остальных возможностей и прав, за исключением той самой привилегии, академическая среда уже лишилась (Топос. № 1 (10). 2005. С. 60—61).

Між іншым, тагачасныя беларускамоўныя інтэлектуалы як родную разглядалі адпаведна беларускую мову. І таму заўвага А. Усманавай адносна таго, што «лингвистическая поляризация интеллектуалов» была навязаная «политиками в начале 1990-х гг.» (ibidem), няслушная.

му, наш главный капитал. Мы могли бы предложить обществу идею, сообразную смыслу великой русской литературы. Но мы же этого не делаем. Я в газете какой-то увидела: уже не читают Быкова, Искандера, Трифонова...

Гэткім чынам, можна бачыць, што сыстэма каардынат, у якой адбываецца «апазнаваньне» беларускай рэчаіснасьці ды канцэптуальныя схемы, якія да яе прыкладаюцца, належаць іншай, расейскай культуры і расейскай гістарычнай традыцыі. Адсюль і навязьлівае прыпісаньне беларусам, напрыклад, патрыярхальнасьці й камунітарызму. Элемэтарнае знаёмства зь беларускай гісторыяй паказвае, што ў нас ніколі не існавала моцнай традыцыі «общинности», характэрнай для Расеі. Яе імпартаваньнем на нашыя землі ў XIX ст. займаліся расейская каляніяльная адміністрацыя і Расейская праваслаўная царква (у варыянце «соборности»).

Нарэшце, выпадак інтэрфэрэнцыі, накладаньня аднаго культурнага коду на другі, які таксама вядзе да неадэкватнага канструяваньня рэчаіснасьці, прыпісаньня не ўласьцівых ёй характарыстык. У сваім артыкуле «Под патронажем: авторитарный режим в свете культурной антропологии» Тацяна Шчытцова, параўноўваючы мадэлі арганізацыі розных камунікацыйных прастораў, піша:

Возьмите для сравнения купе второго класса поезда Минск — Москва и аналогичное по классу купе берлинского поезда. Купе западного образца устроено таким образом, что пассажиры не могут сидеть друг напротив друга, образуя символический круг, располагающий к беседе или даже игре. (...) Наше купе устроено иначе. Его пространственное решение, определённо, питалось иным пафосом, ибо пассажирам здесь требуются специальные усилия для того, чтобы избежать общения...

Спадарыня Шчытцова, безумоўна, мае рацыю, калі піша, што «наше купе... питалось иным пафосом». Гэта патас «общинности» і «соборности» (разам з савецкасьцю ён утварае мадэль таталітарнай камунікацыі). Пацьвярджаецца гэта і тым фактам, што вагоны канструяваліся ў Маскве (Расея), а прадукваў іх Мыцішчынскі вагонабудаўнічы завод.

Спэцыфічныя рэпрэзэнтацыі беларускай сытуацыі, якія знаходзяцца ў надзвычай умоўных стасунках з самой рэчаіснасьцю, ёсьць перадусім вынікам абэрацыі суб'ектнасьці. Яны належаць таму суб'екту, які не ідэнтыфікуе сябе ані з гісторыяй, ані з культурай і традыцыяй, ані з мовай той прасторы, якую ён спрабуе апісаць. Рэальна ён існуе ў іншай культуры і жыве паводле іншага культурнага календара і канону. У лёкусе Беларусі ён прысутны ці здольны прысутнічаць адно ўмоўна і фізычна.

НАКШТАЛТ ЭПІЛЁГУ

І ўсё ж завяршыць свой артыкул я хачу аптымістычнай заўвагай. Знаёмячыся з новай працай прадстаўнікоў аналізаванай парадыгмы мысленьня («Европейская перспектива Беларуси: интеллектуальные модели»), заўважыў хоць і слабыя, але знакі эрозіі дыскурсу «адсутнасьці». Тэндэнцыю гэтую пазначыла Альміра Ёсманова, якая вызнала сябе беларускім інтэлектуалам:

Для нас же — белорусских интеллектуалов — Запад (Европа в первую очередь), как и в советские времена, сохраняет своё значение в качестве наиболее влиятельной интеллектуальной (а не только консьюмеристской) утопии.

Праўда, ня ўсе беларускія інтэлектуалы падзяляюць патас стаўленьня да эўрапейскай інтэлектуальнай традыцыі як да ўтопіі. Хутчэй, наадварот, не падзяляюць, бо «лякалізаванасьць» мысленьня ў пэўных межах, межах традыцыі і культуры (мысленьне-тут, мысленьне як гісторыя і падзея), і зьяўляецца адной з умоваў ягонаў магчымасьці. А таксама і — самавызначэньня інтэлектуалаў як «беларускіх», што непазьбежна адбываецца тады, калі тыя знаходзяць сябе ўнутры гэтай культуры і гэтай прасторы. І заангажаваныя ў іх *экзыстэнцыйна*.

ДАНИЛА ЖУКОЎСКИ

Nobody's perfect

Публікацыя, якая разглядаецца ў артыкуле:

Ograbiony naród. *Rozmowy z intelektualistami białoruskimi*.
Przeprowadzili Małgorzata Nocuń, Andrzej Brzeziecki. Wrocław: Kolegium
Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2008. — 216 st.

1.

Пачнем з апошняй старонкі вокладкі. Цытата:

Cykl wywiadów z białoruskimi intelektualistami jest wycieczką do ich podziemnego świata. Pokazuje zmagania Białorusinów w odkrywaniu własnej historii, kultury, języka. Walkę gąstki społeczeństwa z systemem i zgodę sporej części na łukaszyzm. (Тут і далей падкрэслена мною — Д. Ж.)

Усё гэта ёсць. Свет беларускіх інтэлектуалаў сапраўды выглядае падполлем — ці, прынамсі, нечым дужа маргінальным. Іх змаганне за адкрыццё гісторыі, культуры і мовы паказанае, а барацьба апазіцыянераў з сістэмай у шырэйшым кантэксце апісаная ўрыўкава — але, думаецца, толькі з тае прычыны, што гэта лічыцца вядомым аўдыторыі (таму самаму «польскаму чытачу» з уступу). Пра згоду большай часткі грамадства на лукашызм гаворыцца неаднойчы, але зусім не так проста сказаць, што хаваецца за гэтымі азначэннямі (то бо' што значыць «згода» — шмат у чым яна для журналістаў атаясамліваецца, як здаецца, з савецкасцю — паняткам, як мы разумеем, не менш складаным і неакрэсленым, і што значыць «лукашызм» — тут увогуле мала нейкіх пазітыўных сцверджанняў).

Сама структура гутарак-інтэрв'ю можа быць акрэслена як жорстка кіраванае

Даніла Жукоўскі — крытык літаратуры, публіцыст, ляўрэат прэміі «ARCHE» «За сумленнае слова».

апытанне. Пытанні настолькі канкрэтызаваныя, падпарадкаваныя разгортванню пэўнага тэзіса, што апытаны як асоба можа і не з'явіцца перад чытачом. Найбольш выбіваецца з гэтага правіла інтэрв'ю з П. Якубовічам, больш-менш пазнавальнымі выглядаюць В. Тарас, Г. Бураўкін, А. Глобус, В. Акудовіч. Рэшце дасталася роля вузкіх спецыялістаў.

У. Арлоў апісвае свой шлях ад савецкай адукацыі да беларускай свядомасці, Л. Баршчэўскі засяроджаны на яе гістарычных каранях, А. Анціпенка выкладае свае экстравагантныя погляды на партызанку, А. Трусаў — свае менш экстравагантныя погляды на перспектывы беларускай мовы, П. Севярынецу давялося абмежавацца ўспамінамі пра Малое Сітна (нібыта яму няма чаго сказаць у іншых пытаннях), В. Акудовіч паказаны стомленым змаганнем ветэранам, А. Ляховіч і А. Манаеў гавораць выключна на прафесійныя тэмы, П. Марцаў атрымаў ролю голаса расійскамоўных дэмакратаў. Партрэтаванне не было мэтай польскіх журналістаў (хоць мне менавіта партрэтная частка падалася найбольш цікавай). Аўтары відавочна імкнуліся абгрунтаваць нейкую канцэпцыю (хоць бы тую, што беларуская рэчаіснасць больш складаная, чым падаюць польскія медыі, ці што беларускія інтэлектуалы жывуць у падполлі). Каб выкласці, якой мне падалася гэтая канцэпцыя, пачну з таго, што я чакаў пабачыць і не знайшоў.

Чаго, як здаецца, не адчулі аўтары кнігі, і што, на маю думку, ёсць фундаментальнай розніцай паміж Беларуссю і Польшчай — адрозныя суадносіны паміж грамадскімі інтарэсамі ў нашых краінах. Польскі інтарэс у Польшчы дамінаваў «заўсёды» — цяжка згадаць, калі для грамадства існавала нешта, дзеля чаго гэтым інтарэсам яно магло лёгка паступіцца. Так, Рэч Паспалітая абедзвюх нацыяў, у якой дамінавала польская нацыя і польская палітычная культура, у свой час ганебна збанкрутавала, і яе (а з ёю і ўласна польскую зямлю) падзялілі захопнікі, але ніколі, здаецца, не паўставала перад польскім грамадствам пытанне: што лепш — уласная дзяржава або яе адсутнасць. Ідэя польскае дзяржаўнасці захоўвала статус неадменнай каштоўнасці.

Іначай у Беларусі. Тут не толькі ідэя дзяржаўнасці, але й проста нацыянальная ідэя, думка пра нацыянальную адметнасць дасюль стаіць у адным шэрагу з іншымі інтарэсамі грамадскіх груп. У Беларусі дагэтуль не запанавала ўяўленне, што гэтыя ідэі і каштоўнасці настолькі важныя, што іх нельга пазбывацца ані за якія даброты. Нездзе ў далёкім мінулым гэтая думка пала ахвяраю ягелонскай інтэграцыі, знікла разам з каронаю, якая не трапіла на галаву Вітаўта, не вытрымала ўсіх гэтых уніяў і братэрскіх далучэнняў да гербаў, іезуіцкіх калегіюмаў і да т. п.

Усё гэта, я перакананы, было б і цікава і зразумела польскаму чытачу, але, здаецца, аўтары не імкнуліся перакінуць масток паміж польскім і беларускім светабачаннем на гэтым узроўні. Яны рашуча аддалі перавагу найноўшай гісторыі, дзе сантымент да Беларусі нараджаецца на падставе толькі аднаго чынніка, супольнага для абодвух бакоў — досведу камуністычнага рэжыму. І, вядома ж, дзе толькі можна абыдзены маўчаннем міжваенны перыяд, калі кіраўніцтва другое Рэчы Паспалітае проста штурхала беларускіх палітыкаў у бальшавіцкія абдымкі.

Так, гэта, можа й было, пагаджаюцца паліткарэктныя і аб'ектыўныя польскія журналісты, але — па-сапраўднаму для сённяшняга польскага чытача маюць значэнне толькі ўзаемны Польшчы і Беларусі пасля знікнення ПНР і БССР.

Здзіўляе таксама амаль поўнае замоўчванне (выключэнне — хіба што інтэрв'ю з Л. Баршчэўскім, але там ідзе гаворка пра гісторыю кніжную, пісаную, дакументальную) традыцыяў беларускага нацыянальнага руху. Асабліва гэта здзіўляе, калі гаворыцца пра недалёкі, познесавецкі час: чамусьці ані разу не згаданы імёны У. Караткевіча ці М. Ткачова, знакавыя для таго часу падзеі кшталту альбомаў «Мастацтва Беларусі», Музея старажытнабеларускай культуры і г. д. Ледзьве згаданая Л. Геніюш, зусім не знайшлося нагоды ўспомніць старых віленчукоў Зоську Верас і Лявона Луцкевіча, хоць без гэтых носьбітаў традыцыі немагчыма добра ўявіць перспектыву беларускага адраджэння канца ХХ ст., і без здабыткаў беларускіх энтузіястаў савецкага часу — таксама. Немагчыма, на мой погляд, без гэтых фактаў і імёнаў растлумачыць польскаму чытачу, чаго быў пазбаўлены беларускі народ, у параўнанні з польскім, з аднаго боку, і наколькі арганічнай для беларускага народа ў ХХ ст. была нацыянальная ідэя, калі нават у гэтых умовах жыла і развівалася. Але зноў жа — параўнанне Беларусі і Польшчы, як здаецца, чымсьці настрашвае стваральнікаў тэкстаў.

Повязь людзей і часоў — хіба найслабейшае месца ў кнізе, якую міжволі параўноўваеш з колішнімі «Іншадумцамі» А. Уліцёнка. Там тэма выхавання, настаўніцтва, студэнцкага ідэалізму і пошуку свайго ў савецкім атачэнні была ці не найважнейшая. Тут усё па-акудовіцку — «думанне пра Беларусь» выглядае, карыстаючыся выразам С. Дубаўца, «запіскамі прыватнага чалавека». Кожны з суразмоўцаў польскіх журналістаў нібыта падвешаны ў бязлюднай прасторы.

І дарэчы — чаму няма Дубаўца, хіба ён настолькі адарваны ад Беларусі? Чаму няма нікога з «Нашай Нівы», хіба яны не публічныя постаці, ці яны менш інтэлектуалы, чым сп. Глобус? І чаму не знайшлося месца для некалькіх чалавек з па-за Мінску? Тут ужо, хай сабе гэта гучыць жорстка, пра бесстароннасць і аб'ектыўнасць не варта нават згадваць. Тлумачэнне можа быць толькі адно: неабходнасць узмацніць вобраз падполля і ступень ізаляцыі.

Усё разам гэта, хоцькі-няхоцькі, сапраўды збіраецца ў канцэпцыю. Адноўчы мне ўжо даводзілася пісаць пра ўспрыманне палякамі сваіх былых суграмадзянаў з Рэчы Паспалітай абедзвюх нацыяў; тая кніга тычылася летувісаў і Вільні:

Польская нацыянальная сведамасць, вядома, нашімат лягчэй пагодзіцца з партрэтамі летувіса-віленчука, не пазбаўленага пэўнага святарнага замірання перад вялікімі папярэднікамі, ледзь заўважальнага месчачковага комплексу ды трошачкі недавытанчанага пачуцця прапорцыі і гармоніі.

Гэтакі партрэт будзе ў суладдзі з польскай нацыянальнай міфалогіяй і не выйдзе за межы паліткарэктнасці, пра якія не могуць дазволіць сабе забыцца краіны-кандыдаты ў Еўразвяз. Да ўсяго, у гэтай немудрагелістай канструкцыі ёсць прыемны абодвум бакам паяднаўчы элемент — беларусы: яшчэ большыя «барбары», чым ляхі і жмудзь, культурна і палітычна слабейшыя...

2.

Як жа выглядаюць беларускія інтэлектуалы?

Па-першае, не схільнымі да тлумачэнняў і тэарэтызавання. Іншы раз нават маўклівымі. Вось палітолаг А. Ляховіч кажа: «*Dziś popieranie języka białoruskiego popsułoby do końca stosunki z Rosją*». Выказванне гіпатэтычнае, утрымлівае шмат такога, чаго нельга лічыць загадзя вядомым і агульнапрынятым. Хіба тыя стасункі можна лічыць ужо папсаванымі? Хіба беларуская мова — галоўны чыннік, які ўплывае на іх стан? Хіба гэтая, як такая гіпатэтычная сітуацыя, настолькі няўстойлівая, што падтрымка беларускай мовы толькі сёння пагражае гэткімі жудаснымі наступствамі, а ўчора не пагражала і заўтра пагражаць не будзе? Адзінае, што дасягаецца гэткімі выказваннямі, — мацаванне ў чытача адмоўнага стаўлення да Расіі і настойлівага супрацьпастаўлення беларускасці і расійскасці.

Вось і адказ П. Марцава на першае пытанне пачынаецца словамі «нянавісць да расійскай культуры». Гэты інтэлектуал чамусьці лічыць, што Беларусь сфармавалася пад уплывам толькі расійскае культуры. І польскі карэспандэнт, які папраўляў сп. Арлова наконт таго, што беларусы спачатку былі праваслаўныя, а толькі потым зрабіліся уніятамі, не каментуе і не спрабуе ўдакладніць гэткага сцверджання — быццам уплыў польскай і ўвогуле заходняй культуры ў Беларусі не варты аніякай згадкі. Дазволена сп. Марцаву бесперашкодна выказваць і іншыя не згодныя з рэчаіснасцю і рэштаю кнігі думкі: «*Zniszczono inteligencję, która była nosicielem języka białoruskiego*». Ці мала месца ў кнізе аддадзена на тое, каб падкрэсліць наяўнасць беларускамоўных прыхільнікаў дзейнага прэзідэнта з нізкім узроўнем адукацыі.

Баюся, што гэткія моманты здольны заўважыць нават далёкі ад беларускіх рэаліяў польскі чытач, на падставе ўважлівага чытання адной толькі рэцэнзаванай кнігі. Выглядае аднак, што адным з прыярытэтаў польскіх журналістаў было як мага паўней пазбавіць беларускіх інтэлектуалаў ад усяго, што можа вывесці іх у рэзананс з польскім чытачом.

Пачаўшы з апошняй старонкі, закончым аналізам уступу. Што шануюныя аўтары абяцалі чытачу напачатку? Не больш, не менш — змяніць у лепшы бок стандарт асвятлення беларускай тэмы:

Według powszechnej w Polsce opinii to kraj nieprzyjazny ludziom, być może jeszcze ostoja komunizmu, zamieszkaną przez złego Aleksandra Łukaszenkę, garstkę dzielnych opozycjonistów i uciemione społeczeństwo. W jakiejś mierze tak jest, ale Białoruś jest znacznie bardziej skomplikowana niż mogą to pokazać telewizyjne migawki czy okazjonalne relacje prasowe.

Тут пэўная амбіцыя ўзняцца над дасягнутым узроўнем асвятлення беларускай праблематыкі, таксама ацэнка гэтага ўзроўню як прымітыўнага (*migawki*) і неглыбокага (*okazjonalne*). Але працягнем цытаванне:

Jest pełna paradoksów — o nich mówią nasi rozmówcy... Poprosiliśmy ich, aby podzielili się subiektywnymi opiniami na temat swojego kraju, by postarali się wyjaśnić polskiemu czytelnikowi...

Польскасць чытача ўлічыў, як здаецца, толькі сп. Якубовіч у сваёй гарачай тырадзе пра намер беларускіх нацыяналістаў адарваць ад Польшчы Беласток. Самі аўтары дадалі да гэтага біяграфічныя тлумачэнні пра згадваных у гутарках беларускіх дзеячаў ды паслядоўны акцэнт на рознасці гістарычных лёсаў беларусаў і палякаў.

Але што ж такое збіраюцца чытачу тлумачыць? Вось што:

dla czego historia Białorusi potoczyła się w taki, a nie inny sposób.

Дык гэта, як казалі б амерыканскія адвакаты, гіпатэтычнае пытанне. Каб, пачаўшы ад яго, дайсці да нейкага сапраўды цікавага польскаму ці якому іншаму чытачу матэрыялу, трэба рабіць не інтэрв'ю, а манаграфію. На шчасце, суразмоўцы ў журналістаў былі дастаткова інтэлігентныя і не далі сябе ўцягнуць у гэткія разважанні.

Dla czego tak pokornie przyjmowali komunizm.

Пра гэта распытвалі не вельмі ахвотна, прыцягальная тэза (зноў — адрозненне ад палякаў?) была адразу ўзятая як аксіёма. Калі б сапраўды даследаваць прыцягальнасць камунізму для беларусаў, давялося б нашмат больш сказаць і пра савецкія рэпрэсіі, якія вынішчалі нязгодных радавацца, і пра польскую палітыку на Крэсах, якая заахвочвала прасавецкія настроі.

Dla czego po rozpadzie ZSRR ich losy potoczyły się inaczej niż sąsiednich Litwinów czy nawet Ukraińców.

Нешматлікія згадкі пра летувісаў і пра памаранчавых украінцаў не даюць ніякае пажывы для адказаў на пытанне «*dla czego?*». Гэткая задача, верагодней за ўсё, не ставілася падчас інтэрв'ю.

Dla czego tak łatwo zrezygnowali z demokracji.

І тут тэма не даследавалася, а пастулявалася. Верагодна, уступ паўстаў пасля таго, як гутаркі былі апрацаваныя і складзеныя ў кнігу, і можна смела сцвярджаць, што ўступ закліканы падаць кнігу больш глыбокай і аналітычнай, чым яна атрымалася. Кароткая анатацыя на апошняй старонцы арыентуе патэнцыйнага чытача больш дакладна.

3.

Чаму ідэя пра сумесную беларуска-літоўска-польскую гістарычную спадчыну апошнім часам гэтак зацята аспрэчваецца — прычым нават тымі, хто лічыцца сімпатыкам і нават чынным удзельнікам найноўшага беларускага адраджэння? Чаму стараюцца ўсяляк падважыць сувязь паміж ВКЛ і сучаснай беларускай дзяржаўнасцю?

Хутчэй за ўсё, гэтая спадчына выявілася надта складанай для засваення ва ўмовах існавання самастойных дзяржаў у беларусаў, летувісаў, палякаў, рускіх і ўкраінцаў. Рамантычныя летуценні Караткевіча хоць і засталіся ў форме дударскіх фэстаў ды рыцарскіх клубаў, але акадэмічныя дапаўненні, як выявілася, даволі цяжкастраўныя.

Нашыя далёкія продкі, як высвятляецца, вельмі ж розныя ад нас сённяшніх. Напрыклад, каб іх больш-менш разумець, трэба апанаваць польскую і пачаткі лаціны (як мінімум), разабрацца ў шэрагу рэлігійных тонкасцяў, спасцігнуць нязвычайнае для нас разуменне абавязкаў перад дзяржавай і г. д. Не варта й дзівіцца, што нараджаецца жаданне пакінуць іх у спакоі, па-дубаўцоўску аб’явіўшы «нянашымі», асабліва ў тых, хто шукае сродкаў палітычнай мабілізацыі грамадства, а не яго асветы. У нашых суседзяў палякаў свой клопат: беларускае ці летувіскае зацікаўленне пытаннямі, якія на захад ад Гродна, Вільні й Брэста даўно прайшлі стадыю міфалагізацыі, стварае патрэбу ў пераглядзе канцэпцыяў, якія даўно ўвайшлі ў плоць і кроў нацыі.

Для адукаванага беларуса нібыта й відавочна, што шэраг адрозненняў, юрыдычны бок якіх зафіксаваны ў статутах ВКЛ, не мог не падтрымліваць у жыхарах ВКЛ пачуцця асобнасці ад жыхароў Кароны. З іншага боку — адрозненні гэтыя даволі нязвычайныя і падаюцца нашмат меншымі, чым адрозненні паміж беларусамі і палякамі, скажам, на пачатку ХХ ст.

Спадчына данашаніўскага часу шмат каму ўяўляецца малакарыснай. Мы з цяжкасцю прасочваем пераемнасць паміж нашаніўцамі й філаматамі, нам падаецца часам, што пра гэта проста немагчыма казаць. Вось жа гэта вельмі спрошчанае разуменне. Бо калі б кожны адукаваны беларус ведаў, што Леў Сапега не толькі стварыў юрыдычны гарант адноснай аўтаноміі ВКЛ, але й быў натхняльнікам найаваантурнейшай інтэграцыйнай ініцыятывы з усходнім суседам у трыадзінай дзяржаве, дык, можа, пэўныя палітычныя кульбіты апошніх дзесяцігоддзяў не атрымалі б такога развіцця і не сустракаліся б з гэтакім захапленнем — наўнасці ў грамадстве было б істотна менш.

Калі б І. Марзалюк не цытаваў Ю. Мацкевіча праз кнігу Ю. Туронка («Сімптомы «пажаданай гісторыі». «ARCHE». № 3, 2008), а пачытаў бы ўласна тэксты гэтага аўтара, ён мог бы заўважыць там шмат прыдатнага для разумення беларускай сітуацыі. Зазірнуўшы ў творы яшчэ аднаго з «апошніх грамадзянаў Вялікага Княства» — Паўла Ясяніцы, цяжка не заўважыць, наколькі надзённыя ягоныя разважанні пра сувязь стабільнасці дзяржавы з узроўнем спеласці культуры: хоць у аснову тут пакладзены гістарычны досвед Рэчы Паспалітае абедзвюх

нацыі, якой ужо два стагоддзі няма на палітычнай мапе.

Няма сумневу, што ў сучасным выглядзе беларускі нацыяналізм — рэч вельмі позняя. Але вялікім і неапраўданым спрашчэннем ёсць сцверджанне, быццам нацыяналізм гэты не меў ідэй-папярэдніц, якія (па-свойму) адстойвалі тую ж ідэю незалежнага дзяржаўнага статусу ВКЛ.

У гэтым сэнсе цікавы кірунак апытання Л. Баршчэўскага і У. Арлова. Галоўны сэнс пытанняў — вызначыць, калі з'явіліся беларусы (то бо' да якога часу іх увогуле не было), чым беларусы адрозніваюцца ад палякаў. Націск на стварэнне іерахіі, а не наяўнасць агульнакаштоўнай гістарычнай спадчыны. Канечне, можна запярэчыць, што пасылка пра неіснаванне беларусаў узятая без належных падстаў — гаворка, маўляў, ішла толькі пра беларускі нацыяналізм і арганізаваны палітычны рух. У пэўным сэнсе гэта так. Але з іншага боку, чаму ўсе арганізаваныя палітычныя рухі ў Беларусі да моманту маніфэставання беларускага нацыяналізму адразу моўчкі залічваюцца ў небеларускія? Хіба ў іх удзельнічалі папуасы? Хіба мэты іх тычыліся Мадагаскара? Хіба вынікі іх дзейнасці не пакінулі следу ў Беларусі?

Тлумачэнне можа быць толькі адно: іншыя ўяўленні супольнасці змагаюцца за манапольнае права на сімвалічную спадчыну, бо прызнанне правоў каго іншага істотна адбіваецца на каштоўнасці і пераводзіць сімвалічны капітал у іншую катэгорыю. Спрыяльна для гэтага змагання тое, што імёны «Беларусь» і «беларусы» замацоўваюцца ў якасці палітоніма і этноніма вельмі позна.

Другі спрыяльны фактар — прыхільнасць некаторых беларускіх інтэлектуалаў да абмежавання правоў на ўдзел у беларускай гісторыі. Нарадзіўся раней за Францішка Багушэвіча? Не можа мець дачынення да беларусаў! Гэткі падыход заўважаем у польскіх журналістаў. Толькі для таго, каб займець права на беларускасць у іхніх вачах, трэба выканаць яшчэ шмат патрабаванняў: напрыклад, не быць занадта савецкім (сп. Тарас і сп. Бураўкін ледзьве праціснуліся), жыць у Беларусі (абсалютна незразумелае абмежаванне, ужытае пры выбары ўдзельнікаў гутарак, бо хіба жыццё за мяжой пазбаўляе, скажам, В. Грыцкевіча права лічыцца беларускім інтэлектуалам, не кажучы ўжо пра тых, хто выехаў часова) і да т. п. Хочацца на заканчэнне нагадаць усім пурыстам знакаміты выраз з вядомага фільма: nobody's perfect.

Левы папуліст, якога раней не было

Выданьні, якія абмяркоўваюцца ў артыкуле:

Schmidtke, Oliver and Yekelchyk, Serhy (eds.). *Europe's Last Frontier? Belarus, Moldova, and Ukraine between Russia and the European Union.* — New York: Palgrave Macmillan, 2007.

Parker, Stewart. *The Last Soviet Republic: Alexander Lukashenko's Belarus.* — Victoria, B.C.: Trafford Publishing, 2007.

Пасья ўзурпацыі ўлады ў Беларусі Аляксандрам Лукашэнкам праз правядзеньне сумнеўных рэфэрэндумаў на Захадзе сталі папулярныя два падыходы да афіцыйнага Менску. Гэта, вядома, калі размова ідзе пра людзей, якія ўвогуле мелі нейкае ўяўленьне пра тое, што такое Беларусь і дзе яна. У ЗША і Францыі мне давялося пачуць ад тых, хто кожны дзень працуюць зь людзьмі з усяго сьвету, г. зн. ад памежнікаў, пытаньне: «А дзе знаходзіцца Беларусь?». Прычым амэрыканскі памежнік, які мне яго задаў, меў літоўскае прозьвішча. І тут няма чаго асабліва здзіўляцца, бо здаецца, што ня проста пытаньне, дзе знаходзіцца Беларусі, але й ці будзе яна існаваць як незалежная і дэмакратычная дзяржава, мала хвалюе Амэрыку і Эўразьвяз, дзьве замежныя апоры нашага апазыцыйнага руху.

Гэтыя два падыходы да нядаўніх дзён зводзіліся да дылемы: альбо як мага больш ізаляваць Беларусь, каб прымусіць яе ўлады паводзіць сябе дэмакратычна, альбо наблізіць краіну да Расеі, каб дэмакратыя прыйшла ў Менск з Крамля. У 2001 г. у

Рашэд Чоўдхуры — гісторык, дактарант Макгілеўскага ўнівэрсытэту (Манрэаль, Квэбэк, Канада). Спецыялізуецца на гісторыі Асманскай імперыі Новага часу. Атрымаў ступень бакалаўра па міжнародных адносінах у Грынэ-леўскім каледжы (Грынэл, Аёва, ЗША) і ступень магістра па ісламазнаўстве ў Макгіле. Працаваў малодшым навуковым супрацоўнікам у Фондзе Карнэгі за міжнародны мір у Вашынгтоне. Аўтарская назва тэксту — «Унікальны фэномэн? Дзьве заходнія спробы зразумець падставы беларускага рэжыму».

Грынэлеўскім каледжы я пазнаёміўся зь нідэрляндзкім дыпляматам чэскага паходжаньня Міхалам Крэйзам, які ў той час быў кіраўніком палітычнага аддзелу прадстаўніцтва Эўракамісіі ў Таліне. Крэйза даводзіў мне, што беларусам, якія, маўляў, страцілі сваю нацыянальную культуру, каб вызваліцца ад дыктатуры, трэба аб'яднацца з Расеяй. Паводле Крэйзы, зь небалтыйскіх рэспублік былога СССР адна толькі Малдова мае маленькі шанец на ўступленьне ў ЭЗ, бо ў гэтым зацікаўленая Румынія. А Беларусі застаецца толькі рушыць на Ўсход. Дый што там казаць пра прадстаўніка Эўракамісіі, калі беларускі аналітык з Радьё «Свабода» Ян Максімяк пісаў у 2003 г., што «яскравы супраціў Крамля бестэрміноваму Лукашэнкаваму кіраваньню можа прымусіць... беларускія апазыцыю і электарат мабі-

Лукашэнкаўскі рэжым не капітулюе перад Расеяй і існуе надалей без падтрымкі прадэмакратычных слаёў беларускага грамадства.

лізавацца супраць Лукашэнкі»¹. У меру таго, як праясьнялася стаўленьне Ўладзімера Пуціна і яго атачэньня да дэмакратыі і дэмакратычных інстытутаў, гэты падыход страціў сваю былую папулярнасьць. Цяпер, праз дванаццаць гадоў пасля разгону Вярхоўнага Савету, відаць, што і першы падыход, г. зн. ізаляцыя Беларусі як краіны, плёну для беларускай дэмакратыі не прынёс. Таму сёньняшняе заходняе аналітыка Беларусі спрабуе разабрацца ў прычынах і перадумовах дзіўнай, на першы погляд, стабільнасьці лукашэнкаўскага рэжыму, які, нягледзячы на шматлікія ранейшыя прагнозы, не капітулюе перад Расеяй і існуе надалей без прыцягваньня падтрымкі прадэмак-

ратычных элемэнтаў беларускага грамадства.

Дзьве кнігі, якія мы разгледзім, ілюструюць гэтую тэндэнцыю. Абедзьве (у выпадку кнігі Шмітке й Екельчыка — часткова) цікавяцца гістарычнай траекторыяй Беларусі, якая прывяла яе да Лукашэнкі, а таксама аналізуюць сацыяльную базу яго падтрымкі й спробы апазыцыі яго дэлегітымізаваць. Але на гэтым падабенства гэтых кніг канчаецца. У той час, як выдадзеная пад рэдакцыяй Шмітке й Екельчыка кніга «Апошні рубаж Эўропы? Беларусь, Малдова і Ўкраіна паміж Расеяй і Эўрапейскім Зьвязам» прадстаўляе сабой зборнік сур'ёзных навуковых прац, напісаных дасьледчыкамі з шэрагу канадзкіх унівэрсытэтаў, опус Ст'юарта Паркера «Апошняя савецкая рэспубліка: Беларусь Аляксандра Лукашэнкі» — гэта спроба дылетанта зь відавочным недахопам ведаў у абранай тэме палепшыць імідж Лукашэнкі на Захадзе.

САЦЫЯЛЬНЫЯ ПАДСТАВЫ СТАБІЛЬНАСЬЦІ ЛУКАШЫЗМУ

Пачнём зь першай кнігі. Яна падзеленая на дзесяць разьдзелаў, якія закранаюць шэраг тэмаў, зьвязаных з унікальным геапалітычным становішчам тэрыторыі Беларусі, Украіны й Малдовы ў сучаснасьці і гісторыі. Амаль у палове кніжкі

¹ Maksymiuk Jan. The Day After — Belarus: Freedom to Submit // Foreign Policy, 2003. November/December. Г.л.: www.foreignpolicy.com/story/cms.php?story_id=208.

так ці інакш фігуруе Беларусь. Першы разьдзел, напісаны Сяргіем Екельчыкам, дацэнтам славістыкі й гісторыі ўнівэрсытэту Вікторыі (што ў канадзкай правінцыі Брытанская Калюмбія), разглядае гісторыю фармаваньня мадэрных беларускай, украінскай і малдаўскай нацыяў. Трэцяя частка, чый аўтар Пэр Андэрс Радлінг піша дысэртацыю ўва ўнівэрсытэце Альбэрты (г. Эдмантан, Канада), прысьвечаная найноўшай гісторыі Беларусі. Дзявяты разьдзел, напісаны Дэйвідам Марплзам, прафэсарам гісторыі ўнівэрсытэту Альбэрты, аналізуе беларускія прэзыдэнцкія выбары 2006 г. Апошні разьдзел, напісаны Штэфанам Генцле, запрошаным дацэнтам паліталёгіі ўнівэрсытэту Брытанскай Калюмбіі (г. Ванкувэр, Канада), прысьвечаны таму, як палітыка Эўразьвязу ў дачыненнях з Расеяй паўплывала на адносіны ЭЗ зь Беларусьсю, Малдовай і Украінай. Рэшта кнігі аналізуе памаранчавую рэвалюцыю, палітыку Данбасу і аўтаноміяў Малдовы, а таксама стан дачыненняў паміж ЭЗ, Украінаю і Малдоваю.

Артыкул Сяргія Екельчыка называецца «Выхад з доўгага ценю Расеі: стварэньне мадэрных Украіны, Беларусі й Малдовы» (с. 9—30). Аўтар аналізуе працэс фармаваньня нацыяў у гэтых трох краінах праз прызму мадэлі чэскага гісторыка Міраслава Гроха, якая сьцьвярджае, што фармаваньне малой цэнтральна-эўрапейскай нацыі пачыналася з акадэмічнай зацікаўленасьці жменькі інтэлектуалаў у сялянскай культуры яе народу. Потым мясцовая гарадзкая эліта робіць гэтую сялянскую культуру высокай. На трэцім этапе адбываецца палітычная мабілізацыя сялянскіх масаў, якія далучаюцца да новай, нацыянальнай гарадзкой культуры, карані якой калісьці былі ў іх жа запазычаныя.

Екельчык даволі крытычна ставіцца да канцэпцыі Гроха, бо той не зьвярнуў дастатковай увагі на ролю імперскіх уладаў у працэсе нацыятварэньня. Таму аўтар імкнецца паказаць, што тры памянёныя нацыі набылі сваю форму дзякуючы вызначальнаму ўплыву дарэвалюцыйнай расейскай і савецкай улады (а таксама міжваенных Польшчы і Румыніі) на працэс іх фармаваньня. Паводле Екельчыка, першыя беларускія і ўкраінскія нацыяналісты дзейнічалі ў рамках, акрэсьленых тагачаснай расейскай гістарыяграфіяй. Калі расейцы прыпісалі сабе ўсю гісторыю Кіеўскай Русі, то беларускія нацыяналісты пачалі ідэнтыфікаваць Беларусь зь Вялікім Княствам Літоўскім, а ўкраінскія — Украіну з казацкай протадыржавай. І толькі ў XX ст. беларускія гісторыкі сталі выводзіць пачаткі Беларусі з Полацкага княства, а ўкраінскія абвясцілі Кіеўскую Русь пачаткам украінскай дыржаўнасьці. Сваімі практычным дзеяньнямі і расейская імперская ўлада, і пазьнейшыя савецкая і польская ўлады па-свойму абмяжоўвалі працэс нацыятварэньня на тэрыторыі Беларусі. Але пры гэтым савецкая ўлада адначасова спрыяла разьвіцьцю мадэрнай беларускай нацыі (зь яе шматлікімі расейска-савецкімі адметнасьцямі). Выснова Екельчыка — грохаўскія тры этапы ў дадзеным выпадку самі па сабе ня здольныя вычарпальна тлумачыць разьвіцьця нацыяў — выглядае пераканаўча. Бо калі б тры этапы Гроха дзейнічалі незалежна ад прыналежнасьці пэўнай тэрыторыі да той ці іншай нацыянальнай дыржавы, то як мінімум публічная сфэра Беларусі была б сёньня беларускамоўная.

Свой аналіз «Беларусь у лукашэнкаўскую эпоху: нацыянальная ідэнтычнасць і зносіны з Расеяй» (с. 55—78), адзін з найцікавейшых у кнізе, Пэр Радлінг пачынае з асэнсавання вынікаў савецкага панавання ў Беларусі. На яго думку, на савецкую эпоху прыпаў найгоршы пэрыяд у гісторыі «беларусізацыі» Беларусі, а таксама два з трох найлепшых пэрыядаў. Падчас сталінскіх рэпрэсіяў былі забітыя сотні беларускіх пісьменьнікаў, гісторыкаў ды іншых інтэлектуалаў. Як адзначае Радлінг, колькасць забітых дзеячаў украінскай ці расейскай культуры была амаль аднолькавая, але маштаб культурных злачынстваў савецкай улады ў Беларусі быў большы з увагі на розніцу ў насельніцтве трох рэспублік.

Пэрыядамі найбольшага росквіту беларускай культуры Радлінг лічыць 1919—1929 гг., часткова 1953 г. (пасля сьмерці Сталіна) і 1991—1994 гг. Хоць камуністычная ўлада спрычынілася да двух такіх пэрыядаў (з адзначаных), пры гэтай уладзе ў Беларусі асела 600 тысяч вайсковых пэнсіянэраў, што спрыяла масаваму зьяўленьню ў Беларусі *homo sovieticus*'а.

Гэта ня значыць, што працэс фармавання нацыі ў Беларусі за савецкім часам спыніўся. Ён прадоўжыўся, але ў Беларусі стварылася не беларуская, а савецкая нацыя: «нацыянальная мабілізацыя праводзілася па-расейску ў кантэксце савецкай структуры». У падтрымку свайго аргумэнту Радлінг прыводзіць лічбы з сацыялічнага апытання канца 1980-х гг., у якім 69 % жыхароў Беларусі сцвердзіла, што яны пачуваюцца «савецкімі» людзьмі. Гэта быў найвышэйшы паказчык у тагачасным СССР. На рэфэрэндуме 1991 г. за захаваньне Саюзу прагаласавала 83 % беларусаў, у той час як сярэдні паказчык быў 76%. Да таго ж у КПБ не існавала «нацыянальнай фракцыі», а беларусы вельмі павольна прывыкалі да незалежнасці: у 1992 г., на пытаньне, ці згодны яны са словамі «Мой дом — Беларусь», толькі 36 % беларусаў адказалі станоўча.

Перадумоваў для «каляровай рэвалюцыі» ў Беларусі няма.

Савецкасць беларусаў, іх слабая нацыянальная ідэнтычнасць, а таксама «агрэсіўная антырасейская рыторыка» БНФ стварылі ўмовы для абрання прэзыдэнтам Лукашэнкі, які ўдала выкарыстаў настальгію па СССР у сваіх мэтах. Беларусы настальгавалі па былой звышдзяржаве і не хацелі заставацца пад уладай карумпаванай намэнклятуры. Гэта было яшчэ адной з прычынаў выбарчага поспеху Лукашэнкі, «поўнасьцю новага і ўнікальнага палітычнага фэномэну», адзінага з тагачасных прэзыдэнтаў краінаў СНД, які ня меў намэнклятурнага мінулага. Беларусы дагэтуль задаволеныя сваім прэзыдэнтам і ягоным палітычным курсам. Нядаўняе апытаньне, праведзенае дзьвюма славацкімі сацыялягічнымі службамаі, паказала, што 24 % беларусаў вельмі задаволеныя сытуацыяй у краіне, а 59 % — задаволеныя. Перадумоваў для «каляровай рэвалюцыі» ў Беларусі няма.

Маштаб культурных злачынстваў савецкай улады ў Беларусі быў большы, чым ва Ўкраіне і Расеі, з увагі на розніцу ў насельніцтве рэспублік.

Хоць некаторыя дэталі артыкулу Радлінга спрэчныя (напрыклад, яго сьцьверджаньне пра неіснаваньне «нацыянальнай» фракцыі ў КПБ) і праглядаюцца дробныя памылкі (да прыкладу, напісаньне «трансянка» замест «трасянкi», спольшчаны выраз «проста мова» замест «простай мовы» і г. д.), яго аргумэнтацыя ў цэлым пераканаўчая. Аднак мне здаецца, што Радлінг недаацэньвае эканамічныя фактары, якія таксама падштурхнулі беларусаў на палітычныя эксперымэнт з Лукашэнкам. І ці Лукашэнка сапраўды нагэтулькі «ўнікальны», як кажа Радлінг? Ці не зьяўляецца ён папулістам лацінаамерыканскага ўзору?

У артыкуле «Няўдалая рэвалюцыя: думкі наконт выбараў 2006 г. у Беларусі» (с. 157—176) Дэвід Марплз апавядае пра згаданыя выбары і імкненьне разабрацца ў прычынах перамогі Лукашэнкі. Гэтыя падзеі добра вядомыя беларускаму чытачу, які цікавіцца найноўшай гісторыяй нашай краіны. Цікавая выснова наконт стабільнасьці лукашэнкаўскага рэжыму:

Пры новым эканамічным спадзе падтрымка Лукашэнкі сярод беларускага грамадства толькі павялічыцца.

рацца ў прычынах перамогі Лукашэнкі. Гэтыя падзеі добра вядомыя беларускаму чытачу, які цікавіцца найноўшай гісторыяй нашай краіны. Цікавая выснова наконт стабільнасьці лукашэнкаўскага рэжыму:

Ужо не выпадае меркаваць, што прэзыдэнт адлюстроўвае імкненьні беларускага народу. Наадварот, яго мэтай ёсьць пераўтварэньне гэтага народу згодна з сваімі вельмі абмежаванымі поглядамі.

Марплз таксама ставіць пад сумнеў выжываньне рэжыму ў доўгатэрміновай перспэктыве, бо Лукашэнка «не акрэсьліў ніякай візіі будучыні».

Аднак чаму ж тады такая вялікая частка беларусаў у цэлым задаволеная рэжымам? Паводле Марплза, прычына ў эканоміцы. Калі парушыцца эканамічная стабільнасьць Беларусі, Лукашэнка можа ў любы момант страціць уладу.

Несумнеўна, эканамічны рост апошніх гадоў забясьпечвае Лукашэнку падтрымку ў Беларусі. Але выглядае, што Марплз недаацэньвае сілу лукашэнкаўскай ідэалёгіі. Значная частка беларусаў стаяла за яго ў эканамічна цяжкі пэрыяд сярэдзіны 1990-х гг., бачачы ў ім увасабленьне савецкіх каштоўнасьцяў. Доля беларусаў, якія падзяляюць гэтыя каштоўнасьці, падае, але рост долі беларусаў, якія прымаюць эўрапейскія каштоўнасьці, расьце вельмі павольна. Таму нават пры новым эканамічным спадзе можна чакаць, што сярод пэўнай часткі беларускага грамадства падтрымка Лукашэнкі толькі павялічыцца.

Штэфан Генцле ў артыкуле «Дачыненні ЭЗ і Расеі і іхныя наступствы для дзяржаваў, што займаюць прамежкавае паміж імі становішча» (с. 195—130) сьцьвярджае, што ў 1990-я гг. Эўразьвяз аддаваў перавагу сваім дачыненням з Расеяй перад дачыненнямі зь небалтыйскімі рэспублікамі эўрапейскай часткі СССР. З важных эканамічных і геапалітычных прычынаў зносіны з Расеяй па-ранейшаму застаюцца прыярытэтам для ЭЗ. Аднак у выніку адкату Расеі ад дэмакратыі і росту дэмакратыі ва Ўкраіне й Малдове ЭЗ пачаў пераацэнку свайго падыходу да гэтага рэгіёну. Пасьля памаранчавай рэвалюцыі ранейшай палітыцы «Расея ў першую чаргу» («Russia first») прыйшоў канец. Тым ня менш,

у ЭЗ дагэтуль няма кансэнсусу, як разглядаць Украіну: як добрую суседку і партнэра або як патэнцыйнага члена З'вязу? Калі палітыкі краін ЭЗ маюць розныя погляды на Украіну, то ўвогуле ня ведаюць, што рабіць зь Беларусью. Санкцыі Эўразьвязу супраць Беларусі, якія звычайна зводзяцца да выключэння Беларусі з розных праграмаў ЭЗ добрасуседства і эканамічнай падтрымкі, прыводзіць да страты ўплыву Брусэлю на Менск. І сапраўды, калі чытаеш пра інвэстыцыі Эўразьвязу ў такія краіны, як Азэрбайджан, Туркмэністан ды Марока, здзіўляеся: няўжо паводле Эўразьвязу ў гэтых краінах больш дэмакратыі, чым у Беларусі? Нельга не пагадзіцца з калегам Зьмітром Карацеевым: калі ЭЗ сапраўды хоча бачыць зьмены ў Беларусі, яму трэба памагчы беларускаму рэжыму развязаць праблему яго легітымнасьці дзеля паступовай дэмакратызацыі і адначасовага ўзмацненьня дачыненняў з Захадам, што прывядзе да членства дэмакратызаванай Беларусі ў ЭЗ².

**Санкцыі
Эўразьвязу
супраць
Беларусі,
якія звычайна
зводзяцца
да выключэння
Беларусі
з розных
праграм ЭЗ
добрасуседства
і эканамічнай
падтрымкі,
прыводзіць
да страты
ўплыву Брусэлю
на Менск.**

СВЯТЫ ЗМАГАР ЗА ЧАЛАВЕЧУЮ ГОДНАСЬЦЬ

Як адзначалася вышэй, кніга Ст'юарта Паркера мае зусім іншы характар, чым толькі што разгледжаны зборнік. Аднаго толькі бібліяграфічнага апісаньня выданьня досыць, каб зразумець, што гэтай кнігі не апублікавала б ніводнае акадэмічнае выдавецтва. Рэч у тым, што «Trafford Publishing» — з даволі распаўсюджанага ў Паўночнай Амэрыцы шэрагу выдавецтваў, якія за адпаведную плату друкуюць амаль любую кнігу любога аўтара, нягледзячы на ягоную кваліфікацыю і часам на якасьць матэрыялу³. Сам Паркер, адрозна ад спэцыялістаў, якія напісалі для вышэй памянёнага зборніка, зьяўляецца мэдыцынскім работнікам⁴. Непадрыхтаванасьць аўтара ў галіне гісторыі рэжа вока амаль у кожнай частцы кнігі. Можна быць упэўненым, што ў цяперашняй форме ніякае сур'ёзнае выдавецтва гэтай кнігі не апублікавала б.

На думку Паркера, Лукашэнка зьяўляецца змагаром за свабоду свайго народу ад спрута міжнароднага капіталізму. І нават калі гэты аргумэнт нам здасца сьмешным, гэтая кніга заслугоўвае на ўвагу хоць бы з той прычыны, што яна зьяўляецца прыкладам ідэалізацыі антызаходніх дэмагогаў накшталт Фідэля Кастра і Уга Чавэса сярод маленькай часткі заходняга грамадства, а таксама далучэння Лукашэнкі да ліку сьветачаў левага папулізму.

² Карацееў Зьміцер. Што разьверне Беларусь да Эўропы: абмежаванае партнэрства ў эканоміцы і энэргетыцы ці выбудова нацыі? // ARCHE. № 1—2. 2008.

³ Дэталі, у тым ліку сумы, якія мусіць заплаціць аўтар, гл. тут: <http://www.trafford.com/4degi/1001>.

⁴ Гл.: <http://www.trafford.com/07-1373>.

Кніга Паркера поўная памылак — як гістарычных, так і граматычных, і артаграфічных. Гэта заканамерна, бо, апроч дылетанцтва Паркера, такія выдавецтвы, як «Trafford Publishing», выпускаюць кнігі без рэдактуры. Сярод гістарычных казусаў у кнізе адзначым сьцьверджаньне, што беларусы ніколі ня мелі ніякай дзяржаўнасьці да абвяшчэньня БССР, у той час, як «украінцы і палякі... мелі доўгую гісторыю дзяржаўнасьці» (с. 14). Паркер таксама сьцьвярджае, што «калектывізацыя не была абавязковай» і што, маўляў, сяляне добраахвотна ўступілі ў калгасы з-за іх эканамічнага росквіту (с. 26). Моўная рэформа 1933 г. перавяла беларускі альфабэт з лацінкі на кірыліцу (с. 28). Аўтар таксама выдае існаваньне Габрэйскай аўтаномнай вобласьці на расейскім Далёкім Усходзе за доказ «добрага разьвіцьця габрэйскага жыцьця» ў СССР (с. 30). Леанід Брэжнеў санкцыянаваў уварваньне савецкіх войскаў у Аўганістан у 1982 г. (с. 44).

Гэтыя недарэчнасьці сьведчаць пра непадрыхтаванасьць Паркера як гісторыка — нават у якасьці гісторыка-аматара. Што датычыць яго поглядаў як палітоляга, дык яны ў асноўным гэткія ж эксцэнтрычныя. Напрыклад, Паркер сьцьвярджае, што пераважна праваслаўныя беларусы не жадаюць прыватызацыі, якая прывядзе да эканамічнага ладу, што пануе ў індывідуалісцка-пратэстанцкіх краінах (с. 59). Думку пра калектывізм праваслаўя Паркер запазычыў некрытычным чынам у расейскага эканаміста Дзьмітрыя Львова. Але як жа тады наконт калектывізму каталіцтва і прыватызацыі ў Польшчы?

Далей — болей. Паводле Паркера, «роўны статус расейскай і беларускай ахоўвае беларускую мову» ад выміраньня (с. 93). Так, на паперы ахоўвае. Але як насамерч? Паркер сьцьвярджае, што Лукашэнка ніколі не адгукнуўся станюча пра Адольфа Гітлера (с. 112). Дастаткова паглядзець фільм «Звычайны прэзыдэнт», каб усумніцца ў гэтым меркаваньні. Відаць, Паркер ня меў на тое часу.

Але ён не шкадуе намаганьняў, каб ачарніць беларускую апазыцыю. Напрыклад, паводле Паркера, Аляксандар Мілінкевіч сустракаўся падчас сваёй кампаніі з антырасейскімі элемэнтамі ў Польшчы ды Прыбалтыцы (с. 182). Чатырнаццаць апазыцыянэраў, якія зладзілі пікет у падтрымку амэрыканскай вайны ў Іраку, паказалі, што ўся апазыцыя «актыўна сымпатызуе мэтам сваіх спонсараў» (с. 184), г. зн., што яна фактычна прадалася ЗША, як сьцьвярджае Лукашэнка. Паводле Паркера, маніпуляцыі падчас прэзыдэнцкіх выбараў 2006 г. былі ўласцівыя зусім не беларускім мэдыям, а заходнім. Выбары былі поўнасьцю справядлівыя, а калі парушэньні і былі, то іх здзейсьнілі Мілінкевіч і Зянон Пазьняк, а Захад цынічна адмовіўся ад прызнаньня вынікаў выбараў, баючыся беларускай палітычнай сыстэмы (с. 185—191).

Аднак адзін аргумэнт Паркера ў гэтым фрагмэнце выглядае слушным. Ён цытуе ліст тагачаснага амэрыканскага амбасадара Майкла Козака ў Беларусі ў рэдакцыю лёнданскай газэты «Times», у якім той заявіў, што мэты ЗША ў Беларусі былі падобныя да амэрыканскіх мэтаў у Нікарагуа ў 1980-я гг. У рэдакцыйным камэнтары да гэтага ліста «Times» нагадала пра грамадзянскую вайну, якая ішла ў 1980-я гг. у Нікарагуа і ў якой загінула 30 тысяч чалавек, і выказала здзіўленьне гэтым параўнаньнем (с. 138).

Што б ні казаў дзіўнага амбасадар ЗША, трэба быць сьляпым, каб ня бачыць пастаяннай маніпуляцыі выбарцамі з боку беларускага рэжыму — як у часе выбараў, так і пасля іх. Паркер, які бываў у Беларусі і працаваў тры гады над сваёю кнігаю (с. 3), ня мог не заўважыць адсутнасьці асноўных свабодаў у Беларусі. Даводзіцца прыйсьці да сумнай высновы, што альбо Паркер, нягледзячы на тры гады працы над кнігаю, не разумее Беларусі, альбо рэальная сытуацыя ў нашай краіне зусім яго не бянтэжыць з прычыны пэўнай ідэалёгічнай заангажаванасьці. У прадмове да кнігі Паркер піша, што «стварыць апалёгію Лукашэнкі ня ёсьць мэтай гэтай кнігі» (с. 7). Цяжка ўявіць, як бы выглядаў твор, калі б аўтар заявіў гэтую мэту адкрытым тэкстам.

Азнаёміўшыся з тэзісамі «Апошняй савецкай рэспублікі», можна падумаць, што аўтар кнігі зацікаўлены ня столькі ў Беларусі як краіне, колькі ў спробе даказаць правільнасьць лукашэнкаўскай «сацыяльна арыентаванай рынкавай эканомікі». Таму ён заканчвае сваю кнігу цытатай са Стывэна Міліза, дацэнта паліталёгіі ва ўнівэрсытэце Паўднёвай Караліны ў Эйкене, у якой той кажа, што «для рабочых усяго сьвету Беларусь — фарпост супраціву» (с. 199). І таму ня дзіўна, што дзьве з шасьці інтэрнэт-старонак, якія прапаноўвае Паркер чытачам у канцы кнігі для далейшага знаёмства з тэмай, тычацца Кубы й Вэнэсуэлы (с. 249). Сёлетка ў сакавіку стала вядома, што Лукашэнка бярэ на працу брытанскага спэцыяліста па піяр-тэхналяях, Ціма Бэла⁵. Паркер фактычна адыгрывае тую ж ролю, толькі бясплатна і няўмела.

Даўгавечнасьць лукашэнкаўскага рэжыму становіцца выклікам для заходніх аналітыкаў, якія спрабуюць зразумець, чаму Беларусь ня ўпісваецца ў традыцыйныя паліталёгічныя мадэлі дэмакратычнага транзыту. З агляду гэтых дзвюх кніг відаць, што гэтыя спробы знаходзяцца яшчэ на пачатковым узроўні. Напрыклад, Марплз кажа, што Лукашэнка нічога не прапаноўвае народу, а Радлінг сьцьвярджае, што Лукашэнка — унікальны фэномэн, якога раней не было. Паркер, мабыць, падыходзіць у гэтым пляне бліжэй да праўды, калі заплюшчыць вочы на ягоную фанатычна сьляпую любоў да беларускага прэзыдэнта. Ён разумее, што Лукашэнка, нягледзячы на важную ролю беларускага кантэксту, звычайны левы папуліст.

Пытаньне ў тым, якія з гэтага рабіць высновы. ЗША сваімі шматдзесяцігадовымі байкотамі Кубы й Ірану дасягнулі пагаршэньня эканамічнай сытуацыі ў гэтых краінах і яшчэ большай папулярнасьці тамтэйшых рэжымаў. Вядома, санкцыям супраць Беларусі далёка да тых, зь якімі жывуць кубінцы й іранцы. Але застаецца спадзявацца, што ў выпадку Беларусі падыход Захаду зробіцца больш канструктыўны.

⁵ Harding Luke. Thatcher's former PR man to remake image of Europe's pariah. Guardian. 18 March. 2008.

АЛЯКСАНДР ПАШКЕВІЧ

Гродзенскі ўніверсітэт у багне крывадушнасці і цынізму

Публікацыя, якая разглядаецца ў артыкуле:

Егорычев, В. Е. *Продовольственная политика Советской власти в Беларуси (1917—1920 гг.)*. Гродно: ГрГУ, 2007. — 135 с.

Пэўны эканамічны рост, які назіраўся ў нашай краіне ў апошнія гады, паспрыяў, сярод іншага, і паляпшэнню матэрыяльнага стану дзяржаўных навуковых і навукова-педагагічных устаноў. Найперш гэта відаць з таго, што ў гэтых устаноў нарэшце з’явіліся сродкі на выданне плёну шматгадовай навуковай дзейнасці сваіх супрацоўнікаў. Як вынік, заўважна ўзрасла колькасць навуковых выданняў, у тым ліку і на гістарычную тэматыку. Праўда, пра выхад многіх з іх часам не адразу даведваюцца нават спецыялісты, прычына — як правіла, мізэрныя наклады (50—100 асобнікаў). Але азнаёміцца з некаторымі такімі выданнямі вельмі карысна, бо яны прымушаюць сур’ёзна задумацца пра тое, што такое на сучасным этапе афіцыйная гістарычная навука і ў якім кірунку яна развіваецца. Нядаўна выдадзенае даследаванне гродзенскага навукоўца Уладзіміра Ягорычава «Продовольственная политика Советской власти в Беларуси (1917—1920 гг.)» — адна з такіх кніг.

Уладзімір Ягорычаў — аўтар даволі вядомы, чым найперш абавязаны сваёй надзвычайнай творчай актыўнасці, якая асабліва ўзрасла ў новым тысячагоддзі. Апошнія гадоў пяць Ягорычаў пры спрыянні мясцовых уладаў і роднага Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы, у якім працуе з далёкага 1974 г., амаль штогод выдае папулярную кніжку, а часам яму ўдаецца гэта зрабіць

Аляксандар Пашкевіч — гісторык, сталы аўтар «ARCHE». Аўтарская назва тэксту — «Назад у СССР».

і два разы на год¹. У гэтых заўсёды дастаткова аб'ёмных выданнях (а таксама ў шматлікіх артыкулах, якіх ён мае ўжо больш за 1300) аўтар звяртаецца да самых розных сюжэтаў гісторыі Беларусі і Расіі (для У. Ягорычава гісторыя абедзвюх краін — «*отечественная*») найноўшага часу і ўсюды паслядоўна праводзіць адну і тую ж лінію: услаўленне нядаўняга савецкага мінулага ва ўсіх без выключэння праявах — з аднаго боку, і клеймаванне ды шальмаванне «дэмакратаў» і «нацыяналістаў» — з другога.

Апошняя кніжка, пра якую пойдзе гаворка ніжэй, вылучаецца сярод іншых як сваім адносна малым аб'ёмам (усяго 135 старонак), так і заяўленым характарам. Гэта першая кніга аўтара, названая гучным словам «манаграфія». Такім чынам, набіўшы руку на падрыхтоўцы папулярных выданняў, аўтар нарэшце вырашыў зрабіць важкі ўнёсак і ў акадэмічную навуку.

Тэма даследавання аўтарам выбраная не выпадкова. Уладзімір Ягорычаў перакананы, што

в настоящее время перед исследователями стоит задача глубокого и всестороннего изучения опыта Советской власти в борьбе за хлеб в Белоруссии в 1917—1920-х годах, так как продовольственная политика изучалась до сих пор историками республики не комплексно, а частично.

Асабліва, на думку аўтара,

эта проблема усугубилась известными пертурбациями в развитии отечественной исторической науки начала 90-х годов XX века, когда советский период нашей истории подвергся не только и не столько тщательному научному анализу, сколько необдуманному критиканству (с. 11).

Пасля азнаямлення са змешчаным у канцы манаграфіі спісам крыніц, якія аўтар выкарыстаў у працы, недасведчаны чытач можа падумаць, што на справе Ягорычаў нават прыхарошыў стан рэчаў і сітуацыя выглядала яшчэ горш. «*Пертурбации*» ў развіцці айчыннай гістарычнай навукі (дый сусветнай, відаць, таксама), пачаліся, як можа падацца, на добры дзесятак гадоў раней, чым сцвярджае гродзенскі даследчык. Чым інакш можна растлумачыць той факт, што з 325 пазіцыяў у спісе толькі дзве (кніга М. П. Касцюка, якая выйшла ў 1986 г., і выступленне прэзідэнта Рэспублікі Беларусь А. Р. Лукашэнкі, надрукаванае ў 2004 г. у газеце «*Знамя юности*») выданы пасля 1979 г.? І ці не праз выключ-

¹ Егорычев В. Е. Что-то с памятью нашей стало... Критические заметки по вопросам отечественной истории. Лида, 2002. — 279 с.; 2-е изд.: Лида, 2005; Егорычев В. Е. На крутых поворотах истории, или «*Historia est magistra vitae!*». Лида, 2003. — 417 с.; Егорычев В. Е. Многоликая Клио, или Наедине с исторической правдой. Гродно, 2005. — 494 с.; Егорычев В. Е. История в событиях и лицах (взгляд через призму времени). Гродно, 2006. — 448 с.; Егорычев В. Е. На переломе эпох. Гродно, 2007. — 381 с.

ную беднасць літаратуры па тэме аўтар быў змушаны ўключыць у бібліяграфічны спіс працы такіх вядомых «спецыялістаў па праблеме», як Л. І. Брэжнеў (дзе пазіцыі) і П. М. Машэраў (адна пазіцыя)?

Тлумачэнне такога нетрадыцыйнага падыходу аўтара да падбору крыніц пры падрыхтоўцы манаграфіі (выдадзенай, нагадаем, у 2007 г.) лёгка знайсці, узяўшы ў рукі нядаўна выдадзены біябібліяграфічны даведнік Г. Карзенкі «Історыкі Беларусі в начале XXI столетия» (Мінск, 2007). Адгарнуўшы ў ім старонку 107, дзе размешчаны артыкул, прысвечаны жыццёваму і творчаму шляху Уладзіміра Яўгенавіча Ягорычава, можна сярод іншага даведацца, што той «в 1980 г. защитил кандидатскую диссертацию «Осуществление продовольственной политики Советской власти в Белоруссии (ноябрь 1917—1920 гг.)». Пасля гэтага сітуацыя робіцца цалкам зразумелая: дацэнт кафедры гісторыі Беларусі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы вырашыў убагаціць айчынную (ці «отечественную» ў ягоным разуменні) навуку выданнем уласнай кандыдацкай дысертацыі праз дваццаць сем (!) гадоў пасля яе абароны.

Шчыра прызнаю, што на асабістае параўнанне зместу новай кнігі Ягорычава з арыгінальным зместам ягонай старой дысертацыі часу не марнаваў. Але і так відаць, што змены ў колішні тэкст калі аўтар і ўносіў, то мінімальныя. Дапрацоўка кнігі ў новых умовах абмежавалася фактычна напісаннем У. Ягорычавым некалькіх кароткіх падрадкавых заўваг у тых месцах, дзе неадпаведнасць тэксту сучасным рэаліям асабліва кідалася ў вочы. Так, аўтар палічыў патрэбным патлумачыць, што

термины «Белоруссия», «Советская Белоруссия» и т. п. присутствуют в работе как наиболее соответствующие фактической стороне рассматриваемых проблем, духу времени и языку документов исследуемого периода отечественной истории (с. 3).

Цікава, што ў назве кнігі, нягледзячы на гэта, усё ж ужываецца «тэрмін» «Беларусь», і што «*выходные данные [...] архивных учреждений и фондов здесь (у прадмове — А. П.) приводятся согласно нормативным установлениям «доперестроечного» периода нашего развития»* (с. 13). Далей, праўда, «*названия архивов приводятся в соответствии с изменившейся аббревиатурой*», і, мабыць, менавіта дзеля гэтага «*возможно, приведенная структура расположения нумерации и названий фондов не свободны от неточностей»* (с. 112). У канцы спіса літаратуры (на пазіцыі якога ў працы ацуратна рабіліся спасылкі), пададзена загадкавая фраза: «*Сбой в нумерации источников произошел по техническим причинам»* (с. 134). Якую функцыю выконвае ў навуковым выданні спіс крыніц, у якім (ня важна, зь якіх прычынаў) адбыўся «сбой нумерации» (выяўлены, трэба думаць, яшчэ да друку манаграфіі, калі такая заўвага ў тэксце з'явілася), аўтар патлумачыць чытачу, на жаль, не палічыў патрэбным.

Адзін кароткі абзац на с. 12 быў устаўлены Ягорычавым у тэкст працы дзеля таго, каб прааналізаваць літаратуру, якой беларуская і расійская гістарыяграфія

праблемы «*пополнились за последние годы*». Заслужылі згадкі ў гэтым абзацы ўсяго толькі шэсць прац (з іх адна беларуская і пяць расійскіх), якія, нягледзячы на гэта, гонару быць непасрэдна выкарыстанымі ў манаграфіі ўсё ж не заслужылі — прынамсі, у спісе літаратуры іх няма, адпаведна няма на іх і спасылкаў у тэксце. Цытаты з «*докладов, речей и статей руководителей партии и Советского государства*» (так называецца адзін з падраздзелаў бібліяграфічнага спіса) Брэжнева і Машэрава непасрэдна з тэксту былі ўсё ж выдаленыя (аднак жа ў пераліку крыніц і літаратуры згадка пра іхныя творы, як ужо зазначалася вышэй, захавалася), а замест іх на с. 115 з'явіўся новы абзац, які стаіць у тэксце кнігі апошнім, — і такім чынам нібыта мусіць падводзіць вынікі даследавання, прысвечанага, нагадаем, перыяду 1917—1920-х гг. Цытуем гэты абзац цалкам, даючы чытачу магчымасць ацаніць, наколькі ён у дадзенай сітуацыі да месца:

Наша страна имеет необходимые условия для обеспечения потребностей народа в продовольственных продуктах высокого качества. Сегодня «предстоит создать валлообразующие регионы и хозяйства по производству основных видов сельхозпродукции, — отметил Президент Республики Беларусь А. Г. Лукашенко в очередном Послании Национальному собранию и белорусскому народу. Имеющийся в Беларуси производственный потенциал сельскохозяйственного машиностроения позволяет в сжатые сроки обеспечить техническое и технологическое переоснащение АПК». Судьбу наших планов решает воля, ум и энергия людей, строящих процветающую Беларусь.

Вось фактычна і ўсе новыя элементы, якія былі ўнесеныя аўтарам у ранейшы тэкст пры падрыхтоўцы яго да друку. Астатняя, асноўная частка гэтага тэксту дазваляе нам як на машыне часу перанесціся на пару дзесяткаў гадоў назад і атрымаць «асалоду» ад чытання цэлых сказаў і абзацаў, напоўненых традыцыйна напышлівай, сёння ўжо трохі прызабытай, а калісьці ўсюдыснай камуністычнай фразеалогіяй. Так, паводле У. Ягорычава,

борьба трудящихся нашей страны за решение продовольственного вопроса, развитие социалистической революции в деревне является ярким примером успешного претворения в жизнь основополагающих принципов продовольственной политики Коммунистической партии, ленинского учения о союзе рабочего класса с крестьянством (с. 110),

а

политическим итогом проведения продовольственной политики Советской власти в Белоруссии явилось то, что коммунисты, трудящиеся республики, находясь в сложнейших условиях, сумели обеспечить победу социалистических начал на одном из самых трудных участков хозяйственной деятельности — на продовольственном фронте, сумели сломить сопротивление кулачества,

обуздать мелкобуржуазную стихию с ее капиталистическими нравами и обычаями свободной торговли (с. 113).

Урэшце,

опыт Советской власти впервые в истории доказал правильность ленинских принципов продовольственной политики, полностью подтвержденных жизнью в условиях диктатуры пролетариата, опроверг клеветнические измышления меньшевиков, троцкистов и других оппозиционных сил о враждебности продовольственного курса Советского государства интересам трудящихся (с. 115).

Такіх цытат можна было б лёгка «наскубсці» з дзесятак з любой старонкі, але і з некалькіх добра відаць, што з сябе ўяўляе выдадзеная Уладзімірам Ягорычавым у пачатку XXI ст. манаграфія, «написанная на основании большого круга документов, впервые вводимых автором в научный оборот» (с. 2). Але ўсё ж несправядліва было б ускладаць адказнасць за яе з’яўленне толькі на аўтара. Урэшце, кожны навуковец можа мець уласную думку, і калі У. Ягорычаў лічыць, што тэкст, напісаны ім амаль трыццаць гадоў таму ў зусім адрозных ад цяперашніх грамадска-палітычных умовах, вытрымаў выпрабаванне часам і можа сёння публікавацца без папярэдняга крытычнага пераасэнсавання, — гэта ягонае права. Гэтаксама як наша права — мець думку інакшую.

Нашмат больш бянтэжыць нас у гэтай сітуацыі тое, што высокую думку аўтара пра актуальнасць, навізну і прафесійны ўзровень выканання даследавання цалкам падзяляе сённяшня эліта «флагмана» афіцыйнай навукі на Гродзеншчыне — Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Як інакш можна ўспрымаць тое, што манаграфію надрукавалі не ў прыватным выдавецтве за ўласныя грошы аўтара (ці асабістыя сродкі прыхільнікаў ягонага творчага таленту), але яна была рэкамендавана да друку Саветам факультэта гісторыі і сацыялогіі згаданага ўніверсітэта, выйшла ва ўніверсітэцкім выдавецтве (трэба думаць, і за ўніверсітэцкія грошы), пад ўніверсітэцкім грыфам ды пры падтрымцы тытулаваных рэцэнзентаў — доктара гістарычных навук, прафесара Гродзенскага дзяржаўнага аграрнага ўніверсітэта У. П. Верхася і кандыдата гістарычных навук, дацэнта кафедры ўсеагульнай гісторыі ГрДУ В. А. Хілюты? Цікава, чым кіраваліся члены Савета, калі ўзялі на сябе маральную адказнасць за выхад навуковай (прынамсі дэкларатыўна) працы, у якой папросту праігнараваныя ўсе дасягненні (нават калі браць пад увагу чыста факталагічны аспект, цалкам абмінаючы метадалагічны) беларускай і расійскай гістарыяграфіі (пра еўрапейскую і сусветную зноў жа маўчым) апошніх трыццаці гадоў? Што магло іх схіліць да прызнання адпаведнай крытэрыям навуковасці працы, у якой нумары многіх спасылак не адпавядаюць нумарам пазіцый у бібліяграфічным спісе?

Гэтыя пытанні, вядома, рытарычныя, аднак гатоўнасць прафесуры Гродзенскага ўніверсітэта згадзіцца на друк пад сваім грыфам любой, нават безнадзейна

састарэлай і нядбайна аформленай працы, — абы тая была падрыхтаваная «сваім чалавекам», лішні раз пацвярджае вядомы факт. Сёння навукова-педагагічныя ўстановы ў Беларусі, найперш правінцыйныя, усё больш ухіляюцца ад выканання натуральнай ролі мясцовых інтэлектуальных і духоўных цэнтраў і пераўтвараюцца ў саматужныя майстэрні, што спецыялізуюцца на штампаванні безаблічнай «навукавай» прадукцыі сумнеўнай якасці. Прынцыповасць жа навукоўцаў і іх вернасць навукавай этыцы ўспрымаюцца там як дзівацтва. У выніку фармальнага падыходу да навукавай ацэнкі прац, падобных да манаграфіі У. Ягорычава, члены Савета факультэта гісторыі і сацыялогіі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта ставяць пад сумнеў уласную навуковую кампетэнцыю і дыскрэдытуюць сваю навуковую ўстанову, абясцэньваючы яе грыф. Увогуле ўся афіцыйная гістарычная навука цяпер настолькі глыбока загрузла ў багне фармалізму, крывадушнасці і звычайнага цынізму, што можна смела казаць пра сапраўдную яе дэградацыю. І ці знойдзе яна жаданне і ўнутраныя сілы, каб пачаць з гэтай багны вылазіць, — вялікае пытанне.

ЯН ЛЕВАНДОЎСКИ

Кніга, далёкая ад элементарнай навуковасці

Выданне, якое абмяркоўваецца ў артыкуле:

Булгаков, Валер. *История белорусского национализма*. — Вильнюс, Институт белорусистики, 2006. — 331 с.

Элементарныя пытанні, якія ставіць перад сабою рэцэнзент якога-небудзь тэксту, датычаць, між іншага, характару тэксту (навуковы, публіцыстычны, літаратурны і г. д.), адпаведнасці назвы і зместу, храналагічнага і тэрытарыяльнага абсягу, і ўрэшце (а на справе перадусім) самой яго сутнасці. Апрача гэтага чытач хацеў бы ведаць, якую навуковую дысцыпліну (ці дысцыпліны) прэзентуе праца, г. зн. якімі крытэрыямі карыстаецца аўтар — як у апісанні рэчаіснасці (падборы фактаў і з’яваў), так і ў ацэнцы ды кваліфікаванні прадстаўляемых падзей і працэсаў.

Валер Булгакаў ставіць чытача перад вельмі цяжкай задачай. Пачнём ад тытула. З яго вынікае, што гэта сістэматычнае, навуковае прадстаўленне гісторыі беларускага нацыянальнага руху, але ў рамках якога часу? Звычайна, яшчэ пачынаючы даследаванне, а найпазней перад публікацыяй, гісторык вызначае храналагічныя межы тэксту. У гэтым жа выпадку чытач пакінуты з уласнымі здагадкамі ці дапытлівасцю, хоць адказ на гэтае пытанне нават пасля стараннага прачытання кнігі зусім не лёгкі.

Ян Левандоўскі (нар. у 1944) — гісторык, прафэсар аддзялення гісторыі Польшчы XIX ст. універсітэту імя М. Складоўскай-Кюры ў Любліне. Апошнія кнігі — «*Na pograniczu. Polityka władz państwowych wobec unitów Podlasia i Chełmszczyzny 1772—1875*» (Lublin, 1996), «*Estonia*» (Warszawa, 2001), «*Historia Estonii*» (Wrocław-Warszawa-Kraków, 2002). Гэты тэкст быў напісаны для «Беларускага гістарычнага агляду», адкуль перадрукоўваецца з ласкавай згоды яго рэдактара. Назва паходзіць ад рэдакцыі.

Зноў жа, назва працы дае зразумець, што гэта «гісторыя», а значыць, з дамінаваннем даследчыцкіх метадаў гісторыка, хоць гісторык, асабліва пры даследаванні нацыятворчых працэсаў, не можа абмежавацца метадамі, выпрацаванымі ўласнай дысцыплінай, і мусіць карыстацца даробкам гісторыкаў літаратуры, мовазнаўцаў, этнографіаў або антрапалагаў культуры. Аднак у рэцэнзаванай працы маем справу перадусім з часткай літаратуразнаўчай, прысвечанай творчасці Францішка Багушэвіча (частка II, с. 190—269), ды з лепшай ці горшай папулярна-навуковай публіцыстыкай. Паўбяды, калі ўсё абмяжоўваецца рэфераваннем поглядаў розных навукоўцаў на тэмы, цікавыя аўтару. Горш, калі Булгакаў пераходзіць да ацэнкі даследчыкаў, з якімі не згаджаецца, бо тады ён аперуе вострымі негатыўнымі ацэнкамі, зусім не клапацячыся пра іх пацвярджэнне. Каб не быць галаслоўным, прывяду як прыклад фрагмент тэксту са с. 44: аўтар так піша пра крызіс беларускага літаратуразнаўства і «часткова альтэрнатыўнай афіцыйнай гістарыяграфіі»:

Іх удзелам ёсць сляпы фактаграфізм, кан'юктуралізм, папулізм, схематызм, няўлічванне найноўшай тэарэтычнай думкі, засілле спекуляцый, гіпербалы, рыторыкі і г. д.

Пасля такой фразы чытач навуковай працы мае права чакаць сажнёвых спасылак з пералікам так бескампрамісна ацэненых аўтараў ды іх прац. Тым часам у абзацы, з якога ўзяты цытаваны фрагмент, ёсць толькі адна спасылка, якая адсылае да артыкула... самага Булгакава, і згадана адно прозвішча аўтара, з якім аўтар «Гісторыі беларускага нацыяналізму» палемізуе. Негатыўна ацэненых прац чытач не знойдзе таксама ў бібліяграфіі, а іх аўтараў — у паказніку прозвішчаў з той простаай прычыны, што ні бібліяграфіі, ні згаданага паказніка, ні якога-колечы іншага індэкса ў працы Булгакава няма.

Аўтар прынамсі часткова разумее неаднароднасць сваёй працы (пра гэта піша ва ўступе), але гэта не аблягчае задачы рэцэнзента. Цяжка было б да асобных частак працы прымяняць розныя меры — даследчыка, літаратурнага крытыка ці каго яшчэ? Таму застанемся пры «варштаце» і метадзе гісторыка.

Сама структура працы досыць асаблівая, бо ўключае прадмову, уводзіны, тры раздзелы, заканчэнне і пасляслоўе, — усё п'яра аўтара кнігі. Так што з сямі частак аж чатыры маюць характар увядзення ці падсумавання. Прадмова з'яўляецца «апраўданнем» працы — утрымлівае кароткую гісторыю кандыдацкай дысертацыі пра Багушэвіча. Тут жа аўтар прыводзіць розныя азначэнні тэрміну «нацыяналізм», але не інфармуе, якім з іх будзе карыстацца ў сваёй працы. Вяртаецца да гэтага ва ўводзінах (с. 35), калі піша пра даследчыцкі інструментарый Э. Гобсбаўма, і заўважае, што яго недастаткова для адказу на пастаўленыя Булгакавым даследчыя праблемы.

Пытанні, згрупаваныя ў шэсць блокаў, датычаць, аднак, перадусім сучаснай Беларусі, а не яе мінулага — XIX ці XX стст. Зразумела, гісторыя дапамагае зразумець цяперашні час, гэта адна з яе істотных пазнавальных функцый, аднак

для пазнання сучаснасці непазбежным ёсць найперш аналіз яе самой.

Сумненні выклікае і спосаб пастаноўкі асобных пытанняў, сярод якіх шэсць утрымліваюць палажэнні, якія варта б спачатку давесці. Такім ёсць, у прыватнасці, пытанне «Чаму беларусы аказаліся адзінай групай сярод чатырох асноўных этнічных супольнасцяў Рэчы Паспалітай, не здольнай стварыць мадэрнай нацыі?». Тады кім з'яўляюцца сучасныя беларусы? На якім этапе знаходзіцца беларускі нацыятворчы працэс, які, на думку аўтара, пачаўся толькі пад канец XIX ст. і яшчэ не завяршыўся? Ці можна пра нацыятворчы працэс якога-небудзь народа гаварыць як пра нешта скончанае?

Грунтоўнай аргументацыі вымагала б метадалагічная формула расійскага панавання (дамінавання) на землях Беларусі, акрэсленая з сярэдзіны XIX ст. як каланіялізм. Формула каланіялізму ў працы Булгакава мае далёкасяжныя наступствы — як у фармуляванні даследчыцкіх праблемаў, так і ў правядзенні паралеляў, паміж іншага, з Індыяй, В'етнамам і Верхняй Вольтай, у апераванні такімі паняццямі, як расізм ці апартэід. Перанос такой тэрміналогіі з зусім іншай, ці хоць бы вельмі адрознай рэальнасці, вымагае сур'ёзнага абгрунтавання, прынамсі ўдакладнення тэрміну, якім так ахвотна карыстаецца аўтар. Цяжка лічыць такім удакладненнем сціслую згадку ў спасылцы на с. 42. Калі прыняць, што каланіялізм ёсць дамінаваннем гаспадарча больш развітых дзяржаў над эканамічнымі перыферыямі, то ў гэта цяжка ўмясціць формулу расійскага панавання над заходнімі перыферыямі імперыі Раманавых, прынамсі частка якіх (Польскае каралеўства і балтыйскія губерні) была больш развітая, чым этнічна расійская «метраполія». І ўжо зусім рызыкаўнай бачыцца формула польскага каланіялізму, што відавочна не выключае абмежаванай польскай дамінацыі на этнічна беларускіх землях. Калонія, якая праводзіць уласную каланіяльную палітыку? Абсурд ці вышэйшая метадалагічная катэгорыя?

Нават прыняўшы катэгорыю расійскага каланіялізму, належала б шукаць паралелі беларускаму нацыяналізму ў нацыятворчых працэсах іншых этнічных супольнасцяў, што заставаліся «пад скіпетрам Раманавых», асабліва народаў «сялянскіх». Тым часам аўтар апелюе да аналогій з Германіяй 1870 г. (с. 218), Польшчай, Расіяй і да стану габрэяў (с. 279). Чаму не да «нацыяналізму» ўкраінскага, літоўскага, латышскага або эстонскага? У XIX ст. там звярталіся да традыцыі палітычнай (казацтва, Вялікае Княства Літоўскае, сярэднявечныя паўстанні супраць нямецкага панавання) і народнай, з якой вытварылі латышскі і эстонскі нацыянальныя эпас ды яго герояў. Тое самае з адным з падставовых тэзісаў аўтара (с. 310): «Слабасць беларускай нацыянальнай свядомасці гэта адваротны бок сілы польскай і «агульнарускай» ідэнтычнасці сярод беларусаў». Але ж падобная сітуацыя была і сярод украінцаў ды літоўцаў, а свядомасць латышоў і эстонцаў фармавалася ў апазіцыі расійскаму і нямецкаму дамінаванню.

Шматлікасць узятых у працы В. Булгакава праблемаў і спосаб іх развязання не дазваляюць тут ацэньваць і палемізаваць, бо гэта перасягнула б памеры звычайнай рэцэнзіі. Кіруючыся абавязкам рэцэнзента, мушу ўказаць на фактаграфічныя памылкі, што сустракаюцца ў працы (прыкладам, Смаленск і Кіеў у 1772 г.

не ўваходзілі ў склад Рэчы Паспалітай), ці на некрытычнае прыманне вынікаў расійскага перапісу насельніцтва 1897 г. Але не гэта вызначае ацэнку рэцэнзаванай кнігі. Яна ўпісваецца ў сучасны палітычны дыскурс, датычны мінулага, цяперашняга і будучага беларускага народу, спецыфікі яго тоеснасці і фактараў, якія вызначылі гэтую спецыфіку. Гэта таксама праблема палітычнай ролі сучаснай беларускай гуманістыкі, а перадусім той яе часткі, якая даследуе, але таксама і фармуе стан беларускай нацыянальнай свядомасці. На прыкладзе працы Булгакава нельга не паставіць пытання, якім інструментарыем даследаваць гэтую свядомасць у мінулым («Гісторыя беларускага нацыяналізму») і сучаснасці, і якое месца ў такіх даследаваннях можа мець літаратуразнаўства. Аўтар ставіць перад сабою неверагодна амбітныя задачы, падымае істотныя даследніцкія праблемы, але адказы на пастаўленыя пытанні рэдка адпавядаюць элементарным крытэрыям навуковасці.

Чытач не атрымаў зместу, які паабяцаны назвай. Вартасцю працы ёсць пастаўка істотных пытанняў (хоць часта сфармуляваных вельмі спрэчна), а не прапанаваныя адказы на іх. Але грунтоўныя, адпаведныя навуковым крытэрыям адказы на гэтыя пытанні вымагалі б, па-першае, новага іх прадумвання, а па-другое, — даследаванняў, якія перасягаюць магчымасці аднаго навукоўцы і адной навуковай дысцыпліны. Гэта задача хутчэй для многіх міждысцыплінарных камандаў, якія дыстанцыюцца ад бягучай палітыкі і будуць апераваць навуковымі апаратам, а не прам публіцыста.

СЯРГІЙ ЕКЕЛЬЧЫК

Неартадаксальная кніга, якая выкліча палеміку

Выданне, якое абмяркоўваецца ў публікацыі:

Булгаков, Валер. *История белорусского национализма*. — Вильнюс, Институт белорусистики, 2006. — 331 с.

Гэтая цікавая кніга пачынаецца з надзіва сціплай, нават напалову выбачальнай прадмовы. Ужо на 10—13-й старонках Валер Булгакаў падае працяглы пералік заган свае кнігі, сярод якіх ён называе: неарыгінальную тэарэтычную аснову і метадалогію, інтэрпрэтацыі, часта пазычаныя з больш развітага ўкраізназнаўства, недастатковую абазнанасць у апошніх беларускіх публікацыях, фрагментарнасць спасылак, стылёвую і метадалагічную неаднастайнасць трох раздзелаў кнігі, а таксама канцэптуальныя супярэчнасці, якія можна сустрэць у гэксце. У дадатак да ўсяго аўтар заяўляе, што першыя старонак сто «асаблівай цікавасці для спэцыялістаў у дадзенай праблематыцы выклікаць не будуць», паколькі яны проста даюць агляд сучаснага разумення нацыяналізму. Сама назва

Сяргій Екельчык — канадзкі гісторык украінскага паходжання, загадчык катэдры германскіх і славянскіх даследаванняў універсітэту Вікторыі. Вывучае культуры і ідэнтычнасці ў Расеі і Ўсходняй Эўропе, сталінізм, а таксама гісторыю Украіны ў XX ст. Нядаўна пад яго рэдакцыяй выйшаў зборнік «Europe's Last Frontier? Belarus, Moldova, and Ukraine between Russia and the European Union» (New York: Palgrave, 2008), які разглядаецца ў гэтым жа нумары «ARCHE», а выдавецтва «Крытыка» выпусціла кнігу «Імперія пам'яці. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві» (Київ, 2008). У «Народным» нумары «ARCHE» (2/2001) было апублікаванае яго даследаванне «Нацыяналізм украінцаў, беларусаў і славакаў». Загаловак гэс паходзіць ад рэдакцыі.

кнігі ўводзіць у зман, паколькі, на думку Булгакава, ён піша пра перадгісторыю беларускага нацыяналізму.

Большасць хібаў, у якіх прызнаецца аўтар, сапраўды ёсць. Не ведаю, ці шмат чытачоў наважацца прадоўжыць чытанне кнігі пасля такой прадмовы, але ўзнагародай для самых настойлівых будуць арыгінальныя (магчыма, правакацыйныя) ідэі, выказаныя Булгакавым у апошнім раздзеле кнігі.

Тым не менш, пытанне пра жанр варта паставіць. Выдадзеная на рускай мове ў Літве, гэтая кніга дасведчанага літаратуразнаўца грунтуецца на аўтарскай дысертацыі, напісанай па-беларуску ва Украіне і абароненай у Інстытуце філасофіі Акадэміі навук Украіны. Булгакаў з'яўляецца таксама добра вядомым беларускім апазіцыйным інтэлектуалам і рэдактарам часопіса «ARCHE». Аўтар у прадмове называе сваю працу навукова-папулярнай (с. 12), і яго рашэнне выдаць яе на рускай мове, пэўна, сведчыць пра жаданне выйсці на больш шырокае чытацкае кола як у Беларусі, так і за яе межамі. Але толькі першы раздзел і эпілог адпавядаюць гэтаму азначэнню як з гледзішча стылістыкі, так і паводле ўзроўню складанасці. Другі раздзел і расцягнутае заключэнне будуць складанай чытанкай для людзей, якія не маюць грунтоўных ведаў па гісторыі; трэці раздзел вымагае разумення некаторых базавых паняццяў з галіны літаратурнага аналізу. З другога боку, усе чытачы — гісторыкі, літаратуразнаўцы і простая рускамоўная публіка — знойдуць у кнізе Булгакава нешта цікавае.

Першы раздзел уяўляе сабой фактычна зацягнутыя ўводзіны ў нацыяналізму і даследаванне нацыяналізму ўвогуле, з асобнымі экскурсамі ў гісторыю расійскага і польскага нацыяналізму, зробленымі ў заключнай частцы. Аднак спарадчыныя згадкі аўтара пра беларускі нацыяналізм ужо тут даюць уяўленне пра яго неартадаксальную пазіцыю, якая часта выказваецца наўмысна правакацыйным спосабам. Так, у адным месцы Булгакаў абяцае паказаць, што «першым беларускім нацыяналістам» быў на самай справе расійскі манархіст і славянафіл, беларус паводле нараджэння Міхаіл Каяловіч, якога беларускія гісторыкі звычайна лічаць рэакцыйнай постацю (с. 41). Ужо гэта дэманструе чытачам жаданне Булгакава перагледзець традыцыйную гісторыю мадэрнай беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці, якая звычайна апісваецца ў кантэксте паступовага развіцця літаратурнай мовы на базе сялянскіх гаворак.

Булгакаў раскрывае сваё альтэрнатыўнае бачанне гэтага працэсу ў другім раздзеле. Паводле яго слоў, першыя сучасныя беларускія пісьменнікі, такія, як знакаміты «заснавальнік новай беларускай літаратуры» Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, «не мелі простага эфекту для беларускага нацыятварэння» (с. 124). Яны пісалі некаторыя свае творы на беларускай мове, але не ўяўлялі Беларусі асобнай этнічнай супольнасцю і заставаліся ў польскай палітычнай прасторы. Як ні парадаксальна, новая канцэпцыя Беларусі была распрацаваная ў рэчышчы расійскага імперскага праекта як рэакцыя на польскае паўстанне 1863 г. — адсюль вынікае і асобная роля Каяловіча. Згодна з Булгакавым, беларуская нацыянальнасць

была вынайджэная, каб служыць карыслівай праграме русіфікацыі масаў, якія яшчэ не набылі выразнай нацыянальнай свядомасці альбо засвоілі яе «аблудную», г. зн. польскую версію (с. 44).

Каяловіч быў першы, хто апісаў беларусаў як этнічную групу, што адрозніваецца ад палякаў і церпіць ад польскага дамінавання. Яго мэтай было прадставіць беларусаў як частку трыадзінай рускай нацыі, але такая канцэптуальная інавацыя стварыла глебу для будучага развіцця беларускага нацыяналізму (с. 147—154).

Гэта выдатны прыклад дастасавання тэорыі посткаланіялізму да беларускага выпадку — каланізавання выкарыстоўваюць катэгорыі каланіялізму супраць каланізатараў. Як чытач хутка зразумее са спасылкай, Булгакаў шмат чаго пазычыў з тэарэтычных мадэляў, распрацаваных у кнізе Міраслава Шкандрыя «Russia and Ukraine: Literature and the Discourse of Empire» (ва ўкраінскім перакладзе, якім карыстаўся Булгакаў, кніга мае назву «В обіймах імперыі: Російська і украінська літаратуры новітньої доби»)¹. Вядома, расійскае каланіяльнае ўяўленне аб Беларусі адрознівалася ад імперскага погляду на Украіну. Булгакаў апісвае «каланіяльны стэрэатып» расійскіх уяўленняў пра Беларусь як пра адсталую, збяднелую, слабую тэрыторыю, якая мае патрэбу ў апецы, — што кантрастуе з тагачасным вобразам украінскіх зямель як прыгожых і ўрадлівых, хоць і з легкадумным дыгульгатаватым насельніцтвам. Але агульныя прынцыпы «адлюстравання» і «апісання» ўскраін імперыі былі аднолькавыя.

У трэцім раздзеле Булгакаў падае глыбокі аналіз спадчыны Францішка Багушэвіча (1840—1900), які выступіў заснавальнікам сучаснай беларускай літаратуры, выдаўшы ў 1890-я гг. некалькі паэтычных зборнікаў і першае надрукаванае па-беларуску апавяданне. Аўтар праяўляе асаблівую цікавасць да Багушэвічавых прадмоў да двух ягоных паэтычных зборнікаў — яны цалкам прыведзеныя ў кнізе і надзвычай старанна прааналізаваныя. Булгакаў называе Багушэвіча «радыкальным нацыяналістам», які спарадзіў «контрдыкурс нацыянальнага супраціву» (с. 210), але гэтыя азначэнні не варта ўспрымаць у іх сучасным палітычным значэнні. Багушэвіч не марыў пра незалежную Беларусь і, як шмат хто з беларускіх пісьменнікаў да яго, быў членам разнастайных польскіх палітычных арганізацый. Хутчэй яго ўнёсак насіў культурны характар і быў скіраваны супраць расійскага панавання ў гэтай сферы.

Багушэвіч, які некаторы час вучыўся ва Украіне, не толькі наслідаваў творам Тараса Шаўчэнкі ў плане формы, але і пераняў ад больш развітага ўкраінскага нацыянальнага руху некаторыя культурныя мадэлі і стратэгіі. Разглядаючы Багушэвічаву творчасць, Булгакаў, адпаведна, таксама пазычае метадалагічныя

¹ Myroslav Shkandrij. *Russia and Ukraine: Literature and the Discourse of Empire from Napoleonic to Postcolonial Times*. — Montreal and London, 2001; Мирослав Шкандрій. *В обіймах імперыі: Російська і украінська літаратуры новітньої доби*. — Київ, 2004.

падыходы з класічнай працы Рыгора Грабовіча «Паэт як міфатворац: семантыка сімвалаў у творчасці Тараса Шаўчэнкі»², якую ён прачытаў ва ўкраінскім перакладзе. Як і Украіна для Шаўчэнкі, Беларусь для Багушэвіча — гэта хутчэй сакральнае і сімвалічнае, а не гістарычнае паняцце. Булгакаў, аднак, сутыкаецца з цяжкасцямі, калі спрабуе знайсці беларускі эквівалент украінскага міфа пра казаччыну. Яго спасылкі на Багушэвічавы згадкі пра беларускі «залаты век» і яго «адраджэнне» занадта няясныя — трохі больш прыкладаў маглі б дапамагчы чытачу вызначыць, ці паэт гаворыць пра Вялікае Княства Літоўскае, ці пра Полацкае княства, а ці пра абодва гэтыя ўтварэнні.

Фактычна адна з галоўных высноў кнігі ў тым, што менавіта брак гістарычнага падмурку ў беларускага нацыянальнага міфа падрывае нацыянальны рух мацней, чым любыя сацыялагічныя «заганы» беларускай нацыі, адсутнасць універсітэтаў ці рэгіёну, які адыгрываў бы ролю «П'емонта» для беларускіх нацыяналістаў. Калі гэта так, дык аўтарава неканкрэтнасць у апісанні Багушэвічавай гістарычнай міфалогіі не з'яўляецца выпадковай. Яшчэ адзін істотны негатывны фактар, які падкрэслівае Булгакаў, — надта вялікая колькасць разнастайных «нацыянальных праектаў» на беларускіх землях у XIX ст.: польскі, расійска-імперскі, украінскі (у паўднёва-ўсходнім рэгіёне) і нарэшце беларускі. Я, аднак, не ўпэўнены, што наяўнасць «праекта № 4» сапраўды мела негатывны характар. У працы Івана-Паўла Хімкі аб украінскай Галіччыне (якую цытуе Булгакаў) адзначаецца такая самая, калі не большая, колькасць нацыятворчых праектаў у гэтым рэгіёне, які стаў апорай украінскага нацыяналізму хіба толькі пад канец памянёнага стагоддзя³. Тое, што гэтыя праекты ўступілі ў барацьбу за народнае прызнанне так позна, у пачатку 1990-х гг., сапраўды было не на карысць справе, але ў гэтым быў вінаваты не фактар незалежнасці, а хутчэй нейкія іншыя працэсы.

Большасць беларускіх спецыялістаў, відаць, палічаць некарэктнай пагардлівую ацэнку Булгакавым Дуніна-Марцінкевіча, Яна Чачота, Яна Баршчэўскага і іншых польска-беларускіх паэтаў і гісторыкаў XIX ст. Я не магу ўтрымацца ад прапановы Булгакаву перагледзець трохступеньчатую схему ўсходнееўрапейскіх нацыянальных рухаў Міраслава Гроха. У маёй працы аб Украіне я пастаянна падкрэсліваю, як фактары, знешнія ў дачыненні да нацыянальнага руху, — рэпрэсіі з боку імперыі, паўстанні польскай шляхты, еўрапейскія войны ці савецкая палітыка каланізацыі — могуць сказаць гэтую схему да непазнавальнасці. Але ў дадзеным выпадку, здаецца, папярэднікі Багушэвіча падпадаюць пад агульнае Грохава апісанне першай, «акадэмічнай» стадыі нацыянальнага руху. Аўтар параўноўвае адрозненні паміж Багушэвічам і Дуніным-Марцінкевічам з розні-

² George Grabowicz. *The Poet as Mythmaker: A Study of Symbolic Meaning in Taras Ševčenko*. — Cambridge, MA, 1982; Григорій Грабович. *Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка*. — Київ, 1998.

³ John-Paul Himka. *Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867—1900*. — Montreal and London, 1999.

СЯРГІЙ ЕКЕЛЬЧЫК

цай між Шаўчэнкам і Іванам Катлярэўскім ва Украіне. Калі так, Дунін-Марцінкевіч з поўным правам можа быць залічаны да стадыі «акадэмічнага» інтарэсу да нацыянальнай культуры і мінуўшчыны. Нацыянальныя дзеячы на гэтым этапе маглі і не мець выразнай канцэпцыі свае нацыі як этнічнай і культурнай супольнасці. Яны маглі адначасова лічыць сябе членамі іншых «палітычных нацый», у дадзеным выпадку рускай ці польскай. Але яны рабілі ўклад у новы нацыянальны праект, няхай сабе часам і не ўсведамляючы гэтага.

У цэлым розныя катэгорыі чытачоў па-рознаму ўспрымуць кнігу Булгакава. Гісторыкі і літаратуразнаўцы могуць не пагадзіцца з аўтарам, але з цікавасцю сустрэнуць яго правакацыйныя сцверджанні. Паспаліты чытач атрымае пажытак для роздуму наконт сучаснай сітуацыі ў Беларусі. У кнізе ёсць нават цікавая рэкамендацыя для заходніх палітыкаў: падтрымліваць беларускія культурныя арганізацыі, ініцыятывы, якія здольныя паспрыяць нацыятворчаму працэсу, а не палітычныя асяродкі, што робяць акцэнт на мабілізацыі грамадзянскай супольнасці (с. 321). Як і шмат чаго ў булгакаўскай кнізе, гэтая ідэя спрэчная, але цікавая. Сучаснае беларусазнаўства будзе толькі ўзбагачанае кнігай Булгакава і любой палемікай, якую яна несумненна выкліча.

*З ангельскай пераклаў Сяргей Петрыкевіч паводле:
Ab Imperio. 2007. No. 4 з ласкавай згоды гэтага выдання*

ЭДВАРД Л. КІНАН

Доўгачаканая кніга і гіпотэза аб Быкоўскім

Выданьне, якое разглядаецца ў артыкуле:

Зимин, Александр Александрович. *Слово о полку Игореве*. — Под ред. В. Г. Зиминой и О. В. Творогова. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2006. — 516 с.: илл.

Прызнаюся, адчуў настальгію, калі мяне папрасілі зрабіць агляд гэтага томіка Аляксандра Аляксандравіча Зіміна (1920—1980), адна з працаў якога была тэмай маёй першай публікацыі ў гэтай галіне, амаль усе працы якога я прачытаў, з кім я веў працяглае — хоць і надзвычай складанае для мяне ў графічным пляне — ліставаньне, таго, хто часта быў для мяне ўзорам¹.

Тым ня менш, ніжэй чытач знойдзе агляд яго нядаўна выдадзенай кнігі, а не артыкул пра яе скандальную гісторыю ці яе складанага аўтара, ці пра няспыненыя дэбаты пра аўтэнтычнасьць «Слова аб паходзе Ігаравым». Аднак паколькі гэтыя пытаньні выклікаюць такія шырокі інтарэс, мабыць, ёсьць сэнс сказаць напачатку пару словаў на гэты конт.

Гісторыя гэтай публікацыі пачынаецца задоўга да першай публічнай прэзэнтацыі Зіміным сваёй гіпотэзы ў Пушкінскім доме (Інстытут расейскай літаратуры Акадэміі навук СССР) у Ленінградзе 27 лютага 1963 г. На той сустрэчы Зімін

Эдвард Л. Кінан — прафэсар гісторыі Гарвардзкага ўнівэрсытэту. У сфэру яго навуковых інтарэсаў уваходзяць культурная і палітычная гісторыя Маскоўшчыны XV—XVII стст., палітычныя і культурныя дачыненні Маскоўшчыны і цюрскіх этнасаў у чарнаморскіх і цэнтральнаазіяцкіх стэпах, паходжаньне «Слова аб паходзе Ігаравым» і іншых твораў расейскай літаратуры. Апошняя кніга Кінана «Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale» (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2003) аглядалася Сайманам Франклінам і Г'ю Л. Агн'ю на старонках «ARCHE» (11/2006).

упершыню прадставіў сваю гіпотэзу: насуперак даўняму і збольшага агульнапрынятаму погляду, што «Слова» напісаў невядомы аўтар у «кіеўскі» пэрыяд, ён сьцьвердзіў, што гэты твор зьявіўся напрыканцы XVIII ст. і быў працай рускага царкоўніка Івана (Іаіля) Быкоўскага (1726—1798). Гэты выступ стаў пэўнай сэнсацыяй і пацягнуў шэраг падзеяў (Алег Тварагоў назваў іх «навуковымі і этычнымі калізіямі»), якія прывялі, пасля сарака двух гадоў, да зьяўленьня гэтай публікацыі (с. 5)². Гістарычныя дэталі тых падзеяў дагэтуль дастаткова няясныя, хоць пра іх працягваюць шмат пісаць³. Нядаўняя прэзэнтацыя (13 лістапада 2006 г.) прадстаўленай кнігі прадэманстравала, што фурор, які суправаджае гіпотэзу Зіміна, не зьбіраецца згасаць нават у найменшай меры, паколькі Зімін быў паводле ўсіх водгукаў гісторыкам, чые энэргія, эрудыцыя і адданасьць навучы выклікалі прызнаньне вялікай колькасці яго калегаў — і раздражнялі невялікую колькасць навукоўцаў, некаторыя зь якіх мелі значны ўплыў Акадэміі навук СССР⁴.

Цяпер зьвернемся да самой кнігі: у вельмі агульных словах трэба зазначыць, што кніга аддае пасьмяротную даніну Зіміну і важнасьці яго арыгінальнай і фактычна геркулесавай працы ў галіне словазнаўства. За агульную рэдакцыйную якасьць і ўсеахопнасьць выданьня, спасылкі ў якім акуратна былі зьвераныя з мноствам рукапісных крыніцаў і якое суправаджаецца ўсеахопным паказальнікам і абноўленай (прыкладна да 1995 г.) бібліяграфіяй, чытачу трэба быць удзячным удаве Зіміна, Валянціне Рыгораўне, і Алегу Тварагову⁵. Тварагоў, нягледзячы на яго самаадданую і працяглую працу над гэтай публікацыяй, пазначае прыканцы сваёй прадмовы, што ён застаецца перакананы — як ён і быў у 1963 г., —

¹ Агляд кнігі «Реформы Ивана Грозного: Очерки социально-экономической и политической истории России середины XVI в». Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1960 // *Kritika* 1,1. Cambridge, MA, 1964. P 6—15.

² Тут і далей старонкі ў дужках адносяцца да аглядаанай кнігі.

³ Вельмі скрупулёзнае і добра дакумэнтаванае, хоць і напісанае з абарончых пазыцыяў, нядаўняе падсумаваньне ўсёй справы зрабіла Лідзія Віктараўна Сакалова: «Новые мифы о старом». Гл.: <http://odrl.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=3229>. Уводзіны да кнігі Зіміна таксама зьяшчаюць ідэі рэдактараў Валянціны Зіміна і Алега Тварагова.

⁴ Гэта становіцца зразумела з запрашэньня на прэзэнтацыю, якое пералічвае мноства аўтарытэтных удзельнікаў. Нягледзячы на іх колькасць і прызнанасьць, насамрэч няшмат было сказана пра саму працу, большасьць прамоўцаў ухвалялі мужнасьць Зіміна ці абвінавачвалі «афіцыйную» савецкую гістарыяграфію. Гл.: www.rsuh.ru/news.html?id=54104.

⁵ Мой выбар 1995 г. у якасьці храналягічнай мяжы недакладны, хоць у існасьці правільны. Большасьць новых спасылак адносяцца да «Энцыклопедыі Слова о полку Игореве, в 5 томах» (Санкт-Петербург: Дмитрий Буланін, 1995) (далей ЭСПИ), але прынамсі адна (с. 351) адносіцца да больш пазьняга выданьня «Свободный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. XVI век» (Москва: Индрик, 2002). Толькі дзьве памылкі (абедзьве ў некірылічных тэкстах) не былі выпраўленыя: «Luman H. Legters» замест Lyman (Howard) Legters (с. 429, заўв. 310); і «texte pousse» замест «texte russe» (с. 410, заўв. 153).

што «Слова» ёсьць «помнікам старажытнарускай літаратуры» (с. 7)⁶.

Манаграфія Зіміна складаецца з васьмі доўгіх і багатых на факты разьдзелаў і пяці дадаткаў, у якіх ён прапануе рэканструкцыю тэкстаў дзвюх вэрсіяў «Задоншчыны», перадрукоўвае паведамленьне ў Іпацьеўскім летапісе аб паходзе Ігара ў 1185 г. і «Сказаньне аб Мамаевым пабоішчы» ды прапануе ўласную рэканструкцыю арыгінальнага тэксту «Слова». Яго заключныя развагі пра тэкст і яго крыніцы папярэднічаюць дадаткам (с. 429—431).

Трэба адразу адзначыць, што веды Зіміна і ахоп акадэмічнай літаратуры, прысьвечанай «Слову», сапраўды ўражваюць. У прыватнасьці, у аглядзе меркаваньняў розных аўтараў розных стагодзьдзяў (с. 384—431) ён, здаецца, не прапусьціў нічога важнага; яго дасьледаваньне яшчэ доўгі час будзе заставацца непераўздыменым у маштабнасьці і абсягу⁷. Хоць я і кажу ніжэй пра пэўны русацэнтрызм, трэба прызнаць, што Зімін сягаў далёка й шырока, уключаючы нават працы японскіх навукоўцаў (с. 420, зноск 228).

У першых двух разьдзелах (с. 14—180) гаворка ідзе, адпаведна, пра т. зв. «скарочаную» («краткую») і «падрабязную» («пространную») вэрсіі «Задоншчыны», якія Зімін называе «адной з асноўных крыніцаў паэтычнага натхненьня аўтара «Слова» (с. 102) і пра тэкставыя суадносіны паміж «Словам» і доўгай вэрсіяй «Задоншчыны». Наўрад ці выпадае сумнявацца ў важнасьці тэкставых суадносінаў «Задоншчыны» з «Словам»; Зімін робіць шэраг арыгінальных назіраньняў у гэтых разьдзелах, некаторыя зь якіх ужо даўно былі апублікаваныя ў разнастайных — часта правінцыйных — выданьнях⁸. Пры гэтым разьдзелы зьмяшча-

⁶ Тварагоў не тлумачыць, што ён разумее пад тэрмінам «старажытнарускі». Для ілюстрацыі яго поглядаў гл. яго артыкул «Зимин Александр Александрович» у ЭСПИ, 2: с. 222—225 і артыкул «Творогов Олег Викторович», напісаны яго сурэдактарам Лявом Аляксандравічам Дзьмітрыевым (1921—1993), там жа, 5: с. 101—105. Для больш агульнага ўяўленьня гл. нэкралёг Дзьмітрыева, напісаны Яўгенам Аляксандравічам Майміным (1921—1997) у зборніку «Труды Отдела древнерусской литературы» № 48 (1993): с. 5—18.

⁷ Можна заўважыць адсутнасьць некаторых значных тэкстаў XVIII ст., напрыклад расейскага перакладу «Orlando Furioso», напісанага Людовіка Арыёста (1474—1533) (Неистовый Роланд: Героическая поэма Г. Ариоста. Перевод Петра Степановича Молчанова, в 3 т. Москва: М. Понамарев, 1791—1793); і, з гледзішча арыентальных элемэнтаў, працы Франца Эрдмана «Следы азиатизма в Слове о полку Игореве». Журнал Министерства народного просвещения (1842). Сер. 35, номер 9, секция 2. С. 19—46. Можна было б меркаваць, што ў настолькі поўным дасьледаваньні магло знайсціся месца і перакладу і камэнтараў Ёзэфа Юнгмана 1810 г. (Vladimir Francev, ed. Slovo o pluku Igorev: Rusky tekst v transkripci český překlad a výklady Josefa Jungmanna z r. 1810. Prague: Slovanský ústav, 1932).

⁸ Асабліва, зь некаторых прычынаў, у пэрыёдыку «Ученые записки» Навукова-дасьледчага інстытуту пры Савеце Міністраў Чуваскай АССР. Чэбаксары. Гл.: Вып. 31, с. 138—155; вып. 36, с. 216—239; вып. 47, с. 91—111. Тры артыкулы, якія зьявіліся ў больш уплывовых сталічных часопісах, цяпер даступныя па-ангельску: Russel E. Martin and Donald Ostrowski, eds. A. A. Zimin and the Controversy over the Igor' Tale // Russian Studies in History 45, 2. 2006.

юць і шмат новага матэрыялу, прыведзенага Зіміным найперш для абвяржэння поглядаў яго апанэнтаў.

Тым часам як тэкстуальная залежнасць «Слова» ад «Задоншчыны» не выклікае сумневаў, цяжка пагадзіцца з высновай Зіміна ў гэтай жа частцы, што

Гэта (факт, што «Задоншчына» натхняла аўтара «Слова». — Э. К.) магло адбыцца ня толькі з-за блізкасці сюжэтаў, але і з-за таго, што і «Задоншчына»... была блізкая да помнікаў народнай творчасці... Найлепшыя старонкі «Слова»... грунтуюцца ня столькі на «Задоншчыне», колькі на шматвяковай традыцыі эпічнай спадчыны, перш за ўсё быліннай (с. 102—103).

Тут мы сутыкаемся з раннім прыкладам яўнага жадання Зіміна, каб рэчы існавалі адначасова двума супрацьлеглымі спосабамі — тэкст адначасова «фальклёрны» (гл. ніжэй) і «кніжны»; «аўтар — вялікі пісьменьнік» (с. 180); «перад намі — кніжнік» (с. 224). Больш за тое, не існуе «былінаў», якія можна было атрыбуваць раней за XVI ст. — і прынятае сёння значэнне слова «быліна» як «сказаньне аб мінулых падзеях», выглядае, было вынайдзенае аўтарам «Слова» дзякуючы памылцы перапісчыка ў адной з копіяў (рукапіс Ундольскага, 632) «Задоншчыны»⁹.

Існуе вялікая праблема: улічваючы абрыўкавы характар нашых крыніцаў, надзвычай цяжка рабіць высновы пра кірунак пазычання без вызначэння стадыяў стварэння «Слова». Магчыма, якой Зімін ня выкарыстаў (а ён мала чаго не ўлічыў у сваёй працы), — гэта параўнаньне фінальнага тэксту «Слова» 1800 г. з т. зв. «Запіскамі Маліноўскага»¹⁰.

Выснова Зіміна (с. 180) пасля дэталёвага параўнання двух тэкстаў падаецца правільнай, аднак частковай: аўтар «Слова» не механічна капіюе часткі «Задоншчыны», а стварае ўласны гераічны эпас, пазычаючы тэмы і тэкставыя ўрыўкі з апошняй і іншых крыніцаў. Да таго ж, ідэя Зіміна, што пазычаньне выяўляецца ў цэлых кавалках ці разьдзелах тэксту «Слова», выглядае даволі праўдападобна. Аднак ён не абвергнуў цалкам дзвюх важных заўвагаў тых, хто лічыць «Задоншчыну» насьледаваньнем (ці двума насьледаваньнямі) «Слова»: той факт,

⁹ Іншыя копіі (напрыклад, Сынадальны рукапіс «по делом [по] былым». Рэдакцыя «Слова» 1800 г., здаецца, фіксуе першае зьяўленьне слова (у гэтым значэньні) у друку, але новы сэнс пашырыўся пасля таго, як Аляксандар Пушкін выкарыстаў яго ў вершы «Сват Иван, как пить мы станем» (А. С. Пушкин. Полное собрание сочинений. В 10 т. Москва, Ленинград: Академия наук СССР, 1948. 3, pt. 1: 308). У тым самым выданьні (3, pt. 2: 1245) пазначана, што гэты верш быў напісаны летам 1833 г. Можна заўважыць, што слова было новае: Пушкін, які быў вялікім прыхільнікам традыцыі й строгага чаргавання націскаў, рыфмуе «небылицы, былины» з «православной старины». Заўвага Зіміна на гэты конт (с. 106, заўв. 7) скіроўвае чытача да дадатку (памылкова) на с. 444, заўв. 26.

¹⁰ Апублікаваныя факсымільным выданьнем і выдатна апісаныя Лявом Аляксандравічам Дзьмітрыевым у яго працы «История первого издания «Слова о полку Игореве» (Москва: Академия наук СССР, 1960), с. 152—254.

што тэкставыя супадзеньні назіраюцца то з адной («скарочанай»), то з другой («падрабязнай») зь дзвюх асноўных вэрсіяў «Задоншчыны»; а таксама тое, што відавочныя пазычаныя (у любым кірунку) у двух тэкстах зьяўляюцца ў розным парадку. Падаецца, што ён не звярнуў увагі на той факт, што копіі абедзвюх вэрсіяў «Задоншчыны» сталі даступныя ў Санкт-Пецярбургу пасля ўказу ад 9 сьнежня 1791 г. (гл. ніжэй), і што, калі аддзяліць «Запіскі Маліноўскага» ад асноўнага тэксту ў першым выданьні 1800 г., абедзвю гэтае праблемы могуць быць разьвязаныя¹¹.

У трэцім разьзеле разглядаюцца адносіны «Слова» да летапісных тэкстаў, асабліва да тых, дзе ёсьць звесткі пра 1185 г. Тут Зімін прыходзіць да даволі пераканаўчай высновы, што ў «Слове» не ўтрымліваецца «ніякага праўдзівага гістарычнага матэрыялу», якога нельга знайсці ў Іпацьеўскім ці Радзівілаўскім летапісах (с. 224). Аднак выглядае, што ён не ўлічыў аднаго моманту: паколькі гэтыя тэксты былі вядомыя ў Санкт-Пецярбургу ў 1790-я гг., ён мог бы перагледзець выданьні XVIII ст. ці вядомыя на той час рукапісы ў пошуках «зрадніцкіх» дэталей¹².

Чацьверты разьзел падсумоўвае шэраг назіральных прачытаньняў, якія звязваюць «Слова» ня толькі з разнастайнымі іншымі крыніцамі (перакладамі Дыгенаіса Акрыта і Ёсіфа Флавія, загадкавай «Повестью об Акире премудром» і інш.), але і з асобнымі рукапісамі (напрыклад, рукапісам Ундольскага 632 (с. 226)). Супадзеньні гэтых дэталей падаюцца невытлумачальнымі з увагі на традыцыйную храналёгічную атрыбуцыю «Слова».

Падводзячы рысу ў гэтай частцы, Зімін абвяргае рытарычную гіпотэзу, прапанаваную Дзьмітрыем Сяргеевічам Ліхачовым (1906—1999):

Уявім сабе, што аўтар «Слова» пісаў у XVIII стагодзьдзі. Усё, што даследчыкі «Слова» лічылі паралелямі да «Слова», павінна лічыцца крыніцамі «Слова».

Ліхачоў тут падае вялікі сьпіс тэкстаў з заўважнымі паралелямі — разам шаснаццаць вядомых тэкстаў. Адказ Зіміна просты і дакладны: многія тэксты са сьпісу Ліхачова былі напісаныя пад уплывам «Задоншчыны», галоўнай крыніцы натх-

¹¹ Пра адносіны «Слова» да «Задоншчыны» напісана вельмі шмат; пачаць можна з артыкулу Алега Тварагова «Слово о полку Игореве и Задонщина» ў зборніку «Слово о полку Игореве и памятники Куликовского цикла: К вопросу о времени написания» // Под ред. Д. С. Лихачева и Л. А. Дмитриева. Ленинград: Наука, 1966. С. 526—534.

¹² Галіна Мікалаеўна Маісеева і Міраслаў (Маўрыкіевіч) Крбец (1924—2003). «Иозеф Добровский и Россия: Памятники русской культуры XI—XVIII веков в изучении чешского слависта». Ленинград: Наука, 1990. С. 31, 50 ды іншыя. Далей (с. 219 і далей) Зімін звяртае ўвагу на дакладныя тэкставыя падабенствы з Радзівілаўскім летапісам, апублікаваным у 1767 г. У іншым месцы (с. 219, заўв. 267) ён адсылае чытача да шостага разьдзелу, дзе я ня здолеў знайсці дыскусіі ў адпаведным пытаньні.

нення «Слова»; і ня кожнае асобнае слова-супадзенне будзе абавязковай прыкметай сувязі гэтых тэкстаў. Зімін затым пералічвае на (непранумараванай) схеме на с. 254 тэксты, якія, на ягоную думку служылі аўтару «Слова» крыніцамі: некаторыя летапісы, якія былі апублікаваныя ў 1767 г., «Іліяда», «Гісторыя» Тацішчава і г. д. Ён вылучае (с. 255) два згаданыя вышэй летапісы і «Задоншчыну». Трэба таксама пагадзіцца з довадам Зіміна, што аўтар «Слова» зь вялікай верагоднасцю карыстаўся таксама старэйшымі славянскімі крыніцамі або некаторымі іх насьледаваннямі XVIII ст.

У пятым разьдзеле разглядаюцца цёмныя месцы ў «Слове». Амаль кожны, хто вывучаў гэты тэкст, спрабаваў іх вытлумачыць, і Зімін, няма сумневу, быў знаёмы з усімі значнымі дыскусіямі ў гэтым пытаньні, якія адбыліся да 1980 г. На жаль, ягоная грунтоўнасць часам пакідае дасьледчыка ў філялягічных спрэчках, і ён часта памылкова паўтарае папярэднія здагадкі «спэцыялістаў». Вось адзін з прыкладаў: ён разбірае гісторыю шырока дыскутаванага слова «харалуг» і адносіць яго да іншых уяўных арыенталізмаў, што трапляюцца як у «Задоншчыне», так і ў «Слове» (с. 258—260). Усьлед за Карлам Гайнрыхам Мэнгесам (1908—1999) ён цьвердзіць, што гэтае слова марфалёгічна немагчымае; сьледам за Барысам Аляксандравічам Кольчыным (1914—1984) ён кажа, што ўсходняя сталь не была знойдзена ўва ўсходнеславянскім археалёгічным кантэксце XII ст.; назірае за Ананіяшам Заянчкоўскім (1903—1970) ён паўтарае, што слова «харалужный» нельга звязваць з мовай полаўцаў. Аднак Зіміну не ўдалося заўважыць сыстэматычнай замены слова «булатный» у «Задоншчыне» і «Сказании о Мамаевом побоище» на слова «харалужный» у фрагмэнтах, паралельных у астатнім, а таксама тое, што ўжытае толькі аднойчы слова «харалуг» — гэта, найхутчэй, *haraх legomenon*, памылкова ўтворанае шляхам зваротнага словаўтварэньня ад «харалужный»¹³.

Шосты і сёмы разьдзелы, на мой погляд, маюць найбольшае дасьледчае значэньне, бо, згодна з Андрэем Залізьняком і інш., стварэньне «Слова» — гэта ў сутнасьці пытаньне, якое знаходзіцца ў кампэтэнцыі гісторыкаў¹⁴. Праўда, вядома, што навукоўцы, якія займаюцца гісторыяй мовы ці параўнальнай лінгвістыкай, могуць (і ў дадзеным выпадку абавязаныя) дапамагчы чытачу ў інтэрпрэтацыі тэкстуальных сьведчаньняў, але ўрэшце гэты тэкст ёсьць гістарычным арэфактам, і акт яго стварэньня — зьява гісторыі культуры. Дзеля гэтага дакумэнтальным доказам, калі такія існуюць, трэба аддаваць перавагу перад спэкуляцыямі, ці ўжываліся ў дадзены пэрыяд часу і месца тыя ці іншыя словаформы (часта

¹³ Тварагоў зрабіў тут вельмі дарэчную спасылку (с. 258, заўв. 17) на ўласны артыкул у ЭСПИ, артыкул «Харалуг».

¹⁴ Залізьняк Андрей Анатольевич. «Слово о полку Игореве»: Взгляд лингвиста. Москва: Языки славянской культуры, 2004. Гл., у прыватнасьці, заўвагі Залізьняка пра адносныя мажлівасьці на с. 164 і далей. Параўн.: Timberlake Alan. On the Imperfect Augment in «Slovo o polku Igoreve» // Roman Jakobson: Texts, Documents, Studies. Ed. Henryk Baran et al. Москва: Российский государственный гуманитарный институт, 1999. С. 771—786.

гіпатэтычныя ці рэканструяваныя). Можна заўважыць, што сам Зімін сапраўды аддаваў зашмат часу і энэргіі на філялягічныя пытаньні, якія, як падкрэсьлівалі яго апанэнты, не былі яго моцным бокам. Тым ня менш, ён мае рацыю, калі сьледам за Мікітам Талстым (1936—1996) зазначае, што нормы [стара]славянскай мовы ў яе позьняй рэдакцыі былі выпрацаваныя «в Западной Руси» на пераломе XVII ст., і спачатку замацаваліся ў Кіеве, а пасля ў Маскве¹⁵.

На с. 304 Зімін пералічвае папярэднія высновы пра аўтара «Слова»: ён (вельмі малаверагодна, каб аўтарам была жанчына) быў выдатна адукаваны чалавек з паэтычным талентам; у яго мове відавочныя лексычныя ўкрапленні з украінскай, беларускай і літоўскай моваў; ён быў царкоўнікам. Дастаткова нечакана ў гэтым пункце свайго шырокага дасьледчага дыскурсу Зімін зьвяртаецца да Іаіля Быкоўскага (с. 304). Многае з наступнага — дэдуктыўныя спэкуляцыі: тое, што Іаіль навучаўся ў Магілянскай акадэміі ў Кіеве, быў грунтоўна адукаваны; што ён вольна валодаў царкоўнаславянскай, польскай і немаскоўскай усходнеславянскай (рускай) мовамі; што ён мог ведаць арыенталізму, бо навучаўся ў Кіеве, дзе турэцкія словы былі шырокавядомыя (с. 308); што дэталі ў «Слове» адсылаюць да спэцыфічна кіеўскай тапаграфіі¹⁶.

Праведзеныя Зіміным паралелі між некаторымі тэмамі і стылістычнымі асаблівасьцямі «Слова» з расейскай літаратурнай культурай апошніх дзесяцігодзьдзяў XVIII ст. выглядаюць пераканаўча і абапіраюцца на тэкст — гэтак сама, як і яго спасылка на замежнапалітычныя клопаты ўраду Кацярыны II і ўказ ад 9 сьнежня 1791 г., які загадаў даслаць гістарычныя рукапісы з манастыроў усяе краіны ў бібліятэку Сьвятога Сыноду, якой тады загадваў Аляксей Мусін-Пушкін (1744—1817) (с. 328—330). Супастаўленьні Зіміным некаторых фразь «Слова» і некаторых казаняў Быкоўскага (с. 330), тым ня менш, выглядаюць нацягнута і, мабыць, сьведчаць толькі пра тое, што насьледаваньне біблейнай рыторыцы прысутнічае і там, і гэнам. Ва ўсялякім выпадку, нават тытанічнымі стараньнямі Зіміна не ўдалося выявіць больш за некалькі казаняў (с. 330), і падаецца, што тэкставыя сувязі, апроч рэлігійных клішэ, паміж гэтымі тэкстамі наўрад ці існуюць.

Адрозна ад гэтага, некаторыя параўнаньні Зіміна пэўных літаратурных асаблівасьцяў «Слова» з асаблівасьцямі іншых твораў XVIII ст., такімі, як «Россияда» Міхаіла Матвеевіча Хераскава (1733—1807), выглядаюць слушнымі, хоць я

¹⁵ Ён спасылаецца (с. 302, заўв. 1) на артыкул Талстога «Взаимоотношения локальных типов древнеславянского литературного языка позднего периода» // Славянское языкознание. Москва, 1963. С. 244—245; артыкул быў перадрукаваны пад назвай «Взаимоотношения локальных типов древнеславянского языка позднего периода (вторая половина XVI—XVII вв.)» // Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков. Москва: Наука, 1988. С. 52—87. Можна заўважыць, што ЭСПИ ня ўтрымлівае спасылак на артыкул Талстога, і ні Зімін, ні Тварагоў ня згадваюць ягонага перадруку.

¹⁶ Аб цюрскіх элемэнтах у «Слове» гл. маю нататку ў разьдзеле «Marginalia» ў: Slavonic and East European Review // No. 80 (3). 2002. С. 479—483.

не магу прыняць яго разважаньняў, якія тлумачаць іх адрозьненні:

Усе гэтыя адрозьненні караніліся ў рознасьці паміж сьветапоглядам М. М. Хераскава, які выражаў уяўленьні лібэральнага дваранства, і аўтарам «Слова аб палку Ігаравым» зь ягонымі дэмакратычнымі ўяўленьнямі. Пры гэтым не «Россіяде», а «Слову аб паходзе Ігаравым» было наканавана адыграць выдатную ролю ў разьвіцьці жанру гераічнай паэзіі (с. 334—335).

Урэшце, рэч ня ў тым, што «ніводзін пісьменьнік ці іншы дзеяч XVIII ст., апроч выдаўцоў [г. зн. Мусіна-Пушкіна і Маліноўскага], М. М. Карамзіна і Івана Быкоўскага ня быў знаёмы з рукапісам «Слова аб паходзе Ігаравым» (с. 338). Насамрэч (у залежнасьці, вядома, ад таго, што лічыць «рукапісам» тэксту), як Іван Пярфільевіч Ялагін (1725—1793), так і Хераскаў спасылаліся на сам тэкст раней, чым ён зьявіўся ў друку¹⁷.

У гэтай частцы, як і паўсюль, Зімін хоча, каб суіснавалі розныя рэчы: Быкоўскі быў выдатна адукаваны царкоўнік, але і чалавек з (нявызначанага) народу; у зборніку песьняў, які мог належаць Быкоўскаму, Зімін знаходзіць «ноткі шчырага спачуваньня сялянам» (с. 336). У іншым месцы ён так абвяргае аргумэнты, што ставяць пад сумнеў паходжаньне «Слова» з XVIII ст.:

Гэтыя разважаньні былі б слушныя, калі б размова ішла пра афіцыйны твор, [але]... «Слова аб паходзе Ігаравым» народнае як на ідэйным зьмесьце, так і на фальклёрным паходжаньні асноўных вобразаў і выяўленчых сродкаў (с. 331)¹⁸.

Больш агульна, хоць аргумэнты Зіміна правільна падкрэсьліваюць шырокае захапленьне нібыта «народнымі» тэмамі сярод самых вытанчаных і эўрапеізаваных расейскіх літаратараў канца XVIII і пачатку XIX стст., іх не здаецца магчымым упісаць у кантэкст моды ў агульнай гісторыі эўрапейскай літаратуры — у прыватнасьці, моды на «асіянаўскую» літаратуру¹⁹.

¹⁷ Ялагін у зацемках на палёх да рукапісу свайго «Опыта повествования о России», неапублікаванага да 1803 г.; Хераскаў у сваім вершы «Владимир» (апублікаваны ў яго кнізе «Творения» ў 1796 г.). Рэдактары справядліва спаслаліся (с. 303, непранумараваная дадатковая заўвага) на працу ўладзімера Пятровіча Казлова «Кружок А. И. Мусина-Пушкина» (Москва: Наука, 1988), аднак не пазначылі, што больш карэктнае датаваньне пазнакаў Ялагіна, ненадрукаваных у выданьні 1988 г., першапачаткова было пададзенае Казловым (колішнім зяцем Зіміна) у «Слово о полку Игореве» в «Опыте повествования о России» И. П. Елагина // Вопросы истории. № 8. 1984. С. 23—31.

¹⁸ Тут, як і ў іншых месцах, не зусім зразумела, які «народ» Зімін мае на ўвазе; ён адразу пераходзіць да размовы пра ўкраінскія думы і галашэньні.

¹⁹ «Асіянізм» часта абмяркоўваецца (с. 376, 387, 395, 398, 400, 409, 419, 431), але перадусім у расейскім, а не агульнаэўрапейскім кантэксьце.

Кніга зьвяртае вельмі шмат увагі на гэтыя «фальклёрныя традыцыі» і ў некаторых месцах паказвае на падабенствы з тэкстамі, якія лічацца «фальклёрнымі»²⁰. Зьдзіўляе захапленне такога скептычнага аўтара, як Зімін, сівым акадэмічным мітам — з увагі на практычна поўную адсутнасць дакументальных сведчаньняў існаваньня падобных тэкстаў у Расеі прыкладна да сярэдзіны XVII ст., і на тое, што практычна дакладна вядома, што яны зьяўляюцца вытворнымі ад больш фармальных літаратурных тэкстаў²¹.

Сёмы разьдзел (с. 339—385) прысьвечаны таму, «як «Слова» трапіла ў рукі А. І. Мусіна-Пушкіна і чаму ён прадставіў яго як тэкст XII стагодзьдзя». Зімін справядліва падкрэсьлівае важнасць указу Кацярыны II, выдадзенага ў 1791 г. Сапраўды, можна давесці, што пераважная большасць — а можа і ўсе — раннія тэксты, якія маюць тэкставыя паралелі з «Словам», можна было знайсці ў Сынадальнай бібліятэцы паміж 1791 і 1797 гг. Зімін даводзіць, што гэты збор тэкстаў даў некаму ўнікальную магчымасьць стварыць «архаічны» тэкст накшталт «Слова». На працягу некалькіх старонак (с. 344 і далей) ён разважае над тым, якія тэксты маглі таксама знаходзіцца ў Яраслаўлі, дзе, на яго думку, знаходзіўся Быкоўскі, — хоць няма доказаў, што Быкоўскі у той час быў там ці ў Санкт-Пецярбургу. Выключна скрупулёзны і абазнаны Зімін ня здолеў устанавіць дакументальна пацьверджаных фактаў біяграфіі Быкоўскага паміж 1788 г. і яго сьмерцю ў 1798 г. — г. зн. менавіта ў той час, калі зьявіліся першыя намёкі на існаваньне такога тэксту (с. 326—337).

Зімін таксама (с. 340 і далей) паглыбляецца ў неаднаразова абмеркаванае пытаньне гісторыі і характарыстык так званага «рукапісу Мусіна-Пушкіна», які быў, на думку многіх, крыніцай першага выданьня 1800 г. Вывучыўшы супярэчлівыя і двухсэнсоўныя сведчаньні т. зв. «відавочцаў», ён прыходзіць да высновы: найверагодней, такі рукапіс ніколі не існаваў. Пасья, аднак, ён дастаткова нечакана пераскоквае да высновы, што канвалют, атрыманы Мусіным-Пушкіным ад

²⁰ Таму «вобразны лад гэтага выдатнага твору па сваёй прыродзе глыбока народны. Аўтар «Слова» належаў да жывога фальклёрнага асяродзьдзя свайго часу» (с. 255).

²¹ Тэксты, запісаныя Рычардам Джэймзам каля 1620 г., можна залічыць да «фальклёрных», аднак песьні Джэймза — высокамастацкія і вельмі падобныя да заходніх тэкстаў эпохі позьняга Рэнэсансу. Пастаянная памылка ўзьнікае, мабыць, таму, што яны па зьмесьце сьвецкія і напісаныя хутчэй па-расейску, чым на славянскай мове. Найлепшай рэдакцыяй застаецца рэдакцыя Паўла Канстанцінавіча Сімані (1859—1939) «Великорусские песни, записанные в 1619—1620 гг. для Ричарда Джемса на крайнем Севере Московского государства» // Сборник Отделения русского языка и словесности Академии наук. 82. № 7. Санкт-Петербург, 1907. Ня дзіва, што існуюць больш раннія ўкраінскія тэксты; гл. А. А. Потебня. «Малорусская народная песня по списку XVI в.» // Филологические записки 2. Варшава, 1877. С. 1—53. Гл. таксама несправядліва забытыя публікацыі Міхаіла Несьцеравіча Сьпяранскага (1863—1938): «Из материалов для истории устной песни» // Известия АН СССР. Серия 7 (Отделение общественных наук). № 10. 1932. С. 901—934; і асабліва яго асобныя публікацыі ўкраінскіх тэкстаў з таго ж рукапісу ў працы «Первісне громадянство та його пережитки на Україні». Київ: Держ. вид-во України, 1929. 2. С. 51—52.

Іаіля Быкоўскага (які ўтрымліваў хранограф зь бібліятэкі Спаскага яраслаўскага манастыра), таксама павінен быў зьмяшчаць арыгінальны тэкст «Слова». (Яго апісаньне дачыненняў Мусіна-Пушкіна і Канстанціна Фёдаравіча Калайдовіча (1792—1832) фрагмэтарнае, магчыма, таму, што Зімін праігнараваў шматлікія доказы душэўнай хваробы апошняга і яго падхалімства перад графам.)²²

Можна лёгка пагадзіцца зь некаторымі больш дэтальнымі высновамі Зіміна ў гэтым разьдзеле:

— што вядомая прыпіска ў «Апостале» 1307 г. паслужыла адной з крыніцаў «Слова». (Аднак немагчыма цалкам пагадзіцца зь яго мэтадам, які базуецца на дастаткова спэкулятыўным гістарычным і мэтрычным аналізе — альбо зь яго спэкуляцыяй, што Мусіна-Пушкін дадаў адпаведную частку ў асноўны тэкст, прадстаўлены Быкоўскім (с. 346—355));

— што вядомы «Тмутараканьскі балван» быў выдуманай (с. 363—368)²³. (Абмеркаваньне Зіміным значэньня слова «балван» магло б выйграць, каб ён улічыў значэньні гэтага слова ў іншых, асабліва заходнеславянскіх, мовах);

— што рукапіс Ундольскага 632 быў надзвычай важны для стваральніка «Слова» (с. 371);

і, што, як ужо дастаткова падрабязна патлумачыў Юры Левін²⁴, расейскі чытач канца XVIII ст. быў добра знаёмы з «асіянізмам» (с. 376 і далей).

Досьць дзіўна, хоць і лягічна з гледзішча структуры яго аргумэнтацыі, што агляд папярэдніх дасьледаваньняў «Слова» (с. 386—431) Зімін зьмясьціў у апошнім, а ня першым разьдзеле сваёй кнігі. Тут ён цалкам абгрунтавана дэманструе, што сумневы наконт аўтэнтчнасьці «Слова» зьявіліся адразу ж — насамрэч, яшчэ да першай публікацыі 1800 г., і што спробы абвергнуць аргумэнтны скептыкаў пачаліся амаль адразу пасля таго, як твор пабачыў сьвет. Ён падае вялізны сыніс навукоўцаў і літаратараў, якія выказвалі сумневы (с. 390—392), вылучыўшы погляды кіеўскага і галіцкага мітрапаліта Яўгена (Яўфімія Аляксеевіча Балхавіцінава, 1767—1837), аўтара манаграфіі, што на працягу дзесяці-

²² Замоўчваньне такіх дэталей, вядома, было звычайнай практыкай у час Зіміна. Зацікаўлены чытач не павінен абмінуць працы Пятра Аляксеевіча Бяссонава (1828—1898) «Материалы для жизнеописания К. Ф. Калайдовича и особенно для изображения ученой его деятельности» (Москва: Университетская типография, 1892), с. 42 і далей; а таксама артыкулу пра Калайдовіча, напісанага «К-шовам» (Канстанцінам Васільевічам Кудрашовым, 1885—1962) у «Новом энциклопедическом словаре». Санкт-Петербург: Брокгауз-Эфрон, 1911—1916.

²³ Гл. апошнія разгляды пытаньня: Boeck Brian J. A Tale of Two Stones: Comparing Contested Epigraphic Artifacts from Kensington Minnesota and Kievan Rus' // Festschrift for Thomas Noonan 2. Ed. Roman K. Kovalev (Russian History / Histoire russe 32, 4 [2005]). P. 297—312; Boeck. Stone of Convention: Medieval Tmutarakan' as a Measure of Soviet Archeology in the 1950s and 1960s. Ruthenica 4. Київ: Інститут історії України, 2005. P. 32—46.

²⁴ Левин, Юрий Давидович. Осиан в русской литературе: Конец XVIII — первая треть XIX в. — Ленинград: Наука, 1980. Рэдактары справядліва дадалі гэтую спасылку да тэксту Зіміна (заўв. рэдактараў на с. 376).

годз'дзяў была найбольш аўтарытэтай энцыклапедыяй расейскай літаратуры²⁵.

Зімін падсумоўвае дзіўнае і няроўнае «ліставаньне» Канстанціна Калайдовіча і графа Мусіна-Пушкіна (с. 387—390), дастаткова справядліва падкрэсьліваючы, што Калайдовіч заслужыў удзячнасьць нашчадкаў, бо дзякуючы яго прычэпнасьці ў дачыненнях зь вяльможным Мусіным-Пушкіным мы сёньня маем некаторыя вельмі важныя гістарычныя дэталі (с. 393). Зімін робіць акцэнт на камэнтарах тых, хто адчуў заходнеславянскія элемэнты ў «Слове»; гэтыя назіраньні пасуюць да яго бачаньня, бо ён апісвае Быкоўскага як прадукт польска-ўкраінскай адукацыйнай сыстэмы (с. 394 і ў іншых месцах).

Гэтая частка тэксту добра — нават вычарпальна — падсумоўвае погляды Міхаіла Трафімавіча Качаноўскага (1775—1842), Івана Белікава (жыў каля 1834 г.)²⁶, Восіпа Іванавіча Сянкоўскага (Józef-Julian Sękowski, 1800—1858) і інш. (с. 395 і далей). Погляды Сянкоўскага (напрыклад, тое, што «Слова» «моцна пахне Асіянам» (с. 397—398)) асабліва важныя для аргументацыі Зіміна: у іншым месцы ён згадвае, што Сянкоўскі, спасылаючыся на фальсыфікацыі Вацлава Ганкі (Vaclav Hanka, 1791—1861), пісаў, што «[пасья зьяўленьня «Асіяна»] тут загадкава зьявіліся «Слова», а ў Багеміі раптоўна знайшлі знакамiты «Královédvorský (Královehradecký) rukopis» (с. 400). Ведама, як Зімін зьвяртае ўвагу, Сянкоўскі ня быў пэўны, што Ганка сам стварыў «старажытныя багемскія» тэксты, бо гэта было даведзена толькі пазьней (с. 404).

Падаецца, польскі навуковец Сянкоўскі, які быў скептыкам, прыцягнуў увагу Зіміна з прычыны сваіх падазрэнняў, што «Слова» напісаў альбо выпускнік Львоўскай акадэміі, альбо галіцкі выпускнік Кіеўскай акадэміі. У цэлым, Зімін шчодро цытуе польскага навукоўца (с. 400 і далей), які падкрэсьліваў заходнеславянскія і беларускія элемэнты ў тэксьце. Усё гэта пасуе да яго гіпотэзы аб Быкоўскім, але гэтым фэномэнам можна даць і іншае тлумачэньне. І паколькі Дзьмітры Мікіціч Дубенскі (памёр у 1863 г.), які забясьпечыў падрабязнымі філялягічнымі камэнтарамі сваё выданьне «Слова» 1844 г., ідэнтыфікаваў лексычныя паралелі з «старацэскімі» фальшыўкамі Ганкі, найпрасьцейшым тлумачэньнем гэтага факту можа быць тое, што на Ганку паўплывала выданьне «Слова» 1800 г.²⁷

²⁵ Напр., «Словарь русских светских писателей, соотечественников и чужестранцев, писавших в России». Москва: Университетская типография, 1845. Перадрукавана Westmead, UK: Gregg International Publishers, 1971. Зімін зьвяртае ўвагу на тое, што ліст мітрапаліта Яўгена (28 лютага 1828 г.) да Васіля Рыгоравіча Анастасевіча (1775—1845) сьпярша быў апублікаваны з пропускамi, якія сказілі ягоны сэнс (с. 391, заўв. 35), і ён асабліва дзякуе Яўгену Бенямінавічу Бешанкоўскаму (пазьней Eugene Beshenkousky, бібліяграф-славiст у бібліятэцы Калюмбійскага ўнівэрсытэту), які зьвярнуў ягоную ўвагу на гэты ліст (с. 392, заўв. 39).

²⁶ Будучы студэнтам Маскоўскага дзяржаўнага ўнівэрсытэту, Іван Белікаў апублікаваў артыкул «Некоторые исследования Слова о полку Игореве» (Учен. зап. Моск. ун-та. Москва, 1834. Ч. 5. № 2. С. 295—308; № 3. С. 449—490), у якім, як мяркуецца, абагульніў погляды М. Качаноўскага на «Слова». (Заўв. рэд.)

²⁷ У гэтым месцы (с. 404, заўв. 113) рэдактары ўводзяць спасылку на артыкул Тварагова пра Дубенскага ў ЭСПИ (2: с. 141—144), але насамрэч артыкул ня ўтрымлівае згадак пра фальшыўку Ганкі.

Можа быць і лепшае тлумачэнне іншых асаблівасцяў «Слова». Безумоўна, у ім зьмешчаныя некаторыя досыць загадкавыя царкоўнаславянскія элементы, але як яны туды трапілі? Зімін насамрэч не выстаўляе пераканаўчых аргументаў, што іх увёў Быкоўскі, а ня іншы царкоўнік.

Карацей кажучы, Зімін не ўва ўсім аднолькава пераканаўчы. Больш за тое, кніга выглядае як рэлікт позьнесавецкай навукі. Хто сёння будзе казаць пра Карла Маркса як пра «геніяльнага пачынальніка навуковага сацыялізму» (с. 404) ці называць рэвалюцыю 1917 г. «Вялікай Кастрычніцкай сацыялістычнай рэвалюцыяй» (с. 417)? Будзе складана (хоць, канечне, цалкам магчыма) знайсці сучаснага расейскага аўтара, які мог бы напісаць, што «толькі марксісцкае разуменьне ідэалогічных зьяваў у гісторыі Расеі фэадальнага пэрыяду дае надзейны грунт для вывучэння помнікаў літаратуры і грамадзкай думкі» (с. 429–430), ці падкрэсьліць «архірэакцыйны» палітычны кансэрватызм людзей кшталту Елпідзіфора Васілевіча Барсава (1836—1917). У тым жа духу Зімін робіць адступленьне, каб зазначыць, што трохтомнае дасьледаваньне «Слова» Барсава было прысьвечанае «цемрашалу К. П. Пабеданосцаву» (с. 407).

Зімін прыводзіць амаль кожную скептычную заўвагу пра «Слова», якія былі выказаныя любым спэцыялістам, і згадвае нават сумневы такіх неспэцыялістаў, як Леў Талстой, Аляксей Рэмізаў, Іван Ганчароў і Мікалай Гумілёў (с. 408 і далей). Яго агляд вычарпальны — нават у пляне пераліку спэцыялістаў зь сярэднявечнай расейскай літаратуры, хто не (што можа азначаць «вырашыў не») дасьледаваў «Слова» (с. 411). Але каб падмацаваць яго канчатковую выснову, ён цытуе амаль кожнага, хто звяртае ўвагу на нерасейскія ўсходнеславянскія элементы, кніжныя элементы ці царкоўнаславянскія насьледаваньні ў тэксьце. Ён робіць гэта, нават калі ня згодны з агульнай пазыцыяй аўтара ці яго высновамі²⁸.

Паколькі ён заходзіць так далёка ў падкрэсьліваньні ўсіх гэтых асаблівасцяў, я зь здзіўленьнем зразумеў, што Зімін, падаецца, пагаджаецца з Дз. С. Ліхачовым у тым, што мова «Слова» ня мае «абласных» асаблівасцяў, і падмацоўвае гэтымі назіраньнямі выснову, што іх адсутнасьць робіць немагчымым зьяўленьне твору падчас так звананага «пэрыяду фэадальнай раздробленасьці» (с. 426). Гэтая пазыцыя тым больш здзіўляе, што ў іншых месцах Зімін сам неаднаразова падкрэсьлівае важнасьць для яго высноваў наяўнасьці ўкраінізмаў і беларусізмаў у тэксьце.

Уключэньне Зіміным «фальклёру» як «асноўнай» крыніцы ў яго непранумараванай схеме на с. 254 адлюстроўвае яго часта-густа выражаную перакананасьць, што «Слова» нейкім чынам было «народным» творам. Гэта прыводзіць нас да дзвюх праблемаў: што канкрэтна азначае *народны* (с. 331) і які *народ* Зімін звязвае з тэкстам?

Што да першага, то Зімін хоча спалучыць неспалучальнае: калі яго Іаіль Быкоўскі быў сярэдне адораным і адукаваным беларускім клерыкам, выпускніком

²⁸ Напр., Мікалай Калінікавіч Гудзій (1887—1965), які лічыў «Слова» старажытным помнікам, напісаным чарнігаўскім дружыньнікам Сьвятаслава Кіеўскага (с. 417).

Магілянскай акадэміі (тыпова для мігрантаў у Расею таго часу) і досыць нудным аўтарам тэкстаў таго кшталту, якія цытуе Зімін (с. 330), то як нам прадэманстраваць яго «фальклёрнасьць»²⁹?

Якія з магчымых «народных» паэтычных і рытарычных традыцыяў Быкоўскі ўвасобіў у сваім творы? Гэтае пытаньне можна вырашыць толькі тады, калі Зімін лічыў (а ён яўна лічыў), што «рускі народ» нейкім чынам уключае ў сябе ўкраінцаў і беларусаў. Здаецца, ён прытрымліваўся такой думкі, бо быў перакананы марксіст, для якога катэгорыі клясы пераважвалі катэгорыі нацыянальнай прыналежнасьці. На першы погляд такі падыход проста сьведчыць пра час, калі пісаўся тэкст, але ён таксама выяўляе глыбокі расейскі патрыятызм Зіміна, які (як ён, магчыма, адчуў) сам гісторык паставіў пад пагрозу новым датаваньнем «Слова».

Вялікая частка шостага разьдзелу складаецца з гісторыі захапленьня расейскімі адукаванымі коламі «фальклёрам» у другой палове XVIII ст., што характэрна для рамантызму. Зімін быў перакананы, што «Слова аб паходзе Ігаравым» было «народнае і па ідэйным зьмесьце, і па фальклёрным паходжаньні асноўных вобразаў і выяўленчых сродкаў» (с. 331). Выкарыстаньне гэтага тэрміну выглядае троху анахронічна: у сапраўднасьці «фальклёр» яшчэ ня быў вынайзены³⁰.

Тым ня менш, Зімін, мабыць, правільна зьвязвае «Слова» з пэўнай плыньню ў расейскай дэмакратычнай літаратуры 1760-х і 1770-х гг. (с. 312) і выяўляе сувязь паміж такімі фразамі, як «кровать тисовая», і зборнікамі нібыта «фальклёрных» тэкстаў, апублікаваных (і, верагодна, у вялікай ступені створаных) Міхаілам Дзьмітрыевічам Чулковым (1743—1792), Васілем Аляксеевічам Леўшыным (1746—1826) і Міхаілам Іванавічам Паповым (1742—1790)³¹. Троху дзіўна, што ў гэтай частцы Зімін ня згадвае Андрэ Мазона (Andre Mazon), які несумненна быў першы, хто заўважыў падабенства гэтых тэкстаў да частак «Слова»³².

²⁹ Гл.: Харлампович К. В. (Канстанцін Васілевіч. 1870—1932). Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. 1 том. (працяг ня быў апублікаваны — Э. К.). Казань: М. А. Голубев, 1914. Перадрукавана The Hague: Mouton, 1968.

³⁰ Згодна з «Oxford English Dictionary», гэты тэрмін быў упершыню выкарыстаны Амброўзам Мэртанам (Ambrose Merton [W. J. Thoms]) у 1846 г. Athenæum. 22 Aug. 862/3: «What we in English designate as Popular Antiquities, or Popular Literature (through... it... would be most aptly described by a good Saxon compound, Folk-Lore, the Lore of the People)». Ясна, што ў расейскую мову слова было запазычанае.

³¹ Гл., напрыклад, Чулков М. Д. Собрание разных песен. Сочинения Михаила Дмитриевича Чулкова. Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1913, 1; Попов М. И. Описание древнего славянского языческого баснословия, собранного из разных писателей, и снабденного примечаниями. Санкт-Петербург: н. п., 1768; Левшин В. А. Русские сказки, содержащие древнейшие повествования о славянских богатырях, сказки народные и прочие. В 10 частях. Москва: н. п., 1780—1783.

³² Mazon André. Le Slovo d'Igor. Paris: Droz, 1940. Хоць у іншым месцы Зімін дае падрабязнае апісаньне ідэяў Мазона (с. 419 і далей).

Для Зіміна «Слова» — гэта

«лебядзіная песьня» старажытнарускага пісьменства, а глыбокія народныя карані і перадавыя ідэі «Слова» ставяць яго на чале цэлага шэрагу выдатных паэтычных твораў пра рускі народ і яго далёкае мінулае... яскравае сьведчаньне адзінства культурных традыцыяў братніх расейскага, украінскага і беларускага народаў (с. 431).

Фразы такога кшталту паказваюць Зіміна як чалавека свайго часу. У заключных абзацах тэксту ён цытуе Ліхачова, які пісаў, што ў XVIII ст. «Слова» было літаратурнай «забаўкай» (*безделушка*) (с. 430), і пярэчыць:

Не, не забаўкай робіцца «Слова аб паходзе Ігаравым», калі мы вывучаем [яго] глыбокі ідэйны сэнс і адметную літаратурную форму ў цеснай сувязі з ідэйнай барацьбой і літаратурным працэсам у Расеі напрыканцы XVIII ст. (с. 430—431).

Сёньня праца Зіміна — твор іншай эпохі, і гэтае назіраньне ня мае за мэту зьменшыць вартасьць таго факту, што дасьледчык меў — і працягвае мець — рацыю ў многіх больш фундаментальных пытаньнях: што агульнапрынятая версія раньняй гісторыі адкрыцьця і першапублікацыі тэксту поўная мітаў; што ва ўсіх дасьледаваньнях, якія грунтуюцца на дапушчэньні аўтэнтэчнасьці, поўна нестыковак; што тэкст паўстаў на грунце летапісаў і «Задоншчыны», а не наадварот; што тэкст у тым выглядзе, які мы сёньня маем, быў сфабрыкаваны напрыканцы XVIII ст. на аснове тэкстаў, даступных адукаванаму царкоўніку зь літаратурнымі прэтэнзіямі, добрым нюхам на рамантызм і даволі добрым веданьнем славянскіх моваў³³. Можна пры канцы пагадзіцца зь яго заключнай дэкларацыяй, што аўтар «Слова» быў «паўнакроўным сынам стагодзьдзя Асьветніцтва» (с. 430).

Тым ня менш я веру, што ўрэшце высветліцца: Зімін абраў не таго «паўнакроўнага сына стагодзьдзя Асьветніцтва» з шэрагу магчымых падазраваных.

Пераклала з амерыканскай Алена Таланіла наводле: Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. Vol. 8, 4 (Fall 2007). P. 817—830.

³³ Зімін піша, што нібыта энцыкляпэдычныя веды аўтара «цалкам укладаюцца ў наша ўяўленьне пра вялікага знаўцу рускіх старажытнасьцяў, народнай паэзіі і царкоўнага пісьменства» (с. 255).

КЛЕР ЛЕ ФОЛЬ

Паміж рэвалюцыяй і цішынёй

Выданне, якое разглядаецца ў артыкуле:

Зельцер Аркадзій. *Евреи советской провинции: Витебск и местечки 1917—1941*. — Москва: РОССПЭН, 2006. — 476 с.

Кніга ізраільцяніна Аркадзія Зельцэра пра яўрэяў Віцебшчыны ў 1917—1941 гг. (заснаваная на ягонай доктарскай дысертацыі, якую ён абараніў у Яўрэйскім універсітэце Іерусаліма) мусіць разглядацца як паваротны пункт¹ у яўрэйскай гістарыяграфіі — прынамсі на прасторах былога СССР. Аўтар прымушае нас перагледзець бачанне гісторыі савецкіх яўрэяў у перыяд паміж дзвюма сусветнымі войнамі. Насамрэч А. Зельцэр даводзіць (і небеспаспяхова), што насуперак усім перыпетыям лёсу савецкіх яўрэяў большасць яўрэяў з правінцыі захавала адмысловыя сацыякультурныя характарыстыкі аж да вайны з Германіяй. Гэтае сцвярджанне ўступае ў канфлікт з пераважнымі да сёння канцэпцыямі гісторыі, у якіх можна вылучыць два кірункі. З аднаго боку, знаходзяцца гісторыкі, што робяць акцэнт на «выцісканне слёз». Часцяком яны, маючы пад рукою адно другасныя крыніцы і сведчанні дысідэнтаў і не карыстаючыся архіўнымі звесткамі, прэзентавалі палітыку СССР як мэтанакіраваныя захады дзеля знішчэння яўрэйскай культуры, а гісторыю савецкіх яўрэяў — выключна як трагедыю. З іншага боку, у апошні час з’явілася група даследчыкаў, якія засяроджваюць увагу на паўстанні «новай», мадэрнай ідышскай культуры (Давід Шнеер, Ганна Штэрншыс) і на «саветызацыі» яўрэяў, іх актыўным ангажаванні ў «са-

Клер Ле Фоль — гісторык. Выпускніца Парыскага ўніверсітэту (Paris I). Доктарскую дысертацыю абараніла ў парыскай Школе вышэйшых сацыяльных даследаванняў. Летась у менскім выдавецтве «Пропілеи» выйшла яе кніга «Витебская художественная школа (1897—1923): зарождение и расцвет в эпоху Ю. Пэна, М. Шагала и К. Малевича».

векці праект». А. Зельцэр паказвае, што, нягледзячы на хуткі ўздым па сацыяльнай лесвіцы і жаданне вялікай часткі яўрэяў інтэгравацца ў савецкае грамадства, прыняць яго культурныя нормы, яўрэйскае мястэчка засталася агмянём традыцыйнага ладу жыцця, і ён знік толькі ў час генацыду.

Але вартасць кнігі не абмяжоўваецца тым, што аўтар б'е па ўсіх агульных месцах «яўрэйскай гісторыі», ужо не раз аспрэчаных («слязлівая» версія, вырыванне «яўрэйскай» гісторыі з неяўрэйскага кантэксту, разгляд яўрэяў як «пасіўных аб'ектаў» працэсу). Аўтар дадае да «яўрэйскага» і «савецкага» вымярэнняў трэцяе — рэгіянальнае вымярэнне. Менавіта такі аналітычны падыход дапамагае яму напісаць гістарычны твор, шмат у чым прыдатны для разумення жыцця ўсіх савецкіх яўрэяў. Зельцэру ўдалося пазбегнуць спрошчанасці, уласцівай многім жыццёпісам «вядомых яўрэяў» і даследаванням прававога статусу, становішча яўрэяў у буйных гарадах або ў новых сельскагаспадарчых паселішчах (мы называем толькі некаторыя дагэтуль папулярныя тэмы). Умелае сумяшчэнне мясцовага, рэспубліканскага і агульнасавецкага маштабаў, дасягнутае дзякуючы ўражальнай абазнанасці ў яўрэйскай, савецкай/руускай і беларускай гістарычных традыцыях, спалучаецца з акуратным аналізам багатых і разнайстайных крыніц (архівы, прэса, літаратура, успаміны) на рускай, беларускай, ідышы і іўрыше дазваляе сцвярджаць, што аўтар цудоўна паказаў не толькі гісторыю яўрэяў Віцебшчыны, але і гісторыю яўрэяў БССР і СССР таго часу.

Першы адметны факт: А. Зельцэр не трактуе рэвалюцыю 1917 г. адно як сімвалічную дату, сінонім скасавання дыскрымінацыі і надання роўных правоў яўрэям. Ён аналізуе непасрэдня і больш аддаленыя наступствы эмансіпацыі 1917 г. для насельніцтва, якое здолела хутка прасунуцца ўгору дзякуючы савецкім рэформам. Павага яўрэяў да навучання і адукацыі, адсутнасць прафесійных «дынастый» (часта рамяство не перадавалася ад бацькі да сына), звычка перамяшчацца і міграваць з адной мясцовасці ў іншую паспрыяла сацыяльнай мабільнасці наймаладзейшай і найзаможнейшай часткі яўрэяў, а ў мястэчках-«штэтлах» засталіся старыя і прыхільнікі традыцый. Увесь пафас кнігі Зельцэра скіраваны на тое, каб паказаць, што выбар большасці правінцыйных яўрэяў паміж нацыянальнай тоеснасцю і універсализмам, захаваннем традыцый і інтэграцыяй у грамадства не зводзіўся да дзвюх крайніх пазіцый (поўнае прыманне ці адмаўленне савецкіх нормаў). Большасць выбрала шлях кампрамісу і адаптацыі. Прачытаўшы кнігу, разумееш: няма нічога дзіўнага ў тым, што правінцыйныя яўрэі засталіся прывязаныя да «традыцыйных каштоўнасцей» і працягвалі часткова выконваць патрабаванні іудзейскай рэлігіі (цішком або адкрыта, залежна ад іх блізкасці да партыйных органаў), але ў той жа час жадалі даць сваім дзецям добрую адукацыю ў рускамоўных школах, каб гарантаваць ім прафесійны рост і кар'еру ў новых сферах дзейнасці. Урэшце, толькі два выпадкі падштурхоўвалі яў-

¹ Гл. рэцэнзію Валерыя Дымшыца, які гаворыць пра «ціхую рэвалюцыю»: Дымшиц В. Тихая революция // Народ Книги в мире книг. Санкт-Петербург. № 67. Апрель 2007. С. 8—10.

рэяў да нацыянальнага самавызначэння: выбар мовы адукацыі дзяцей і вызначэнне роднай мовы падчас перапісаў насельніцтваў. Заслуга Зельцэра ў тым, што ён, звярнуўшыся да сацыяльнай гісторыі, гістарычнай антрапалогіі і прасачыўшы інстытуцыйныя, эканамічныя і дэмаграфічныя змены, здолеў намалюваць поўную карціну выклікаў эпохі, але асабліва яго заслуга — наданне голасу «маўклівай большасці». У яго працы прадстаўленая вельмі шырокая і складаная гама стаўленняў яўрэяў да новага рэжыму і спробаў захаваць нацыянальную ідэнтычнасць ва ўсіх сферах: у палітыцы, прафесійнай дзейнасці, рэлігійным жыцці, адукацыі, мастацтве. Дарэчы, у кнізе прысутнічае свежы пагляд на Віцебскую мастацкую школу — прадмет безлічых ранейшых публікацый. Зельцэр прыводзіць малавядомыя факты і прасочвае рознае стаўленне трох найбольш вядомых віцебскіх мастакоў-яўрэяў (Пэн, Шагал, Юдовін) да яўрэйскага мастацтва і да мастацтва беларускага.

Такім чынам, у працы Зельцэра вывучаюцца супярэчнасці і ўнутраныя падзелы ў яўрэйскім асяроддзі Віцебшчыны, адкідаецца спрошчаны падыход, паводле якога яўрэйскасць — «адна для ўсіх». Рэха падзелаў чытач знойдзе ў доўгай барацьбе за ўплыў на органы ўлады, у часе якога беларуская Яўсекцыя спрабавала ўзяць пад свой кантроль усе іншыя яўрэйскія арганізацыі, што дабрачынныя, што сельскагаспадарчыя («Джойнт», «ОРТ», «ОЗЕТ» — Таварыства зямельнага ўладкавання працоўных яўрэяў, «Сетмас» — Саюз яўрэйскіх працоўных мас), каб апанаваць «яўрэйскую вуліцу», але так і не дабілася фактычнага кантролю. Можна таксама прасачыць рознагалосці ўнутры беларускай Яўсекцыі, што ў 1920-я гг. разрывалася паміж ажыццяўленнем захадаў, неспрыяльных для яўрэйскага насельніцтва, і адстойваннем інтарэсаў апошняга. Асабліва вострыя рознагалосці выклікаў стыль антырэлігійнай палітыкі: некаторыя кіраўнікі Яўсекцыі імкнуліся «перавыхаваць» насельніцтва, ішлі на кампрамісы, іншыя, больш радыкальныя (звычайна маладыя) выступалі за безумоўную рэквізіцыю сінагог і закрыццё хедараў. Апавядаючы пра яўрэйскую грамадскую думку і рэакцыю насельніцтва на савецкую палітыку, Зельцэр абавіраецца на рапартаў АГПУ-НКВД. З іх вынікае, што ступень (не)задаволенасці больш залежала ад эканамічнага стану асобы, чым ад ідэалагічнай ангажаванасці. У гэтым сэнсе падатковая палітыка сталася адным з асноўных клопатаў для яўрэяў. Асабліва яна зачэпіла саматужнікаў і крамнікаў. Аднак, калі адкінуць гэтыя асобныя фактары незадаволенасці, большасць яўрэяў, як паказвае Зельцэр, у 1917—1941 гг. пераважна падтрымлівала рэжым, баючыся, што ў выпадку новага палітычнага павароту выбухне антыяўрэйскае насілле. Гэтая свядомасць захоўвалася цягам 1920—1930-х гадоў і ператварыла яўрэйскае насельніцтва ў этнічную групу, найбольш адданую стабільнасці рэжыму.

Кніга Зельцэра таксама вельмі важная ў сваім паглядзе на савецкую гісторыю. Апрача выкладання шматлікіх фактаў і дакладнай перыядызацыі рэпрэсіўных захадаў, крокаў у эканамічнай, сацыяльнай, антырэлігійнай, нацыянальнай палітыцы, чытач знойдзе ілюстрацыі да вядомай розніцы ў сітуацыі ў цэнтры краіны і рэспублікамі, губернямі/абласцямі. Відавочна, што мясцовыя ўлады Віцебшчыны карысталіся пэўнай аўтаноміяй з-за аддаленасці ад цэнтру, праблем з каму-

нікацыямі і палітычнай нестабільнасці. Асабліва яўная гэтая аўтаномія была ў 1917—1921 гг., калі яўрэйскія палітычныя партыі і Яўсекцыя мусілі самі развязаць мясцовыя праблемы, бо дырэктываў з Масквы не паступала. Зельцэр падае некалькі прыкладаў ініцыятыўнасці і радыкалізму беларускай Яўсекцыі ў параўнанні з маскоўскай. Беларускія сябры секцыі вызначыліся ідэяй стварыць першы суд на ідышы ў 1921 г., апантанай барацьбой супраць сіянізму і намаганнямі дзеля падпарадкавання ўсіх мясцовых яўрэйскіх суполак. Хаця апантанае закрыццё сінагог без санкцый партыі не спадабалася маскоўскім босам, некаторыя беларуска-яўрэйскія «ноў-хаў» перанялі і ўжывалі ў іншых рэспубліках — гэта, напрыклад, арганізацыя «працэсу супраць хедара» (1921) як сродак легітымізаваць закрыццё традыцыйных яўрэйскіх школ на вачах у яўрэйскага насельніцтва. Тым не менш, рознагалосці паміж Цэнтральным бюро Яўсекцыі і яе прадстаўніцтвамі на месцах нярэдка перашкаджалі савецкай эканамічнай палітыцы. Так, рашэнні, прынятыя Цэнтральным бюро наконт рамеснікаў (у «бухарынскім» духу) не заўсёды выконваліся яўсекамі ў Кіеве і Мінску, бо апошнія дзейнічалі хутчэй у «лявацкім» духу Троцкага і Праабражэнскага.

Аўтар піша пра розны стан гарадоў (вялікіх, правінцыйных і мястэчак). Яны моцна адрозніваліся сацыяльным складам, эканамічнай актыўнасцю і ступенню палітычнага кантролю. У Віцебску, напрыклад, жылі і урбанізаваныя яўрэі (рабочыя, службоўцы), і людзі больш «местачковых» заняткаў (саматужнікі, крамнікі).

Праца дапамагае таксама адказаць на пытанне, вакол якога дагэтуль ламаюць дзіды гісторыкі: ці існавала савецкая рэпрэсіўная палітыка, скіраваная адмыслова супраць яўрэяў? Зельцэр прапануе цікавы адказ. Яго дэталёвы аналіз змянаў у статусе саматужнікаў, у функцыянаванні кааператываў і ў падатковай палітыцы дэманструе, што яўрэі не былі адмысловай мішэнню, але іх сацыяльны склад (высокая доля саматужнікаў і гандляроў, «мяшчан») абумовіў высокую ўразлівасць. Яўрэі насамрэч былі вельмі закранутыя рэпрэсіўнымі метадамі (ці метадамі сацыяльнага кантролю) — рэквізіцыямі, павелічэннем падаткаў, рэарганізацыяй працы ў кааператывах, захадамі супраць «лішэнцаў» і чорнага рынку. Асабліва ж адчулі сябе падманутымі рамеснікі-саматужнікі: савецкая ўлада рабіла стаўку на рабочых, а саматужнікі лічылі сябе авангардам сацыялізму. Што тычыцца рэпрэсій 1930-х гадоў, аўтар нагадвае, што афіцыйных загадаў супраць «яўрэйскай нацыянальнасці» ніколі не было, хаця прадстаўнікі т. зв. іншанацыянальнасцей (палякі, немцы, латышы і літоўцы) у БССР агулам браліся пад дазрэнне. Да таго ж ідышская інтэлігенцыя не вынішчалася ў той самай ступені, як беларуская. Зельцэр не знаходзіць прыкмет дзяржаўнага антысемітызму і з улікам таго, што яўрэі да вайны займалі ў БССР важныя пасады ў партыйных і дзяржаўных органах (праўда, іх прапорцыя там скарачалася). У 1937—1938 гг. яўрэяў часта арыштоўвалі на «эканамічных» падставах. Аднак Зельцэр паведамляе, што НКВД БССР падрыхтаваў справу (якой не далі ходу) аб «антысавецкім бундаўскім і сіянісцкім падполлі». Справа была відавочна высмактаная з пальца, бо на той час ад сіянісцкага руху ў Беларусі не заставалася нічога, а ў сіянізме вінавацілі былых членаў Яўсекцыі з Мінска і Масквы, ужо арыштаваных. Зель-

цэр падкрэслівае, што масавыя арышты яўрэйскай інтэлігенцыі ў 1937 г. (Ізі Харык, Мойшэ Кульбак, інш.), верагодна, былі звязаныя з агульнай хваляй арыштаў сярод інтэлігенцыі ў Беларусі, аднак гэтая тэма патрабуе асобнага даследавання.

Праца Зельцэра важная і для вывучэння «нацыянальнай палітыкі» ў СССР. На Захадзе праявы гэтай палітыкі ў Беларусі доўгі час заставаліся белаў плямай; між тым беларуская сітуацыя адрозніваецца, да прыкладу, ад украінскай. У раздзеле, які Зельцэр прысвячае гэтай тэме, дэманструюцца супярэчнасці беларусізацыі, якая нібыта гарантавала роўнасць у БССР чатырох афіцыйных моваў (беларускай, яўрэйскай, рускай, польскай), але надавала беларускай мове статус «пераважнай». Гэтая асіметрыя сталася прычынай непапулярнасці палітыкі беларусізацыі ў вялікай часткі яўрэйскага насельніцтва. У даследаванні Зельцэра назіраецца тэндэнцыя да рэлятывізацыі ўплыву і эфектыўнасці захадаў, скіраваных на пашырэнне ідыша ў органах кіравання і адукацыі, на збліжэнне яўрэяў і беларусаў і на «збеларушванне» нацыянальнай свядомасці — як яўрэйскай, так і неяўрэйскай. «Ідышызацыя» дзяржапарату, адукацыі, судоў і прафсаюзаў, на якой настойвала Яўсекцыя, шмат у чым правалілася праз нежаданне мясцовых чыноўнікаў працаваць на ідышы і праз недахоп падтрымкі з боку насельніцтва, ды і нават яўрэйскай эліты. Дзейнасць адміністрацыі на ідышы, такім чынам, не магла быць эфектыўнай, бо яўрэі ў дзяржапараце і ў партыйных органах не жадалі выкарыстоўваць родную мову пры выкананні службовых абавязкаў. Да таго ж у мястэчках папросту не хапала яўрэйскіх кадраў. Існавала бездань паміж тэарэтычнай роўнасцю афіцыйных моваў і практычным ухілам эліты, службоўцаў і ўвогуле яўрэйскага насельніцтва ў бок рускай мовы. Зельцэр аспрэчвае ўяўленні, згодна з якімі ў БССР 1920-х гг. ідыш і беларуская мова расквітнелі; ён паказвае, што брак «грамадскага прэстыжу» гэтых моваў вызначыў выбар вялікай часткі яўрэяў Беларусі, якія ахвотней аддавалі дзяцей у «рускія» школы. Валоданне рускай мовай давала лепшыя шанцы на вертыкальную мабільнасць (доступ да вышэйшай адукацыі, магчымасць асесці ў вялікіх расійскіх гарадах). Аднак можна канстатаваць, што ў культурніцкай сферы нацыянальная палітыка ў БССР дасягнула немалых поспехаў — зрэшты, гэтая тэма, як і «карэнізацыя», пастаянна трапляла пад увагу ў беларускай і яўрэйскай гістарыяграфіі. Кіраўнікі БССР, заклапочаныя «знешнімі прыкметамі» роўнасці моваў і культураў (шыльды на ўстановах і афіцыйныя выступленні на чатырох мовах, стварэнне падраздзяленняў для кожнай нацыянальнай групы ў ВНУ, культурніцкіх і навуковых суполках), не вялі паслядоўнай палітыкі ў галіне размеркавання паўнамоцтваў. Насамрэч у БССР, адрозна ад Украіны і Расіі, нацыянальныя саветы не былі асноўным паказчыкам поспеху нацыянальнай палітыкі. Іх было мала, і прынцыпы іх дзейнасці былі цьмяныя, бо ў БССР суіснавалі «этнічныя» (асобныя саветы для кожнай этнічнай групы на адной тэрыторыі) і «нацыянальныя адміністрацыйна-тэрытарыяльныя» (савет на тэрыторыі адміністрацыйнай адзінкі, які працаваў на мове пераважнай нацыянальнай меншасці, з магчымым дубляваннем на беларускай). У 1930-я гг. улады выяўлялі ранейшую зацікаўленасць у захаванні

знешніх прыкметаў нацыянальнай палітыкі і карысталіся лозунгам «карэнізацыі», але падтрымка «нацыянальнай работы» стала зусім дэкларатыўная. Перамогу ўрэшце атрымаў працэс саветызацыі і вяршэнства рускай культуры, што прывяло да ўзмацнення пазіцыі рускай мовы. Пeralом здарыўся ў 1934—1935 гг., калі забуяла кампанія выкрыцця «беларускага шавінізму» і ўсіх відаў нацыяналізму, што дало сігнал рэпрэсіям. Ужыванне ідыша ў публічным жыцці фармальна абмежавалі даволі позна (у канцы 1930-х), але ліквідацыя нацыянальных саветаў, ідышскіх школ і нацыянальных суполак (накшталт Таварыства зямельнага ўладкавання працоўных яўрэяў) была падрыхтаваная глыбокім крызісам «нацыянальнай работы» ў Беларусі і непапулярнасцю названых школ.

Зельцэр паказвае, што палітыка беларусізацыі не паспрыяла большай папулярнасці беларускай мовы, нязменна ўспрыманай яўрэямі як «мужыцкая» ці «прыдуманая» мова без будучыні. Многія яўрэі абураліся перавагай, якая аддавалася беларускай, і не спяшаліся яе вывучаць датуль, пакуль беларусы не вывучаць ідыша. Аўтар падводзіць нас да высновы, што савецкая палітыка сілкавала ўзаемную непрыязнасць этнічных груп: так, антырэлігійныя захады давалі аргументы антысемітам, а яўрэямі ўспрымаліся як скіраваныя выключна супраць іудаізму. Работа ў калгасах спараджала напружанне, калі яўрэі адмаўляліся працаваць у суботу. Размеркаванне надзелаў зямлі сярод яўрэяў, заахвочаных да сялянскай працы, раздражняла сялян-беларусаў, але не задавальняла і саміх яўрэяў, якія лічылі сябе падманутымі бюракратамі-антысемітамі. Даўнія этнічныя стэрэатыпы (яўрэйскі паразітызм, сялянская дурасць) расквітнелі ў савецкіх умовах, і напружанне абвастралася з-за эканамічнай канкурэнцыі і слаўтага «кватэрнага пытання». Нарэшце, палітыка «інтэрнацыяналізацыі» прыводзіла да адваротнага выніку: паміж працаўнікамі са стажам і прыбышамі разгараліся канфлікты, якія часта набывалі форму этнічных.

У працы Зельцэра не ігнаруецца ніводзін значны фактар «мадэрнізацыі» з ліку тых, што змянілі лад жыцця, сферы дзейнасці і самасвядомасць яўрэйскага насельніцтва: эканамічныя рэформы, рэпрэсіі, міграцыйныя рухі. Падрабязна разбіраюцца дэмаграфічная сітуацыя, справы адукацыі, рэлігіі, мастацтва, прапаганды. Можна пашкадаваць, што ў аўтарскае поле зроку трапіла няшмат літаратурных твораў яўрэйскіх і беларускіх пісьменнікаў. Аўтар спасылаецца на Мойша Кульбака («Зельманцы»), цытуе Ізі Харыка, які ў сваіх вершах адштурхоўваўся ад «старога мястэчка» ды захапляўся вялікім горадам. Бадай, дарэчна было б зацэптаваць і іншых літаратараў, напрыклад, Гірша Рэlesa — нараджэнца Віцебшчыны, у творчасці якога адлюстраваліся перамены, зазнаныя яўрэямі мястэчка Чашнікі ў 1920—1930-я гг. Хацелася б таксама, каб параўнанне Беларусі і Украіны, якое даследчык падаў у канцы кнігі, працягнулася і паглыбілася. У кожным разе, праца Аркадзя Зельцэра — неабходная чытанка для кожнага, хто хоча звярнуцца да гісторыі савецкіх яўрэяў і ацаніць іх стан у розных краях і рэспубліках Усходняй Еўропы.

Пераклаў з французскай наводле аўтарскага рукапісу Вольф Рубінчык

ТАЦЯНА ЧУЛІЦКАЯ

Беларусь: дэвіянтны выпадак сыстэмнай трансфармацыі?

Публікацыі, якія абмяркоўваюцца ў артыкуле:

Way, Lucan A.; Levitsky, Steven. *Linkage, Leverage and the Post-Communist Divide* // *East European Politics and Society*. № 27. 2007. P. 48—66.

Janeliūnas, Tomas. *Between Russia and the EU: Transformational Opportunities for Belarus* // *Lithuanian Foreign Policy Review*. № 18. 2006. P. 131—156.

Miazhevich, Galina. *Official media discourse and the self-representation of entrepreneurs in Belarus* // *Europe-Asia Studies*. 2007. № 8 (59). P. 1331—1348.

Abbott, Pamela. *Cultural Trauma and Social Quality in Post-Soviet Moldova and Belarus* // *East European Politics and Society*. № 21. 2007. P. 219—258.

Беларусь ня сталася аб'ектам звышпільнага акадэмічнага інтарэсу ў сучаснай сусветнай паліталёгіі, хоць пры гэтым яна ня так ужо рэдка згадваецца ў якасці «кейсу» пры разглядзе яшчэ папулярнай тэмы савецкіх трансфармацый, аналізе аўтарытарных рэжымаў ці разглядзе праблематыкі «Новай Эўропы». Колькасьць штогадовых публікацый на беларускую тэматыку ў заходніх наву-

ковых часопісах ня дужа вялікая, а колькасьць манаграфій яшчэ меншая. Разам з тым такія працы заўсёды выклікаюць дасьледчыцкі інтарэс, бо ў іх ты, з аднаго боку, робіцца часткай аб'екта дасьледаваньня, а зь іншага, выступаеш у ролі дасьледчыка, які дэканструюе створаны вонкавым назіральнікам вобраз.

Прапанаваны ніжэй тэкст — аналіз публікацыяў, у якіх Беларусь выступае

Тацяна Чуліцкая — палітоляг, магістар паліталёгіі Манчэстарскага ўнівэрсытэту. Займаецца праблематыкай палітычнай камунікацыі. Сталая аўтарка часопісаў «Палітычная сфера» і «ARCHE». Аўтарская назва тэксту — «Беларусь: Усходняя Эўропа ці на ўсход ад Эўропы».

ў якасьці аб'екту разгляду, апублікаваных у заходніх акадэмічных часопісах («East European Politics and Society», «Europe-Asia Study») і літоўскім паліталёгічным часопісе («Lithuanian Foreign Policy Review»). Хацелася б адразу адзначыць высокі акадэмічны ўзровень дадзеных артыкулаў і дакладнасьць выкарыстанай у іх мэтадалёгіі, хоць гэта не здымае пытаньня ні пра якасьць, ні пра рэалістычнасьць прапанаваных іхнімі аўтарамі высноваў.

Разглядаючы аналітычную рамку, зададзеную гэтымі матэрыяламі аб Беларусі, можна сказаць, што ў яе падмурку ляжыць агульная дасьледчыцкая ўстаноўка на выяўленьне месца Беларусі ў «Новай Эўропе». Ці ёсьць беларуская дзяржава ўсходнеэўрапейскай ці знаходзіцца на ўсход ад Усходняй Эўропы, ідучы ўласным, «асаблівым» шляхам разьвіцьця? У якасьці апырёрнай устаноўкі беларускай палітычнай рэальнасьці ва ўсіх артыкулах адзначаецца ўплыў Расеі і вылучаюцца дзьве парадыгмы існаваньня Беларусі: у арбіце дзяржавы, якая прэтэндуе на ролю «вялікага брата», ці ў праекце «Усходняя Эўропа», што падтрымліваецца ЭЗ.

Першая публікацыя «Счапленьне, рычагі і посткамуністычны разлом»¹ супольнага аўтарства прафэсара ўнівэрсытэту Таронта Лукана Ёэя і прафэсара Гарвардзкага ўнівэрсытэту Стывэна Лявіцкага прапануе маг-

чымую аналітычную парадыгму для сытуацыі ўсходнеэўрапейскай трансфармацыі. Дасьледуючы т. зв. «гібрыдныя» рэжымы, якія нараджаліся ў пэрыяд халоднай вайны, і прапануючы канцэпцыю «канкурэнтнага аўтарытарызму»², зварот палітолягаў да Беларусі як да прыкладу ўяўляецца больш чым заканамерным.

Артыкул прафэсара Віленскага ўнівэрсытэту Томаса Янэлюнаса «Паміж Расеяй і ЭЗ: магчымасьці трансфармацыі для Беларусі»³ — пэўнага кшталту аналітычны даклад пра факты з найноўшай палітычнай гісторыі Беларусі ў кантэксце ўзаемадачыненняў з Расеяй і Эўрапейскім Зьвязам. Выбудуваючы даволі абгрунтаваны лягічны ланцужок уласных разважаньняў, літоўскі палітоляг падводзіць чытачоў да высновы пра неабходнасьць перагляду палітыкі ЭЗ адносна Беларусі, пераходу ад лёгкі ціску адносна лібэралізацыі палітычнай да патрабаваньняў лібэралізацыі эканамічнай. Пры гэтым традыцыйна падкрэсьліваецца фактар уплыву і пагрозы паглыненьня Беларусі з боку Расеі. Парадыгма развагаў Т. Янэлюнаса ўпісваецца ў цьверджаньні літоўскіх палітыкаў пра гатоўнасьць разглядаць магчымасьці падтрымкі (перадусім энэргетычнай) суседняй Беларусі пры ўмове руху шляхам лібэралізацыі і аслабленьня расейскага вэктару замежнай палітыкі⁴.

¹ Пераклад аўтарскі.

² Ідзеца пра супольную працу навукоўцаў пад назвай «Канкурэнтны аўтарытарызм: паходжаньне і эвалюцыя гібрыдных рэжымаў па заканчэньні халоднай вайны» («Competitive Authoritarianism: The Origins and Evolution of Hybrid Regimes in the Post-Cold War Era»).

³ Пераклад аўтарскі.

⁴ Падобнае сьцьверджаньне маецца ў артыкуле Т. Янэлюнаса, які падае выказваньне прэзыдэнта Літвы В. Адамкуса ў лютым 2007 г. пра магчымасьць стварэньня альтэрнатыўных шляхоў транзыту нафты ў выпадку энэргетычнай блякады з боку Расеі.

Наступныя дзеве публікацыі ўтрымліваюць у сабе нячастыя для навуковага поля Беларусі якасныя і колькасныя даследаванні, прапаноўваючы даволі цікавыя высновы па іх выніках. Матэрыял даследніцы з Манчэстарскага ўнівэрсытэту Галіны Мязэвіч «Афіцыйны мэдыя-дыскурс і самапазыцынаваньне прадпрымальнікаў у Беларусі»⁵ ўяўляе зь сябе прыклад цікавай і якаснай акадэмічнай працы. У ім, поруч з аналізам пазыцынаваньня прадпрымальнікаў у мэдыйнай прасторы Беларусі і спосабамі іх самапазыцынаваньня, на падставе матэрыялаў беларускіх аўтараў (А. Казакевіча, А. Усманавай, А. Пікуліка, В. Бабровіча і інш.) удала рэканструюецца беларускі сацыяльна-палітычны і інтэлектуальны кантэкст.

Апошні артыкул агляду — «Культурная траўма і якасьць жыцьця ў постсавецкіх Малдове і Беларусі»⁶ — створаны на падставе вынікаў праведзенага яшчэ ў 2001 г. пры падтрымцы ЭЗ параўнальнага даследаваньня паказнікаў роўню жыцьця ў Беларусі ды Малдове. Гэты праект рэалізоўваўся шэрагам заходнеэўрапейскіх даследнікаў, а на рэгіянальным узроўні ў яго былі залучаныя прадстаўнікі БДУ і незалежнага сацыялягічнага інстытуту Малдовы.

Асноўная тэза аўтара артыкулу (Памэлы Эбат), без сумневаў, будзе блізкая і зразумелая прыхільнікам каштоўнаснага падыходу ў інтэрпрэтацыі і ацэн-

цы сацыяльна-палітычных зьяваў:

*жыцьцёвы досвед — то бок тое, якім чынам людзі ацэньваюць умовы свайго жыцьця, — мае для іх дабрабыту такую сама значнасьць, як і рэальныя ўмовы жыцьця*⁷.

Другая тэза, якая даказваецца на працягу артыкула,

*у той час, калі аб'ектыўныя эканамічныя фактары, стан здароўя і сацыяльны кантэкст аказваюць вызначальны ўплыў на дабрабыт і агульную задаволенасьць жыцьцём, асабісты кантроль, задавальненьне матэрыяльным і фізычным станам, а таксама ацэнка гэтых фактараў мае вызначальны ўплыў на адчуваньне шчасьця*⁸.

Абагульняючы, можна сказаць, што П. Эбат сьледам за адмыслоўцамі, якія праводзілі даследаваньне, чарговы раз паспрабавала зьбіць тэзу, што быцьцё вызначае сьвядомасьць. Безумоўнымі плюсамі публікацыі ёсьць дакладнасьць у вызначэньні парамэтраў даследаваньня, высвятленьне сацыяльнага кантэксту і элемэнтаў канструяваньня сацыяльнай рэальнасьці, што, пры ўсёй скептычнасьці адносна магчымасьці пазнаньня шчасьця, дэманструе дасьледчую вартасьць матэрыялу.

⁵ Пераклад аўтара. Арыгінальная назва: «Media Discourse and the Self-Presentation of Entrepreneurs in Belarus».

⁶ Пераклад аўтара.

⁷ Пераклад аўтара. С. 219.

⁸ Тамсама. С. 219.

НІ НАЦІСНУЦЬ, НІ СЧАПІЦЬ

Артыкул Ёэя і Лявіцкага прапаноўвае магчымасьць аналітычнага асэнсаваньня працэсаў трансфармацыі на постсавецкай прасторы, а таксама таго ўплыву, які аказваюць на гэтыя працэсы «моцныя гэтага сьвету» — ЭЗ і ЗША. Усходнеэўрапейскія дзяржавы, якія знаходзяцца ў працэсе трансфармацыі, пры гэтым падзеленыя (паводле тэрміналёгіі артыкулу — «разламаныя») на два блёкі: непасрэдня часткі СССР і, адпаведна, тыя, што ў яго не ўваходзілі (паўднёва- і цэнтральна-ўсходнеэўрапейскія дзяржавы). Пры гэтым апошнія ацэньваюцца як тыя, што пасьпяхова перажылі істотныя трансфармацыйныя зьмены і дасягнулі адноснага ўзроўню дэмакратызацыі, а першыя — як тыя, што ідуць сваім уласным шляхам, які вядзе да ўмацаваньня аўтакратыі. Падкрэсьліваецца прынцыпова рознае замежнапалітычнае атачэньне, якое, нібыта, тлумачыць і адрозьненні ў выніках трансфармацыі і нават сам факт існаваньня «разлому» ў рэгіёне.

У якасьці асноўных элемэнтаў сваёй тлумачальнай схемы Ёэя і Лявіцкі ўводзяць паняткі «leverage» (рычагі ціску) і «linkage» (счапленьне), як асноўныя сродкі аказаньня міжнароднага ціску (інструмэнтаў вонкавага ўздзеяньня). «Рычагі ціску» — панятак, які выкарыстоўваецца для вызначэньня ступені схільнасьці ўрадаў розных дзяржаваў да замежнага (звычайна заходняга) уплыву. «Счапленьне» — тлумачыць ступень і глыбіню ўзаемасувязі (ці можна выкарыстаць панятак «звязка») дзяржавы з ЭЗ і ЗША ў эканамічным, палі-

тычным, арганізацыйным і камунікацыйным асяродзьдзі.

Ёэя і Лявіцкі даказваюць важнасьць гэтых паняткаў для выяўленьня заканамернасьці замежнага ўздзеяньня і ацэнкі яго вынікаў.

Хоць і рычагі ўздзеяньня, і счапленьне ў пэрыяд па заканчэньні халоднай вайны паспрыялі выяўленьню неэфэктыўнасьці аўтарытарызму, непасрэдна працэсу дэмакратызацыі спрыялі мэханізмы счапленьня. Там, дзе зона счапленьня (Цэнтральная Эўропа) была большая, а міжнародны ўплыў больш інтэнсіўны, працэс дэмакратызацыі праходзіў нават пры ўмове ўнутрана неспрыяльнага палітычнага становішча... А там, дзе зона счапленьня і ціску была невялікай (краіны Блізкага Ўсходу, былога СССР, Усходняй Азіі), замежны дэмакратычны ціск быў мінімальным, а ўнутрыпалітычныя сілы пераважалі. Там, дзе зона счапленьня была нязначнай, але рычагі ціску шырока ўжываліся (прыклад Афрыкі), замежны ціск меў перарывісты характар і быў толькі часткова эфэктыўным⁹.

Высокая схільнасьць цэнтральна- і паўднёва-ўсходняй Эўропы як да мэханізмаў «счапленьня», гэтак і ўплыву мэханізмаў «ціску» даюць аўтарам падставы казаць пра практычна непазьбежнае правядзеньне дзяржавамі гэтага рэгіёну працэсаў дэмакратызацыі нават пры ўмове неспрыяльных унутрыпалітычных абставінаў. То бок існаваньне зьвязкі (счапленьня) і ўжывань-

⁹ Levitsky, Steven; Way, Lucan A. Linkage versus Leverage: Rethinking the International Dimension of Regime Change. <http://www.temple.edu/polsci/Faculty/Bios/Way/index.asp>.

не ў некаторых выпадках рычагоў ціску прывялі ў дзяржавах цэнтральна- і паўднёва-ўсходняй Эўропы да дэмакратызацыі на заходні манер. У той час у дзяржавах былога СССР слабы ўплыў гэтых фактараў поруч з адсутнасцю ўнутраных дэмакратычных устаноў спарадзілі больш талерантнае да адсутнасці дэмакратыі вонкавае асяроддзе, што шмат у чым тлумачыць тармажэнне працэсаў дэмакратызацыі ў гэтым рэгіёне.

Вядома ж, прыведзеная схема ў значнай ступені спрошчаная, а тэорыя Ўэя і Лявіцкі больш шматгранная. Вось жа, у ёй асобна разглядаецца пытанне пра ўзаемасувязь эканамічнага развіцця і дэмакратызацыі, якое стала каменем спатыкнення для сучаснай палітычнай тэорыі; аналізуюцца розныя віды «рычагоў ціску» і «мэханізмаў счaplеньня», праводзіцца тэза пра значэнне ўнутранага палітычнага асяроддзя для дэмакратычных зменаў. Важным ёсць цвёрджанне пра тое, што адсутнасць уздзеяння звонку зусім не азначае немагчымасці пераўтварэнняў у краіне, а проста падштурхоўвае актараў да выкарыстання выключна ўнутраных рэсурсаў.

Асобны дадатак да разгляданага артыкулу — «Рэкамэндацыі ў сфэры практычнай палітыкі» (*Policy recommendation*), дзе падкрэсліваецца неабходнасць для заходніх актараў адначасова павялічваць ужыванне рычагоў ціску на постсавецкі рэгіён, і інтэнсіўней налягаць на «звязку» зь ім. Прапанаваны пры гэтым набор сродкаў не адрозніваецца асаблівай навізнай. Сярод найбольш эфектыўных захадаў з арсеналу «счaplеньня» для прасоўвання дэмакратыі: пашырэнне прас-

торы ЭЗ (ці хоць бы павелічэнне ступені яго ўплыву на постсавецкія дзяржавы), увага да сфэры вышэйшай і паслядыплёмнай адукацыі, інкарпараванне новых лідэраў з трэцяга сектара, падтрымка турыстычных і міжкультурных абменаў, устараненне міжнароднай ізаляцыі і да т. п. З «рычагоў ціску» рэкамэндуецца: замена буйнамаштаб-

ных эканамічных санкцый (як фактару, які патэнцыйна паглыбляе аўтакратычныя тэндэнцыі ў дзяржавах былога СССР) на санкцыі да канкрэтных элітных групавак (найвышэйшага чынавенства), а таксама выкарыстанне іншых

спосабаў ціску (напрыклад, падтрымку апазыцыі). Што праўда, пры гэтым адкрытым застаецца пытанне практычнага здзяйснення гэтых рэкамэндацыяў, бо ў аўтакратычных дзяржавах кантроль з боку чынавенства найвышэйшага рангу распаўсюджваецца на значную частку эканамічнага сектара.

Што датычыць беспасярэдне Беларусі, дык у кантэксце публікацыі яна паўстае ў якасці аднаго з прыкладаў, які ілюструе страту эфектыўнасці такога сродку замежнага ціску, як эканамічная ізаляцыя. Адзначаецца, што раз эканамічныя выдаткі ад абмежавання аб'ёмаў узаемадзеяння з ЭЗ былі для Беларусі адносна невялікія і цалкам (і

Беларусь у кантэксце публікацыі паўстае ў якасці прыкладу, які ілюструе страту эфектыўнасці такога сродку замежнага ціску, як эканамічная ізаляцыя.

нават зь лішкам) кампэнсаваліся з боку Расеі, гэта істотна панізіла магчымасць палітычных патрабаванняў з боку ЭЗ пра неабходнасць дэмакратычных зьменаў¹⁰. Беларусь таксама згадваецца пры цвёрджанні неабходнасці дэмакратызацыі інфармацыйнай прасторы праз дадатковае фінансаванне тэле- і радыёкампаній, якія транслююцца на тэрыторыю Беларусі з суседніх дзяржаваў.

У цэлым, інтэрпрэтацыя падзеяў ва Ўсходняй Эўропе і прапанаванья ўз'ем і Лявіцкі сродкі прасоўвання «дэмакратычнай хвалі» на тэрыторыю былых краінаў СССР (у тым ліку і Беларусі) уяўляюцца дастаткова пераканаўчымі, хоць практычны складнік і яго верагодная эфэктыўнасць выклікаюць сумневы. Мэтады «счаплення» і «рычагі ціску», якія ўжо не адзін год выкарыстоўваюцца адносна Беларусі з боку ЭЗ і ЗША, далі ня самыя пераканаўчыя вынікі. Хоць самі дасьледнікі пры канцы артыкулу ўказваюць, што

...нават калі падобная палітыка будзе незфэктыўнай у кароткатэрміновай перспэктыве, яна забяспечыць устойлівыя падставы для стабільнага дэмакратычнага развіцця ў перспэктыве доўгатэрміновай.

Тут хочацца паставіць шматкроп'е і выказаць ненавуковае зычэнне, што хоць бы ў сярэднетэрміновай перспэктыве Беларусь патрапіць больш эфэктыўна «счапіцца» з эўрапейскім кантэкстам, а палітыка ціску прынясе нейкія больш адчувальныя вынікі.

ІЗНОЎ ПРА КУРС ДЛЯ БЕЛАРУСІ

Палітоляг зь Літвы Томас Янэлюнас дэманструе трохі іншае, хоць і не супярэчнае з агульнай лёгікай разважанняў Ўэя і Лявіцкага, бачаньне замежнапалітычнага курсу Беларусі. Як згадалася вышэй, артыкул «Паміж Расеяй і ЭЗ: магчымасці трансфармацыі для Беларусі», уяўляе зь сябе дэскрыпцыйны аналіз найноўшай палітычнай гісторыі ў сфэры выбудовы ўзаемадачыненьняў паміж Беларусяй, Расеяй ды ЭЗ. Увогуле, калі больш-менш рэгулярна сачыць за навінамі і пэрыпэтыямі ў дачыненьнях Беларусь-Расея і Беларусь-ЭЗ, дык у апісальнай частцы артыкулу наўрад ці знойдзецца нешта прынцыпова новае, хоць замежнаму назіральніку ці студэнту-палітолягу нават і такая прэзэнтацыя падзеяў напэўна будзе цікавая.

Лейтматывам артыкулу Янэлюнаса гучыць думка, што ў сытуацыі пагаршэньня ўзаемадачыненьняў Расеі і Беларусі ЭЗ мусіць рыхтаваць адмысловую «падушку» — набор варыянтаў узаемадзеяньня зь Беларусьсю, — на выпадак, калі тая зьменіць свой замежнапалітычны вэктар. Ня менш, калі ня больш важнае цвёрджаньне пра незфэктыўнасць цяперашняй палітыкі ЭЗ да Беларусі, якая, па сутнасці, толькі падштурхоўвае Беларусь да Расеі. Адсюль робіцца выснова пра неабходнасць аслабленьня патрабаванняў лібэралізацыі палітычнай на карысьць патрабаванняў лібэралізацыі эканамічнай. Бадай, адпаведным вобразам для Беларусі ў артыкуле Янэлюнаса мог бы паслужыць чалавек, які пакутуе на

¹⁰ Levitsky, Steven; Way, Lucan A. Linkage versus Leverage: Rethinking the International Dimension of Regime Change. С. 58.

наркатычную залежнасць. Падсаджаны «на іголку» (у дадзеным выпадку эканамічную), ён ня хоча мяняць «пастаўшчыка» (Расею) на ці то «доктара», ці то на новага «дылера», які прапаноўвае балючы курс лячэння ці больш дарагія наркатыкі (ЭЗ). Няяснасць місіі апошняга толькі пагаршае сытуацыю, бо сама яна (сытуацыя) падаецца ня выбарам свабоды, а выбарам залежнасці.

Калі казаць пра змест артыкулу, дык у ім прапаноўваецца апісаньне агульнай дыспазыцыі Беларусі ў межнапалітычным асяроддзі. Паводле аўтара, неабходнасць карэктавання межнапалітычнага курсу Беларусі, якая ўзнікла пасля газавога крызісу канца 2006 г., цягне за сабой аналягічную патрэбу і ў замежнай палітыцы ЭЗ. З гэтага робіцца выснова, што далей сытуацыя ў Беларусі будзе развівацца па адным з двух сцэнараў.

Першы (пра яго нескладана здагадацца) — поўная страта Беларусью свайго сувэрэнітэту і ўключэнне ў склад Расеі ў якасці чарговага суб'екта федэрацыі. Выкарыстоўваючы тэрміналогію публікацыі, ператварэнне Беларусі ў «цень Расеі» (*shadow of Russia*). Рэалізацыя гэтага сцэнару азначае эканамічную і палітычную капітуляцыю Беларусі, а таксама замену Лукашэнкі, «які паказаў сябе як ненадзейнага партнэра», на маскоўскага стаўленіка, які заслугоўвае большага даверу. Прадказваецца, што верагодным развіццём падзеяў у бліжэйшыя два гады будзе альбо шэраг мэтаскіраваных дзеянняў на зніжэнне прывабнасці Лукашэнкі ў вачох беларускага грамадства, альбо прымусовая здача ім сваіх пазыцыяў стаўленіку, які забяспечвае інтарэсы Расеі.

Аўтар падкрэслівае згортванне палітычнага праекту саюзнай дзяржавы, што, нібыта, мусіць стацца штуршком для Расеі ў пераглядзе палітыкі ўзаемадзеяння з рэжымам Лукашэнкі. Аналіз эканамічнага аспекту расейска-беларускіх дачыненняў дазваляе Янэлюнасу разважаць пра іх асыметрыю ў бок эканамічна мацнейшага гульца, што не пакідае Беларусі шанцаў на рэзкі выхад з гульні.

Далей аналізуецца сытуацыя вакол узаемадачыненняў Беларусі і ЭЗ. Следдам за кароткай храналёгіяй дачыненняў паміж гэтымі актормі з 2004 г. гаворыцца пра адсутнасць дыялёгу ў цяперашні час з прычыны негатыўнасці ніводнага з бакоў мяняць сваю пазыцыю. Выхадам з гэткага палітычнага «тупіка» маглі б быць больш інтэнсіўныя крокі для ўцягнення Беларусі да «палітыкі добрасуседства» ЭЗ, хоць разам з тым падкрэсліваецца важнасць выспявання зменаў унутры самога беларускага грамадства.

Пры гэтым гучыць цвёрджанне неэфэктыўнасці далейшых дзеянняў з боку ЭЗ па простаай падтрымцы апазыцыі і, у прыватнасці, апазыцыйных кандыдатаў як «адзінай магчымай альтэрнатывы для Аляксандра Лукашэнкі». Праблема дэмакратызацыі публічнай прасторы і ўмацавання грамадзянскай супольнасці пакідаецца на водкуп самога беларускага грамадства, у той час як ЭЗ мае ісці шляхам прыярытэту эканамічнай лібэралізацыі Беларусі, якая

можа знізіць варожасць сучаснай Беларусі да палітыкі ЭЗ. Калі ЭЗ зробіць падобнае фарматаванне сваіх прыярытэтаў, гэта можа спрычы-

ніцца да больш адчувальных вынікаў у працэсе трансфармацыі Беларусі, чым настойваньне выключна на палітычных патрабаваньнях, якія да цяперашняга часу не прынеслі якіх-кольвек адчувальных вынікаў.

Уплыў на зьмены палітычныя мусіць быць ускосны, бо толькі такая форма ўзаемадзеяньня пасуе для ізаляванай краіны накшталт Беларусі.

Такім чынам, на сцэну выходзіць другі з прапагандаваных сцэнараў — пераўтварэньне беларускай дзяржавы ў «тыпова ўсходнеэўрапейскую», якая імкнецца балянсаваць паміж прамаскоўскім і праэўрапейскім курсамі, накшталт Малдовы (!) ці Украіны (!). Умовай гэтага «пераўтварэньня» станецца эканамічная лібэралізацыя, якая пацягне за сабой і лібэралізацыю палітычную. Прычым асноўнымі дзейнымі асобамі дадзеных зьменаў будуць «прадстаўнікі цяперашніх уладных колаў, якія зразумеюць, што іначай у краіне грывне эканамічны крызіс». Прымкнуць да апошніх могуць і «дырэктары буйных прадпрыемстваў дзяржаўнай формы ўласнасьці». То бок сьцьвярджаецца, што ў Беларусі пры разьвіцьці такога сцэнару адбудзецца «характэрная для постсавецкіх дзяржаваў унутраная рэвалюцыя».

Цікава тое, што, апроч сьцьвярджэньня прывабнасьці эўрапейскага рынку для беларускіх тавараў, падкрэсьліваецца і існаваньне адваротнай зацікаўленасьці. Лёгіка дадзенай прэзэнтацыі даволі простая: у Беларусі яшчэ не было паўнаважнай прыватызацыі, таму ў выпадку зьмены палітычна-эканамічнай каньюнктуры яе актывы будуць выгаднымі аб'ектамі

інвэстыцый. Што праўда, тут паўстае пытаньне ў тым, якім чынам ацэньваюць інвэстыцыйную прывабнасьць Беларусі эканамісты.

Даць нейкую агульную ацэнку адносна прапанаваных Янэлюнасам сцэнараў даволі складана. Падобныя артыкулы ёсьць, баржджэй, асьвятленьнем у публічнай прасторы аднаго з магчымых і прымальных для пэўнай групы палітычных актараў варыянту сцэнару палітычных дзеяньняў. Пры гэтым агульная танальнасьць публікацыі не маралізатарская і нават гэза пра неабходнасьць зьмены для ЭЗ мадэлі ціску Беларусі гучыць даволі прадказальна для нэалібэральнай замежнапалітычнай парадыгмы. Тым болей што ніхто не адмаўляе неабходнасьці высьпяваньня ў Беларусі здольнай на рэальныя зьмены апазыцыі. За выняткам прадказальных сцэнараў артыкул акадэмічна вытрыманы. Магчыма, трохі нудны, але пачытаць яго варта, хоць бы каб пераканацца, што ёсьць і такое меркаваньне, прычым выказваецца яно з суседняй дзяржавы.

НЕБЯСЬПЕЧНАЯ КЛЯСА

Артыкул Галіны Мяжэвіч прэзэнтуюе вынікі аднаго з дасьледаваньняў шырокай, шматграннай і надзвычай актуальнай для Беларусі і беларусаў праблемы ідэнтычнасьці. Другі вымер работы Мяжэвіч звязанае з пытаньнямі прэзэнтацыі і аналізам уплыву СМІ (у нашым выпадку дзяржаўных) на ідэнтычнасьць сацыяльных групаў і індывідаў, якія знаходзяцца ў цэнтры ўвагі гэтых СМІ. Безумоўны інтарэс да гэтай публікацыі дадае і той факт, што фокус-групай выступілі прадпрымаль-

нікі — адносна новая для Беларусі сацыяльная кляса. Даследніцкая праблема, якую спрабуе вырашыць аўтарка артыкулу, характарызуецца так:

як фармуецца сацыяльная ідэнтычнасць беларускіх прадпрымальнікаў ва ўмовах сацыяльна-культурнага кантэксту, наскрозь пранізанага грубай прапагандай дзяржаўных СМІ.

Перад намі спроба, па-першае, выявіць характэрныя рысы і складнікі ідэнтычнасці ўзнікаючай прадпрымальніцкай клясы, а па-другое, прасачыць, якім чынам на гэтую самую ідэнтычнасць упывае інфармацыйнае атачэнне.

Артыкул пачынаецца з апісання Беларусі як «дэвіянтнага выпадку скажонай трансфармацыі», дзе ня проста захоўваюцца, але аднаўляюцца ў якасці палітычных прыярытэтаў элементы савецкай палітычнай сістэмы. Тут практычна сцёртая гістарычная культурная спадчына і сканструявана ідэнтычнасць «савецкага чалавека». Скрупулёзна падбіраючы спасылкі на беларускіх і замежных даследнікаў, Мяжэвіч дэманструе другі складнік «ідэалогічнага рэжыму Беларусі», а менавіта — дыскурс антыглябалізму. Пры гэтым адзначаецца няўстойлівасць самой сістэмы дзяржаўнай ідэалогіі, выкліканая, з аднаго боку, працэсам адносна свабоднага распаўсюджвання інфармацыі ў сучасным свеце, з другога, змушанай неабходнасцю беларускай дзяржавы рэалізоўваць стратэгію «арганізаванай ілжы». Паводле Мяжэвіч, памянёная дыхатамія («савецкая Беларусь» — «антыглябалізм») у сфэры афіцыйнай ідэалогіі вызначальная для

беларускага кантэксту. Яна неаднароць узнаўляецца на працягу ўсяго матэрыялу ў якасці змястоўнага фону. Аналіз мэдыйнай прасторы будзецца як на колькасным апісанні існых у Беларусі мэдыяў, гэтак і на сцвярджэнні практычна неабмежаванага ўплыву на СМІ з боку дзяржавы.

Нашмат важнейшы сам аналіз мэдыйнага дыскурсу аб прадпрымальніках. Згодна з ім, прадпрымальнікі пазыцыянуюцца як група, у аснове сістэмы каштоўнасцяў якой закладзеныя індывідуалісцкія ўстаноўкі свабоднага рынку, што паводле

вызначэння выцясненя іх у стан «ворагаў» беларускага рэжыму. «Разбуральнасці» іхнаму вобразу дадае трактаванне беларускімі СМІ бізнэсоўцаў як

Прадпрымальнікі пазыцыянуюцца падкантрольнымі дзяржаве беларускімі СМІ як небяспечная і адасобленая ад рэшты грамадства кляса, якая спрабуе прышчапіць беларусам неўласцівыя заходнія каштоўнасці.

пагрозы для традыцыйных, усходнеўрапейскіх калектывісцкіх каштоўнасцяў, а іх імкненне да атрымання прыбытку падрывае ня менш значныя ў каштоўнасных адносінах паняткі пра сацыяльную роўнасць. Апроч таго, да «негатыўных» рысаў прадпрымальніцтва належыць і нібыта ўласцівая яму роля «мадэратара» паміж Усходам і Захадам, якая спараджае непажаданыя, з гледзішча афіцыйнай беларускай ідэалогіі, эфэкты.

Робячы кароткія высновы, даслед-

ніца паказвае, што прадпрымальнікі пазыцыянуюцца падкантрольнымі дзяржаве беларускімі СМІ як небяспечная і адасобленая ад рэшты грамадства кляса, якая спрабуе прышчапіць беларусам неўласцівыя заходнія каштоўнасці. У якасці доказу падаецца аналіз публікацыяў, у якіх згадваюцца прадпрымальнікі, у газэце «Советская Белоруссия».

Далей матрыца вынікаў мэдыя-аналізу накладваецца на даследаваньне самапрэзэнтацыі беларускіх прадпры-

Аснову ідэнтычнасці беларускіх прадпрымальнікаў складае «набор нязвязных ідэяў», што само па сабе азначае незакончанасць працэсу яе фармаваньня.

мальнікаў, заснаваным на глыбінных інтэрвію, праведзеных у гэтай фокус-групе ў 2005 г. Вынікі аказваюцца больш чым цікавымі, хоць і даволі чаканымі. Сьтуацыя агульнабеларускага

двудумства ў публічнай сфэры, спароджаная адсутнасцю выразных правілаў гульні і агульнай абывацельскай устаноўкі на тое, што палітыка тычыцца цябе толькі ў экстранных выпадках, робіцца вызначальным фактарам для фармаваньня ідэнтычнасці асобных сацыяльных групаў, што як найлепей ілюструецца высновамі артыкулу.

Аснову ідэнтычнасці беларускіх прадпрымальнікаў складае «набор нязвязных ідэяў», што само па сабе азначае незакончанасць працэсу яе фармаваньня. У той самы час разрыў гэтай сацыяльнай групы з савецкай мінуўшчынай ёсць не такім відавочным, як хацелася б самім прадпрымаль-

нікам. Строгае выкананьне нормаў, прынятае ў заходняй рацыянальнасці, даецца ім цяжка як у выніку аб'ектыўных абставінаў (пастаяннага зьмянення правілаў гульні на ўзроўні дзяржаўных інстытуцыяў), гэтак і ў выніку суб'ектыўных устаноў (выконваць гэтыя самыя правілы толькі ў выпадку адсутнасці іншых магчымасьцяў). Вынікам такога «нязвязнага існаваньня» робіцца шматмернасьць (*multi-dimensionality*) ідэнтычнасці прадпрымальнікаў, якая дазваляе выкарыстоўваць розныя матрыцы і мадэлі паводзінаў у цяперашніх абставінах. Трохі спрашчаючы, можна сказаць, што стан шматмернасьці сацыяльнай ідэнтычнасці дапамагае ўнікнуць раздваеньня (ці нават растраеньня асобы), калі пры зьмене сытуацыйнага кантэксту прадстаўнік сацыяльнай групы можа выбіраць найбольш прымальную стратэгію і матрыцу паводзінаў, ад якой ён мае права адмовіцца пры далейшай зьмене сытуацыі. Рэлятывізм і невыразнасьць сацыяльнага кантэксту, які адтвараецца ў тым ліку і беларускімі мас-мэдыямі, выклікае да жыцьця наступныя ўзроўні ідэнтычнасці прадпрымальнікаў: у сытуацыі ціску з боку грамадства і СМІ беларускі бізнэс супрацьстаіць рэпрадукаванай афіцыйным дыскурсам саветызацыі, пазыцыянуючы сябе ў якасці супольнасьці пражоўні аднадумцаў. Ва ўмовах чаканьня прагматычнай выгады «пражоўні» складнік зь лёгкасцю пакідаецца бізнэсоўцамі ў баку, і яны выкарыстоўваюць прасавецкую матрыцу паводзінаў. Яшчэ адна ідэнтыфікацыйная асаблівасьць — гэта насьледаваньне вобразу расейскіх бізнэсоўцаў, якія ёсць свайго кшталту эрзац-аб'ектам, хоць агуль-

на ацэнка расейскага бізнэсу далёка не дадатная.

Гэтая забытаная сукупнасць невяразных вобразаў і ўстановак паводзінаў узмацняецца прэзэнтацыяй прадпрымальнікаў у СМІ як патэнцыйна варожай (нязручнай) клясы. Пры дапамозе маніпуляцыйных дзеянняў прадпрымальнікі ня толькі выцясьняюцца з мэдыйнай прасторы, але і пазбаўляюцца ўстановак на крытыку цяперашніх сацыяльна-палітычных умоваў.

На заканчэньне хацелася б спыніцца на яшчэ адным цікавым факце — дыскурсіўнай тактыцы афіцыйных мэдыяў для расколу небясьпечнай сацыяльнай групы. Гэтак, беларускія СМІ, з аднаго боку, трактуюць прадпрымальнікаў як патэнцыйна небясьпечную для стабільнасьці дзяржавы групу, а зь іншага, імкнуцца падзяліць яе на драбнейшыя часткі, кожная зь якіх атрымлівае сымбалічную «адмашку» пра тое, што ў надзвычайных абставінах яна зможа «ўтрымацца на плаву» за кошт «паяданьня» іншай. Так устараняецца патэнцыйная пагроза супольных дзеянняў з боку прадпрымальнікаў. Выглядае, што гэтая тэхніка ўжываецца і ў дачыненні да іншых групаў, хоць часьцяком і застаецца за межамі крытычнага асэнсаваньня штодзённай сацыяльнай практыкі.

Артыкул Мяжэвіч ёсьць прыкладам якаснага акадэмічнага тэксту, г. зн. акурат такога тыпу тэкстаў, якіх яшчэ бракуе беларускай акадэмічнай прасторы. Яго перавага перадусім у правядзеньні (хай і ня дужа абсяжных) палявых дасьледаваньняў, а таксама ў ясным супастаўленьні вынікаў уласнага дасьледаваньня з матрыцамі сацыяльнага і інтэлектуальнага кантэкстаў. Іншае

пытаньне, наколькі атрыманыя вынікі адлюстроўваюць рэальную сытуацыю (зноў жа ў выніку нязначнай колькаснай выбаркі). Аднак паднятая праблема актуальная, значнасьць прадпрымальніцкай клясы для Беларусі, як паказваюць падзеі пачатку 2008 г., яшчэ належыць ацаніць, а пытаньні ідэнтычнасьці, звязваючы перадусім на спэцыфіку сацыяльна-палітычнага асяродзьдзя, патрабуюць адказу як для праекту далейшага нацыятварэньня, гэтак і для адказу на пытаньне, якое ўжо нагнала аскомы, — хто ж такія беларусы?

71,1 % УСЕБЕЛАРУСКАГА ШЧАСЬЦЯ

Як адзначалася вышэй, артыкул «Культурная траўма і якасьць жыцьця ў постсавецкіх Малдове і Беларусі» таксама, як і папярэдні матэрыял, пабудаваны на выніках дасьледаваньня, праведзенага ў Беларусі і Малдове. Кампаратывісцкі падыход заўсёды надае матэрыялу пазнавальную каштоўнасьць, хоць параўнаньне працэсаў трансфармацыі ў Беларусі і Малдове ўжо зрабілася свайго роду агульным пунктам усходнеэўрапейскіх дасьледаваньняў. Наколькі гэтыя дзьве дзяржавы сапраўды ўдалыя для супастаўленьня — пытаньне адкрытае, хоць, ведаючы пра тэндэнцыі параўнаньня Беларусі зь дзяржавамі Лацінскай Амэрыкі толькі з тае прычыны, што там «таксама аўтарытарызм», гэткае параўнаньне ўяўляецца значна больш дарэчным. Адзін зь нязначных мінусаў, пра які хацелася б згадаць, у тым, што дасьледаваньне праводзілася ў 2001 г. Вядома ж, гэты тэрмін нязначны для кардынальнага зьмяненьня разгляданых

паказнікаў, але наагул гэты факт варта мець на ўвазе.

Што датычыць мэтадалягічнай складовай праекту, дык ён праводзіўся ў шырокай фокус-групе з выкарыстаннем якасных мэтадаў (у прыватнасці, глыбінных інтэрвію паводле адмыслова падрыхтаванага апытальніка, у які ўвайшлі пытанні пра ўзровень і стыль жыцця, палітычныя ўстаноўкі, сацыяльныя абставіны, здароўе і дэмаграфічнае становішча). Таксама была распрацаваная адмысловая шкала ацэнкі і змадэляваная матрыца для супастаўлення атрыманых вынікаў. Фокус-група была дастаткова шырокай, аднак паказальны той факт, што, выконваючы ўсе звычайныя для такіх выпадкаў патрабаванні гендэрнай, этнічнай і лінгвістычнай роўнасці, у Беларусі ўсе інтэрвію былі зробленыя па-расейску.

Даследаванне стану задаволенасці матэрыяльным становішчам у грамадзян постсавецкіх дзяржаваў ва ўмовах працэсаў трансфармацыі і посткамуністычнай траўмы і ўплыў суб'ектыўнай ацэнкі гэтага самага дабрабыту на адчуванне шчасця кожнага канкрэтнага індывіда, прынамсі, цікавае. Мала таго, сьцьвярджаецца, што суб'ектыўная ацэнка (адлюстраваная ў такіх паказніках, як добрае здароўе, пачуццё кантролю над сваім жыццём, моцная асобная падтрымка і давер да людзей) ня менш важная для дабрабыту, чым рэальныя эканамічныя фактары, г. зн. дабрабыт вызначаецца як матэрыяльнымі фактарамі, гэтак і агульнай задаволенасцю імі.

Асноўнай мэтай артыкулу называецца аналіз эканамічных і сацыяльных крызісаў ня як фактараў безумоўнага ўплыву на паводзіны чалавека, а як эле-

ментаў перажытага імі сацыяльнага досведу. Тым самым ставіцца даволі амбітная задача разгледзець тое, якім чынам сацыяльныя траўмы і крызісы выхоўваюць чалавека і якія формы сацыяльнай актыўнасці выклікаюць да жыцця.

Агульнае апісанне сытуацыі ў Беларусі і Малдове складаецца з кароткага аналізу эканамічнага становішча гэтых дзяржаваў з выкарыстаннем вынікаў розных мэтодык ацэнкі (у прыватнасці, Human Development Index), у выніку якога робіцца выснова пра падабенства ўмоваў абедзвюх дзяржаваў пасля падзеяў 1991 г. і наступны разрыў ва ўзроўні развіцця паміж імі. На момант правядзення даследавання Беларусь ацэньваецца як больш паспяхова дзяржава ў параўнанні з Малдовай, якая сталася «найбяднейшай краінай у Эўропе». У якасці супольных сацыяльна-палітычных адметнасцяў паказваецца невысокі ўзровень развіцця грамадзянскай супольнасці і ўзровень даверу да дзяржаўных інстытуцыяў. Хоць у дачыненні да Беларусі апошні паказнік быў вышэйшы, чым у Малдове.

Робячы абагульненні сьледам за аўтарамі даследавання, можна сказаць, што пасля распаду СССР і наступнымі за ім трансфармацыйнымі працэсамі ў Беларусі ў параўнанні з Малдовай склаліся больш прыдатныя сацыяльна-эканамічныя і палітычныя ўмовы. Увогуле адбытыя змены прывялі да пагаршэння ўзроўню матэрыяльнага дабрабыту ў абедзвюх краінах. На суб'ектыўным узроўні індывіды паранейшаму вераць у асабісты сувязі як адзін з найбольш значных рэсурсаў, але аб'ектыўна агульную плынь жыцця яны кантралююць слаба, а паказнікі стану фізычнага і псіхічнага здароўя

невысокія. Разам з тым, грамадзяне Малдовы ў параўнаньні зь беларусамі больш нэгатыўна ацэньваюць як палітычныя і эканамічныя зьмены наагул, так і ўзровень свайго асабістага дабрабыту. Гэтак, працэнт «збольшага задаволеных» індывідаў (паказьнік, зьвязаны з рэальным узроўнем дабрабыту) складае 41,3 % у Малдове і 56,4 % у Беларусі. Перамяшчэньне на ўзровень суб'ектыўнай ацэнкі і зварот да ацэнкавага паказьніка — агульнага шчасьця (г. зн. суб'ектыўнай ацэнкі людзьмі ўсяго стану) — дэманструюць паказьнік 57,5 % у Малдове і 71,1 % (!) у Беларусі.

Такім чынам, агульная тэза артыкулу, што суб'ектыўнае шчасьце індывіда залежыць ня толькі і ня так ад яго рэальнага сацыяльна-эканамічнага стану, як ад успрымання гэтага стану, даведзена вынікам грунтоўнага дасьледаваньня. Вядома ж, семдзсят адзін адсотак — гэта ня ўсё насельніцтва, але разам з тым «большыня электарату». Каб пацьвердзіць агульны аптымізм беларусаў, можна падаць яшчэ адзін згаданы ў артыкуле паказьнік: «хоць працягласьць жыцьця ў Беларусі меншая, чым у Малдове, беларускія мужчыны ацэньваюць узровень свайго здароўя вышэй».

Цяжка даць ацэнку высновам публікацыі. Матэрыял лягічна вывераны, тэзы з усёй сваёй неадназначнасьцю знаходзяць пацьвярджэньне ў выніках дасьледаваньня, якое з мэтадалягічна-

га гледзішча не выклікае прынцыповых прэрэчаньняў. Засмучаюць атрыманыя паказьнікі — тая ацэнка, якую даюць беларусы свайму матэрыяльнаму дабрабыту, а таксама тое, як ацэньваецца стан здароўя, асабістай уладкаванасьці і іншых, зрэшты, суб'ектыўных фактараў. Прымешваючы пэўную долю суб'ектывізму, міжволі заўважаеш, што знаходзіцца па-за межамі 71 %-й групы «шчаслівых беларусаў», г. зн. у меншасьці. Хоць, магчыма, за мінулыя сем гадоў гэты паказьнік неяк зьмяніўся і рэальны ўзровень дабрабыту робіцца для беларусаў ня менш значным, чым канструяваны афіцыйным дыскурсам і суб'ектыўным абсэнтэзізмам стан «шчасьця»?

Пытаньне адносна месца нашай краіны ў Эўропе па-ранейшаму застаецца адкрытым і, верагодна, будзе абмяркоўвацца ў акадэмічным дыскурсе датуль, пакуль паказьнік беларускага шчасьця будзе зашкальваць, шматвымерная ідэнтычнасьць вар'явацца залежна ад прагматычнай выгады, а публічная прастора ўзнаўляць матрыцу двудумства. Разам з тым якасныя дасьледаваньні Беларусі ці публікацыі, зьвязаныя з аналізам яе геапалітычнага становішча ў сучасным сьвеце, становяць сабой, з аднаго боку, аб'ект дэканструкцыі, зь іншага, ствараюць цікавую базу для працы над беларускай праблематыкай.

З расейскай

Заганнае кола шэрай зоны стабільнасці

Выданне, якое абмяркоўваецца ў публікацыі:

Бреский О., Бреская О. *От транзитологии к теории Пограничья. Очерки деконструкции концепта «Восточная Европа»*. — Вильнюс: ЕГУ, 2008. — 336 с.

Пэўна, няшмат знойдзеца кніг, апавесці пра якія можна вельмі проста. Больш за тое, невядома, ці гэта добра, ці, наадварот, сведчыць пра банальнасць і таўталагічнасць зместу кнігі.

Рабіць агляд кнігі аўтарскага дуэту Брэскіх зусім не проста, а гэта можа значыць, што ні банальнай, ні таўталагічнай яна не з'яўляецца. Гэта, канечне, радуе, толькі нейкая некамафортнасць усё роўна застаецца — ды толькі павялічваецца ад немагчымасці больш-менш уцямна яе растлумачыць.

У чым жа складанасць? Можа, яна — вынік празмернай незвычайнасці тэмы кнігі? Пэўна не, бо тэма памежжа ў нашым інтэлектуальным ландшафце з цягам часу становіцца ўсё больш і больш звыклай, ці, — страшна сказаць — нават класічнай... Тады, можа, складаным здаецца стыль аўтарскай думкі, з-за якога выкладзенае ў кнізе застаецца незразумелым? Таксама не. Хоць можна пагадзіцца з водгукамі пра цяжкую мову, падобная праблема знікае, як толькі мы прызвычаімся да выкарыстанай тэрміналогіі. Тым больш, што

Улад Навіцкі нарадзіўся ў 1984 г. у Салігорску. У 2006 г. скончыў факультэт філзафіі і сацыяльных навук БДУ па спецыяльнасці «Філзафія». Магістрант ЭГУ (Вільня), праграма «Сацыяльная тэорыя і палітычная філзафія». Акадэмічныя інтарэсы — гісторыя левых палітычных плыняў, супрацьстаянне постмадэрнізму і нэамадэрнізму, філзафія часу (Гайдэгер, Левінас), мэтадалягічныя плыні XX ст. ды інш. Апошняя публікацыя ў «ARCHE» — агляд «Постсавецкія тэарэтыкі ў віры інтэлектуальнай глябалізацыі» (4/2008).

мысленне аўтараў яснае і празрыстае — амаль што не ўзнікае пытаньняў, «дзе ля чаго тут выкарыстанае гэтае разважанне?» ці «якая сувязь паміж гэтым выказаннем і папярэднім?»... Тое самае і з структурай тэксту — ніякага хаосу ці нездаровай фрагментарнасці. Улічваючы тое, што гэта ўсё ж менавіта «нарысы», то, пэўная доля аўтаномнасці паміж асобнымі часткамі тэксту тут дапушчальная. Дык ці не з'яўляецца гэтая некамафортнасць нейкім насланнем? Але калі яна напалову залежыць ад асобы чытача, то іншая палова ўжо цалкам звязаная з самой кнігай.

Ужо з першых старонак «Ад транзіталогіі...» становіцца зразумела, што *звычайным царскім шляхам* філасофіі (г. зн. калі для таго, каб склалася прыблізнае ўяўленне аб прадмеце, досыць пачытаць прадмову ды ўводзіны), карыстаючыся мовай Гегеля, тут прайсці не ўдасца. Калі нехта засяродзіцца ў кнізе выключна на ўводзінах, то ўяўленне пра яе будзе больш чым прыблізнае. Так, уводзіны сапраўды інфармуюць пра асноўныя ідэі ды палажэнні, што будуць закранутыя на старонках «Ад транзіталогіі...»; больш за тое — у іх нават каротка пераказваецца змест кнігі. Але каб зразумець сутнасць ідэй, адчуць іх сапраўднае напружанне, трэба прайсці праз усе трыста з лішнім старонак, пільна ўглядаючыся ў эпиграфы, зноскі ды заўвагі.

Сама гэтая кніга падагульняе ўдзел аўтараў у семінары «International Higher Education Support Program» «Сацыяльныя трансфармацыі ў Памежжы Цэнтральна-Усходняй Еўропы: Беларусь, Украіна, Малдова», што адбываўся цягам трох гадоў у Мінску ды

Вільні. Менавіта ў кантэксце дыскусій у рамках гэтага праекта паўстала думка пра неабходнасць руху ад транзіталогіі да больш вытанчанай парадыгмы Памежжа. Не тое каб транзіталогію найлепш было б зусім забыць: хутчэй размова ідзе пра сумяшчэнне абедзвюх стратэгий пры агульнай устаноўцы на падтрымку і развіццё разнастайнасці ды стабільнасці грамадскага жыцця.

Пра транзіталогію ў самой кнізе пішацца не надта шмат, як гэта магло б вынікаць з яе назвы. Больш увагі надаецца менавіта памежжжу, а яшчэ больш дэканструкцыі канцэпту «Усходняя Еўропа». Перш за ўсё трэба разабрацца з самім паняткам «транзіталогія». Дарма што ён утвораны на ўзор мадэрных назваў навук (біялогія, экалогія, фізіялогія і г. д.), ужо на пачатку кнігі падкрэсліваецца, што транзіталогія — не столькі навука, колькі пэўная тэхналогія, зацверджаная «Вашынгтонскім кансенсусам» — комплексам эканамічных рэкамендацый, распрацаваных фінансавай элітай Захаду для краін з пераходнай эканомікай:

Між іншым, пра транзіталогію як пра «чыстую» навуку ці тэорыю гаворыць некарэктна, паколькі транзіталогія з самага пачатку была шчыльна звязаная з практыкай і адказвала на пытанні не киталту «чаму», а киталту «як».

Тое, што транзіталогія не з'яўляецца чыстай навукай, не перашкаджае ёй мець тэарэтычны грунт. Гэта відаць ужо з таго, як яна развязвала сваю асноўную задачу — забеспячэнне паспяховага завяршэння пераходу (транзіту) краін з няўстойлівым эканамічным,

палітычным ды сацыяльным жыццём да таго спосабу арганізацыі ўсіх сфер грамадства, што характарызуе «краіны першага свету». Як уяўлялася на мяжы 1980—1990-х гадоў, тэхналогія развязання гэтай задачы была вельмі простая — трэба было толькі на гэтых тэрыторыях скарыстаць ужо выпрацаваныя капіталістычнай дэмакратыяй спосабы арганізацыі эканомікі ды палітычнага жыцця. У такім яўным універсалізме і выявілася тэарэтычнасць транзіталогіі, асноўнымі праблемамі якой былі:

1) пераход планавай эканомікі да рыначнай, які мае сваёй перадумовай структурную перабудову з ужываннем шэрагу інструментаў (стабілізацыя, лібералізацыя, прыватызацыя);

2) палітычная рэформа, мэтай якой выступае фармаванне кансалідаванай дэмакратыі.

Іншымі словамі, калі гаварыць пра наш рэгіён, то транзіталогія тут была не чым іншым, як пэўнай тэхналогіяй для транзіту постсавецкіх краін у кірунку заходняй капіталістычнай дэмакратыі, прычым — што важна! — праз засваенне заходніх эканамічных ды палітычных мадэляў.

У чым жа «трыумф транзіталогіі»? Бо пры канцы 1980-х — у пачатку 1990-х сумневу ў прыярытэце заходняга вопыту не было, таму новыя краіны прапаноўвалася трансфармаваць на ўжо існыя ўзоры. СССР быў арганізаваны так, што іншым чынам гэтае супрацьстаянне скончыцца і не магло:

Нават уваходжанне ў чужую фізічную прастору, знаходжанне ў не-

пасрэднай блізкасці ад іншага чалавека стварае перадумовы для змянення суб'екта. Камуністычныя ж краіны на працягу сваёй гісторыі адчувалі знаходжанне ва ўсіх тыпах чужой прасторы — фізічнай, статуснай, сімвалічнай і прасторы «Іншага», — што падахвочвала іх да змянення.

Аднак эканамічныя ды палітычныя пераўтварэнні ажыццяўляліся так, што сапраўднага транзіту не здзяйсняецца. На выхадзе паўстае нейкая «шэрая зона стабільнасці», хоць і не адбываецца вяртання саветчыны. Для класічнай транзіталогіі такая беспаспяховасць сведчыць пра няўдаласць не самой тэхналогіі, але тых рэгіёнаў, якія прапаноўваецца выводзіць на заходні ўзровень грамадска-палітычнага ды эканамічнага жыцця. Іншымі словамі — пра «цывілізацыйную некампетэнтнасць» суб'ектаў у гэтых рэгіёнах. Але ці магчыма такую беспаспяховасць тлумачыць выключна нядбайнасцю суб'ектаў?

Так праяўляецца адначасова і пазітыў і негатыў т. зв. «Вашынгтонскага кансенсусу» — з аднаго боку, ён дазволіў прыкласці ўжо назапашаны вопыт эканамічных ды палітычных пераўтварэнняў да сітуацыі ва Усходняй Еўропе. Але гэтая надта тэхналагічная стратэгія, з другога боку, не звяртала ўвагі на адзін неверагодна важны факт:

...дадзены падыход можна было выкарыстоўваць толькі ў тым выпадку, калі б у краінах Усходняй Еўропы існавалі ды працавалі інстытуты ды інфраструктура, падобныя да тых, што дзейнічаюць у «астатнім свеце»...

Транзіт ажыццяўляў перанос

украіны Усходняй Еўропы інструментаў ды механізмаў рынку і дэмакратыі, але не быў здольны пераносіць інстытуты.

Тым самым фармулюецца закід на адрас транзіталогіі: каб дасягнуць заходняй дынамікі, неабходна запускаяць у дзеянне тыя механізмы, якія дазваляць гэтым станоўчым працэсам праявіцца. Чаму ж тады транзіталогію нельга «падправіць»? Адказ відавочны:

...нават калі макраэканоміка пагаджаецца з неабходнасцю наяўнасці перадумоваў для здзяйснення захадаў дзеля аздараўлення эканомікі, такіх як некарумпаваныя ўрады <...> то падобныя перадумовы складаюць другі спіс задач трансфармацыі, паколькі патрабуюць забеспячэння мер па сваім стварэнні. Так паўстае заганняе кола, калі для дасягнення мэтай патрабуюцца меры, што самі з'яўляюцца мэтай. Такая сітуацыя паказвае, што адказ на праблему транзіту знаходзіцца ў іншай плоскасці, чым экстансіўнае пашырэнне платформ капіявання ці імітацыі новых інстытутаў.

Аўтары прапануюць звярнуць увагу на яшчэ два важныя моманты, што таксама тлумачаць беспаспяховасць транзіталогіі: «адкрыццё суб'екта пераходу і значэння нарматыўных сістэм». Зразумела, што ўсе трансфармацыі ў рэгіёне Усходняй Еўропы ажыццяўляюцца пэўным суб'ектам, які пры гэтым сам праходзіць праз пэўныя змяненні. Транзіталогія пабудавала надта ўжо тэарэтычнага суб'екта, якога насамрэч у нашым рэгіёне ніколі не было. Толькі калі хваля транзіту захлынулася, ста-

ла ясна, што транзіталогію яшчэ толькі чакае знаёмства з сапраўдным станам грамадства як суб'екта змен у краінах Усходняй Еўропы. Выявілася, што грамадскай кансалідацыі не было ўжо на самым пачатку палітычна-эканамічных трансфармацыяў, якія яшчэ больш дэфрагментавалі грамадства. А такая кансалідацыя была адной з найважнейшых перадумоваў паспяховасці транзіту.

Блізкая да гэтага і праблема нарматыўных сістэмаў. «Вашынгтонскі кансэнсус» прадугледжваў звязанне да мінімальна магчымага ўзроўню дзяржаўнае рэгуляванне эканомікі ды іншых сфер грамадскага жыцця. Мэтай гэтага была як мага большая лібералізацыя рынку і заахвочванне індывідаў і базавых супольнасцяў да самаарганізацыі. Але мала таго, што такой самаарганізацыі не адбылося, так яшчэ і быў страчаны момант, калі б да гэтага праз актывізацыю нарматыўна-прававых рэгуляцый можна было б далучыць органы дзяржулады. І страчаны ён таму, што сёння моцная, нават «маністычная» ўлада дзяржавы бачыцца значнай частцы насельніцтва адзіным ратункам ад радыкальнай фрагментацыі грамадства; а такое «бачанне», у сваю чаргу, заахвочвае нарматыўны нігілізм улады розных узроўняў.

Дзе ж тут тлумачэнне суадносін паміж транзіталогіяй і тэорыяй Памежжа? Як здзейсніць пераход да гэтай апошняй ад развагаў пра непадрыхтаванага суб'екта трансфармацыі? Да таго ж, ці не трапляем мы зноў у замкнёнае кола? Сапраўды, ці можна сказаць, што нешта павінна быць першым — напрыклад, з'яўленне распрацаванай нарматыўнай сістэмы, каб потым

прыйсці да магчымасці паспяховага транзіту? Відавочна ж, што яны звязаныя ў адно цэлае! Тут аўтары робяць зусім нечаканае прызнанне — суб'екты транзіту ды нарматыўная база ёсць, але чамусьці пакуль не працуюць.

Каб растлумачыць, як тэорыя Памежжа ды станаўленне суб'екта трансфармацыі і эфектыўнай нарматыўнай сістэмы звязаныя паміж сабой, звернемся да разумення сутнасці межаў, выкладзенага ў «Ад транзіталогіі...».

Найважнейшыя варыянты тлумачэння сэнсу слова «мяжа» ў кнізе пазначаюцца англійскімі словамі. Найчасцей сустракаюцца тры — *border-мяжа*, *boundary-мяжа* і *frontier-мяжа*. Звярнуўшыся да кожнага з іх, можна знайсці сувязь паміж праблемай суб'екта¹ і неабходнасцю звароту да тэорыі Памежжа.

Першы варыянт канцэптуалізацыі мяжы — мяжа-*border*, якая, між іншым, найбольш блізкая да паўсядзённага разумення межаў. Пры тлумачэнні таго, што ж маецца на ўвазе пад *border*, аўтары цытуюць Хіўана Чанга (Heewon Chang), у якога яна разумеецца як

...дэмаркацыйная лінія, што сімвалізуе ўладу ўключаць і выключаць суб'ектаў з пэўных адносін.

Іншымі словамі, правесці «border» азначае акрэсліць тэрыторыю, на якой пануюць вызначаныя прынцыпы зносін паміж шматлікімі суб'ектамі. Дадзены тып мяжы засяроджвае ўвагу менавіта на аспекце падзеленасці, таго,

што тут, у гэтым месцы, дадзеныя прынцыпы працуюць, а ў другім месцы, што знаходзіцца звонку «border», ужо трацяць сваю моц. Паколькі «тэрыторыя» тут разумеецца і ў прамым, і ў пераносным сэнсе гэтага слова, то шэраг прыкладаў «border» можа быць досыць шырокі. Самы просты прыклад — гэта палітычныя межы, якія пазначаюць тэрыторыю суверэнітэту дадзенай дзяржавы, напрыклад, «border» паміж ЗША ды Мексікай.

Што адрознівае гэты тып мяжы ад астатніх тыпаў? Адказваючы на гэтае пытанне, аўтары ўжываюць канцэпт *border-прасторы*: гэтая прастора стварае такую тэрыторыю, дзе пануе пэўны публічны парадак, які, тым не менш, абсалютна не залежыць ад таго, на якіх суб'ектаў ён пашыраецца. Самі суб'екты могуць адрознівацца адзін ад аднаго праз тое, якое месца яны займаюць у гэтай *border*-прасторы, але яны не здольныя ўплываць на гэтую мяжу і прыналежную ёй тэрыторыю. Адною з галоўных характарыстык «border» з'яўляецца яе *ананімнасць*: не ў тым сэнсе, што яна не дазваляе існаваць нейкай суб'ектыўнасці, а ў тым, што ў сваім існаванні, у сваіх характарыстыках прастора, якая ствараецца гэтым тыпам мяжы, абсалютна не залежыць ад аніякага суб'екта:

Так, можна, напрыклад, займацца пошукам аб'ектыўнасці тых ці іншых палітычных межаў, можна займацца пошукам заканамернасцяў і заданасці тэрыторыі той ці іншай

¹ Важны тэрмін «Нарысаў» «суб'ектаздольнасць»: такім чынам, досыць шматзначнае словазлучэнне «праблема суб'екта» пераўтвараецца ў больш пэўнае «праблема суб'ектаздольнасці».

дзяржавы «характарам народу», што аднолькава не мае сэнсу, паколькі border акрэсліваецца не нейкімі ўласцівасцямі суб'ектаў, а сілавымі зносінамі.

Не трэба разумець гэты тып прасторы выключна ў негатыўных тэрмінах, як тэрыторыю выключэння. Сваёй функцыяй выключэння суб'ектаў магчымасці быць прыналежнымі гэтай тэрыторыі фармуецца сама пляцоўка, на якой толькі суб'екты і могуць прэзентаваць сябе, г. зн. выяўляць сябе. Узаемаадносіны паміж гэтым тыпам мяжы і прасторай, што ёю ствараецца, маюць два экстрэмы: а) калі «border» з'яўляецца вонкавым бокам адбываных працэсаў фармавання публічнай прасторы ці сістэмы статусаў; б) «border» не проста акрэслівае ўнутраныя працэсы, але збольшага ўяўляе сабой вынік дзейнасці знешніх — адпаведна дадзенай *border*-прасторы — сіл. Гэта значыць, што функцыя пляцоўкі ў першым выпадку можа быць вядучай (і тады «border» збольшага станоўча рэагуе на намаганні суб'ектаў грамадства да рэпрэзентацыі ці артыкуляцыі), а ў другім выпадку гэтая функцыя можа ставіцца пад пытанне ці наагул прынцыпова не выконваецца — тады магчымасць самавыяўлення суб'ектаў становіцца мінімальнай.

Аkurat другі варыянт і з'яўляецца «дыягназам», які можна паставіць сучаснаму палітычнаму ды сацыяльнаму стану краін Усходняй Еўропы. І гэты вынік абедзвюх негатыўных тэндэнцый: а) паранаідальнай палітыкі СССР, які праводзіў межы і звонку, і ўнутры грамадства; б) спробы пераўтварыць Усходнюю Еўропу ў лустэркавы адбі-

так краінаў Захаду. У апошнім выпадку *border*-межы не адпавядаюць суб'ектам дадзенага рэгіёну, застаюцца чужымі для іх. Мала таго, яны яшчэ і дэфрагментуюць *border*-прасторы: савецкі варыянт публічнай прасторы застаецца ў далёкім мінулым, а новы не адпавядае рэаліям і не можа служыць механізмам прэзентацыі суб'екта. Апошняму застаецца замкнуцца ў межах першасных, лакальных супольнасцяў (якія ў кнізе называюцца «*тутэйшымі*»). А гэта з'яўляецца пачаткам фундаменталізму, які тут разумеецца як агрэсіўнае адмаўленне любой *border*-прасторы.

Важнасць *border*-мяжы палягае ў яе магчымасці пераўтварацца ў адмысловую пляцоўку, якую суб'екты выкарыстоўваюць дзеля выяўлення ды прамаўлення («артыкуляцыі») сябе. Гэты тып мяжы з'яўляецца неабходным момантам для такой прэзентацыі суб'ектаў, але недастатковым. Гэтую задачу можна выканаць толькі з дапамогай *boundary*-межаў.

Для акрэслення «*boundary*» аўтары «Ад транзіталогіі...» звяртаюцца да карыфеяў тэорый Памежжа. Так, напрыклад, адна з найбольш празрыстых фармулёвак належыць Ф. Эрыксону (Erickson), згодна з якім гэты тып мяжы

...накіроўвае нас да прысутнасці пэўнага тыпу культурнага адрознення... Культурныя «boundary»-межы — гэта характарыстыка ўсіх тыпаў чалавечых супольнасцяў, традыцыйных, таксама як і мадэрных. «Boundary»-мяжа — гэта сацыяльны канструкт, палітычны ў сваім паходжанні.

Базавае адрозненне паміж *border* і *boundary* палягае ў тым, што першая

звязана з палітычнымі і ананімна-сацыяльнымі межамі, другая — з межамі, што тычацца культурных адрозненняў ды спецыфікі той ці іншай супольнасці ці яе часткі. «Boundary», хоць і будучы мяжой, што адасабляе адну рэалію ад іншай, накіравана на камунікацыю і сувязь паміж тымі дзвюма прасторамі, што ляжаць абапал ад «boundary». Яна дзеліць, каб потым злучаць у працэсе суадносін: там, дзе няма мяжы, немагчымае судакрананне. Не дарма ж адной з галоўных рыс *border*-прасторы, якая ў гэтым пункце супрацьстаіць «boundary», з'яўляецца нарцысічная аўтаркія. У адрозненне ад «border», «boundary» мае сваім сінонімам «мембрану», г. зн. мяжу як сродак камунікацыі².

Па сутнасці, «boundary» з'яўляецца вынікам намагання сацыяльнага суб'екта (індывіда ці супольнасці) сфармаваць сябе (*прэзентацыі*), выяўляючы свае якасці і характарыстыкі. Гэта можа адбывацца толькі ў *border*-прасторы з дапамогай спецыяльнага механізму прызнання (*recognition*). Правесці «border» заўсёды можна ў аднабаковым парадку, галоўнае — выключыць пэўную частку тэрыторыі з *status quo*. «Boundary» ж азначае не столькі акрэсленне межаў і выключэнне, колькі арганізацыю камунікацыі праз межы. Для «boundary» важная ўзаемная згода, што гэтая мяжа сапраўды ёсць і што акрэсліваць яе трэба менавіта так, як

яна акрэсліваецца. Вось адкуль з'яўляецца гэтая тэма прызнання — і вось чаму без яе не працуе сам механізм вызначэння межаў-*boundary*.

Гэты механізм прызнання падводзіць нас ад *boundary* да франціру (*frontier*). Пры акрэсленні франціраў аўтары спачатку ўспамінаюць «*frontier studies*» накіпталт Паркеравага (Parker), дзе францір пазначае тэрыторыю адначасовага супадзення некалькіх межаў. Далей тэрмін набывае крыху іншае гучанне:

Францір — адкрытая мяжа, якая мае механізмы, што забяспечваюць сацыяльны рух, магчымасць змены месцазнаходжання і змены статусаў пры захаванні сістэмнай цэльнасці. Так адбываецца працэс утварэння дыферэнцыяваных грамадстваў пры захаванні першасных структураў.

Францір цесна звязаны з тэмай прызнання: калі трэба выходзіць за рамкі ўжо распрацаваных спосабаў сацыяльнага ўзаемадзеяння (напрыклад, пры транзіце грамадства да капіталізму), відавочна, што адзіная магчымасць захаваць пачуццё рэальнасці — гэта дабіцца ад іншага суб'екта прызнання прыдбанных намі рысаў.

Boundary- і *frontier*-межы існуюць у незлічонай колькасці («border» жа ведае адну апазіцыю «сваё-чужое») і могуць мець бясконцыя варыянты сваіх

² Добрым прыкладам тут будзе мяжа, што палягае паміж Мужчынскім і Жаночым. Мала таго, што яна тычыцца іншай рэаліі ў параўнанні з *border*-мяжой — яна яшчэ і выконвае іншую функцыю. Розніца паміж гендэрамі (усё ж такі гаворка тут павінна весціся не пра біялагічны пол) не толькі не прыпыняе камунікацыі, а наадварот, у шмат разоў узмацняе яе і робіць незвычайна прывабнай. Межы «boundary» так і працуюць — аб'ядноўваюць праз адрозненні, што немагчыма сказаць пра палітычныя межы і, наагул, межы-*border*.

супадзенняў. Таму чалавек у сучасным грамадстве можа акрэсліваць сябе калі і не бясконцым, то блізкім да таго чынам: можна быць праваслаўным, католікам, будыстам ці атэістам; можна быць «актыўным бізнесменам» ці памяркоўным служачым; можна быць «левым» ці «правым», выступаць за самаарганізацыю ці моцную ўладу «зверху», спачуваць глабалістам, антыглабалістам ці альтэрглабалістам, быць актыўным блогерам ці фанатам камп'ютэрных гульняў, ці наагул не ведаць, з якога боку да гэтага камп'ютэра падыходзіць і г. д., і г. д. Пры гэтым *boundary* і *frontier*-межы *не валодаюць нейкім цэнтрам, які б мог уладкаваць усю іх безліч у нейкую адзіную сістэму*. Калі б гэта можна было зрабіць, то дастаткова было б ведаць адну ўласцівасць дадзенага індывіда ці суполкі, каб вывесці з гэтага ўсе астатнія іх ідэнтыфікацыі.

Прастора, што ствараецца *boundary* і *frontier*-межамі, і ёсць *прасторай Памежжа*:

...нішто не перашкаджае ўзаемадзеяннічаць межам рознай прыроды. Можна быць мужам і хрысціянінам, можна быць электрыкам і пры гэтым — грамадзянінам дзяржавы N. і г. д. Але пры гэтым заўсёды ўзнікае пытанне пра механізмы (...) іх суіснавання.

Памежжа — тэрмін, што абазначае стан сацыяльнай і палітычнай прасторы, створанай узаемадзеяннем межаў рознай прыроды.

Менавіта таму тэма Памежжа суадносіцца з «суб'ектам пераходу і адкрыцця значнасці нарматыўных сістэмаў». Прастора Памежжа ствараецца не тым, што на дадзенай геаграфічнай тэрыторыі³ сыходзяцца межы некалькіх цывілізацый, а тым, што ў дадзенай палітычнай і сацыяльнай прасторы актывізуецца дзеянні суб'ектаў дзеля ўласнага вызначэння і набыцця імі ўсё большай колькасці межаў-*boundary* ды ўласцівасцяў у працэсе актуалізацыі і ўласнай рэпрэзентацыі⁴. Тое ж тычыцца і нарматыўных сістэм: Памежжа ўзнікае не там, дзе сутыкаюцца і супрацьстаяць адна адной дзве вялікія сістэмы, напрыклад, заходне-раманскі ды ўсходне-візантыйскі ўплывы. Таму, з гледзішча аўтараў, Усходняя Еўропа — гэта тэрыторыя, што толькі ідзе да таго, каб стаць Памежжам, бо да апошняга насамрэч належаць дзяржавы Заходняй Еўропы ды Паўночнай Амерыкі. Менавіта ў Заходняй Еўропе з'яўляецца нормай сітуацыя, калі сацыяльны суб'ект можа акрэсліваць шматстайныя *boundary*-межы без таго, каб уваходзіць пры гэтым у канфрантацыю з *border*-прасторай і палітычнымі інстытутамі. Іншымі словамі, Памежжа — гэта прастора, дзе сацыяльная дыферэнцыяцыя з'яўляецца нормай, дзе само існаванне грамадства якраз на ёй і заснаванае. Адным з механізмаў такога ўзаемадзеяння з'яўляюцца «сацыяльныя карпарацыі» — тыя супольнасці ці нават сацыяльныя інстытуты, што дазваляюць чалавеку

³ Аўтары наўмысна выкарыстоўваюць тэрмін «прастора», адмаўляючыся ад «тэрыторыі», калі гаворка ідзе пра Памежжа.

⁴ А гэта і ёсць тая самая «суб'ектаздольнасць» (*actorship*), тлумачэнне сэнсу якой было абяцана вышэй.

выйсці за межы першасных супольнасцяў. Гэтыя першасныя супольнасці, як ужо тут гаварылася, аўтары называюць супольнасцямі «тутэйшых». «Тутэйшыя» тут — гэта не тыя людзі, што пазбаўленыя нацыянальнай свядомасці, а лакальныя супольнасці, якія на працягу свайго існавання вырашаюць свае лакальныя праблемы. Феномен «тутэйшых» належыць не толькі Беларусі, але збольшага ўсім мадэрным дзяржавам. У апошніх проста знойдзеныя спосабы пераадолення мяжы «тутэйшых» структур, а менавіта сацыяльныя структуры другога парадку (карпарацыйна-накшталт царквы). Яны дазваляюць акрэсліваць межы «boundary» ды практыкаваць «frontiers».

Вось тут і становіцца зразумела, чаму Усходняя Еўропа мае ўсё, каб быць Памежжам, але насамрэч ім не з'яўляецца. Сапраўды, сацыяльная прастора нашага рэгіёну вельмі разнастайная, але пры гэтым не працуюць механізмы ўзгаднення ўзаемаадносін паміж індывідамі, першаснымі супольнасцямі, сацыяльнымі інстытутамі, ды *border*-прасторай. Не працуюць *boundary* і *frontier* межы, бо ўва Усходняй Еўропе дагэтуль легітымная сацыяльная дыферэнцыяцыя ўспрымаецца як нешта ненармальнае. Таму тут усё ж такімі моцнымі з'яўляюцца пажаданні прывядзення сацыяльнай прасторы да стану аднастайнасці.

Такую сітуацыю не вырашыць імкненнем стаць лютэракавым адбіткам краін Захаду. Хутчэй, трэба намагацца вярнуць суб'ектаздольнасць (другімі словамі, ініцыятыву, актыўнасць у вы-

яўленні сябе) суб'ектаў і падтрымліваць іх для стварэння незалежных ад «суперсістэмы» ўлады⁵ супольнасцяў ды карпарацый, а разам з тым, і акрэслення *boundary*-межаў. Гэтую праблему Брэжнэ разглядаюць, прыцягваючы ідэі Канчэўскага (Абдзіраловіча):

...Канчэўскі прыязмляе этнічную ідэю, накіроўваючы яе нават не ў рэчышча нацыянальнага будаўніцтва, а ў бок вырашэння паўсядзённых праблемаў, ніяк не абумоўленых ідэалагічна. (...) Канчэўскі кажа: займіцеся чым заўгодна, але толькі чымсьці канкрэтным і маючы на ўвазе іншую чалавечую асобу, базуючыся на сваёй свабодзе і свабодзе іншага.

Выйсце для нашага рэгіёну бачыцца акурат у заахвочванні тых працэсаў, што дазволілі заходняй цывілізацыі стварыць сваё Памежжа — грамадства, што акрэсліваецца высокай гетэрагеннасцю, г. зн. унутранай разнастайнасцю, падахвочваючы актыўнасць суб'ектаў у кірунку стварэння альтэрнатыўных нарматыўных сістэмаў.

Дык што ж мы мелі на ўвазе, кажучы, што рэальны кірунак ідэй «Нарысаў» не вынікае з архітэктонікі кнігі? Абмяркоўваючы пытанні Памежжа, аўтары хутчэй прапанавалі сваё бачанне сутнасці мадэрна і мадэрных грамадстваў. Атрымалася досыць цікава, але шмат неверагодна важных пытанняў засталася без адказу. Часам аўтары дэманструюць хістанні ў сваіх думках. На-

⁵ Для якой, дарэчы, Памежжа — гэта заўсёды «занадта», «запмат».

прыклад, чаму неабходна запусаць працэсы Памежжа ў нашым рэгіёне? Тут магчымыя два адказы: або каб «дагнаць краіны Захаду» і тым самым пераўтварыцца ў люстэркавы адбітак Заходняй Еўропы (а гэта зноўку ставіць пытанне, наколькі гэта магчыма на агул). Другі варыянт — заявіць, што працэсы паўставаў Памежжа не з’яўляюцца выключна заходнім вынаходніцтвам, а таму само пытанне, ці трэба «іх» даганяць, — бессэнсоўнае.

Здаецца, аўтары падтрымліваюць то першую, то другую думку:

Але будзе памылковым сцверджанне, што ва Усходняй Еўропе гэтая мадэль [мадэль прававога статусу як адной з рыс Памежжа. — У. Н.] складалася пазней, чым у Заходняй.

Усе яны [краіны Усходняй Еўропы. — У. Н.] спазніліся з мадэрнізацыяй. Гэта азначае, што ў нейкай ступені спазніліся з асэнсаваннем і выкарыстоўваннем практык Памежжа, сканцэнтраваныя ў ХХ ст. на пабудове этнанацыянальных дзяржаў.

Гэтую супярэчнасць можна растлумачыць тым, што сам тэрмін «Памежжа» ў нарысах выкарыстоўваецца ў двух сэнсах: як месца, дзе сыходзіцца вялікая колькасць разнастайных межаў

(можна было б назваць гэта «класічным» акрэсленнем Памежжа), і як прынцып аб’яднання гэтых межаў і іх ўзаемадзеяння ў рамках *border*-прасторы. Сапраўды, наш рэгіён можна назваць Памежжам у першым сэнсе, але ніяк ні Памежжам у другім, што акрэслівае межы *мадэрнага грамадства*.

Выглядае, гэта адбылося таму, што кніга «Ад транзіталогіі да тэорыі Памежжа» ўтрымоўвае ўнутры яшчэ адну кнігу, якую б можна было назваць «Ад транзіталогіі да сацыяльнай тэорыі Мадэрна». Цікава было б параўнаць ідэі «Нарысаў» з ідэямі зборніка «Еўрапейская перспектыва Беларусі» (не так даўно адрэцэнзаваны на старонках «ARCHE»). Пры ўсім адрозненні падыходаў і разгледжаных тэмаў, абедзве публікацыі аб’ядноўвае намаганне прадумаць магчымасць трансфармацыі ўсходнееўрапейскага рэгіёну, мінаючы гэтую стратэгію «люстэркавага адбітка».

«Амбівалентнасць» «Нарысаў» выклікае безліч пытанняў, на якія немагчыма даць адказ у рамках агляду. Можна пажадаць аўтарам далейшага творчага імпульсу пры абмеркаванні ідэй, звязаных з тэмай Памежжа. Хоць апавядаць пра «Нарысы» не проста, знаёмства з кнігай ні ў якім разе не будзе марнаваннем часу.

Эўразійскія каштоўнасці, эўрапейскія жаданьні

Круглы стол у рэдакцыі
інтэрнэт-выданьня «Новая Эўропа»

Публікацыя, якая згадваецца ў абмеркаваньні:

Европейская перспектива Беларуси: интеллектуальные модели / Сост. О. Шпарага. — Вильнюс: ЕГУ, 2007. — 280 с.

У круглым стане, які адбыўся ў рэдакцыі інтэрнэт-выданьня «Новая Эўропа» 3 красавіка, узялі ўдзел выкладчыца філязофіі Эўрапейскага гуманітарнага ўнівэрсытэту **Вольга Шпарага**, прафэсар ЭГУ **Уладзімер Фурс**, рэдактар інтэрнэт-выданьня «Новая Эўропа» **Дзьмітры Карэнка**, галоўны рэдактар часопісу «ARCHE» **Валер Булгакаў**, аўтар інтэрнэт-выданьня «Новая Эўропа» **Аляксей Аўчыньнікаў**, дырэктар Беларускага інстытуту стратэгічных дасьледаваньняў **Віталь Сіліцкі** і палітычны эксперт **Дзяніс Мельянцоў**.

Вольга Шпарага: Падставай для правядзеньня гэтай сустрэчы стаў выхад зборніка «Эўрапейская перспектыва Беларусі: інтэлектуальныя мадэлі». Адна з мэтай абмеркаваньня — разгледзець спосабы і варыянты далейшай працы над тэмай эўрапеізацыі Беларусі. Ці то гэта будзе яшчэ адзін зборнік, ці то сэрыя публікацыяў. Другой мэтай круглага стала можа быць рэакцыя на важныя думкі, што прагучалі ў трох рэцэнзіях (апублікаваных у часопісе «ARCHE». — Рэд.). У іх ужо прапана-

ваныя магчымыя кірункі далейшай працы. Адзін кірунак звязаны з канкрэтызацыяй ідэяў — паняцьцяў, канцэптаў, падыходаў, прапанаваных у зборніку, зь іх заглыбленьнем і разьвіцьцём. Другі кірунак (пазначаны, у прыватнасьці, Дз. Карэнкам) адсылае да пытаньня практычнай рэалізацыі тых ці іншых пабудоваў і распрацоўкі практычных мадэляў на базе прапанаваных паняцьцяў і канцэптаў. Гэта ўсё-такі троху іншая задача.

Уладзімер Фурс: Калі гаварыць пра

другі кірунак, ці правільна я зразумеў, што гаворка ідзе пра нейкі праект — скажам так, сацыяльнага навучаньня?

Дзьмітры Карэнка: Думаю, хутчэй маецца на ўвазе неабходнасьць узаемадзеньня зь іншымі сацыяльнымі групамі, агентамі, якое прадугледжвае выхад за рамкі акадэмічнай веды ў больш практычную сфэру. Хоць гэта можа таксама азначаць і далейшую напрацоўку тэарэтычнага багажа. У гэтай сувязі я хацеў бы зрабіць невялікую ўводную заўвагу мэтадалягічнага характару, якая

тычыцца і гэтага зборніка.

Дзьмітры Карэнка:
Эўрапейская ідэя для Беларусі яшчэ не да канца сфармуляваная.

Мне здаецца, эўрапейскую пэрспектыву, або эўрапейскую ідэю для Беларусі, можна фармуляваць на розных узроўнях. Па-першае, яе можна фармуляваць

на ўзроўні дыскурсу, што спрыяла б выпрацоўцы яснай і пераканаўчай эўрапейскай рыторыкі — рыторыкі, якая б утварала цэльную сыстэму аргументаў (але не была б пры гэтым ідэалёгіяй!) і была максымальна кантэкстуальная, г. зн. суадносілася б ақурат зь беларускім/постсавецкім кантэкстам. Другі ўзровень — узровень інстытутаў і міжынстытуцыйных узаемадзеяньняў. Што да гэтага ўзроўню, то сытуацыя нашмат больш складаная, бо афіцыйныя інстытуты ізаляваныя як ад незалежнага грамадзтва, так і ад эўрапейскіх структураў. Трэці ўзровень — узровень лякальных практык. І, нарэшце, чацьверты ўзровень я б пазначыў як узровень суб'ектаў. Пад суб'ектамі я маю на ўвазе розныя групы, прадстаў-

ленья або непрадстаўленья ў беларускім грамадзтве. Мне здаецца, што прадуктыўна працаваць з эўрапейскай ідэяй на гэтых чатырох узроўнях. Але, мабыць, ня кожны з гэтых узроўняў цяпер у роўнай меры даступны.

В. Ш.: А ты сам аддаеш перавагу нейкаму зь пералічаных узроўняў дасьледаваньня?

Дз. К.: Здаецца, што эўрапейская ідэя для Беларусі яшчэ не да канца сфармуляваная. Думаю, мне было б цікава распрацоўваць падобны дыскурс, эўрапейскую рыторыку. Другі прыярытэтны кірунак — узровень лякальных практык. Тут мне цікава, якім чынам на ўзроўні лякальных практык мы маглі б гэтую эўрапеізацыю праводзіць. Аднак у гэтым рэчышчы я цяпер працую ў рамках праекту «Новая Эўропа», а ў яшчэ не зусім даўнія студэнцкія гады актыўна ўдзельнічаў і разьвіваў эўрапейскія студэнцкія праекты.

Да таго ж неабходна пераадолець крытычнае стаўленьне да Эўропы, якое можа ўзьнікаць праз розныя сутыкненьні зь бюракратычнымі, абмежавальнымі мэханізмамі сёньняшняй Эўропы (пра што гаварылася і ў зборніку) і якое бязь меры прадукуюцца афіцыйнай прапагандай. Інтэлектуальны выклік палягае ў тым, каб бараніць абсалютную вартасьць таго, чые адносныя праявы могуць мець вельмі супярэчліваю значнасьць.

У. Ф.: У вашай клясыфікацыі два пункты: практыкі і суб'екты — гэта, мне здаецца, два бакі аднаго і таго самага?

Дз. К.: Так. І ў акадэмічным сэнсе з практыкамі працаваць нават зручней. Але ўсё-такі хацелася б, хоць умоўна, захаваць гэты падзел, каб выразьней

фармуляваць, для каго менавіта гэтая веда вытвараецца. Я нядаўна браў удзел у сэмінары па публічнай палітыцы ў Кіеве, дзе ўкраінскі эксперт гаварыў, што неабходна адну нейкую ідэю адаптаваць для розных групаў. Гэты падыход здаецца мне вартым увагі.

Аляксей Аўчыньнікаў: Па-першае, для рэалізацыі практык неабходна канструяваць «ідэю Эўропы». Гэтая ідэя ў зборніку разумелася хутчэй як «множнасьць Эўропаў», множнасьць ідэяў Эўропы. Адна ідэя для інтэлектуалаў, другая, напрыклад, для культурна ангажаванай моладзі. Таму мая прапанова — высветліць «ідэю Эўропы» адносна тых сацыяльных групаў, якіх цікавіць Эўропа. Іншымі словамі, не выконваць нейкай мэсянскай функцыі ў пляне лабіяваньня інтарэсаў абстрактнай Эўропы, а спрыяць выразнейшай выбудове мовы Эўропы для розных групаў. Так, «ідэя Эўропы» актуальная для тых, хто займаецца інтэлектуальнай, культурнай дзейнасьцю і для тых, хто звязвае свае праекты з эўрапейскімі. І мне здаецца, што варта даць больш выразныя дэфініцыі: што разумеецца пад Эўропай у кожнай асобнай групе. Гэта дазволіць пазбавіцца ад размытага паняцьця Эўропы, якое прапануюць нам і сродкі масавай інфармацыі, ангажаваныя ідэялягічна. Яны спрабуюць абстрактна вызначыць «Эўропу» і лякалізаваць яе па-за глябальным кантэкстам.

Валер Булгакаў: Гэта дыягназ для беларускай інтэлектуальнай прасторы, што наватарская кніга пра Беларусь і Эўропу выходзіць у сьнежні 2007 г. Кніга гэтая непазьбежна эклектычная, з пэўнай жанравай дыфузіяй. Там ёсьць тэксты, напісаныя ў розных жанрах,

стылістыках, пры выкарыстаньні рознага паняццйнага апарату. Калі думаць пра працяг гэтай работы, то я б плянаваў яго, зыходзячы з таго, што дасьледаваньні маюць тычыцца розных галінаў гуманітарнай веда. Бо першая кніга робіць уражаньне, што мазгавы штурм сапраўды адбыўся, з усімі неабходнымі выдаткамі.

Дзьмітры Карэнка ўжо закрапуў тое, пра што мне таксама хацелася б сказаць. У тэксьце Вольгі Шпарагі ёсьць скарачэньне беларускай традыцыі. У ім яна пачынаецца ад Абдзіраловічавага «Адвечным шляхам», хоць тыя праэўрапейскія субкультуры, якія цяпер існуюць у беларускім грамадзтве, генэалгічна выводзяцца з падзеяў, практык, ідэяў, якія папярэднічалі Абдзіраловічу. Прадумваньне Эўропы ў Беларусі, ці той прасторы, якая цяпер называецца «Беларусь», інтэлектуаламі XIX ст., — гэта багаты і важны інтэлектуальны сюжэт, хаця рэзанансныя падзеі адбываліся і да іх. Францішак Багушэвіч пазыцыянаваў Беларусь як частку Эўропы і ўспрымаў у сваіх ідэялягемах Расею як Іншае. А ў яго папярэдніка Міхаіла Каляловіча, для якога ідэялягічная калізія афармлялася зусім інакш, Эўропа была

Валер Булгакаў:
Для часткі беларускай гуманітарнай эліты Эўропа зьяўляецца Чужым. Для людзей, якія атаясамліваюць сябе з постсавецкай культурнай прасторай, Эўропа — полюс нэгатыўнай ідэнтыфікацыі і адштурхоўваньня.

сапсаваная лацінствам, а Беларусь у духу арганісцкага нацыяналізму была, ёсьць і будзе ў неад'емнай нейкай арганічнай сувязі з Расеяй. Прадумваньне гэтых сюжэтаў, можа, заданьне ня чыстай філязофіі, а гісторыі ідэяў, бо гэта вымагае звароту да ідэяў 150-гадовай даўніны.

Дзьмітры гаварыў пра крытычнае стаўленьне да Эўропы. Калі браць мадэль ідэнтыфікацыі, тое самае мы атрымалі, калі рабілі кніжку пад назвай «Беларусь: ні Расея, ні Эўропа. Меркаваньні беларускай эліты». Для часткі аўтараў, якія залічаюць сябе да беларускай гуманітарнай эліты, Эўропа зьяўляецца Чужым. Для людзей, якія атаясамліваюць сябе з постсавецкай культурнай прасторай, Эўропа — полюс нэгатыўнай ідэнтыфікацыі і адштурхоўваньня. Для Альміры Ёсманавай, напрыклад, Эўропа складае гегеманісцкую субстанцыю, якая спрабуе навязаць сваю лэгіку і граматыку «свободолюбивым гражданам Беларуси». Гэтая пазыцыя ўспрымаецца ў духу новых левых — але, зь іншага боку, яна блізкая да афіцыйнай ідэалёгіі. Як вынік, Эўропа, нават для большасьці аўтараў гэтай кнігі — нейкі вонкавы аб'ект, а не прадмет гарачага жаданьня.

У гэтым нічога кепскага няма — гэта, можа, вельмі добра. Аднак гэта ставіць тэлеалёгічнае пытаньне: для чаго мы працуем? Каб мацаваць гэтыя мэнтальныя, псыхалёгічныя, культурныя падзелы — ці іх пераадольваць шляхам інтэлектуальнай працы?

В. Ш.: Што да пытаньня, ці ставяць аўтары самі сабе пэўны дыягназ, ці ўсётакі пераадольваюць стэрэатыпы, то ў мяне ўзьнікла адчуваньне, што ўсё ж

другое. Напрыклад, паняцьце памежжа, якое прысутнічае ў шэрагу тэкстаў, паказвае, што ад старых самавызначэньняў і кантэкстаў мы адышлі, а новыя яшчэ шукаюцца. Відавочна, яны неабходныя. Мне самой было б цікава прадумаць далей ідэю палітыкі ў нарматыўным сэнсе слова. Працяг работы над эўрапейскай тэматыкай здаецца мне важным з гледзішча падтрыманьня пэўнай пераемнасьці дасьледчых праектаў, якія мы праводзім у Беларусі. Пачытаўшы рэцэнзіі, я падумала, што гэтая пераемнасьць спрыяе фармаваньню традыцыі, унутры якой, паўтараючы і разьвіваючы пэўныя паняцьці і тэзісы, мы сысьвярджаем значныя для нас і нашых чытачоў вартасьці.

В. Б.: У мяне іншая опытка. На маю думку, эўрапейская арыентацыя і эўрапейскія вартасьці існуюць дэ-факта ў беларускім грамадзтве. Ёсьць сацыялягічны матэрыял, які паказвае, што 30—35 % беларусаў выступаюць за далучэньне нашай краіны да Эўрапейскага Зьвязу. Больш за тое, ёсьць ня толькі палітычныя прэфэрэнцыі, але і палітычныя рухі, якія экспloatуюць гэты патэнцыял. І вельмі важна яго перасэнсаваць як нейкі рэфэрэнтны аб'ект, а не як нейкі фон, на якім адбываецца тэарэтызаваньне. Беларускае грамадзтва рэальна мае досьвед праэўрапейскай арыентацыі, прычым гэты досьвед вельмі ўкарэнены. У XIX ст. этнічныя беларусы былі салдатамі і афіцэрамі войска Напалеона, змагаліся за Эўропу і супраць абсалютызму. Ёсьць вельмі цікавыя архіўныя дакумэнты. Напрыклад, падчас расейска-турэцкай вайны (1877—1878) у паліцэйскія органы палылі даносы, што ў Заходняй Беларусі людзі зьгаць Расеі паразы ў гэтай вай-

не (можна здагадацца, што параза Расеі давала б шанцы на ўваходжаньне іх краю ў Эўропу).

Досьць камічна выглядае, калі мы спрабуем у 2008 г. заявіць, што эўрапейскай ідэі ў Беларусі дагэтуль не было і яе зьяўленьне — наш унёсак. Яна была, ёсьць і будзе. Яе трэба рэканструяваць і аналізаваць. Важна ня толькі весьці ўнутрыдысцыплінарны дыялёг з тымі тэкстамі на эўрапейскую праблематыку, якія зьявіліся ў апошнія пяць-дзесьці гадоў. Важна зьвяртацца да жывога эўрапейскага досьведу беларускага грамадзтва.

Віталь Сіліцкі: Ёсьць пэўная прастора, дзе Беларусь з Эўропай сумяшчаецца. Калі мы кажам «Беларусь і Эўропа» — як мы сябе мысьлім: мы асобна ад Эўропы ці мы частка Эўропы? Мы маем на ўвазе Эўропу як Эўразьвяз, або ўключаем сюды Эўропу Глеба Паўлоўскага зь яго «эўраўходам»? Эўропа — гэта пэўная палітычная, культурная, інтэлектуальная прастора, створаная Эўразьвязам, альбо наадварот — Эўразьвяз створаны Эўропай? У адным сэнсе можна казаць, што Дастаеўскі — гэта частка эўрапейскай прасторы, у іншым — што Глеб Паўлоўскі. Аляксей сказаў, што мноства Эўропаў — гэта даволі сьлізкая і небясьпечная канцэпцыя, бо калі гэта да абсурду давесьці, то ў кожнага свая Эўропа, хто хоча, той інтэгруецца, хто не — той не. То бок, трэба глядзець на тую Эўропу, якая ўсё ж ёсьць і якая бліжэйшая да адной, чым да шматлікіх. Існуе некалькі вымярэнняў: інтэлектуальнае, культурнае, практычнае, ёсьць інстытуты, эканоміка і сумесная гістарычная памяць. І пытаньне ў тым, дзе Беларусь і Эўропа, пра якую я казаў, перасякаюцца, а дзе —

не. Гэта і можа стаць аб'ектам міждысцыплінарнага дасьледаваньня, і тут можа нешта напіша эканаміст, штосьці — філёзаф.

Мяне таксама зацікавіла тэма запозьненага нацыятварэньня, як пытаньне калектыўнага ўваходжаньня ў Эўропу, як я гэта прачытаў у спадара Фурса. Можна, я няправільна прачытаў, ці я чытаў тое, што хацеў, але каб сапраўды была створаная *policy*, мусіць паўстаць нейкі палітычны суб'ект, для якога магчыма паставіць такую мэту — інтэграцыя ў Эўразьвяз. Што будзе пакладзенае ў падмуркі гэтай нацыі, які культурны код і суадносіны моваў, гэта ўжо асобнае пытаньне. Але мне цікавыя і сцэнары інтэграцыі на мікраўзроўні — на ўзроўні фільмаў, індывідуальных стратэгіяў, вась такіх *networks*.

А. А.: Я б выказаў сумнеў наконт эўрапейскай гістарычнай памяці ў Беларусі. Мне здаецца, на ўзроўні паводзінаў гэтая памяць мінімізаваная. Калі зірнуць на Менск, найбольшы горад Беларусі, сталіцу, то тут гэтая гістарычная памяць зьведзеная практычна на нішто. Неабходна, на мой погляд, вылучыць пэўныя ключавыя кантэксты і тэмы, і ў іх рамках прапаноўваць міждысцыплінарныя дасьледаваньні гісторыкам, філёзафам, сацыяльным тэарэтыкам. Апрача пытаньня гісторыі я б вылучыў пытаньне пра Эўропу як нарматыўнае поле: Эўропу як ідэю прававой дэмакратыі, як яна суадносіцца зь Беларуссю. І яшчэ адна важная тэма — успрыняцьце Эўропы як вонкавага і ўнутранага, якое пастаянна абмяркоўваецца і інтэлектуаламі, і ідэялягічна ангажаванымі каналамі. Эўропа разумеецца або як нешта вонкавае, тое, што знаходзіцца за межамі Беларусі, або як нешта ўнут-

ранае — як пэўная сацыяльна-гістарычная магма, якая існуе цяпер у Беларусі. І гэтая магма яшчэ ня выйшла на паверхню, але можа выйсці.

В. Б.: Аляксей закрунуў цікавую тэму. Усе мы знаём, што апошні разьдзел Рэчы Паспалітай адбыўся ў 1795 г. Але яшчэ як мінімум некалькі пакаленьняў прынамсі эліты Беларусі ідэнтыфікавалі сваю краіну з Эўропай, а сябе — з эўрапейцамі. Вядома, што юрыдычныя, культурныя і адукацыйныя інстытуты Рэчы Паспалітай, а таксама пэўныя сацыяльныя практыкі на тэрыторыі Беларусі захоўвалася да паўстаньня 1831 г., а часамі нават і да паўстаньня 1863 г. Імпэрскі адказ меў характар стратэгіі пераазначэньня і, калі хочаце, сэміятычнай утопіі. Пераазначэньня сымбалічнай прасторы ў імя таго, каб тагачасныя беларусы атаясамлівалі сябе ня з Польшчай, а з Заходняй Расеяй ці зь Беларуссю.

І яшчэ адзін сюжэт, які ў кнізе не разгорнуты, — гэта кампаратыўнае дасьледаваньне. Мы маем Літву, Латвію і Польшчу з аднаго боку, Украіну з другога і Расею з трэцяга. У кожнага з гэтых суб'ектаў быў свой шлях далучэньня ці недалучэньня да Эўропы. Ёсьць сацыялягічны матэрыял, які нам прапаноўвае Эўрапейскі баромэтар, Эўрапейскі банк рэканструкцыі і разьвіцьця, іншыя інстытуты, якія рэгулярна праводзяць апытаньні ўсходніх эўрапейцаў і зь якімі можна працаваць.

Пытаньне, чаму мы не ў Эўропе, — не такое банальнае, як падаецца на першы погляд. Чаму ў 1991 г., паводле ацэнак адной з нямецкіх установаў, мы мелі адны з найлепшых пазыцыяў для ўступленьня ў эўрапейскую супольнасьць і чаму гэтага шанцу мы не скарысталі?

Больш за тое, чаму Беларусь — фактычна адзіная краіна заходняй часткі былога Савецкага Саюзу, дзе эліты ня ставяць сабе мэтай далучэньне да Эўразьвязу?

У. Ф.: Хоць я далёка не прыхільнік пазыцыі А. Усманавай — крытычнай да Эўропы, але ў маім разуменьні Эўропа як Эўразьвяз не зьяўляецца значнай вартасьцю. Наколькі я магу меркаваць, стварэньне праекту аб'яднанай Эўропы было прадыхаванае неспрыяльнай глябальнай кан'юнктурай для эўрапейскіх краінаў, якія б самі не далі рады. І праект аб'яднанай Эўропы ад пачатку ня мае каштоўнаснага ядра, гэта праект выключна эканамічны, палітычны. Калі мы гаворым пра «Эўропу», то існуе вельмі значнае разыходжаньне паміж эўрапейскімі каштоўнасцямі, якія на самрэч зыходна эўрапейскія, і Эўропай як Эўразьвязам. І пытаньне каштоўнасьцяў, якія служаць годнымі арыенцірамі ў арганізацыі сацыяльнага жыцьця, і інтэграцыі ў Эўразьвяз — гэта аналітычна і практычна зусім розныя пытаньні.

В. С.: Абсалютна не! Акурат адаптацыя да эўрапейскіх вартасьцяў адбывалася пад маркай далучэньня да эўрапейскай інстытуцыйнай прасторы. Хоць адаптацыя пачыналася, натуральна, з адаптацыі практык, што пасля вяло да адаптацыі вартасьцяў. І ці можна

Уладзімер Фурс:
Праект аб'яднанай Эўропы ад пачатку ня мае каштоўнаснага ядра, гэта праект выключна эканамічны, палітычны.

Віталь Сіліцкі:
**Калі мы
гаворым пра
эўрапейскія
вартасці
ў Беларусі,
то часта
блытаем
эўрапейскія
вартасці
і эўрапейскія
жаданьні.**

русі, то часта блытаем эўрапейскія вартасці і эўрапейскія жаданьні. Эўрапейскія вартасці — дарагое задавальненне, гэта пэўная самадысцыпліна, як на ўзроўні індывідуума, так і на ўзроўні грамадства, гэта адмова ад

Дзяніс
Мельянцоў:
**Лукашэнка,
кажучы пра
ўнёсак
у эўрапейскую
бясьпеку —
што мы
супрацоўнічаем
з АБСЭ,
фільтруем
мігрантаў
і гэтак далей,
ігнаруе
пытаньні,
цэнтральныя
для сыстэмы
эўрапейскай
бясьпекі.**

разрозыньці цяпер вартасці і інстытуты — цяжкае пытаньне. Таму што вартасць — ня толькі тое, чаго ты хочаш, але і тое, за што ты гатовы плаціць, дзеля чаго гатовы нечым ахвяраваць. Калі мы гаворым пра эўрапейскія вартасці ў Беларусі, то часта блытаем эўрапейскія вартасці і эўрапейскія жаданьні. Эўрапейскія вартасці — дарагое задавальненне, гэта пэўная самадысцыпліна, як на ўзроўні індывідуума, так і на ўзроўні грамадства, гэта адмова ад пэўных шкодных звычак. І адаптацыя эўрапейскіх каштоўнасцяў праз эўрапейскія інстытуты найбольш эфэктыўная сёньня, бо інстытуты — гэта лякаматыў, які прасоўвае вартасць. У кожным разе, так працуе Эўропа. Хаця цяпер працэс запыніўся.

У. Ф.: І ў гэтым сэнсе пастаноўка пытаньня далучэння Беларусі да Эўропы як далучэння да Эўразьвязу неактуальная.

В. Б.: Вельмі спрэчнае пытаньне! У гэтай кнізе таксама недастаткова ясна было прапісана, што Беларусь мае разарванае культурнае цэлае. Лінія, якую прадстаўляе Ўладзімер, адлюстроўвае ідэалыгічны мэйнстрым — так сказаць, пазыцыі пераважнай бальшыні беларускай эліты. Але ёсьць кантэкст малых нацый Усходняй Эўропы, напрыклад, Эстоніі ці Латвіі. Для элітаў гэтых краін уваходжаньне ў Эўразьвяз было найперш спосабам захаваньня нацыянальнай культуры, а таксама атрымання гарантыяў бясьпекі, зьвязаных з навядзеньнем паўнаўладнаснай мяжы з Расейскай Фэдэрацыяй. Для актыўнай беларускамоўнай меншынкі Эўрапейскі Зьвяз будзе заставацца магнітам...

Дзяніс Мельянцоў: Месца Беларусі ў сыстэме эўрапейскай бясьпекі зьяўляецца яшчэ адной важнай тэмай. Я нядаўна рабіў даклад пра тое, якім чынам Беларусь бачыць сыстэму эўрапейскай бясьпекі і як яе бачаць эўрапейцы, і дзе гэтыя супадзеньні ёсьць, а дзе іх няма. Лукашэнка, кажучы пра ўнёсак у эўрапейскую бясьпеку — што мы супрацоўнічаем з АБСЭ, фільтруем мігрантаў і гэтак далей, абсалютна не кранае пытаньняў, цэнтральных для сыстэмы эўрапейскай бясьпекі. А гэта насамрэч адзіны каштоўнасьці і адзіная стратэгічная культура. У нас мала пра гэта пішацца, хоць гэта можа быць цікава.

В. Ш.: Падсумую наша абмеркаваньне. Усе выказваньні аб'ядноўвае думка пра неабходнасьць працягу дасьледчага праекту «эўрапеізацыі Беларусі». Другі яднальны момант — тэзіс аб важнасьці міждысцыплінарнасьці. І тут, залежна ад дысцыпліны, узнікаюць розныя пазыцыі.

Першую можна было б пазначыць як

гістарычную, што прадугледжвае неабходнасьць (рэ)канструяваньня «эўрапейскай Беларусі». Другую рызыкну азначыць як «устапоўка на сучаснасьць», што ўключае пытаньне ідэнтыфікацыі таго беларускага калектыўнага палітычнага суб'екта — нацыі перадусім, які зможа (або ня зможа) інтэгравацца ў эўрапейскую прастору. Нарэшце, трэцяе гледзішча вынікае з другога і ставіць пытаньне пра тое, як будаўніцтва сучасных эўрапейскіх дзяржаваў можа і павінна суіснаваць зь іх удзелам у разнастайных наднацыянальных аб'яднаньнях і супольнасьцях.

Зьвязаць жа гэтыя пазыцыі прапапоўваецца праз зварот да нарматыўных падставаў Эўропы і ЭЗ, якія ўключаюць як глябальныя пытаньні (напрыклад, суадносіны вартасьцяў і інстытутаў), так і спэцыяльныя пытаньні (накшталт сыстэмы эўрапейскай бясьпекі). Прапанавана было таксама зьвязаць пералічаныя пазыцыі праз зварот як да макра-, так і да мікраўзроўняў дасьледа-

ваньняў, зыходзячы з таго, што ўжо ёсьць «эўрапейская магма» ў Беларусі, якой мы можам памагчы выйсьці на паверхню.

Калі вызначаць абсяг інтарэсаў тэматычна, то тут, бадай, можна вылучыць наступныя тэмы:

1. Эўропа як дыкурс, эўрапейскія інстытуты, лякальныя практыкі і суб'екты.
2. Эўропа як памяць. Эўрапейскі гістарычны наратыў у Беларусі і яго калізіі.
3. Якая Эўропа ў Беларусі? Эўропа для розных сацыяльных групаў, Эўропа як «магма».
4. Крытычнае стаўленьне да Эўропы: яго мэта і межы.
5. Эўропа паміж каштоўнасьцямі і інстытутамі. Інтэграцыя ў Эўропу на макра- (інстытуты) і мікра- (лякальныя практыкі) узроўнях.
6. Сыстэма эўрапейскай бясьпекі як супольная стратэгічная культура ЭЗ і Беларусі.

Гэты матэрыял пад назвай «Пути европеизации Беларуси» быў апублікаваны ў інтэрнэт-выданьні «Новая Эўропа» (<http://n-europe.eu>). Пераклад выказваньняў усіх удзельнікаў, апрача В. Сіліцкага і В. Булгакава, на беларускую мову — рэдакцыі

ТОМАС М. БОН

«Супраціў» і «сваволя» ў Менску

Адпорныя паводзіны ў Савецкім Саюзе

У сярэдзіне 1953 г. партсакратар трамвайна-тралейбуснага аддзелу Менскага гарсавету напісаў даклад аб нягодных паводзінах пасажыраў у грамадскім транспарце. Яны брыдка лаяліся, палілі й пляваліся. Стала папулярным заскокваць у транспартныя сродкі падчас руху і стаяць на падножках. Многія грамадзяне не пільнаваліся савецкіх законаў, а выдумлялі ўласныя. Пры набыцці квіткі кожны настойваў на сваім асаблівым статусе: інваліды, пэнсіянэры, моладзь, вайскоўцы і г. д. Ходкай адгаворкай было: «Мне толькі адзін прыпынак ехаць». Калі ж адважныя кандуктары прарэчылі, дык яны сутыкаліся ня толькі з нахабнасьцю, але і з грубай сілай. У прыватнасьці, рабочыя трактарнага заводу зразумелі, што можна ня траціць 30 капеек, выступіўшы «арганізавана» і адстаяўшы свае правы нажамі.

У такіх умовах губляе сэнс пяцікапеечная прэмія, якую атрымліваюць кантралёры за кожнага безьбілетнага пасажыра, якога прымусілі аплаціць праезд. Горш

Томас М. Бон (нар. у 1963 у Гановэры) — гісторык, *Dr. phil. habil.*, прафэсар усходнеэўрапейскай гісторыі магістарскай праграмы «ўсходнеэўрапейскія дасьледаваньні» ўнівэрсытэту Людвіга-Максымільяна ў Мюнхэне і ўнівэрсытэту Рэгенсбургу. Аўтар манаграфіі «*Russische Geschichtswissenschaft von 1880 bis 1905: Pavel N. Miljukov und die Moskauer Schule*» (Köln etc: Böhlau, 1998). Адзін з аўтараў унівэрсытэцкага падручніка «*Studienhandbuch östliches Europa. Bd. 2: Geschichte des Russischen Reiches und der Sowjetunion*» (Köln—Weimar—Wien: Böhlau, 2002), укладальнік зборніка «*Kollektivität und Individualität. Der Mensch im östlichen Europa. Festschrift für Prof. Dr. Norbert Angermann zum 65. Geburtstag*» (*Studien zur Geschichtsforschung der Neuzeit, Bd. 23. Hamburg 2001*). Гэты пераклад друкуецца з ласкавай згоды рэдакцыі часопісу «*Osteuropa*» і аўтара.

за тое, міліцыянты заплюшчвалі на ўсё вочы. Пакуль ім не паабяцалі камісію 50 % ад штрафа, яны не былі гатовыя выконваць свае абавязкі ахоўнікаў парадку¹.

Несумненна, гэты прыклад, зафіксаваны адразу пасля сьмерці Сталіна, падштурхоўвае нас да таго, каб зарыентаваць пэрспэктыву дасьледаваньня нонканфармісцкіх паводзінаў ва ўмовах рэальнага сацыялізму на рэакцыі «знізу». Дасьледаваньне зыходзіць з ужо даўно высунутай Ганнай Арэнт тэзы, што сталінская, як і нацыянал-сацыялістычная дыктатура, прывяла да «атамізацыі грамадства». Згодна з гэтым падыходам, імпульсы да новай кансалідацыі грамадства (*Vergemeinschaftung*) надало толькі інтэлектуальнае дысыдэнцтва, якое змагло разьвіцца ва ўмовах культурна-палітычнае «адлігі» пры Мікіту Хрушчову. Гэтак-сама пры такім падыходзе нельга пакінуць па-за ўвагай і тэзу Мошэ Левіна пра тое, што савецкае грамадства ў выніку міграцыі зь вёскі і працоўнай міграцыі падчас хваляў індустрыялізацыі 1930-х і 1960-х гг. сфармавалася як «грамадства лягучага пяску» (*Flugsandgesellschaft*), утаймаваць якое бюракратыі адразу не ўдалося². Сацыяльныя пратэсты постсталінскае эры, у прыватнасьці галодны бунт у Новачаркаску ў 1962 г., неаднаразова прыцягвалі ўвагу дасьледнікаў.

Акрамя таго, прадметна абмяркоўваліся і настроі савецкага насельніцтва ў паваяенны час, і зьмяненьне грамадзкай думкі ў фазе «дэсталінізацыі»³. Шляхам будаўніцтва сацыялістычнай сацыяльна арыентаванай дзяржавы за часы Брэжнева — згодна з высунутай Віктарам Заслаўскім тэзай — была зробленая спроба праз «арганізаваны масавы кансэнсус» прывязаць насельніцтва да рэжыму. Пакуль існавалі гарантванае працоўнае месца і стабільныя цэны, «сыход у прыватнае жыцьцё» быў для савецкіх грамадзянаў усё больш і больш распаўсюджаным выбарам⁴.

У зьвязку з гэтым дасьледнікі пастаянна паказваюць на дыхатамію паміж прыватнай сфэрай і грамадзкай прасторай, якая ў сацыялістычных сыстэмах спрычынілася да шызафрэнічных мадэляў паводзінаў. Ад партыйнай грамадзкасьці ці грамадзкасьці на сходах, з аднаго боку, і фрагмэнтаванай грамадзкасьці ці грамадзкасьці супалак, з другога боку, трэба адрозьніваць паралельныя віды гра-

¹ Дзяржаўны архіў Менскай вобласьці. Ф. 69, воп. 1, спр. 921, арк. 118—121.

² Lewin Moshe. *The Making of the Soviet System. Essays in the Social History of Interwar Russia*. London, 1985. P. 12—21; *The Gorbachev Phenomenon. A Historical Interpretation. Expanded Edition*. Berkeley, Los Angeles, 1991. P. 13—42; *Russia/USSR in Historical Motion: An Essay in Interpretation* // *Russian Review*. № 50. 1991. P. 249—266.

³ Elena Zubkova: *Russia After the War. Hopes, Illusions, and Disappointments, 1945—1957*. Armonk/NY, London, 1998; *Послевоенное общество: политика и повседневность. 1945—1953*. Москва, 2000; Борис Грушин. *Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времен Хрущева, Брежнева, Горбачева и Ельцина в 4-х книгах. Жизнь 1-я: эпоха Хрущева*. Москва, 2001; *Жизнь 2-я: эпоха Брежнева. Часть I—II*. Москва, 2003—2006; Юрий Аксютин. *Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953—1964 гг.* Москва, 2004.

⁴ Zaslavsky Victor. *Closed Cities and the Organized Consensus // The Neo-Stalinist State. Class, Ethnicity, and Consensus in Soviet Society. With a New Introduction*. Armonk/NY, 1994. P. 130—164.

ТОМАС М. БОН

Цудоўны сьвет: узорна-паказальны раён Менску

Паралельны сьвет Менску

мадзкасьці (Gegenöffentlichkeiten), створаныя рэлігійнымі групамі інтарэсаў і палітычнымі дысыдэнтамі⁵.

Такія выпадкі, як апісаньня вышэй эксцэсы ў менскім трамваі, паказваюць, што з гледзішча гісторыі штодзённасьці прыйшла пара выкарыстаць новыя катэгорыі для аналізу супраціву, нязгоды ці нонканфармізму ў Савецкім Саюзе. Паколькі тут ідзеца пра дзеяньні «маленькіх людзей», то па-за ўвагай у рамках гэтага артыкулу застаецца і без таго добра дасьледаваны фэномэн «дысыдэнцтва»⁶.

Альтэрнатыўнымі падыходамі служаць апрабаваныя ў дасьледаваньні нацыянал-сацыялізму і Нямецкай Дэмакратычнай Рэспублікі (НДР) паняткі «адпору» і «сваволі» — адрозна ад «супраціву», які быў у цэнтры ўвагі дасьледнікаў абедзьвюх сфэраў ад пачатку.

Панятак «адпору» быў уведзены ў дасьледаваньні нацыянал-сацыялізму Марцінам Бросцатам (Martin Broszat). Пры дапамозе гэтага панятку дасьледчык хацеў падкрэсьліць, што рэжым мусіў бараніцца ня толькі ад палітычнай апазыцыі (прадстаўнікоў працоўнага руху і кансэрватыўных элітаў), але і шырокія народныя масы выяўлялі нязгоду зь яго сыстэмай каштоўнасьцяў і нормаў.

На гэтай аснове Бросцат адрозьніваў камуністычна-сацыялістычны супраціў у пралетарскім асяродзьдзі рабочае клясы 1933—1934 гг., «народную апазыцыю» перадусім з царкоўна-рэлігійнага асяродзьдзя ў 1935—1941 гг. ды путчысцкія пляны кансэрватыўных элітаў з 1938 да 1944 гг. Хоць Бросцат правёў рэвізію чыста палітычна-гістарычнага інтэрпрэтацыйнага падыходу, крытыкі аспрэчылі яго, цвёрдзячы, што нягледзячы на частковы адпор, рэжым абапіраўся на шырокую згоду насельніцтва.

У рамках дасьледаваньня НДР Ілько-Саша Кавальчук абагульніў паняткі супраціву і апазыцыі ў формуле «нонканфармісцкія паводзіны». Кавальчук зыходзіў з таго, што кожны чалавек можа зазнаць абумоўленую абставінамі мэтамарфозу ад выканаўцы загадаў да сабатажніка — альбо наадварот. На гэтай аснове ён апісаў канон паводзінавых формаў — ад «грамадзкага адмаўленьня» праз «сацыяльны пратэст» да «палітычнае нязгоды» — якія паставілі б пад пытаньне, абмежавалі ці паўплывалі б на прэтэнзію партыі панаваць. «Грамадзкае адмаўленьне» адлюстроўвалася ў сьвядомым ці несьвядомым байкоце афіцыйных канвэнцыяў, напрыклад, празь няўдзел у дэманстрацыях. «Сацыяльны пратэст» знаходзіў выяўленьне ў нараканьнях на штодзённыя злыбеды ў форме скаргаў або

⁵ Vladimir Shlapentokh: *Public and Private Life of the Soviet People. Changing Values in Post-Stalin Russia*. New York, Oxford, 1989; Gábor Rittersporn, Malte Rolf, Jan C. Behrends (Hg.). *Sphären von Öffentlichkeit in Gesellschaften sowjetischen Typs. Zwischen parteistaatlicher Selbstinszenierung und kirchlichen Gegenwelten*. Frankfurt/Main, 2003. S. 7—22.

⁶ Анке Стэфан (Anke Stephan) адрозьнівае вузей зразуметы панятак «дысыдэнцтва» (Dissidenz) ад больш шырока зразуметага панятку «нязгоды» (Dissens). Пад апошнім могуць быць падсумаваныя ўсе віды нонканфармізму. «Дысыдэнцтва» ж азначае форму негвалтоўнага пратэсту, пры якім грамадзкасьць уяўляе з сябе цэнтральную апэляцыйную інстанцыю. Пры гэтым іншадумцы, якія баранілі правы чалавека і грамадзянскія правы, карысталіся інфармацыйнай сеткай «самвыдату».

страйкаў. «Палітычная нязгода» выяўлялася трыма спосабамі. Да пабудовы Бэрлінскага мура антыкамуністычная апазыцыя адстойвала традыцыйныя буржуазныя каштоўнасці. Пасля пабудовы мура ў сацыякультурную ці грамадскую апазыцыю перайшлі пэўныя асяродзды і групы інтарэсаў. Апроч гэтага, цягам усёй гісторыі НДР заяўляла пра сябе рэфармісцка-сацыялістычная апазыцыя. Урэшце, «масавы пратэст» адбыўся толькі ў 1953 і 1989 гг.⁷

У якасці альтэрнатыўнага інструментару да катэгорыі «адпору» ці «грамадскага адмаўлення» надаецца вылучаная Альфам Лютке ў дачыненні да штодзённай гісторыі рабочых да 1945 г. і ўдакладненая Томасам Ліндэнбэргерам у дачыненні да НДР катэгорыя «сваволя». Пры апісанні гэтага феномену Лютке звяртаўся да выхаваўчай праграмы Асвятніцтва і апісваў сваволю як панятак, процілеглы дысцыпліне і культуры, а таксама як праяву абмежаваных грамадзкіх магчымасцяў.

Эўрыстычная вартасць панятку заснаваная на тым, што ён паказвае на сферу паміж панаваннем і супрацівам, і пры гэтым засяроджваецца на бягучых практыках і спосабах паводзінаў. За гэтым урэшце відаць прынцыповае захаванне дыстанцыі да ўсіх і ўсяго, з чаго ў сваю чаргу вынікаюць спосабы паводзінаў, што стаяць паміж захапленнем ці чынным удзелам (з аднаго боку) і нонканфармізмам ці эмансыпацыяй (з другога). Ліндэнбэргер у гэтай сувязі асабліва ўказвае на тое, што свавольныя паводзіны ня столькі матываваныя свядомым супрацівам, колькі звязаныя з пэўнымі ролямі і сытуацыямі. Палітра магчымых варыянтаў вагаецца ад энтузіязму і ляльнасыці праз апартунізм да пасіўнасці і дысідэнцтва. У кожным разе вырашальным момантам ёсць ня столькі свядомы супраціў, колькі актуальны інтарэс⁸.

Перш чым прааналізаваць пры дапамозе памянёнага інструментару вышэй-апісаную сытуацыю зь менскімі трамваямі, трэба высветліць праблематыку адпорных паводзінаў у Савецкім Саюзе пасля сталінскага тэрору на падставе трох лепш задакументаваных эпізодаў з штодзённага жыцця беларускае сталіцы. Дарма што з разгляду гэтых прыкладаў маюць быць атрыманыя агульныя веды, сьпяраша трэба абмаляваць спэцыфіку прадмету. У БССР імклівая індустрыялізацыя і ўрбанізацыя распачалася толькі ў рамках савецкай праграмы адбудовы пасля Другой сусветнай вайны. Усе рэсурсы краіны былі сканцэнтраваныя ў Менску. Паміж 1947 і 1950 гг. пачалі выпускаць прадукцыю завод грузавых аўта-

⁷ Ilko-Sascha Kowalczyk. Artikulationsformen und Zielsetzungen von widerständigem Verhalten in verschiedenen Bereichen der Gesellschaft // Materialien der Enquete-Kommission «Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland» (12. Wahlperiode des Deutschen Bundestages); Bd. VII/2. Möglichkeiten und Formen abweichenden und widerständigen Verhaltens und oppositionellen Handelns, die friedliche Revolution im Herbst 1989, die Wiedervereinigung Deutschlands und das Fortwirken von Strukturen und Mechanismen der Diktatur. Frankfurt/Main, 1995. S. 1203—1284.

⁸ Thomas Lindenberger. Die Diktatur der Grenzen. Zur Einleitung // Ders. (Hg.). Herrschaft und Eigensinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR. Köln, Weimar, Wien, 1999. S. 13—44, 21—26.

мабіляў, мотавэлязавод і трактарны завод. Гэтак Менск стаў цэнтрам савецкай прамысловасці ў вытворчасці транспартных сродкаў. Колькасць жыхароў падвоілася з чвэрці мільёна ў 1950 г. да паловы мільёна ў 1959 г.

З гэтым працэсам была звязаная сапраўдная міграцыя насельніцтва. З аднаго боку, Менск з-за Галакосту страціў характар жыдоўскага штэтлю, які ён захоўваў аж да 1920-х гг. З другога боку, арганізаванае прыцягненне працоўнае сілы з сельскай мясцовасці і наплыў навучэнцаў з правінцыі спрыялі асяляньваньню гарадскога грамадства. Пабудова «сацыялістычнага места» суправаджалася разнастайнымі супярэчнасцямі. У той час як паўсталы на *tabula rasa* Другой сусветнай вайны цэнтар атрымаў нэаклясыцысцкую архітэктурную пераможаў, у жылых раёнах інфраструктура заставалася неразвiтая. Паколькі прадпрыемствы былі звязаныя вытворчымі плянамі, яны не маглі выканаць сваіх абавязкаў па жыллёвым будаўніцтве. У гэтых варунках масы насельніцтва пакутавалі ад сацыяльных праблемаў, якія нагадвалі сытуацыю апісанага Марксам і Энгельсам «капіталістычнага места». У 1960 г. зарэгістравалі каля 80 000 чалавек, у якіх не было аніякага жылля, а таксама 42 000 чалавек, у якіх было менш за чатыры квадратныя мэтры жылля⁹. У выніку імклівага росту насельніцтва ў Менску асабліва наглядна выявіліся сацыяльныя і эканамічныя праблемы ўсяго Савецкага Саюзу.

НЕСАНКЦЫЯНАВАНАЯ ЗАБУДОВА

У кастрычніку 1947 г. калгас ім. Панамарэнкі перадаў Міністэрству ўнутраных справаў кавалак зямлі на самай мяжы зь Менскам. Там пабудавалі лягер для нямецкіх ваеннапалонных, чым заданнем было здабываць жвір і пясок. Менскі раён з 1948 г. не ўключаў больш гэтага ўчастка зямлі ў свой кадастар. Аднак лягер праіснаваў ня больш за два гады: да канца 1949 г. усе ваеннапалонныя, што знаходзіліся на тэрыторыі Беларусі, былі рэпатрыяваныя альбо як вайсковыя злачынцы перавезеныя ва ўсходнія часткі Савецкага Саюзу. Нягледзячы на гэта, лягер, відаць, ня быў афіцыйна ліквідаваны.

Праўдападобна, што спачатку ў засталых бараках пасяліліся ахоўнікі. Вядома, што ўвесну 1950 г. на тэрыторыі былога лягеру для ваеннапалонных паўсталі першыя нелегальна збудаваныя драўляныя дамы. Тут і ўступілі «гандляры нерухомасцю». Яны забяспечвалі людзей, што сутыкнуліся з адпаведнымі цяжкасцямі ў горадзе, прыватным жыллом.

Такім чынам, узьнікла паселішча, названае ў гонар вёскі Шэйпічы, размешчанай ад яго за 200—300 мэтраў. Да пачатку 1957 г. у Новых Шэйпічах збудавалі

⁹ Thomas M. Bohn. Das «neue» Minsk — Aufbau einer sozialistischen Stadt nach dem Zweiten Weltkrieg // Dietrich Beyrau, Rainer Lindner: Handbuch der Geschichte Weißrußlands. Göttingen, 2001. S. 319—333; Das «Phänomen Minsk». Sozialistische Stadtplanung in Theorie und Praxis //: Bruno Fritsche, Hans-Jörg Gilomen, Martina Stercken (Hg.): Städteplanung — Planungsstädte. Zürich, 2006. S. 141—155; Das «Phänomen Minsk». Stadtwachstum und Wohnungsnot in der Sowjetunion nach dem Zweiten Weltkrieg // Axel Schildt, Dirk Schubert (Hg.). Wachsende und schrumpfende Städte — Geschichte — Gegenwart — Zukunft. Dortmund (in Druck).

каля 200 дамоў, у якіх жыло прыблізна 1500 чалавек. Збольшага гэта былі работнікі суседняга мотавэлязаводу. У дакумэнтах пастаянна згадваюцца людзі, якія «нідзе» не працавалі.

Яны здабылі ў свой час доступ да будаўнічых матэрыялаў і жылі, здаючы ў наём свае дамы. Урэшце ў Новых Шэйпічах знайшлі прытулак і 60 міліцыянтаў зь сем'ямі — катэгорыя асобаў, якая дзякуючы свайму статусу і законнай прапісцы ў Менскім раёне надавала паселішчу прынамсі адценьне легальнасьці.

У цэлым супольнасьць была добра арганізаваная. Яе вынаходлівыя члены правялі з гарадзкой сеткі да сябе электрычнасьць, наладзілі радыё і прыбілі шылдачкі з нумарамі дамоў. Нягледзячы на гэта, усім было ясна, што ідзеца пра прастору, якая знаходзіцца па-за правам ці нават па-за дзяржаўнай уладай. З адміністрацыйнага гледзішча, як гэта было сфармулявана на канцылярскай расейшчыне, паселішча «нікому не падчынялось», а яго насельнікі «нікому не были подотчетные и не имели ни перед кем никаких обязанностей». Паколькі паселішча не знаходзілася ў кампэтэнцыі ні Менскага райсавету, ні Сталінскага райсавету Менску, насельнікі Новых Шэйпічаў не былі прыпісаныя ні да аднаго аддзелу рэгістрацыі насельніцтва. Ваеннаабавязаныя мужчыны не былі зарэгістраваныя ні ў якім ваенкамаце. Не было і фінададзелу, дзе можна было б плаціць падаткі і зборы¹⁰.

Выканкам Менскага гарадскога савету пачаў сур'ёзна займацца праблемай Новых Шэйпічаў толькі пасля XX партз'езду, на якім Хрушчоў ня толькі абвясціў пра канец «культу асобы», але і пастуляваў абмежаваньне росту вялікіх гарадоў.

Пры гэтым кідаецца ў вочы, наколькі памяркоўны ў красавіку 1956 г. на паседжаньні Менскага гарсавету быў тон работнікаў міліцыі, знаёмых зь мясцовымі ўмовамі. Урэшце ў пытаньні аб самавольнай забудове дасягнулі кампрамісу — існых паселішчаў не чапаць, але ў будучыні ў зародку душыць любую несанкцыяваную забудову на ўскраіне места¹¹. Толькі некаторыя зацятыя партыйныя кіраўнікі патрабавалі чыстак на надзвычайным пасяджэньні Цэнтральнага камітэту КПБ у кастрычніку 1956 г. у Менску. Яны настойвалі, каб калгаснікі, якія ў апошнія гады пераехалі ў горад, вярнуліся назад у вёску. Але ў прысутных на паседжаньні гаспадарнікаў гэтая прапанова знайшла мала падтрымкі: усё-ткі яны былі шчыра зацікаўленыя ў тым, каб мець у сваім распараджэньні армію працоўнай сілы¹². З уключэньнем Новых Шэйпічаў у склад беларускае сталіцы 8 жніўня 1959 г. была адначасова зьвязаная і легалізацыя самавольнай будаўнічай дзейнасьці¹³.

¹⁰ У студзені 1956 г. Менскі раён хадаінічаў аб уключэньні Новых Шэйпічаў у адміністрацыйнае падпарадкаваньне Менску. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь. Ф. 7, воп. 4, спр. 725, арк. 60/61. За гэтым адбыўся падрабязны разгляд справы, пазыцыю ў якой выказалі ўпраўленьне ўнутраных справаў, Міністэрства фінансаў і Міністэрства абароны.

¹¹ Дзяржаўны архіў Менскай вобласці (ДзАМВ). Ф. 6, воп. 4, спр. 582, арк. 22—43, 50—54.

¹² ДзАМВ. Ф. 6, воп. 4, спр. 597, арк. 22—27, 37—39.

¹³ Сборник законов Белорусской ССР и указов Президиума Верховного Совета Белорусской ССР. 1938—1973 гг. Ч. I. Минск, 1974. С. 378.

«СУПРАЦІЎ» І «СВАВОЛЯ» Ў МЕНСКУ

Мікрараён у Менску

На менскім ускрайку

Калі ў 1930-я гг. у збудаваных паводле пяцігадовага пляну гарадох, накшталт Магнітагорску, існаваў, словамі Стывэна Коткіна, «сталінізм як цывілізацыя»¹⁴, дык пасля Другое сусьветнае вайны на схіле жыцьця «вялікага правадыра» на пэрыфэрыі мэтраполіяў узьнікла альтэрнатыўная культура, для якой былі характэрныя ўласьцівасьці «грамадства лятучага пяску» (Мошэ Левін). Новыя Шэйпічы былі сьветам дробных гандляроў і дээртэраў з калгасаў, якія паставілі сабе жыць на мяжы законнасьці. Яны маглі рэалізаваць свой лад жыцьця, бо знайшлі для гэтага пэўную прастору па-за правам. Спасылаючыся на звычайнае права і злучычы ўлады адмаўленьнем ад працы, яны выказвалі сваю сваволю, якая супярэчыла савецкім нормам.

Дзяржаўнае і партыйнае кіраўніцтва ў Менску выявіла бездапаможнасьць. Яно не магло адмовіць міліцыянтам і іншым службоўцам у часовым жытле — і гэтак непазьбежна пашырала межы талерантнасьці. Калі для апагею сталінізму было ўласьцівае ператварэньне клясаў у аморфную масу альбо атамізацыя грамадства, дык у беларускім варыянце позьняга сталінізму праявілася няздольнасьць апарату стрымліваць міграцыйны ціск, што ўзьнік у выніку супярэчнасьцяў паміж горадам і вёскай. У пазыцыі дырэктараў, якія маўкліва лічылі «самабуд» уцеклых зь вёскі сялянаў кампэнсацыяй за недастатковы ўдзел прадпрыемстваў у жыльлёвым будаўніцтве, можна ўбачыць яшчэ адну форму сваволі. Таму ў дачыненні да часу пасля Другой сусьветнай вайны ня можа ўжо быць і гаворкі пра «палымяных бальшавікоў» альбо самаадданую пабудову сацыялізму¹⁵.

КАЛЕКТЫЎНЫ ПРАТЭСТ НАВАСЁЛАЎ

Цягам абвешчанага Хрушчовым масавага будаўніцтва кватэраў у Фрунзэнскім раёне Менску (на паўночным захадзе гораду) ля вуліц Карла Лібкнэхта і Розы Люксембург паўстаў новы мікрараён¹⁶. Калі восеньню-зімой 1957 г. здалі першыя дамы, радасьць многіх навасёлаў была азмрочаная ня толькі будаўнічымі недапрацоўкамі ў кватэрах, але і некампэтэнтнасьцю адказных будаўнічых арганізацыяў і адпаведных домакіраўніцтваў. Шматлікія пэтыцыі не далі выніку.

¹⁴ Stephen Kotkin. *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. Berkeley, Los Angeles, London, 1995.

¹⁵ Stephen Kotkin. *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization...* P. 198—237.

¹⁶ Наступныя выказваньні грунтуюцца на актах Камісіі савецкага кантролю пры Савеце міністраў БССР, задачай якой была праверка выкананьня ўрадавых пастановаў і разбор скаргаў насельніцтва. Захаваліся заключэньне кантрольнай камісіі ад 31 траўня 1958 г. пра тэхнічны стан агледжаных дамоў, ліст кватэранаймальнікаў да гарсавету, урадавай газэты «Советская Белоруссия» і Камісіі савецкага кантролю бяз даты, ліст кіраўніцтва каналізацыйнага трэсту ад 14 чэрвеня 1958 г., даклад выканкаму Фрунзэнскага раённага савету выканкаму Менскага гарсавету ад 26 чэрвеня 1958 г. пра будаўнічыя дэфэкты названага мікрараёну, чарнавік ліста намесьніка старшыні Камісіі савецкага кантролю да сакратара партарганізацыі адпаведнага домакіраўніцтва ад пачатку верасьня 1958 г., даклад кіраўніка будаўнічага трэсту аб праведзеных рамонтных работах ад 30 верасьня 1958 г., а таксама выніковы даклад паўнамоцных інспэктараў старшыні Камісіі савецкага кантролю. НАРБ. Ф. 911, воп. 1, спр. 75.

Навасёлы завалілі скаргамі Цэнтральны камітэт КПБ і Савет міністраў БССР, аднак неабходных рамонтных работаў не правялі. Адразу пасля сходу навасёлаў 6 красавіка 1958 г. быў прынамсі праведзены абыход дамоў, у якім удзельнічаў і кіраўнік кватэрнага каапэратыву. Аднак гэтая ініцыятыва аказалася марная, бо заявы пра недапрацоўкі наўмысна ігнаравалі альбо як бы ненаўмысна гублялі.

У гэтых умовах сход навасёлаў 6 чэрвеня 1958 г. стаў апагеем канфлікту. На парадку дня стаяла пытаньне цэнаў на ацяпленне, якія выраслі, нягледзячы на холад у кватэрах зімой. Сярод удзельнікаў сходу было каля чатырохсот жыхароў, кіраўнікі кватэрнага каапэратыву і домакіраўніцтва, а таксама інжынэры і бухгалтары дый кіраўнік будаўнічай арганізацыі, які адначасова быў, што сымбалічна, дэпутатам гарсавету. Афіцыйна сход адпавядаў засвоеным «партыйнай грамадзкасьцю» ўзорам. Спачатку выбралі старшыню, які меў кіраваць дыскусіяй, і сакратара, якому даверылі скласьці пратакол. Пасля заслухалі выступы бухгалтара і інжынэра домакіраўніцтва. Слухачы былі разьюшаныя тлумачэньнямі экспэртаў пра тое, што падвышэньне цэнаў на ацяпленне зьвязанае з перарасходам энэргіі, а ацяпляльны кацёл праз адсутнасьць цыркуляцыі цёплае вады пастаянна быў напоўнены халоднай вадой.

Падчас абмеркаваньня навасёлы напоўніцу выказалі гнеў: яны запатрабавалі, каб адпаведныя выдаткі на ацяпленне ўзяло на сябе домакіраўніцтва, хадайнічалі аб перадачы ацяпляльнага катла гарадзкому цеплатрэсту і прапанавалі ўсталяваць печкі. Апроч таго, яны ўказалі, што занятыя ў пабудове навакольных дамоў будаўнікі раскрадалі паліва, а торф нядбайна захоўваўся пад адкрытым небам. Што датычыцца будаўнічых недаглядаў, дык прагучалі скаргі, што санвузлы не функцыянуюць, а вада на трэція паверхі падаецца зь перабоямі. Да таго ж людзі вымушаныя мірыцца з тым, што вадку цалкам перакрываюць ад поўначы да сёмай гадзіны ранку. Навасёлы скардзіліся ня толькі на адсутнасьць азеляненьня, асьвятленьня, сьмецьцевых бакаў, заасфальтаваных ходнікаў, але і на нястачу дзіцячых ясьляў, садкоў ды аптэк, а таксама на аддаленасьць крамаў і нязручны час іх працы.

Урэшце адказных функцыянераў засьпалі закідамі, якія апэлявалі да грамадзкага дабрабыту і пераходзілі да асабістай сфэры: маўляў, паколькі партыя заклікае да ашчаднасьці ва ўсім, выкрытае марнатраўства трэба кваліфікаваць як «факты махлярства» і «рабаваньне народу». Кіраўніка домакіраўніцтва назвалі п'яніцам, а кіраўніка жыллёва-эксплуатацыйнага ўпраўленьня збэсьцілі за ягоную фанабэрыю.

Апроч таго, было сказана, што кіраўніку будаўнічага трэсту і дэпутату гарсавету на выбарах трэба выказаць недавер. Не абышлося і без крытычных заўвагаў на адрас сыстэмы: паколькі ў Савецкім Саюзе дзейнічае прынцып роўнасьці, дык і жыхары гэтага мікрараёну маюць такое самае права на ацяпленне сваіх кватэраў, як і міністры ў сваіх кватэрах-палацах на праспэктэ Сталіна. А старшыня выканкаму райсавету, як і адпаведны партсакратар, павінны былі б вывучыць сытуацыю «на месцы», калі яны ня хочуць пазбавіцца права на «дзяржаўны хлеб». Урэшце праблема ў тым, што ў савецкім апарате зашмат кіраўнікоў і замала простых работнікаў, казалі жыхары.

Замест таго, каб пайсьці насустрач людзям і змякчыць абурэнне, кіраўнік жыльлёва-эксплуатацыйнага ўпраўленьня настойваў на сваім. Праўда, ён зрабіў выгляд, што занатаваў усе прапановы жыхароў. Аднак адначасова ўсумніўся ў правамоцнасьці сходу напасёлаў. Ён яўна меркаваў выкруціцца з гэтай афэры, спаслаўшыся на тое, што згодна з законам напасёлы павінны аплаціць перарасход выдаткаў на ацяпленне, але тым самым ён толькі яшчэ больш разьюшыў сход. Ягоная пагроза скасаваць ордэры на ўсяленьне ў кватэры і выставіць незадаволеных за дзьверы перапоўніла чару цярдзеньня. Усчалася сумятня, у выніку старшыня сходу бязь лішніх цырымоніяў пазбавіў слова кіраўніка жыльлёва-эксплуатацыйнага ўпраўленьня.

У гэтых абставінах кіраўнік будаўнічага трэсту палічыў неабходным выкарыстаць дыпляматычнае майстэрства. Як дэпутат гарсавету ён спачатку ўзяў папулісцкі курс і абурўся велізарным ростам выдаткаў на ацяпленне. Пасьля, спаслаўшыся на прынятыя ў Савецкім Саюзе мэханізмы ўлады, ён перайшоў да прынцыпаў дэмакратычнага цэнтралізму. Зрэшты, ягонае сьцьверджаньне пра тое, што фінансавы цяжар неўзабаве будзе перакладзены на плечы большай колькасьці людзей дзякуючы падключэньню яшчэ чатырох дамоў да ацяпляльнай сыстэмы і ў выніку гэты цяжар зьменшыцца для кожнага асобнага жыхара, дазваляе казаць пра яго сялянскую хітрасьць. Спасылаючыся на прапагандаваны пасья сьмерці Сталіна прынцып калектыўнага кіраўніцтва, кіраўнік будаўнічага трэсту заклікаў таксама стварыць камісію напасёлаў зь пяці чалавек, якая ўдзельнічала б у падліку выдаткаў на ацяпленне і інфраструктурныя інвэстыцыі. Урэшце ён абвясціў, што можа дадаткова вылучыць асобныя сродкі на будматэрыялы, каб жыхары самастойна выканалі належныя рамонтныя работы.

Аднак гэтая вымучаная прапанова не зрабіла ўражаньня на напасёлаў. У рэзалюцыі яны выказаліся за тое, каб яшчэ ў тым самым месяцы склікаць наступны сход, куды запрасяць кіраўнікоў Фрунзэнскага райсавету і райкаму Менску. Разам з тым Камісіі савецкага кантролю як незалежнай інстанцыі павінна быць даручана праверыць гэты выпадак. Далей домакіраўніцтву прапаноўвалася падаць новую калькуляцыю расцэнак на ацяпленне. Навасёлы прасілі гарсавет перадаць ацяпляльны кацёл гарадзкому ацяпляльнаму трэсту, а таксама паклапаціцца пра ўдасканаленьне інфраструктуры.

З архіўных актаў немагчыма зразумець, ці адбыўся наступны сход напасёлаў. Праўда, захаваўся ліст з 92 подпісамі, які быў дасланы пасья 6 чэрвеня 1958 г. у Фрунзэнскі райсавет, Камісію савецкага кантролю і газэту «Советская Белоруссия». У ім падпісанты пратэставалі супраць сваволі домакіраўніцтва і жыльлёва-эксплуатацыйнай службы. Яны зьвінавацілі іх у дэзарганізаванасьці і нядбайнасьці ды патрабавалі пераразьліку выдаткаў на ацяпленне, што былі завышаныя празь няспраўнасьць абсталяваньня. Апэлюючы да аўтарытэту раённага і гарадскога саветаў, яны паказвалі, што іхны выступ накіраваны выключна супраць бюракратаў, зь якімі яны сутыкнуліся.

Самасьвядомасьць гэтых напасёлаў фармавалася ў тым ліку і распачатай Хрушчовым дэсталінізацыяй. Яны наважыліся сьцьвярджаць, што лёс чатырох-пяці

тысяч чалавек нельга вызначыць «росчыркам пяра». Навасёлы яўна спасылаліся на XX партыйны зьезд, што адбыўся ў 1956 г. Яны скончылі сваю скаргу фрывольнай, як для чыноўнікаў, заўвагай: маўляў, «час дыктату» прамінуў.

Урэшце навосёлам удалося адстаяць свае інтарэсы перад домакіраўніцтвам і будаўнічым трэстам ва ўсіх пунктах: 4 верасьня 1958 г. выканкам гарсавету прыняў рашэньне запісаць выдаткі за перарасход вады і паліва на рахунак домакіраўніцтва, а не на рахункі кватэранаймальнікаў. А 30 верасьня 1958 г. кіраўнік будтрэсту далажыў, што ўсе недахопы ў дамох выпраўленья. Пры тым ён не забыўся згадаць, што неабходнасьць у многіх рамонтных работах узьнікла толькі ў выніку нядабайнасьці саміх жыхароў навабудоваў (напрыклад, самавольнага ўсталяваньня антэнаў і выкіданьня смецьця праз акно) ды наўмысных разбурэньняў, у прыватнасьці, абабіваньня тынкоўкі.

У цэлым важнасьць для гістарычнай навукі гэтага прыкладу, які дэманструе адну з надзённых праблемаў «сацыялістычнага места», вынікае з рэакцыяў закрунутых бакоў. Яны скарысталі поле для манэўру, якое ім забясьпечыла КПСС на чале з Хрушчовым у сваім імкненьні пераадолець «культ асобы» ды і замяніць яго прынцыпам «калектыўнага кіраўніцтва». У гэтых варунках фармавалася адзінства інтарэсаў. Былі раскрытыя мэханізмы ўлады. Дапасаваньне да партыйных нормаў стварала магчымасьці для выяўленья голасу народу. Сацыяльны прэтэст выявіўся ў форме калектыўных пэтыцыяў і сходаў навосёлаў. Такім чынам, з аднаго боку, можна было захаваць савецкія рытуалы, а з другога, знайсці вэнтыль, каб выпусціць пару накіпелага гневу ў форме нараканьняў. У выніку сцэнар быў вызначаны супрацьстаяньнем паміж кватэранаймальнікамі й бюракратыяй. Аргумэнтацыя зводзілася да дыхатаміі паміж крытыкай і самакрытыкай з аднаго боку і дэзавуяваньнем і даносам з другога боку, што вяло да адвольных інтэрпрэтацыяў партыйнага жаргону. Зварот да дзяржаўнай інстанцыі, якой на мясцовым узроўні быў гарсавет, сымбалізаваў пры гэтым дамінаваньне патрыярхальнага мысьленья ў палітычнай культуры.

Адметная рыса ўсяго працэсу палягае ў тым, што ў сварках вакол няспраўнага ацяпляльнага абсталяваньня і іншых будаўнічых дэфэктаў можна ўгледзець формы ўрэгуляваньня канфліктаў, уласьцівыя для грамадзянскае супольнасьці, як то ўтварэньне камісіі для прадстаўніцтва інтарэсаў, а таксама прэтэнзію на ўдзел у абмеркаваньні рашэньня¹⁷.

РЭЛІГІЙНЫЯ «РАСКОЛЬНІКІ»

У першай палове 1920-х гг. заснаваны на пачатку XX ст. у ЗША рух пяцідзясятнікаў пранік у Савецкі Саюз. За часы сталінізму чальцы Саюзу эвангельскіх

¹⁷ Калі ў дасьледаваньнях грамадзянскае супольнасьці разглядаюцца сацыялістычныя сыстэмы кіраваньня, гэта штораду суправаджаецца адсылкай на дысыдэнцкі рух; параўн.: Manfred Hildermeier, Jürgen Kocka, Christoph Conrad (Hg.). Europäische Zivilgesellschaft in Ost und West. Begriff, Geschichte, Chancen. Frankfurt/Main, New York, 2000. S. 8.

хрысьціянаў, як сябе называлі пяцідзясятнікі, перасьледаваліся, як і вернікі іншых рэлігійных супольнасьцяў. На пачатку Другой сусьветнай вайны ў савецкай рэлігійнай палітыцы адбыўся пералом. У гэтым кантэксце ўлады паспрабавалі ўзмацніць кантроль за пратэстанцкімі суполкамі праз цэнтралізацыю царкоўнага кіраўніцтва: у 1944 г. адбылося аб'яднаньне эвангельскіх хрысьціянаў з баптыстамі. У 1945 г. пасьледавала далучэньне пяцідзясятнікаў да Ўсесаюзнага савету эвангельскіх хрысьціянаў-баптыстаў. Так званае жнівеньскае пагадненьне прадугледжвала хрост Сьвятым Духам¹⁸ з і без крытэру глясалялі¹⁹, але выключала глясалялію з грамадзкіх цырымоніяў.

У гэтых варунках палова савецкіх пяцідзясятнікаў байкатавала аб'яднаньне з зарэгістраванымі дзяржавай эвангельскімі хрысьціянамі-баптыстамі і ў адказ сышло ў падполье. Зноў распачаты за Хрушчовым перасьлед рэлігіі суправаджаўся ўзмоцненай атэістычнай прапагандай і рэпрэсіямі супраць кіраўніцтва цэркваў. Прыкладам, у 1960 г. Усесаюзны савет эвангельскіх хрысьціянаў-баптыстаў прыняў новы статут для суполак і адпаведную інструкцыю для царкоўных старастаў, якія прадугледжвалі абмежаваньне місіянерскай дзейнасьці і пропаведзі зарэгістраванымі будынкамі. Хрост пасья гэтага стаў магчымы толькі з трыццатага году жыцьця і толькі пасья трохгадовага выпрабавальнага тэрміну; дзіцячая і моладзевая праца спыненая, абмен з суседнімі суполкамі абмежаваны, а спэктар музычных інструмэнтаў, выкарыстоўваных у набажэнстве, скарачаны. І хоць гэтыя правілы былі перагледжаныя на ўсесаюзнай канфэрэнцыі ў 1963 г., ад Усесаюзнага савету эвангельскіх хрысьціянаў-баптыстаў адкалоўся нелегальны саюз суполак з уласным саветам у якасьці кіроўнага аргану. Скептычна настроеныя ў дачыненні да гэтых зьменаў пяцідзясятнікі патрапілі ў 1970-я гг. на першыя палосы заходніх СМІ ў зьвязку з тым, што некаторыя іх чальцы паспрабавалі дамагчыся эміграцыі з Савецкага Саюзу, шукаючы прытулку ў амбасадзе ЗША. Пасья гэтага Крэмль спрабаваў прадухіліць іх эміграцыю шляхам рэгістрацыі аўтаномных суполак хрысьціянаў веры эвангельскай²⁰.

У Менску дзейнасьць пяцідзясятнікаў фіксавалася толькі ў справаздачах пад-

¹⁸ Хрост Сьвятым Духам — не цырымонія, а від духовага досьведу, перажываньня ў некаторых кірунках пратэстанцтва. (*Заўвага пер.*)

¹⁹ Глясалялія — перакананьне некаторых хрысьціянскіх пратэстанцкіх канфэсіяў у патэнцыйнай здольнасьці кожнага чалавека ў выніку асаблівага духовага перажываньня Хроста Сьвятым Духам пачаць гаварыць на іншай мове. Крыніцай гэтага іх перакананьня зьяўляецца Новы Заповіт, які кажа пра набытую апосталамі пасья сыходу на іх Сьвятога Духа здольнасьць гаварыць на іншых мовах. (*Заўвага пер.*)

²⁰ Lane Christel. Christian Religion in the Soviet Union. A Sociological Study. Albany/NY, 1978. Ё. 138—191; Sawatsky Walter. Soviet Evangelicals Since World War II. Kitchener/ON, 1981; Alexeyeva. Soviet Dissent // The Neo-Stalinist State. Class, Ethnicity, and Consensus in Soviet Society. With a New Introduction. Armonk/NY, 1994. Ё. 201—231; Fletcher William C. Soviet Charismatics. The Pentecostals in the USSR. New York, Bern, Frankfurt/Main, 1985; История эвангельских христиан-баптистов в СССР. Москва, 1989; Hollenweger Walter J. Charismatisch-pfingstliches Christentum. Herkunft, Situation, ökumenische Chancen. Göttingen, 1997.

парадкаванага Савету Міністраў БССР «Упаўнаважанага па справах рэлігійных культаў», чья пасада была ў 1966 г. аб'яднаная з «Аддзелам упаўнаважанага па справах праваслаўнай царквы» ў рамках пасады «Ўпаўнаважанага па рэлігійных справах». З стылю дакладаў можна зразумець, што гэтую пасаду займалі адукаваныя людзі; часам той, хто пісаў, ацэньваў падзеі нават з здаровай доляй іроніі. Кідаецца ў вочы, зь якой пэдантычнасьцю выконваліся абавязкі на гэтай пасаде. У цэлым, здаецца, што служба «Ўпаўнаважанага па рэлігійных справах» ішла па накатанай каляіне. Жыцьцё яму ўскладнялі толькі пяцідзясятнікі. Але хоць яны сваім непаважлівым стаўленьнем драгавалі тых, хто займаў гэтую пасаду, аднак у савецкім дзяржапараце відавочна не знаходзілася інстанцыя, якая вызваліла б іх ад гэтых турботаў²¹.

На што ж скардзіліся ўпаўнаважаныя па рэлігійных справах? Побач з больш інтэнсіўнай антырэлігійнай прапагандай за часоў Хрушчова ў Менску ў сярэдзіне 1950-х гг. упершыню пасля вайны былі зарэгістраваныя факты незалежнай ад эвангельскіх хрысьціяннаў-баптыстаў дзейнасьці пяцідзясятнікаў²². Але сыстэматычны нагляд за імі ў рамках усесаюзнага перасьледу цэркваў пачаўся толькі пасля расшырэньня гарадзкіх межаў у 1959 г. У жылым квартале паўднёва-ўсходняга прамысловага раёну, а таксама ў забудаваных сялянскімі хатамі пасёлках Дражня і Сьцяпянка на ўсходзе места склаліся тры групы агульнай колькасьцю 120 чалавек, якія неўзабаве аб'ядналіся пад кіраўніцтвам Мікалая Кібалкі, токара маторнага цэху трактарнага заводу. Збольшага гэта былі рабочыя сярэдняга веку, што трымаліся традыцыйнага вясковага ладу жыцьця.

У якасьці галоўнай падставы свайго адасабленьня ад эвангельскіх хрысьціяннаў-баптыстаў яны называлі тую акалічнасьць, што дзеці ня мелі доступу ў малельны дом сваіх канкурэнтаў. Паколькі суполка пяцідзясятнікаў не была афіцыйна зарэгістраваная, вернікі ня мелі магчымасьці адчыніць свой малельны дом. У выніку яны мусілі праводзіць рэлігійныя сходы нелегальна ў прыватных дамах. У кожную першую і трэцюю нядзелю месяца зьбіралася на сустрэчу ўся суполка, у іншыя дні тыдня сустракаліся зраніцы ці ўвечары групкі па пяць-дзесяць чалавек.

Дысцыплінарнае спагнаньне, накладзенае на Кібалку на месцы ягонае працы, на іх не падзейнічала. Пасля царкоўнага расколу сярод эвангельскіх хрысьціян-

²¹ Наступныя сьцьверджанні аб'яўляюцца на даклады ўпаўнаважанага ў справах рэлігійных культаў ад 18 ліпеня 1955 г. ДзАМВ. Ф. 3651, воп. 2, спр. 5, арк. 54—62; 15 студзеня 1960 г. ДзАМВ. Ф. 3651, воп. 2, спр. 9, арк. 6—8; 26 траўня 1960 г. ДзАМВ. Ф. 69, воп. 1, спр. 1467, арк. 5—6; 16 сьнежня 1960 г. ДзАМВ. Ф. 3651, воп. 2, спр. 9, арк. 98/99; 17 ліпеня 1961 г. ДзАМВ. Ф. 69, воп. 1, спр. 1537, арк. 22—24; 16 сьнежня 1965 г. ДзАМВ. Ф. 69, воп. 6, спр. 400, арк. 4—8; 19 сакавіка 1968 г. ДзАМВ. Ф. 812, воп. 1, спр. 9, арк. 100—108; 3 лютага 1970 г. ДзАМВ. Ф. 812, воп. 1, спр. 23, арк. 108—115; 3 сакавіка 1974 г. ДзАМВ. Ф. 69, воп. 12, спр. 26, арк. 40—44; 14 сакавіка 1975 г. ДзАМВ. Ф. 69, воп. 13, спр. 33, арк. 6—20.

²² Гл. адпаведныя рэзалюцыі Цэнтральнага камітэту КПСС распараджэньні ЦК КПБ ад 28.7. і 17.1. 1954; Коммунистическая партия Белоруссии в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Ч. IV. 1945—1955. Минск, 1986. С. 567—572.

наў-баптыстаў у ліпені 1961 г. менская пяцідзясятніцкая грамада нават стварыла свой уласны кіроўны орган: Кібалка быў абраны прэсвітэрам, столяр Уладзімер Зямлевіч і сьлесар Міхаіл Пачарняеў — дьяканамі, а токар Леанід Ганчарэнка — кіраўніком моладзевага крыла.

Праблемы ўпаўнаважанага па справах рэлігійных культураў пачаліся самае позьняе зь нелегальнай інстытуцыяналізацыяй пяцідзясятніцкай суполкі. Як дзяржаўны службоўца, ён быў абавязаны выяўляць пагрозу грамадзкаму парадку з боку сэктаў. Таму ён, па-першае, адзначыў, што адмова ад вайсковае службы яго падапечных супярэчыць савецкаму патрыятызму. А, па-другое, поўныя экстратычнай глясаляліі цырымоніі пяцідзясятнікаў выклікаюць шум, які непакоіць суседзяў, — асабліва тады, калі дзеці выконваюць хатнія заданьні.

У гэтай сувязі варта згадаць філянтрапічную і сацыяльную ангажаванасьць пяцідзясятнікаў: яны арганізавалі моладзевы музычны гурт, дапамагалі людзям, што трапілі ў бяду, і разьвівалі кантакты з братамі па веры ва ўсім Савецкім Саюзе. Напрыклад, яны ўзялі да сябе паралізаваную жанчыну і яе пяцігадовую дачку, якія, нягледзячы на дзяржаўную пэнсію і атрымліванья ад бацькі дзяўчынкі аліменты, не маглі выжыць без дапамогі. Пяцідзясятнікі ня толькі глядзелі дзяўчынку, але і ўзялі на сябе паходы па дзяржаўных установах і нават перакрылі дах хаты, дзе жылі маці з дачкою. У красавіку 1961 г. пяцідзясятнікі зладзілі і моладзевую сустрэчу, у якой бралі ўдзел прадстаўнікі розных рэгіёнаў Савецкага Саюзу. Пры гэтым яны клапаціліся пра тое, каб іх у прынцыпе ні ў чым нельга было абвінаваціць: як «парушальніка спакою» атрымалася арыштаваць толькі аднаго пяцідзясятніка, які, будучы ў паліклініцы трактарнага заводу, гэтак абураўся з прычыны зьнікненьня сваёй Бібліі, што давялося выклікаць міліцыю.

Тым ня менш пяцідзясятнікам пастаянна даводзілася сутыкацца з паклёпам: так, адну сямідзсяцігадовую пэнсіянерку абвінавацілі ў тым, што яна падахвочвала да чытаньня Бібліі работніцу дзіцячага садка і жонку афіцэра. Маладая жанчына ў прыступе вар'яцтва нібыта хацела прынесці ў «ахвяру» Богу сваю трынаццацігадовую дачку.

Каб пазбыцца гэтага клопату, ва ўпаўнаважанага было дзьве магчымасьці: з аднаго боку, ён запрашаў прадстаўнікоў пяцідзясятніцкае суполкі, каб нагадаць ім пра выкананьне рэлігійных законаў і заахвоціць да аб'яднаньня з эвангельскімі хрысьціянамі-баптыстамі. Але зь людзьмі, што баяліся толькі Суднага дня, знайсці супольную мову было цяжка. Таму заставалася адно надзея на ажыцьцяўленьне расколу па лініі стаўленьня да эвангельскіх хрысьціянаў-баптыстаў. З другога боку, упаўнаважаны намагаўся пераканаць міліцыю і партыю ў неабходнасьці забараніць ўсялякую дзейнасьць пяцідзясятнікаў, а ўсе іх прошукі спыняць у судовым парадку. Аднак на яго дзіва ніводная інстанцыя не надала ягоным просьбам дастаткова ўвагі. Дзяржава толькі часамі карала пяцідзясятнікаў штрафамі за арганізацыю нелегальных сходаў і прыцягвала да крымінальнай адказнасьці адмаўленцаў ад вайсковае службы.

У лістападзе 1965 г. дэлегацыя зь дзевяці чалавек паспрабавала дабіцца ад упаўнаважанага па справах рэлігійных культураў афіцыйнае рэгістрацыі пяцідзя-

сятніцкай грамады ў складзе 100 чальцоў. А ўвосені 1968 г. Кібалка беспаспяхова хадайнічаў перад старастам суполкі эвангельскіх хрысьціянаў-баптыстаў аб прадастаўленьні малельнага дому на два-тры дні штотыдня ў распараджэньне пяцідзясятнікаў. У лютым 1970 г. упаўнаважаны па рэлігійных справах занатаваў пасля размовы зь пяцідзясятнікамі Мікалаем Кібалкам, Уладзімерам Ганчарэнкам, Міхаілам Пачарняевым, Васілём Марчанкавым, Іванам Радутам і Хведарам Бураком, што ўдзельнікі размовы займалі розныя пазыцыі што да далучэньня да эвангельскіх хрысьціянаў-баптыстаў і захаваньня сваёй самастойнасьці. Кібалка зазначыў, што ён лічыць абразай, калі групавыя маленькі называюцца «зборшчыкамі». Ён ня лічыць сябе «падпольшчыкам». Рытуалы пяцідзясятнікаў істотна не адрозьніваюцца ад рытуалаў эвангельскіх хрысьціянаў-баптыстаў.

Ганчарэнка, Пачарняеў і Марчанкаў выказалі меркаваньне, што іх рэлігійная дзейнасьць нікому ня шкодзіць. Дэкрэт «Аб аддзяленьні царквы ад дзяржавы і школы ад царквы» дае вернікам поўную свабоду дзеяньняў, забіраючы ў іх, аднак, права працаваць у сфэры выхаваньня. У выніку значная частка савецкай

**Грамадзянскую
мужнасьць
у беларускім
выпадку можна
выявіць
не ў рэфлексіях
інтэлігенцыі,
а ў паводзінах
простых людзей.**

моладзі амаральная і разбэшчаная. Аднак тым самым пяцідзясятнікі закранулі вельмі далікатны аспект. Бо савецкая дактрына абгрунтоўвала выцясьненне рэлігіі з публічнай сфэры перадусім неабходнасьцю дзяржаўнага выхаваньня і адукацыі дзяцей і моладзі.

Тым ня менш упаўнаважаны па рэлігійных справах не разгарнуў рэпрэсію. Аднак ягонья спадзяваньні на тое, што ён зможа раскалоць пяцідзясятніцкі рух, аказаліся марныя. Пасля таго, як група менскіх пяцідзясятнікаў у сярэдзіне 1970-х гг. вырасла да чатырохсот чальцоў, ён нарэшце адмовіўся ад барацьбы і параіў дзяржаўнаму і партыйнаму кіраўніцтву легалізаваць суполку — на той

падставе, што дзейнасьць зарэгістраванай суполкі будзе лягчэй кантраляваць, асабліва калі яе ўдасца прывязаць да малельнага дому эвангельскіх хрысьціянаў-баптыстаў.

Наагул пяцідзясятнікі вылучаліся тым, што зьвязвалі дактрыну свабоды волі з ідэалам рэлігійнага выхаваньня і сумленнай працы. На падставе сваіх эсхаталёгічных уяўленьняў яны схіляліся да сузіраньня і сацыяльнай ізаляцыі, але часткай сваёй місіі лічылі і філянтрапічную дзейнасьць. Паколькі яны паслядоўна ігнаравалі савецкія каштоўнасьці, гэта быў адназначны выпадак грамадзкага адмаўленьня ці супраціву. На канфлікты з савецкай уладай пяцідзясятнікі ішлі таму, што яны, як незарэгістраваная суполка, былі вымушаныя праводзіць сходы нелегальна, а таксама з-за пацыфісцкіх перакананьняў, якія вымагалі ад маладых дзецюкоў адмаўляцца служыць са зброяй у руках. Тым ня менш пяцідзясятнікі ў Менску ў пэўнай меры змаглі свабодна разьвівацца, бо праз сваю малалікасьць карысталіся так званай «свабодай блазна». Тут адыграла ролю і тое, што павышэньне законнасьці ў Савецкім Саюзе ў час Хрушчова зноў заняло важнае месца сярод прыярытэтаў.

У цэлым, з гэтага прыкладу трэба зрабіць тры высновы: па-першае, хоць пяцідзясятнікі былі ў беларускай сталіцы Менску ў сябе дома, але яны жылі ў нішы, якая мела мала супольнага з астатнім Савецкім Саюзам. Па-другое, камуністычная партыя і камсамол менш баяліся ўнівэрсытэту і больш вуліцы. Па-трэцяе, грамадзянскую мужнасць у беларускім выпадку можна выявіць не ў рэфлексіях інтэлігенцыі, а ў паводзінах простых людзей.

ВЫСНОВЫ

У заведзенай неўзабаве па сьмерці Сталіна справе з абласнога архіву беларускай сталіцы, датычнай менскага трамвая, апрача цытаванага ва ўводзінах паведамленьня пра пасажырскія эксцэсы, знаходзіцца і кароткі пратакол сходу. Яго склікалі ў верасьні 1953 г. з ініцыятывы трамвайна-тралейбуснага ўпраўленьня. Акрамя трохсот работнікаў у сходзе ўдзельнічалі, як падае пратакол, намесьнік старшыні выканкаму Менскага гарсавету, намесьнік начальніка менскай міліцыі і два пракуроры. Апрача вялікае важнасці, якую надавала сходу прысутнасьць афіцыйных асобаў, з пратаколу вынікае толькі тое, што пацярпелыя ад гвалтоўных нападаў кіроўцы і кандуктары зноў маглі агучыць свае крыўды. Аднак прынятае рашэньне не задакумэнтаванае²³.

Паколькі, апрача гэтай справы, ніякай іншай інфармацыі ў пытаньні няма, дык тэма падзеі можна ацэньваць толькі зыходзячы з тэксту. Пры тым трэба памятаць, што апісаньне сытуацыі ў наяўных дакумэнтах прайшло праз прызму афіцыйных дактрынаў, паводле якіх кіраўніцтва дзяржавы і партыі прэтэндавала на татальны кантроль і адпаведна якім грамадзкі прагрэс адлюстроўваўся ў культурным узроўні пралетарыяту.

Урэшце упаўнаважаны партсакратар у сваім дакладзе засяродзіўся на адсталасьці і схільнасьці да гвалту сялянскае масы, зь якой у 1940-я і 1950-я гг. рэкрутавалася менская рабочая кляса. З увагі на пашыраную пасьля перажытага ў Другую сусьветную вайну ваяўнічасць і перад абліччам звычайнага права, якое адраділася ў хаосе адбудовы, улады пабачылі перад сабой пагрозу арганізаванага супраціву. Здаецца, што ў сапраўднасьці пасажыры грамадзкага транспарту насуперак ці акурат праз заснаваную на сталінскім тэроры атмасфэру страху выяўлялі самасьвядомасьць, якая артыкулявалася ня столькі ў палітычным пратэсьце, колькі ў інфантальных паводзінах. Натуральна, сваволя «зайцоў» праяўлялася толькі сытуацыйна. І ўсё ж праява станавай этыкі, наколькі яна б ні зьмянілася, суправаджалася і пратэстам супраць нормаў савецкага грамадства, што трымалася на прывілеях для пэўных сацыяльных слаёў.

Асабліва адметныя ў гэтым кантэксце паводзіны міліцыянтаў, зь якіх зрабілі ахвярных казлоў. Замест каб мацаваць аўтарытэт рэжыму, змучаныя жыльлёвай праблемай ахоўнікі парадку заплюшчылі вочы на вулічны гвалт. Без адпаведнага ўзнагароджаньня яны не гатовыя былі выконваць службовыя абавязкі.

²³ ДзАМВ. Ф. 69, воп. 1, спр. 921, арк. 132—135.

Менскі трамвай

Гэтая сытуацыя сымбалізуе межы, якія меў у штодзённым жыцці ўплыў партыйнага і дзяржаўнага кіраўніцтва.

Насуперак штучна створанай карціне татальнага кантролю, побач з «афіцыйным» заўсёды існаваў і «неафіцыйны» Менск. Прыклады дапамагаюць удакладніць ужываную да апошняга часу для тлумачэння савецкай сыстэмы кіравання формулу патранажу і кліентэлы ці разважаньні пра дэспата і ягоных васалаў у сталінскай пэрсаналісцкай дзяржаве — асабліва таму, што яны ўрэшце бяруць у разьлік толькі эліту²⁴.

Няма сумневу, што ў Савецкім Саюзе па-за кантролем партыі і дзяржавы не існавала грамадства, якому былі б уласцівыя памкненьні да эмансыпацыі. Аднак што адрознівала простага савецкага «абывацеля» ад актыўнага ў партыйнай грамадзкасці «таварыша», дык гэта адпаведная цеснасьці яго жытла здольнасьць да калектыўнай дзейнасьці й выгадаваны ўсебаковымі дэфіцытамі дар імпрывізацыі. Менавіта для сацыялізму савецкага тыпу быў характэрны непрыкметны абыход уведзеных зверху правілаў. З дыхатамі афіцыйнага і асабістага вынікалі формы самаадстараненьня і адхіленьня, якія не былі палітычна матываваныя. У выпадку нелегальных самасельцаў гаворка пра несанкцыяваную забудову або сваволю, у выпадку падманутых навасёлаў — пра рэакцыю супраціву альбо сацыяльны пратэст, а ў выпадку пяцідзясятніцкае суполкі — пра грамадзкае адмаўленьне ці адпор.

*Зь нямецкай мовы пераклаў Сяргей Богдан
паводле «Osteuropa». 57. Jg. 12/2007. S. 79—96.*

²⁴ Baberowski Jörg. Der rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus. München, 2003. S. 15.

ЛЮБКО ДЭРЭШ

Культ

*Заканчэньне.
Пачатак у нумары 4/2008.*

Частка другая

Зацямненьне сьвядомасьці

Разьдзел 1

1.

У пятніцу 24 лістапада на дошцы аб'яваў зьявілася дзіўная афіша. Мяркуючы па ўсім, яе павесілі так, каб яна трапілася на вочы толькі некаторым вучням і ніводнаму настаўніку. Выглядала яна так:

Любка Дэрэш (нар. 3 ліпеня 1984) — украінскі пісьменьнік. Выпускнік эканамічнага факультэту Львоўскага ўнівэрсытэту. Аўтар раманаў «Культ» (2001), «Пакланеньне яшчарцы» (2002), «Архэ» (2005), «Намер!» (2006), «Крыху цемры» (2007).

КІЧ-ДЭСТРУКЦЫЯ: ПАЯДАНЬНЕ КАЛУ**Пачатак а 19:00 у актавай залі**

Пэрформанс адбываецца пры падтрымцы наступных арганізацыяў:

МА «Агрэсіўная моладзь Хрыстова» (Rzepetski und Sempl GmbH);
 Польшка-ўкраінская асацыяцыя анархістаў «Niespodzianka» (Борхес);
 Львоўскі клуб нігілістаў і змагароў за легалізацыю марыхуаны
 пры адкрытым універсітэце Магарышы (Банзай);
 Галіцкая брыгада сьмерці «Мжыс» (pavoosky ў малайламе).

ЗАСЬЦЯРОГА:

— будзе зносіць дахі;

— немагчымасць зваротнай інсталяцыі *гарантаваная*.

І сапраўды — нікому з настаўніцкай банды афіша на вочы ня трапілася. Тым больш што была зьдэртая празь дзьве гадзіны пасля таго, як была прыклееная, — на памяць.

2.

Зьяўленьню абвесткі папярэднічаў шэраг істотных і ня вельмі падзеяў у жыцці гораду і каледжу.

Ніхто ня мог зразумець, чым так вабяць соваў лясы за горадам. Там усё проста кішэла ад птушак. Уночы лес ператвараўся ў гушчар, да краю напоўнены ціхім злавесным угуканьнем.

У нейкі з тых дзён — паміж выхадам з уласнага цела і зьяўленьнем афішкі — Банзай зазірнуў да Дзімы. Той сядзеў у сваім мяккім крэсьле, цалкам разьбіты, так, нібы падчапіў ганконгаўскі грып. Не хаваючыся, ён смактаў каньяк проста з рыльца бутлі. У нармальным стане Дзіма абмяжоўваўся тым, што падліваў абсэнту сабе ў каву.

— Мне нядобра, — патлумачыў псы-хо-холяг. — Ня ведаю, як табе, але толькі не кажы Славіку — чыста між намі! — табе не здаецца, што тут, у каледжы, у «Скуры» адбываецца штосьці ня тое? Не зусім гм... скажам так, пазытыўнае?

Банзай у адказ пацепаў плячыма, пры гэтым унутрана напружыўшыся. Каму яшчэ, як не яму, ведаць, якімі падступнымі бываюць псы-хо-холягі.

На наступны дзень Дзіму завезлі ў Сколе¹ ў рэанімацыю. Ён перабраў заспакаяльных. Пасля рэабілітацыі яго бязь лішніх размоваў адправілі ў псыхдыс-

¹ Горад ва Ўкраінскіх Карпатах на рацэ Опір, райцэнтар Львоўскай вобласці.

ЛЮБКО ДЭРЭШ

пансэр. Ён бесьперастанку трызьніў пачварамі і жажлівымі гіганцкімі чарвякамі.

«Наслухацца чужых праблемаў — яшчэ б дах не паехаў ад такога», — думалі ўсе.

Банзай не наважваўся адведаць Дзіму, свайго найлепшага сябрука. Ён проста да сьмерці баяўся таго, што можа пачуць.

Менавіта ў гэтыя бураломныя дні пачаліся першыя ўспышкі грыпу і паасобныя выпадкі адру. Пакуль што нічога сур'ёзнага, пяць-шэсьць выпадкаў, але спадарыня Лесавіха са сваёй найлепшай сяброўкай — маладзенькай мэдсястрычкай з мэду пункту (у той момант яны пачалі адчуваць не абы-якую прыязнасьць адна да адной) — сышліся на думцы, што можа здарыцца тое самае, што і год таму: *праўдзівая пандэмія*.

Банзай у той час праводзіў таемныя рэпэтыцыі са сваім войскам — Дарцяй, Павуком і Сэмплам. Да чаго яны рыхтаваліся, ня ведала ні адна жывая душа. На адной з рэпэтыцыяў у актавай залі Сэмпляваны нечакана запытаўся:

— Слухайце, народ, а вам не здаецца, што тутака адбываецца нешта ня так, як павінна было б быць?

Гэта было амаль калькаю зь беднага Дзімы. У Банзая ад здзіўленьня ажно сківіца адвісла. Ён хутка зірнуў на Дарцю; тая пацепала плячыма. Маўляў, не, нічога ня ведаем, а што? *Сапраўды* нешта ня так?

Банзаю здалася, што Павук засьцярожліва паглядзеў на таварыша. Той змоўк. Больш у тыя дні да такіх тэмаў яны не вярталіся.

Яшчэ тыя дні былі адзначаныя істотным памяншэньнем колькасці беспрытульных сабакаў і котак. *Істотным памяншэньнем*.

Таксама ў тыя дні зьніклі бязь вестак тры дзяўчыны. Яны спакавалі свае рэчы, каб ехаць на выходныя з інтэрнату дадому, і пайшлі ўвечары на вакзал. Іх бацькі са Старога Самбору² зусім не спадзяваліся пабачыць сваіх дачушак раней за каталіцкае Раство. Дзяўчаты пайшлі ў цэму вуліцы, запоўненую ўчэпістым і вогкім туманам, і зьніклі бязь вестак. Проста распусьціліся ў імгле. Так склаліся абставіны, што ніхто, апроч, хіба, вартаўніка Корыя, ня ведаў прычыны іх хуткага ад'езду. Паводле правілаў каледжу, гэтага было дастаткова. Самі дзяўчаты патлумачылі гэта так: у пакоях усе жывуць па двое (менавіта таму свайго часу Дарці не дазволілі перавесьціся ў хлапечы інтэрнат), суседка адной зь іх ужо захварэла на грып; Корыю яны казалі, што «ўрокаў вучыць ня трэба», то можна папросту «скакануць дадому на выходныя».

Яны пайшлі ў цэму і не вярнуліся. Бацькі пачалі пераймацца толькі пасья 25 сьнежня.

На пытаньне спадара Андрыя, чаму Корый адпусьціў дзяўчатак, не сказаўшы нікому ані слова, той задумліва пачухаў зажываючыя ўкусы і драпіны на руках і сказаў, што, на яго думку, дзяўчаты патлумачылі ўсё даволі пераканаўча — падчапілі грып ад сяброўкі, патэлефанавалі маме, мама сказала неадкладна прыяжджаць. Даю слова.

² Горад у Львоўскай вобласці на рацэ Днестар, ваколіцы якога славяцца старажытнымі замкамі.

Корый, вядома ж, мог бы нагадаць спадару Андрыю, *што* тут сапраўды галоўны; мог бы намякнуць, што тая мэдсястрычка, да якой у спадара Андрыя, у адсутнасць пільнага вока жонкі, разьвіліся нездаровыя жаданьні, мае *зусім супрацьлеглыя* схільнасьці. Мог бы. Але... ня варта адразу ўсім за сталом паказваць, што ў цябе ёсьць усе тузы, у тым ліку казырны, а яшчэ і восем-дзеваць запасных у рукаве.

Прыблізна сем маладых людзей родам зь Медных Букаў у ноч Дня Ўсіх Сьвятых сядзелі за каледжам, пілі віно тыпу чарнілаў «Золата восені» (больш вядомае ў народзе як «Зося») і сьвіталі ў вокны дзявочага інтэрнату. Адзін з маладзёнаў меў вайсковы бінокль: гіцлі праглі чагосьці салёненькага. Калі яны ўжо думалі, што нарэшце нейкая з гімназістак вырашыла пераапрагнуцца пры ўключаным сьвятле і незаштораных вокнах, пачуўся нізкі шум, занадта нізкі й прыглушаны, каб быць чутным насамрэч, — вібрацыя барабанных перапонак. Недзе з-пад «Алянчае Скуры» даносіўся нізкі гартанны сьпеў, завываньні, рэчытатывы. У адну хвілю змоўкла ўсё — сьпеў, галасы з інтэрнату, іхнія п'яныя цёркі. Было чуваць толькі харавое ўгуканьне соваў, што абселі суседнія дрэвы, а потым ізноў расьпевы шамана — сумесь незразумелых гукаў, мёртвыя літаніі, якія кідалі ў жах. На цаглянай сьцяне замітусіліся цені, так, нібы нехта ззаду хлопцаў трымаў у руцэ паходню.

Толькі ніякай паходні не было. Ад лесу ўвогуле не сыходзіла ніякага сьвятла. І для найменшага руху ценяў прычынаў не было ніякіх.

Вібрацыя нарасталала, і нехта з кампаніі прамовіў:

— Ня ведаю, як вы, а я матаю адсюль.

І ніхто не сказаў, што ён баягуз, лох і зусім не пацан. Усе ціхенька ўзьняліся і пайшлі. І нікому чамусьці ня стала сорамна, што іх хада плаўна перайшла ў бег.

У лесе двое — пара старшаклясьнікаў, што блукалі ў гарах, трымаючыся за рукі, — натрапілі на просеку. Дзяўчына спэцыяльна захапіла з сабой фотаапарат, каб паздымацца з кавалерам (у альбом для калекцыі). Просека выглядала так, нібы там праехаў цыкляпічны танк, які проста выварочваў зямлю, звальваючы дрэвы на абодва бакі ў выглядзе траншэі. Не выклікала сумневу адно: просеку зрабіла нешта вялікае. Дзяўчына сфатаграфавала просеку, а здымак, які зрабіла пазьней, падарыла хлопцу на памяць. Да хлопца на Каляды прыяжджаў дзядзька; пабачыўшы здымак з просекай, ён сказаў, што бачыў нешта падобнае, калі на лес упаў невялічкі самалёт.

А ў астатнім усё было акей.

Толькі людзі крыху хваляваліся. Ці, дакладней, баяліся.

Толькі Банзай пачаў уздрыгваць ад рэзкіх гукаў і ледзь ускрыкваць, калі да яго зьнянацку зьвярталіся.

Толькі Дарці было страшна ісьці ўвечары адной у прыбіральню слаба асьветленымі пустымі калідорамі. Але з тае прычыны, што, апроч Банзая, падтрымаць яе не было каму, яна заставалася са сваім страхам сам-насам.

Толькі Сэмпляваны і Малаялам, якія жылі ў пакоі, дзе ў 1976-м павесілася дзяўчына, і насупраць пакою, дзе жыў Генік Браўноў, сусед якога ў 1998-м трапіў

ЛЮБКО ДЭРЭШ

пад электрычку «Мукачава — Львоў», меркавалі, што паступова зьяжджаюць з глузду. Усе праз паскудныя сны і паскудныя гукі, якія было чуваць поначы ў іхнім пакоі.

А ўвогуле ўсё было ў парадку, калі гэта можна назваць парадкам. У горадзе панавала пэўнага роду ідылія пасья чумы: акуратныя пустыя вулкі, чыстыя сквэры, бязлюдны прыбраны парк...

Толькі ня раю гуляць па гэтых вулках, калі возьмецца на цемру: можна і заблукаць.

Як гэта ўжо шматкроць здаралася.

3.

Яны рыхтаваліся да дзеі вельмі спэцыфічна: з аднаго боку, дбайна прадумваліся дэкарацыі і ход пэрформансу, зь іншага — нават сам Банзай не да канца ўяўляў сабе, што яны будуць рабіць на сцэне.

Малаялам невядома адкуль прыцягнуў стары тэлевізар, гэтую скрынку д'ябла, як пісаў пра яе У. Рэлянiюм (ён жа Д. Эленiюм), Сэмпляванаму ўдалося дастаць відэакамеру і відэапраектар. Рэшта была за Банзаем і Дарцяй.

Гэты акт супраціву шэрасьці і банальнасьці мусіў скалануць і разварушыць і шакаваць увесь каледж да самых архетыпічных глыбiнiяў падсьвядомага.

У пятніцу на пэрформанс засталася надзiва шмат людзей — ня толькі і ня столькі з iнтэрнату: былі там Шкраб, Гадэн і Флloyd і нават нікому не вядомы паэт-дэкадэнт Уладзiк Рэлянiюм (таксама вядомы як Данка Эленiюм) — ужо расьсеўся, закінуўшы ногі ў чорных вайсковых ботах на сьпiнку крэсла пярэдняга шэрагу і смалячы падазронага выгляду цыгарэту. Чорны скураны сакваяж, напханы *паэзіямi*, і чорная скураная камiзэлька *a la* Джэк Керуак, гэтыя нязьменныя атрыбуты нікім не прызнанага, усiмi забытага і адусюль гнанага лiдэра львоўскага андэграўнду, былі, як заўсёды, пры iм.

Сьвятло зьявілася ў чвэрць на восьмую — Юрко пераканаўся, што графік выключэньня сьвятла iснуе толькі ў хваравiтай фантазiі некалькіх душэўнахворых, якіх з акадэмічнай iкавасьці падпусьцілі да рубiльнiкаў. Ахвочыя згвалтаваць уласную сьвядомасьць заходзілі ў маленькую — не нашмат большую за звычайную аўдыторыю — актавую залю і сядалі на злучаныя ў траўмаваныя трыяды крэслы ці парты, пастаўленыя паўколам, як у амфiтэатры. У далёкім мораку залі стаялі гiганцкiя дынамікі, якія зрэдку бадзэрылі папсой гопнiцкае вуха на дыскатэцы.

Банзай пазiраў з-за дэкарацыяў на публіку: ён пазнаваў знаёмых — яго вучнi, таварышы па ўнiвэры і проста знаёмыя (як, напрыклад, Генiк Браўноў — ён і гэтак зьялёнае бледнатварае рудое дзяўчо, якое апошнiм часам не адыходзіла ад яго ні на крок). Была там і твараскрыўленая Рыба-Сонца. Гледачы ўзбуджана гудзелі і голасна рагаталі адно аднаму.

Зьнянацку згасла сьвятло, і дзея пачалася.

4.

І было ўсё так:

Згасла святло, і амаль адразу пачуліся першыя прытоеныя акорды Джымі Гэндрыкса, «Дзіця Вуду». Ціхія, яны паступова нарасталі да такой меры, што пачыналі дрыжаць кішкі неабачлівых глядачоў, якія так даверліва прыйшлі, не зважаючы на засьцярогі. У поўнай цемры на столі залі зьявіўся цьмяны рысунак, які рабіўся ўсё больш выразным і акрэсьленым, як і музыка. На ўсю столь праектаваўся кліп Гэндрыкса.

Гэтак жа зьнянацку ўспыхнулі чатыры яркія кварцавыя юпітэры, вымазваючы сцэну балючым бледным святлом. Апроч юпітэраў, былі яшчэ адзін чырвоны пражэктар і вялікі ўключаны страбаскоп. На заваленай розным хлудам сцэне стаялі яны — Банзай, абапіраючыся задам на парту, Малаялам з трубой у руках, нібы Майлз Дэвіс у маладосьці, і Сэмпляваны з бас-гітарай. На старым тэлевізары, які размясьціўся справа ад цэнтру, стаяла Дарця Борхес. Яна нясьмела склала рукі на грудзях: Дарця была апранутая ў вузенькія шорты і кратчастую кашулю, пад якой *было нішто* (дакладней, пад якой *не было нічога*). Крыху пазьней уключылі скрынку: Дарця пачала плястычна танчыць на ёй, неміласэрна распалючы ўсіх хлопцаў у залі. Згодна з канцэпцыяй відовішча, Дарця мусіла быць (і, дарэчы, была) сымбалам пажады, сэксу і жарсьці. Танцорка на тэлевізары сымбалізавала спачылага Джыма Морысана — як знак эратычнасьці ў коле сьмерці.

Джымі Гэндрыкс заціхаў, але ініцыятыву перахапілі хлопцы: яны гралі «Песьню Сольвэйг» Грыга пад барабанную партыю самога Джо Бонза Бохема, праслаўленага пэркусіста Цэпэлінаў (далікатны намёк на папярэдніка маскульту?); выходзіла даволі рэзкавата, але ўсё ж мэлядычна.

Банзай, які расьсеўся на парце, трымаў у лапах нейкую кніжачку і чытаў адтуль вершы. Гэта быў яго ўлюбёнчык — гаротны Тычына, позьні Тычына, якога раздушэў адзіна верны мастацкі мэтад, што ператварыў адборны імпрэсіянізм у фураж для савецкага быдла. У залі раздаваліся невялічкія абвесткі:

ЎОНТЭД:

Тычына Паўло Грыгоравіч

(«Тычынка»)

Малады таленавіты паэт-імпрэсіяніст

Пайшоў з дому і не вярнуўся.

Узнагарода — у межах разумнага.

ХЭЛП!!!

U VYSHUKU:

Tychyna Paulo Hryhoravich

(«Tychynka»)

A young talented poet-impressionist.

Had left his house & didn't return.
Reward — sensible.
DAPAMAZHYTSE!!!

Каля кніг Юрка стаяў парцалінавы ўнітаз, падабраны на сьметніку. На суседняй парце стаялі касэтны магнітафон-мыльніца, у народзе — «Інтэрнацыянал», і стосікі касэтаў да яго. Яшчэ далей — вялікія кардонныя боксы з-пад лядоўняў, мэблі і іншых грувацкіх рэчаў. На кардонных дэкарацыях віселі старыя карціны, якія маглі б прадавацца на вэрнісажы. Падалей ад чалавечага вока трымаліся горы макулятуры, кувалда і дыхтоўны замашысты малаток.

Незаўважна згас адзін зь юпітэраў, ад чаго выбліскі страбаскопа сталі больш выразныя.

Хлопцы пачалі граць зь нязначным дысанансам: рукі Дарці лёгка сноўдалі па яе целе, рухі зачароўвалі. Банзай замоўк і шпурнуў кніжачку з Тычынам ва ўнітаз. З шуфляды стала ён выцягнуў запальнічку і кучу газэтаў; па чарзе ён падпальваў і кідаў у ачко рознага кшталту «Факты», «Настрадамуса», «Украінскі шлях», «Белую колдунью», «Высокі замак», «Вангу» і іншую жоўтую бульварную чытаніну, якая гарэла надзіва зыркiм полымем.

Калі Банзай зноў узяўся за паэтыкі і паэзію, Дарця саскочыла з тэлевізара і пакрысе падпальвала і выкідала шмацьцё часопісаў для хатніх гаспадыняў і сьлесараў-інжынэраў-сацыял-сантаэхнікаў ды іншых робатаў (або дзяцей, якія вельмі хутка імі стануць): «Ліза», «Отдыхни», «Вот так!», «Теленеделя», цэлы вывадак *часопісек* «Кул» («У нас клёвыя шмоткі і дзяўчонкі нічо. А ў цібя?»). І, нарэшце, варожы дзот «Наталі», аддадзены крэмацыі ў апошнюю чаргу. Згас чарговы юпітэр, зьявілася карцінка на кінэскопе тэлевізара (да яго неўпрыкмет быў далучаны відэамагнітафон): там паказваліся змантажаваныя Сэмплам у адзін сюррэалістычны бунюэлеўскі сон праграмы «Поле чудзес», «Угадай мелодзію», «СВ-шоў». Дарця зноў павольна зьвівалася на скрынцы.

Паэзія рабілася ўсё больш жорсткая, але цяпер яна не ляцела ў белага сябра: Банзай з памяці цытаваў Пакальчука, Антоньча і Андруховіча, пранізваючы іх усіх ніткамі Рэмбо. Чувакі з інструмэнтамі валілі цяпер абсалютна супрацьлеглыя мэлэды, гучна, уражліва і раздражняльна. Банзай уключыў «Інтэрнацыянал» (на некалькі сэкондаў змоўкла ўсё — Сэмпляваны, Павук, Джо Бонза Бонхэм), і з мыльніцы пацяклі гукі «Атпетых машэньнікаў», потым «Запрышчонных барабаншчыкаў» і «Рукі Ўверх».

Па залі пакаціўся шэпт ухвалення падобнага выбару.

Банзай дадаў гуку, і народ, за выняткам нямногіх, нарэшце пачаў адчуваць сапраўдны кайф. Незаўважна Юрко ўзяў вялікі малаток і што было сілы ўрэзаў ім па магнітафоне. На ўсе бакі пырснулі іскры і аскепкі чорнага плястыка. Прайгравальнік пачаў жаваць, але ня змоўк.

Ён памёр ад наступнага ўдару. А яшчэ праз сэконду паляцеў на падлогу знявечаным матком дратоў, стужкі і плястмасы.

Згас чарговы юпітэр. Цяпер, калі палаў толькі адзін, было добра відаць чыр-

вонае полымя пражэктару і выбліскі страбаскопа. Хлопцы гралі гарачы агалцелы шум, вяртаючы да жыцця забыты, але неўміручы нойз-арт. Малаялам экспэрымэнтаваў з гукам, прыкрываючы раструб мокрай губкай; Сэмпл бязьлітасна дзёр струны. Дарця зноў саскочыла са скрыні і пачала разам з Банзаем абрываць карціны з кардонных сьценаў, кідаць іх на падлогу і ўтоптаць у пыл. На столі ўспыхвалі і гасьлі слайды з калекцыі спадарыні Дзяржыславы.

Пагас апошні юпітэр. Юрко ўзяў у рукі кувалду. Заля захлыналася і танула ў шуме, што лявінай вырываўся з дынамікаў. Экран тэлевізара паказваў урыўкі розных мыльных опэраў і тупых перадачаў. Час ад часу там зьяўляліся і іхнія выявы — кадры, зьнятыя на рэпэтыцыі іхняга ж пэрформансу. Банзай выкрык-ваў у залю надарваным голасам радкі з Джэймса Дугласа Морысана, паэта:

*Моль з атэістам адначасна ў бозе й пры сьмерці
Жывем мы й паміраем, сьмерць ня ставіць кропкі
Вандруем глыбей і глыбей
У кашмар
Тулімся да жыцця,
Краскі нашай жарсьці
Тулімся да похваў і струкоў адчаю
Апошнюю відзежу бачым праз ганарэю
Пахвіна Калюмба запоўнілася зялёнай сьмерцю
Ці ведаеш ты цёплы прагрэс пад зоркамі?
Ці ведаеш ты што мы існуем?
Альбо ты забыў ключы ад царства?
Ты ўжо нарадзіўся і ці жывы ты?
Давай нанова адкрыем багоў, усе гэтыя міты вякоў
Уславім сымбалі з дрымучых пракаветных лясоў
(Альбо ты забыў урокі старадаўняй вайны?)
Нам патрэбныя грандыёзныя залатыя злучкі
Нашыя бацькі квохчуць у лясных дрэвах
Нашая маці патанула ў моры
Ці ведаеш ты што ціхамірныя адміралы
Вядуць нас на бойню што тоўстыя марудныя генэралы
Сыходзяць сьлінай па маладой крыві.
Ці ты ведаеш што намі кіруе тэлебачаньне?
Поўня — сухі крывавы зьвер³.*

І гэтак далей. Застаўся самотны страбаскоп, нібы вока цыклёпа за сэкунду да сьмерці. Дынамікі шалелі ад агрэсіі музыкі, што ішла празь іх папчэнкі. У жах-

³ Фрагмэнт паэмы «An American Prayer», пераклад зроблены ў суаўтарстве з Вальжынай Морт.

лівых выблісках было відаць Дарцю, якая паласавала карціны небясьпечным лязом. Банзай замахнуўся кувалдай і ўмазаў па кінэскопе акурат у той момант, калі быў кадар зь іх пастаноўкі. Мірыяды бліскучых голачак паляцелі на ўсе бакі, а з разьбітага «далёкабачара» высыпаліся бела-блакітныя іскры (нездарма Юрко расставіў крэслы так далёка ад сцэны). Яшчэ адзін удар па корпусе — і той разваліўся. Нават калі ў залі была нейкая рэакцыя, за ўсім гэтым шумам яе не было чуваць. Нарэшце згас і страбаскоп, а музыка растала ў цемры. Было абсалютнае зацямненьне сьвядомасьці, як на цёмным баку Месяцу.

Гэтаксама раптоўна ўспыхнулі юпітэры — усе адразу, і глядачы пабачылі пустую сцэну. Актораў не было. Засталіся адно ўнітаз, зь якога віўся сівы дымок, і кардонныя дэкарацыі. Дзьверы на выхад адчыніліся самі сабою, без чыйсьці дапамогі.

Па залі пракацілася хваля грубай лаянкі.

За дзесяць хвілінаў актавая зала апусьцела. Яны вылезьлі з-за кардону, павіталі адно аднаго зь неймаверным посьпехам і паволі пачалі прыбірацца.

Разьдзел 2

1.

У ядальні Банзай падсеў да спадара Яраслава і спадара Лесавіка, укрмоўцы, бо іншае вольнае месца было каля спадара Андрэя, які акурат віўся вакол мэдсястрычкі.

Інакэнці «Кеша» Ярылаў расказваў Лесавіку чарговы пахабны жарт. У яго ўвогуле ад прыроды была схільнасьць да падобных тэмаў. Пра такіх звычайна кажуць «пашляк ад Бога».

— Мужык пайшоў мыцца, а жонка гавора, трэба дачку сексуальна васьпітываць, пакажы, значыцца, ёй чэлес. Ну, гэты сагласіўся, малая заходзіць у ванную, глядзіць на бацьку. А той гавора: «От, дачушка, гэта чэлес». А малая: «Зусім як пэніс, толькі меншы». Паняў?

Сусед шырока пасьміхнуўся ў прыступе таварыскай любові да веселуна.

— Або такі: мужык звоніць па цяляфоне і спрашывае: «Алё, эта пракачняя?» А яму: «Хуячачная! МІНІСЬЦЕРСТВА КУЛЬТУРЫ, МУДЗІЛА!!!»

Лесавік голасна разрагатаўся, рассыпаючы навокал драбкі грэцкай кашы.

— Або такі во... Мыюцца два гоміка ў бане, і тут у аднаго падае мыла...

Увогуле, меркаваў Банзай, гэтыя двое маглі б быць зусім неблагімі хлопцамі, аднак, як сьпяваў мэнэстрэль, яны аказаліся *надта маладымі, каб паміраць, надта старымі, каб танчыць рок-н-рол.*

— Або ціпа такі: падходзіць нейкі стары да малога на вуліцы і гавора: «Мальчык, хочаш, я табе канфету дам, «Тузік» называецца». А хлопчык яму: «Ідзіце вы, дзядзенька, са сваім «Тузікам». У мяне ўжо ад вашых канфет срака баліць». Адпад, да?.. Або такі прыкол. Палітычны маскальскі аніхдот. Завяліся ў лесе

барадатых зайцы і пачалі ўсіх зьвяруг мачыць, да Льва, цара зьвяроў, падбірацца...

Банзай сеў насупраць Кешы. Той працягваў:

— Тады Лёва сабраў жыўнасьць пакрупней, і пайшлі яны на тых барадатых зайцоў. Зайцы іх усіх замачылі, а Льва зьвязалі і трымаюць над пропасцю. А той ім гавора: «Чуеце, браткі, адпусьціце мяне, я ж тут як бы Цар зьвяроў, ваш цар». А яны яму: «*Заткні пасьць*, скаціна! Шаміль Басеў наш цар!»... Крута, пра?»

Лесавік, рагочучы, заківаў галавой. Кеша яшчэ крыху павадзіў лыжкаю ў рэдкім супе, паклаў шчаку на далонь і перавёў стурбаваны позірк з прэснай вадзічкі на новага суседа, а потым на спадара Андрыя, які ўсё падкотваўся да мэдсястрычкі. Мэдсястрычка мела бялявыя, дробназавітыя, як лісьце валінсэрыі штопаралістай, валосікі, па-рэнуараўску бледную скуру, кучы спружынсты азадак і імя Аліска. Аліска была анэльскім малым дзіцяткам і цяпер весела аджартоўвалася ад спадара-Андрыевых каітальных намёкаў.

— Во дае дзед, — ці то ўхвальна, ці то саркастычна прамовіў Кеша.

Да іх моўчкі падсеў Ханьгін-Тычында, буркнуўшы самому сабе «Смачна есьці».

— М-дз-я-я, — падтакнуў і сабе Лесавік. Яго позірк летуценна блукаў па Алісчыных грудзях. — А між іншым, — перавёў ён раптоўна вочы на Банзая, — колішні гэбіст, сексот, стукач і падвойны агент Збышак... Так-так.

Банзай недаверліва зірнуў на Кешу, ці той, выпадкам, не пасьмейваецца зь Лесавіковых прышпілаў. Кеша з мудрым выразам заківаў галавою, пацьвярджаючы.

— Тачняк... сексот ванючы... Точна-точна. Прайшоў праз лапы Кэ-Гэ-Бэ, ціскі эН-Ка-Вэ-Дэ, эМ-Гэ-Бэ, У-Гэ-Вэ-эР⁴...

— Малоўся ў жорнах СМЕРШу, пабываў у катле эС-Бэ, пахан яго, дарэчы, таксама сексот... нашых закладаў. Быў луччым корашам міжнароднага шпіёна Кузьняцова, сексот ванючы... а глянь-глянь-глянь! Як каля Аліскі мелкім бесам сыплецца!

— Андруха наш каля Аліскі — як рыба ў вадзе, — зь не абы-якім падтэкстам дадаў Лесавік і згодна кіўнуў галавою.

Кеша аж ня змог данесьці лыжку да рота. Так і замёр:

— Як апарыш у гаўне, — працадзіў ён і запхаў лыжку ў пашчу, а потым буркнуў, пракаўтнуўшы лыжку супу (зноў, відаць, маючы на ўвазе нешта плюгкае): — Шчы, хоць этат палашчы...

— Паслухайце, — умяшаўся Банзай, выкарыстаўшы зацішша ў перастрэлцы рэплікамі, — як вы думаеце, што сталася зь Дзімам?

Біёляг паціснуў плячыма.

— Чо сталася? Рэхнуўся. Крыша паехала. Яшчэ б — штодня столькі дзярма слухаць. Як якуюсьці старшакласьніцу пахан адымеў. Тожа мне... Хм.

⁴ Украінская Галоўная Вызвольная Рада — камітэт, заснаваны ў 1944 г. украінскімі партызанамі для барацьбы за свабоду Ўкраіны ад нямецкіх і савецкіх войскаў.

Яшчэ раз гмыкнуўшы, Кеша змоўк, п'ючы кампот. Было відаць, што ён зараз быў бы вельмі ня супраць выслухаць колькі гісторыек пра старшаклясьніцу, якую адымеў бацька. Дапіўшы кампот, ён дадаў:

— Яшчэ б не рэхнуцца. Столькі гаўна, аж у галаву ня лезе... — раптам Кеша чыхнуў, не пасьпеўшы затуліць рота. Падняў угору вялікі палец і выразна кіўнуў: — О, праўду гавару... кстаці...

— Але ведаеце, — умяшаўся Заір, — цяпег саптаўды іншая атмасфэга ў каледжы. Непгьемная такая, паггозьлівая такая нейкая, ведаеце...

Банзай насыцеражыўся. Ён узняў вочы й неспадзявана для сябе пабачыў на твары Лесавіка прыхаваны страх. Пазнаваньня?

— Можа, на зьмену надвор'я? Ну... магнітныя буры, хто яго ведае... — высунуў Юрко ўласную вэрсію.

Спадар Заір зірнуў на суседа такім забойчым поглядам, нібыта ён толькі што прапанаваў да дзесяцігодзьдзя т. зв. Незалежнасьці паставіць м'юзыкал пра гісторыю Ўкраіны зь Віцыным, Нікуліным, Маргуновым у ролях адпаведна Кія, Шчэка і Хорыва і Барыса Маісеева ў ролі сястры іх Лыбедзі.

— Ня знаю, я ні храна ня чую, — са зьнявагай да ўсялякіх там фіктыўных перажываньняў легкаважна сказаў біёляг. — Вот слухаў Дзімка пра ўсякую хярню, і паехала ў яго крыша... Мдз-я-я... пахан — і дочку. Як казаў адзін мой выпускнік, «нізьзя аб'яць няаб'ятнае»...

— Блок. Або Пушкін, — няўпэўнена ўстрэміўся спадар Заір.

— Чо?

— Так казаў... — спадар Заір зь цяжкасьцю пракаўтнуў сыліну. Біёляг выклікаў у яго дзіўны забабонны страх. — Ну... так, па-мойму, пісаў у нейкім вегшы Блок... Або Пушкін.

— Я канешна ізьвіняюсь, таварышч Інцелягент, — даволі ўедліва прамовіў Кеша, — **НО ЭТА НІКАВО НЕ ЯБЁТ!**

Ханыгін-Тычында гучна дзынькнуў лыжкаю па талерцы, з грукатам узняўся і пайшоў. Лесавік запытальна зірнуў на сябрука.

— А чо ты на мя смотрыш? Эта ён такі псіхованы... ён, панімаеш, пагрозу чуе. Скуль жа ён, такі вумнік, у нас узяўся?

Лесавік бездапаможна паціснуў плячыма, устаў і панёс брудную талерку. Праз хвіліну зьнік і Кеша. Застаўся адно Банзай, сам-насам са сваімі кепскімі прадчуваньнямі.

2.

Банзай прыгадаў, што вялікі пасёлак Жданава мала чым адрозьніваўся ад Медных Букаў. У абодвух выпадках, калі Банзай спускаўся на пэрон мястэчка, яго сустракаў пэнсійнага веку згорблены дзядок, які моцна сьціскаў у правіцы свой канец і паліваў зямлю едка-жоўтай мачою. У абодвух выпадках стаяла шалёная сьпёка, і мача практычна адразу высыхала. Адліўшы, у абодвух выпадках дзядкі кавалі свае мёртвыя кавалкі мяса ў прарэх, запраўляліся, азіраліся і, вохачучы, разглядалі распалены вагон «Юго-Западной Железной дороги».

За год да гэтага (маецца на ўвазе час, калі Банзай прыяжджаў у Жданава, — 1995 год ад Р. Х.) у кватэры Юрка пасялілі мальчика з-пад Марыупалю, па праграме абмену вучнямі — дзеці з Львова ехалі ў Ізмаіл, Данецк, школьнічкі адтуль — на Захад. Тата Банзая, упершыню пасыла сёмай клясы наведальшы бацькоўскі сход, набраўся асьветніцкага духу і вырашыў прытуліць дзіця Поўдня ў сваёй хаце.

Такім чынам Банзай пазнаёміўся з Аркадзем «Кобрам» Сварогавым, вядомым жыхаром вялікага пасёлку Жданава.

Праз год Банзай разам са сваім сябруком Дажджом былі запрошаныя Кобрам у яго роднае, прыветнае, маленькае мястэчка Жданава, дзе іх чакалі незабыўныя дні іхняга жыцця.

Банзай і Даждж выйшлі на пэрон — бязьлюдны (не беручы да ўвагі гарбатага дзядка) і страшэнна гарачы. Цягнік у тое ж імгненне зьнік, нібы баяўся долея заставацца на гэтай станцыі.

— І што цяпер, стары? — пацікавіўся Даждж. Яго валасы зьліпаліся ад поту, а твар параваў чырванню. Банзай пачуваўся ня лепей. І раптам...

Менавіта так, раптам. Кобра зьявіўся на даляглядзе, нібы каўбой Шчасліўчык Люк з мультыкаў, выпаўз з марыва, нібы сонца, што ўзыходзіць. Гэта быў Кобра ўласнай пэрсонай, і ніхто іншы, бо ніхто іншы не насіў бы такіх пашматаваных джынсаў, такой старой, такой зашмальцаванай джынсавай курткі, такога даўгога, такога масонскага хаеру, як Кобра. У марыве сьпёкі ён нагадваў злога Дэмана Андэрграўнду, якога выпусцілі з бутэлькі на сьвет Божы неабачлівыя панкі.

Яны не рукаліся. Яны абдымаліся, бо, трасца, сапраўды сумавалі адзін па адным. На шыі Кобра насіў бліскучы сталёвы пацыфік. Юрко адразу пазнаў яго: год таму Кобра вымяняў яго ў Дажджа на плякат. Плякат і дагэтуль вісеў у пакоі сябра: на ім дыснэўскія зьвяркі весела насіліся між дрэваў Добрага лесу, а пад нейкім разложыстым дубам голая Беласьнежка гушчалася на Прынцы ў позы «вершніца», у экстазе пажады ўскінуўшы твар да неба. Пад плякатам дыснэўскім шрыфтам пыталася:

Хто забіў Бэмбі?

Слаўныя былі часы... Кобра павёў іх дадому, ён жыў там са сваім дзедам. Дзядуля быў матэматыкам у адстаўцы, зарабляў, даючы ўрокі ўсялякім дэбілам. У вольны час дзед захапляўся культурай ніндзя. Яго цела валодала сапраўды неўрапейскай плястыкаю. У невяліччай майстэрні ён адточваў сабе мячы, нажы, зорачкі для шпурляньня і трызубцы для прабіваньня аортаў. Кобра казаў, што восеньскімі вечарамі яго дзед нацягваў на сябе свае чорныя, уласна ручна сшытыя шаты, апранаў маску, прывязваў на сьпіну меч і ішоў выгульваць свайго волата-нюфаўндлэнда Шыву. Кобра казаў, што аднойчы ў дзед перагарыць ня той сынапс, і ён выража ўвесь горад. Зрэшты, рэзаць тут асабліва не было каго — уся моладзь выехала ў суседні Марыупаль на заробкі, засталіся толькі

ЛЮБКО ДЭРЭШ

старыя і дзеці. Астатніх без праблемаў можна было пералічыць па пальцах: Дуня, Ганя, Маня і Юля. Першым дзёвюм было дзесяць. Мані — дванаццаць. Юлі — трынаццаць. Калі Дождж пацікавіўся, як жа Кобра дае сабе тут рады без дзяўчатаў, той абьякава кінуў, што Юлька ё *заўсёды*. Ведаць болей Дажджу перахацелася.

Яшчэ дзед любіў піць зялёную гарбату і мэдытаваць, пазіраючы, як блішчыць сонца на вастрыі яго зброі.

Але самае цікавае было ня ў Юльцы, і не ў дзядку ніндзю-матэматыку. Самае цікавае было за горадам. Вялізныя, буйныя некранутыя плянтацыі канпель пасяўных, неабсяжныя канапляныя нівы.

Яны спрабавалі паліць у першы ж дзень. Увесь наступны месяц і яшчэ адзін дадатковы (які Банзай выпрасіў у таты па тэлефоне) яны, насьвістваючы «Панадзіўся журавель да бабіных канпель», таксама палілі.

Дзень у дзень.

Яны ўжывалі *траўку* ўсімі магчымымі спосабамі: смажылі, выварвалі ў малацэ, расьціралі з цукрам і палілі, палілі, палілі. Яны накурваліся да такой ступені, што выходзілі на нязьведаныя ўзроўні ўспрыняцьця. Неяк Банзай укуруўся так, што бачыў рай. Спэцыфічны рай планакура: вялізнае чырвонае сонца сядзе за далягляд, асьвятляючы сьлюэты канпель. Высокія і гонкія, што вабяць да сябе і заклікаюць пакаштаваць. І гучнае граньне на цытры. Боскія гукі, наймаверна праніклівыя ўсходнія гукі цытры.

Было яшчэ шмат цікавых выпадкаў, але адна візія ў канцы ліпеня прымусіла Банзая рэзка завязаць з *травой* і ехаць дадому.

Падчас накуркі была яму відзежа. *Нейкі чалавек у белых шатах, з барадой і даўгімі хіпоўскімі валасамі працягваў яму расьліну каноплі — цэлую, з карэньнем, лісткамі і «шышачкамі». Жаночая расьліна, тая, што дае «смолку». Чалавек у белым працягваў яе Банзаю, маўляў, бяры, яна ўся твая.*

Спачатку Банзай падумаў, што гэта быў Ісус.

Потым ён зразумеў поўную бязглузьдзіцу такога дапушчэньня, яго скуў жах. Чалавек у белым настырна працягваў яму каноплі, падбадзёрваючы лагоднай усмешкай. Вочы чалавека ў белым радасна блішчэлі, яны прасілі і загадвалі.

А потым ён пачаў падаць у вечнасьць. І недзе ў глыбінях вечнасьці, пасья некалькіх стагодзьдзяў палёту, ён упаў у вялізарную багну, прастору, падобную да першамора Тэтыс. Банзай ляжаў тварам да неба, адчуваючы, як яго засмоктвае. Ён памятаў чырвонае неба над галавой і задуху на балоце, цяжкія міязмы, што ішлі ад пратухлых водаў. І тады да яго праз багну падышоў іншы чалавек, малады, загарэлы, змораны далёкімі баямі, у пацёртым дэсантным камуфляжы. Ён схіліўся над Банзаем і працягнуў руку. Чалавек быў вельмі моцны, ад яго хвалямі біла жыцьцёвая энэргія. Банзая засмоктвала ўсё глыбей і глыбей.

І глыбей.

Мужчына мог нахіліцца ніжэй, каб Юрко ўхапіўся, але ён не рабіў гэтага. На плячах яго ўніформы была нашыўка: Міратворчыя сілы ААН, спэцнадрозь-

дзяленьне *International Northern Resque Initiative*.

— Выцягніце мяне! Выцягніце, яно засмоктвае!

— Падумай, ці ты хочаш гэтага. Каго ты выбіраеш: я ці ён?

— Вы! ВЫ! Выцягніце мяне!!!

Багна амаль засмактала Банзая, але вайсковец не сьпяшаўся падаць руку.

— Паслуга за паслугу. Пасуе такі варыянт?

— Так! Што заўгодна, толькі выцягніце!

Малады вайсковец зь Міратворчых Сілаў нахіліўся ніжэй, каб Юрко сханіў працягнутую руку. Вайсковец вельмі моцна пацягнуў яго (Божа, якая палёгка, неймавернае вызваленне!)

i

Банзай сарваўся зь месца і пачаў лётаць па бязьлюдным пляжы, каля якога яны палілі. Ён крычаў на ўсё горла, пужаючы чаіцаў і памыйных катоў.

Калі яму палягчала, Банзай спакаваў рэчы, абняўся з Кобрам, узяў абкуранага ў дупу Дажджа пад паху і паехаў па «Юго-Восточной Железной дороге» ў Львоў.

З таго часу да нядаўняга ён трымаўся ад травы далей.

3.

Тое, што бачыла Дарця, напаліўшыся гашышчу, было вартае ўвагі. Прынамсі паводле значнасьці яе візія была гэтка самая, калі ня больш важная, чым у Банзая.

Яна сузірала стварэнне сьвету.

З хімэрных каляровых арабэсак, якія маляваліся перад заплюшчанымі вачыма, пачала фармавацца прастора. Дарця адчула, як перад ёй разгортваецца пустэча. У пустэчы

(Пустэчы?)

яна ўбачыла старога сівабародага мужчыну, апранутага ў ношаную вопратку з тоўстай тканіны, размалёванай стракатымі ўзорамі. Чалавек з даўгімі сівымі валасамі і барадой танчыў нейкі архаічны танец, з прытупваньнямі і падскокваньнямі, у руках ён сьціскаў вялікую дуду з чырвонай скурры. Прыскокваючы, ён граў на дудзе дзіўныя, цудоўныя мэлёдыі, якія, здавалася, зацягвалі Дарцю ў глыбіню пустэчы.

Пустэча была белым туманам.

Стары дудар найграваў, танчачы па коле. Да гукаў дуды дадаліся гучныя ўдары бубнаў. Ад арытмічных чароўных мэлёдыяў туман расьсейваўся

(Дарця танчыла разам зь ім, яны кружлялі ў старажытным танцы па замкнёным коле)

i навокал іх зазьзяла Быцьцё, бліскучае ад мокрай сінняй цемры.

(хай будзе сьвятло)

І было сьвятло. Яно пранікала ў найглыбейшыя вузы, прасьвечвала наскрозь аддаленыя нэўроны, вызваляючы сьвядомасьць. Мэлёдыя нарасталала, гучнела і рабілася ўсёахопная. Перад вачыма Дарці ўспыхвалі дзіўныя відзежы, якія ру-

ЛЮБКО ДЭРЭШ

халіся сынхронна з музыкай.

Яна бачыла стварэнне тысячаў Сусьветаў, туманнасьцяў, галактыкаў, фармаваньне зорак і сыстэмаў.

Дарця ўбачыла вечнасьць. Калі музыка сягнула апагею, грандыёзнага апатэозу ўсіх мэлёдыяў, яна адчула, што зараз здарыцца нешта празьмерна важнае.

Зь нічога ў нашае Быцьцё выбухнула Сьвятло, якое затапіла ўсё навокал белым.

Яна бачыла Дудара пры Бране Золку.

4.

Пан Андрый неспадзявана сабраў сход. Павінны былі прысутнічаць усе. Папярэдні ўрок быў працяты нудою. Кеша, які ладзіў у яго клясе адміністрацыйку, паклікаў Банзая пасядзеццё на ўроку, *пракантраляваць кантрольную працу*. А потым біёляг асабіста растлумачыць дзеткам некалькі мамэнцікаў.

І, хоць кантрольная была асаблівая — складныя неадназначныя тэсты фармату «Zapadlo-6.0», — за паўгадзіны першага ўроку працу скончылі практычна ўсе. Засталася пад паўтары гадзіны сядзеньня, нуднага сачэньня за тым, як Кеша запаўняе клясны журнал.

Юрко сеў за заднюю парту, вельмі цікавую саму па сабе. На пашарпанай фанэрнай паверхні голкаю цыркуля быў выдрапаны даўжэзны панэгірык. Панэгірык пачынаўся лірычна: «Любы дружа парабэлюм, // Бог паслаў мне твой прыклад», а канчаўся адчайна-аптымістычна: «Лугам, полем, лесам, пушчай // Блядзкі гопнік уцячэ!!!». Частку, зьмешчаную паміж гэтымі дзэвюма цытатамі, прыводзіць ня варта, бо яна мае адкрыта-фашысцкую афарбоўку і перагрувашчаная экстрэмальна-вульгарнай лаянкай. Побач з панэгірыкам былі і ляканічнейшыя пэрлы мастацкага мысьленьня, як тое: «Панкі жили, панкі пили, панкі болт на всё забили» ці, напрыклад, такое: «Мы ня хіпі, мы ня панкі, мы сяброўкі-лесьбіянікі».

Банзай падпёр галаву далонямі (яна была цяжкая і спрабавала балець) і абводзіў *свайх* дзяцей уважлівым поглядам:

Нізенькі хлопчык-альбінос, якога небеспадстаўна лічылі д'яблапаклоньнікам, нізка схіліўся над кантрольнай, прытуліў да вуснаў складзеныя чоўнікам далоні і шэптам маліўся: «*Дзядзюшка Сатана, зьдзелай так, штобы я напісаў кантрольную на дзесяць...*»

Лявэляс-пачатковец Ігарок у сонным задуменьні жаваў зубамі тупы канец алоўка, рэгулярна сплёўваючы на падваконьне сьлінявыя трэсачкі.

Іра Рыба-Сонца Каркуша адбяліла свае кудзеркі. «Нішто так ня красіць жанчыну, як пэргідроль», — згадаў Юрко старадаўняю прыказку.

Дарця падперла галаву і панура глядзела праз акно на двор. Час ад часу яна крачком пазірала праз плячо, шукаючы Банзаевы вочы.

Павук Малаялам задуменна пачытваў кніжку, на карэньчыку якой значылася: «Каток Залаты Лабок. Казкі». Часам ён пачынаў цяжка сапці, што прымуша-

ла задумацца, а ці Каток Залаты Лабок прыносіць яму такую эстэтычную асалоду. Насамрэч пад атляснаю супэрвокладкаю хавалася «Тое, што на дне» — нізка эратычных навэлк Юрка Пакальчука.

Сэмпляваны, чые валасы пасьпелі набыць сакавітае фіялетавае адценне, грызцьвёрдыя абаранкі, рассыпаючы драбкі па ўсёй парце. Потым ён выпадкова абдзёр асабліва сухім кавалкам дзясну і пачаў сплёўваць чырвоную ад крыві сьліну на апошнюю старонку сшытка па літаратуры, захапляючыся дзівоснымі, поўнымі паветраных бурбалак, узорами.

Ягоная нелюбоў да літаратуры мела глыбокія карані — неяк Юрку даводзілася бачыць сшытак для творчых працаў Андрэя Сэмпляванага, вучня 11 «Г» клясы. На першай старонцы, пад словамі

*Хатняя праца
Сачыненне на тэму восень*

было роўна тры радкі сачынення, суздром пакрытыя чырвонымі настаўніцкімі выпраўленьнямі. Пад сачыненнем быў невялічкі эпікрыз, такі сабе бонус-трэк ад Сэмпла:

*Прабач, настаўніца мая,
што напісаў так мала я.*

Пра адзнаку гаварыць неяк нават і няёмка.

Раптам у клясе пачаўся дзіўны броўнаўскі рух. За некалькі хвілінаў да яго дайшоў цікавезны аркушык, на якім нехта напісаў:

Напішыце, што вы зараз хацелі б рабіць, і перадайце далей.

Кожны захоплена пананісаў свае мары; да Банзая аркушык дайшоў спрэс заліты ніткамі почыркаў і атраманту:

*Хачу зараз быць дома
Хачу французкі масаж у цёплым пакоі з сымпатычным масажыстам
Хачу ляжаць у ложку 4 на 4 і спаць
Хачу піццу, кактэйль і Геніка
Хачу аббухацца, абкурыцца, абтрахацца і пайграць на гітары
Хачу вілу, езьдзіць на хамэры, пераспаць з прыкольным пацаном
Хачу вас усіх!!!
Хачу сэксу, сьнегу, спакою, піццы, файнай кніжкі, дажджу, спакою, сэксу,
сэксу, сэксу
Хачу ляжаць на ложку пасярод Ціхага акіяну. Толькі каб там было ў натуры ЦІХА
Хачу паліць, калі нехта мае, перадайце запальнічку*

*Хачу: чорнага коціка з інтэрнату, сонейка, лета
Хачу вялікі куфаль піва, паслухаць музыку, канікулаў і спаць. І яшчэ я хачу
зьябаць да мамы ў Італію
Хачу трахнуць Мар'янку з 11 «В». А ты, Сэмпл?
А я хачу пісяць
Хачу сабаку (суку сэнбэрнара). Вельмі хачу дадому*

А потым зазвінеў званок, і дзеткі разбегліся.

А ў Банзая ў галаве засела непатрэбнае жаданьне ўкленчыць і завьць ад распачы. Што б ён ні рабіў, усё выглядала нерэальным. Ён нібы выпадаў з рэальнасьці.

На вялікім гадзінным перапынку ўсе настаўнікі стоўпіліся пад дзвярыма дырэктара і насыцярожана чакалі непрыемнасьцяў.

На вуліцы падаў сьнег. Упершыню і ў адзіным месцы ва ўсёй Заходняй Украіне. Пульхныя сьняжынкі цяжка падалі на зямлю і адразу ж раставалі, нібы паабедзеныя сны. Банзай стаяў побач са спадаром Яраславам, які летуценна мружыўся на белы колер знадворку.

— Вось пайду на пэнсію, паеду ў Антарктыку, на базу якую-небудзь, дзе сьнегу шмат, — летуценна сказаў ён Юрку. — Буду кракадзілаў палярных вырошчваць... Але дзе там!.. *Паздыхаюць, гады!*

Банзай ледзьве скрывіў вусны. Страх учапіўся ў яго, нібы дзядоўнік, і цяпер не пакідаў ні на хвіліну. Нясьцерпна здавалася, што ўсё навокал — усяго чарговы надзіва рэальны сон. Страх наліўся цёмным густым мёдам у сэрца, перацёк і вымазаў усе вантробы. Цяжкі і непераможны.

Пачатак сходу зацягваўся. Цяжкія браняваныя дзверы з гукавой ізаляцыяй не адчыняліся. Цікава, што там за імі робіць спадар Андрый? Мэлянхалічна глядзіць на сьняжынку, грае на альце па памяці «Скрыпача на даху» і згадвае пяшчотныя, поўныя цяпла позіркі Аліскі, яго Адзінага Сапраўднага Каханьня? Ці, можа, зь дзікім выразам на твары мастурбуе над сьнежаньскім выпускам часопісу «Мядовыя хлопчыкі»? Хто ведае...

Дзверы адчыніліся, упускаючы ўсіх усярэдзіну. Замест чаканага паху спермы Банзай адчуў водар перапаленай кавы. Пэдагогічны люд рассьсеўся на вольныя крэселкі за вялікім сталом у сумежным з кабінэтам пакоі. Спадар Яраслаў працягваў пазіраць на акно, настаўніцы ангельскае перапалохана туліліся адна да адной, нібы палахлівыя куркі, а паважны стары гішпанец — пародны хасыд з добрым тварам Шолам-Алейхема — моцна сьціскаў кій з залатой гнутаю ручкаю. Кеша расказваў Лесавіку розныя жарты пра бляндынак.

Спадар Андрый пачаў у сваім стылі. То бок ня проста здалёк, а ВЕЛЬМІ здалёк. Ад гэтага «ВЕЛЬМІ» і без таго перапалоханья настаўніцы ангельскай узяліся пад сталом за рукі і што ёсьць сілы ўціскаліся ў дэрматынавыя абіўкі крэсела.

А спадар Андрый набіраў абароты. Голас яго гусьцеў, багацьце інтанацыйных

адценьняў яго Прамовы забівала нават прафэсіяналаў, а прафанаў разьдзірала ў шматкі. Ён сёння быў асабліва злы, а гэта толькі ўзбагачала яго мастацтва.

І ўсё гэта не было жартам.

— Вы ўсе такія кгм... разумныя, так? Думаеце я кгм... ня ведаю, чым вы займаецеся, вы ўсе, абы кгм... не выкладаць, як мае быць! А вы... — дырэктар зрабіў віртуознае па і разьвярнуўся тварам да Юрка. Ён нахіліўся так блізка, што, здавалася, зараз паспрабуе пацалаваць Банзая. Ці, хутчэй, адхапіць ладны кавалак носа адным магутным сьцісканьнем сквіцаў. Калі Банзай зазірнуў яму ў вочы, яго сэрца пахаладнела і дзіка зашкрэбла ў прадчуваньні непрыемнасьцяў.

— ...А вы, *Юра*, кгм... увогуле! Упалі ў маіх вачах, кгм... *ніжэй за плінтус!* Навошта вы сказалі васьміклясьнікам, што мыць рукі — шкодна?

Такі эскзэ і сапраўды меў месца, але Юрко за сабой ніякага граху не адчуваў:

— Ну... кгм... калі мы мыем рукі, мы змываем ня толькі хваробатворныя бактэрыі, але і карысныя... Імавернасьць падчапіць чыстымі рукамі нейкі грыбок значна большая...

Кеша гучна разрагатаўся, аж закідаючы назад галаву і лупячы даланей па стале: «*Грыбок!* Ой, не магу, *грыбок!*» — ледзь не захлынаўся ён сьмехам.

— Ану ціха! — спадар Андрый люта пляснуў па стальныхцы. Біёляг здрыгануўся і тут жа сьціх. Па залі пракацілася рэха. Нават Банзаю стала непамысна; пахлавівыя ж англічанкі гатовыя былі сікаць кіпнем.

— А засеяць прысядзібную дзялянку каноплямі таксама вы рэкамэндавалі? І ня нейкую там прысядзібную, а ШКОЛЬНУЮ ДЗЯЛЯНКУ!

— Ну, у прынце, кгм, так, я. Бо каноплі даюць ня толькі тое, пра што вы падумалі, але і якасную паперу, валокны, зь якіх можна вырабляць цудоўную тканіну, шнуркі і...

— Але мала кгм... таго! — дырэктар вытрымаў наратарскую паўзу. — Вы яшчэ і заляцаліся кгм... да сваіх кгм... ВУЧНЯЎ!!! *Кгм!*.. ды гэта ўвогуле КГМ!..чорт ведае што! Гэта ня проста кгм... гульні! Гэта... кгм... проста *КРЫМІНАЛ!!!*

Банзай скамянеў увесь адразу — ад кончыка носу да мезенцаў на нагах.

— Што вы маеце...

Зноў звар'яцела выбухнуў радасным сьмехам біёляг: «*Крымінал!* Ой, не магу, *крымінал!*»

— ЦІХА-А-А! — залунаў грамавы пляск па лякаваным дрэве. Стала ціха-ціха на ўсёй зямлі, настаўнікі нібы пайшлі ў іншы сьвет, забраўшы з сабой усе да аднаго гукі.

— Поўная цішыня! Думаеце, вы ўсе такія кгм... разумныя тутака, каб мяне перабіваць? Ды я вас кгм... кгм... вось вы, *Юра*. Я напрыклад, маю кгм... *запасны аэрадром*, а вы маеце? Га? Вось хто з вас мае *запасны аэрадром*? Што, вы ўсе такія разумныя тутака? Каб мяне перабіваць?

Павісла мёртвая цішыня. Было чуваць, як у сакратаркі ціхенька гудзе, выпяваючы сваёй Жавайскаю гаворкай свае крэмніевыя калядкі, кампутар. Надрыўна ўсхліпнула нейкая з настаўніц ангельскай.

— А ня трэба нас так пужаць, — неспадзявана прамовіў спадар Яраслаў. —

ЛЮБКО ДЭРЭШ

Усе мы маем запасны аэрадром. Ня вы адзін. *Усе*. Вунь там, — хімік выразна кіўнуў галавою ў бок гарадзкіх могілак.

Стала яшчэ цішэй, ціха-ціха, як у склепе. На гэта ня меў што запырэчыць нават дырэктар. Празьвінеў званок на ўрок.

Дырэктар выйшаў з трансу і прагыркаў:

— На ўрокі! А з вамі кгм... *Юра*, мы яшчэ пагаворым... пасья гэтага ўроку... кгм. Зразумела?

Банзай выйшаў з кабінэту на ватных нагах. Яго неадступна перасьледавала адчуваньне, што ўсё навокал — сон. Асабліва калі ён заплюшчваў вочы.

Ақурат гэта сном не было. Пакуль што.

5.

Банзай асьцярожна пастукаў у дзьверы, адчыніў іх і ўвайшоў. Калі што: ня ведаю, ня быў, ня браў. І ўвогуле, спадару Андрыю, якая вам справа да мяне, майго лібіда і маіх упадабаньняў? Маеце сабе сваю Аліску — вось і драчыце цішком на перапынках. А мяне не чапайце.

Такія развагі ратавалі толькі на кароткія моманты. Банзай дакладна ведаў, што ня знойдзе сілы сказаць *такое* спадару Андрыю.

Дырэктара ў кабінэце не было.

— Перапрашаю, спадару Андрыю?.. — дух Банзая падняўся ад магчымасьці адтэрміноўкі.

— А-а-а, Юра, — пачулася з суседняй залі. — Ну-ну, заходзьце.

Юрко ўцягнуў у сябе паветра і прайшоў некалькі крокаў да суседняга пакою. У апартамэнтах дырэктара пахла цыгарэтамі і дарагой японскай парфумай. Ён асьцярожна зазірнуў у залю. Крэсла з высокаю сьпінкаю ў канцы стала было разьвернутае да сьцяны. У ім, відаць, спадар Андрый і сядзеў. «Нездаровая цяга да імправізацыі», — заўважыў пра сябе Банзай.

— Заходзьце, заходзьце. Сядайце.

Крэсла разьвярнула і паказала сваё чэрава. У яго мяккіх утульных нетрах задаволена ўладкаваўся Корый. Дзікая ўхмылка звыкла прывандравала на яго твар. З вачыма было ўжо лепей — крываваыя жылкі сьходзілі. Корый радасна рагатнуў — Банзаева рэакцыя яму спадабалася — і паклаў ногі на стол. Банзай зачаравана назіраў за гэтымі дзеяньнямі. На падэшвах сьцертых чаравікаў засохла чорная грязь. Некалькі ляпёшак бруду адліпла і ўпала на паліраваную паверхню.

— Не чакаў, га?

Банзай адмоўна пакруціў галавой у адказ. Задзерла ў лёгкіх і сыягнула пах.

— Разумееш, тут такая далікатная сытуацыйка выйшла... у спадара Андрыя ўзьнікла пэўная праблемка... З уласнай жонкай. Нейкая сука настукала ёй пра Аліску. Разумееш? Адным словам, Андрый папрасіў падмяніць яго і правесьці з табой выхаваўчую гутарку. Так і сказаў: «Пагавары з гэтым *Юрам*, бо ён мяне ўжо задраў». Так і сказаў, слова гонару.

Юрко, збіты з тропу, зьвёў бровы.

— Сам разумееш — ну, ня можа мужык... Мусіць паказаць дома, хто ў хаце гаспадар. Бо бяз гэтага справы ня будзе. Так-так, кожны павінен ведаць сваё месца... Мая старая забыла — і вось табе маеш. Пераблытала, разумееш, слоікі з кавай і атрутай на жукі. Але гэта так. На прасторах жыцця, Банзаю, усё можа стацца.

Банзай паволі павярнуўся, каб выйсці. Дзверы за ім выявіліся зачыненымі.

— Так-так. Галоўнае, як гэта кажуць, ведаць сваё месца. Не зажырацца. Чуеш, Банзаю? Калі ведаеш, дзе тваё месца ў сьвеце, унікнеш шмат непрыемнасьцяў. І не сьпяшайся так моцна, бо ўсё адно, як гэта кажуць, «*жыцьцё ёсьць сон*». Чуў такі выраз?

Банзай моўчкі кінуў. У прысутнасьці Корыя рабілася ўсё больш неспакойна. Ад старога веяла хваробай. Штосьці тачыла яго сьведомасьць, як шашаль дрэва. Банзай заплюшчыў вочы і вельмі, вельмі моцна пастараўся прачнуцца.

— Што, ня выпраўся? А можа гэта ўсё — СОН? — сказаўшы гэта, Корый тэатральным жэстам абвёў кабінэт і весела загікаў. — А калі казаць адкрыта, то я прыйшоў сюды дзеля ўласных інтарэсаў. Між табой і мной. Ты знаеш, адносна чаго. Памятаеш, як мы тады ляталі ў *Азатоце*, га? Заябіся якія былі дзянькі!.. А цяпер, калі ўсё можа, нека і ня так ужо цікава, як уяўлялася... ніякай рамантыкі. Нуднавата... Але хлушу. Хлушу, цікава і зусім ня нудна. Клянуся.

«Дык ён жа ненармальны, як той пацук у бамбасховішчы», — падумаў Юрко.

— Так от, нешта я не туды зайшоў. Я быў хацеў спытацца: якога лешага ты яшчэ тут? Га? Я ж ця нібыта папярэдзіў — не ябі мне мазгі. Ня гуляй са мной у дурныя гульні. Але ж не — мусіў ты слухаць, што табе розныя прыдуркі кажуць.

— Адкуль вы ведаеце? І ўвогуле, якога чорта... гэта ўсё... уся гэтая камэдыя? Я ж чуў голас дырэктара, дзе ён? — нарэшце наважыўся запытацца Юрко.

Корый адно зноў разрагатаўся.

— Неістотна. У маім цяперашнім стане ведаць — гэта як дыхаць. Андрый там, дзе і быў, а вось пытаньнейка на засыпку — дзе ты? Але прыемнае наастачу. Цяпер справы, бо час не чакае. Я шмат думаў, як бы гэта лепей даць табе па срацы, каб у цябе толькі пяткі мільгацелі да самага Львова. Горад у нас невялічкі, але не без заскокаў. Усе ўсіх ведаюць. Нікога лішняга нам не патрэбна. Але ж ты зь нічога-ніякага паказаў *такое*, — Корый у найграным здзіўленьні павёў галавою: — ...што я і не спадзяваўся. І падумаў: «Хай малы паганяе са мной перад сьмертухай». Так што вырашыў я табе даць шанец. Ты ведаеш, якія стаўкі ў гэтай гульні, праўда? Ведаеш-ведаеш, па табе відаць. Яны ўсім кажуць... яны як шлёндры, гэта дакладна. Толькі я так табе скажу — для цябе гэта ўжо канец. Ты ніц тут не паробіш, хоць пуп надарві. Ты ўжо ня выблытаесься.

Банзай зглынуў сьліну, аднак сьвежаю рот не запоўніўся. Ён мусіў нешта адказаць, каб Корыю не здавалася, што перамога за ім.

— Ты ўвесь час блефуеш. Мне казалі, ты маеш сілу, але той, каго ты хочаш выпусціць, клаў на цябе.

— Ха, так табе казалі гэтыя старыя пердуны з Звонку? Яны ўсе ўжо ўпалі ў маразм. Называюць сябе Багамі Сівой Даўніны, а насамрэч — кучка склератычных перастаркаў-маразматыкаў, якія калісьці навучыліся лётаць па-за межамі цела. Шчыра, Банзаю, ніякіх Багоў Сівой Даўніны няма, ёсць штосьці накшталт астральнага Ротары-клюбу. Танныя *панты*. Я так табе ўсё кажу, каб ты ня надта расчароўваўся, калі пабачыш сваіх нібыта сяброў. Павер, калі ты пазнаёміся зь імі бліжэй, табе зробіцца ня тое што сорамна — гідка. Гэта старыя пердуны, не пабаюся я паўтараць табе. Яны ўжо такія старыя, што забылі нават, як пярдзець.

І ўсё, што яны нагаворваюць на самога Майстра Леанарда, — гэта брудныя нягеглыя інсинуацыі. Як казаў наш горача любімы Гарант, сітуацыя атлічаецца на сто восемдзсят працэнтаў. А мой уладар і Майстар Леанард — гэта, так бы мовіць, аднаго поля ягадкі. Кажуць, яны добра знаюцца на вышэйшых узроўнях. Можна сказаць, браты па духу. Але бачыш, *мой уладар* больш гарманізуе з маім унутраным сьветам... І ўвогуле, чаго я перад табой апраўдваюся: захачу — і ты здохнеш на маіх вачах ад прастаты за нейкія паўгадзіны, — раптам агрэсіўна сказаў Корый. — Хочаш такога?

— Не-а. Ты яшчэ мусіў сказаць, дзе дырэктар. Я чуў яго голас...

Корый закаціў вочы і голасна зацмокаў языком:

— Бож-жа, Бож... *якое дурное дзіцё*. Скажы, Банзаю, у цябе затрымка размовага разьвіцця, я адгадаў?

І раптам ён прамовіў голасам спадара Андрыя:

— Ну, то як, *Юра*, пойдзем зноў ябаць Аліску, як тады? Ці цяпер, можа, тваю Дарцю? Яна таксама яшчэ тая штучка...

У Банзая падкасіліся ногі, і ён ціха споўз па сьцяне. Ён дакладна спаў, гэта стопудова, няма базару, ня можа быць базару, усё акей, я сплю, а раз сплю, значыць, гэта не насамрэч, а раз не насамрэч, значыць, хай дзеецца, што дзеецца, а вы ўсе мне глыбока да сракі, і рабіце сабе, ШТО ХОЧАЦЕ, бо я болт забіў на сьненні...

— Ну-у-у, Банзаю, ну ты і слабак... а яшчэ так пантаваўся: «*Мае сьненні. Рэфлексіі*»... — саркастычна хмыкнуў Корый. — Ды ўсе твае рэфлексіі да сракі, калі адмаўляюць рэфлексы пры нейкай там тупой, *банальнай, ардынарнай ІМІТАЦЫІ*. Гаўна вартыя твае запісы. Сапраўды. Дурная праца. От, напрыклад, ты ведаеш, што мы з табою цяпер сьпім?.. Гэй, ты што?.. Алё-ё-ё!!!

Корый вокамгненна падышоў упрытул да Банзая — той акурат марна спрабаваў страціць сьвядомасьць. Але ніяк не ўдавалася. Корый прыціснуў да яго ілба два пальцы, і Юркава цела працяў магутны электрычны імпульс. Яго лёгка падкінула ў паветра, па скуры забегалі мурашкі. Пачуўся пах паленых валасоў.

Корый узяў яго пад рукі,

(хай сабе робіць, што заманецца, мне пофіг, я ж сплю)

падвалок да стала і пасадзіў у крэсла, а сам пабег і зноў заняў пазыцыю старшыні.

— Ну і насмяшы-ы-ыў ты мяне! Вось перад вамі Банзай, якога вы ня ведалі!

Душа кампаніі, разьвесяліць да сьмерці кожнага!.. Дык вось, Банзаю, *мы з табой зараз сьнім і бачым адзін і той жа сон*. Клясна, праўда? То бок яго бачу я, а цябе зацягнуў па патрэбе. Бо ты мне падабаецца як мушшына.

Банзай бясьсільна падняў вочы на Ромка, не здзіўляючыся ўжо нічому. Той дысцыплінавана сядзеў насупраць, склаўшы рукі на сталю, нібы старанны школьнік, і спакусна хлопаў вейкамі. Твар быў абсалютна звар'яцелы, радасны і дзіка бадзёры.

— Ну добра, жартую. Трэба ж тваю ўвагу неяк прыцягваць. Бо, папраўдзе, ты ў мяне адзін слухач на ўсю Зямлю. Душа мая стамілася ад самоты, — з фальшывай патэтыкаю зацягнуў стары. — Калі шчыра, ты мне агідны, во! І ўвогуле! Я хацеў пахваліцца табе сваімі дасягненьнямі. Мы СЬПМ, казёл! Рэагуй жа неяк, а ня ў столь глядзі, чуеш?! Рэагуй! Захапляйся, баран тупы, ты ж такога ня можаш? Ніхто такога ня можа! Ня чую віскату захаплення! Ня бачу кошыкаў з ружамі! Дзе яны, Банзаю? Дзе аркестар, што грае туш і марш «Разьвітаньне славянкі»? Дзе, я пытаюся?

Банзай прамармытаў нешта вельмі невыразнае.

— Я пабудаваў у сваім сьне копію *ўсіх Медных Букаў*, хіба нехта яшчэ так умее? Я тут уладар над уладарамі, я магу цяпер стварыць сотні копіяў гэтага сьвету памерамі з адзін-адзіны горад. Я выйшаў па-за межы рэальнасьці! А заха-чу — і сплаўлю ўсе копіі ў адно цэлае. Што, ня верыш?

Банзай пакруціў галавой і выпрастаўся ў крэсьле.

— Ня верыш? Ну й сьпі сабе! — і з гэтымі словамі Корый зноў дакрануўся да скроняў Банзая,

6.

ад чаго Юрко вокамгненна прачнуўся. Ён крычаў, не перастаючы, прыблізна сем сэкундаў, што ў каледжы лічылася прахадным мінімумам у кабінэт псыхоляга. Але раз псы-хо-холяг пакуль што сам патрабаваў паратунку, то Юрку ніхто нічым дапамагчы ня мог. Кеша задзёр галаву паглядзець, што здарылася з гэтым псыхам. Галовы вучняў сланечнікамі павярнуліся на крык. Прайшло паўгадзіны ўроку, першага з двух урокаў біялёгіі перад нарадай у спадара Андрыя. *Нарады яшчэ так і не было.*

— Перапіў учора ці як?

Банзай актыўна закруціў галавой. Па клясе пракаціліся сьмяшкі.

— Не-не, вы што, палец... аб парту. Гэта самае... зашчаміў.

Вучні моўчкі назіралі, як Юрко пакрываецца халодным потам. Зразумеўшы, што на гэтым камэдыя заканчваецца, зноў павярнулі галовы тварамі да дошкі.

Банзай ледзь аддыхаўся ад кашмару. Гэта быў усё-ткі сон, але *які!*

Сэмпляваны зь фіялетавай мэліроўкай на галаве разьвярнуўся да яго, перадаючы цыдулку.

— Трымай, гэта ад Дарці, — і падмігнуў, гад.

Банзай зьлёгка скрывіўся і ўзяў шматок паперы. Разгарнуў і прачытаў:

ЛЮБКО ДЭРЭШ

Прывітаньне, Банзайчык!

Ну, як табе сьненечка? Цяпер ты верыш, што гэта быў СОН? Калі не, то зайдзі да мяне на перапынку. Я на дзьярах, як заўсёды.

*Цалую са сьлінаю,
Твой Ромчык Корый.*

P. S. Дарэчы, як ты думаеш — СОН гэта ўсё цяпер ці НЕ? Даю тры спробы.

P. K.

P. P. S. І яшчэ. Зірні-ка, хто там такі маленькі, шэры і пухнаты сядзіць у шафе.

P.

Правёўшы рукой па валасах, Банзай пераканаўся, што галаву пакуль не адарвала. Чаму ж навокал такі няўцям? (А можа, ты хворы, Банзаю, можа, у цябе гашышны дэлірый або анэўроідная шызафрэнія, або востры невэрбальны галюцыноз, або ўсё разам, га?)

Ён нахіліўся ўбок і адшчыпнуў на дзьверках шафы зафарбаваны белаю эмальлю замочак. У глыбінях труны для адзежы, паміж куртак, футраў і плашчоў сядзеў Корый, падцягнуўшы пад падбародзьдзе калені. Ён нема рагатаў, надрываючы пуп са сьмеху. Па пчаціньні пчок беглі сьлёзы, а Корый усё весяліўся.

Юрко сарваўся зь месца, перакуліўшы крэсла, і адскочыў ад шафы. Корый ужо рагатаў не пра сябе, а ўголас, не хаваючыся.

«Ну, усё. Бывай, злы сьвеце, я здурэў».

На яго цяпер, відавочна, глядзяць здзіўленьня вучні, а Дарця хавае твар у далонях, каб ня бачыць такога сораму. Ён абвёў поглядам

7.

пусты кабінэт дырэктара. А дакладней, белую адэўрарамончаную столь і звар'яцелы твар Корыя, парослы трохдзённай сівой пчэцьцю, нібы верасам. Ён быў мокры ад сьлёзаў, выкліканых рогатам. Банзай зазірнуў у гэтыя на першы погляд вясёлыя вочы і жахнуўся. Нібы два тунэлі на *цёмны бок Месяцу*. У гэтых тунэлях жывуць прывіды, што звар'яцелі ад болю.

— Ну, што, спадабалася? — пацікавіўся Корый.

У Банзая не было ні найменшага жаданьня рухацца. Проста ляжаць і тупа глядзець у столь. Але ён сказаў.

— Досыць няблага. Але што з таго? Ну, напужаў ты мяне, і што далей?

Корый зноў пырснуў радасным сьмяшком:

— А далей? Далей будзе яшчэ лепей! *Толькі што ты пабываў у сьне, які я бачыў у сьне. РАЗУМЕЕШ?* Ты павінен захапляцца маім рэдкасным, нечуваным майстэрствам. Хо-хо! Далей будзе такое, што ты будзеш млець ад жаху. Я зблытаю ўсе карты так, што ты будзеш сумнявацца, ці існуе хоць нешта сапраўднае. Або не — я вазьму і ў нейкіх частках нашага гораду паўклеяваю свае сьненні.

На замову. У рэальнасць, уяўляеш сабе такое? Прачнуўся зранку, пайшоў у каледж — і тут разумееш, што ўсё навокал — зноў сон. А захачу, зраблю так, што ты сустрэнешся са сваім *допельгангерам*. Увогуле будзеш кіпнем сцаць. Як табе такі паварот падзеяў?

— Ну, зрабі тады так. Я ж цяпер у тваім сьне. Што, слабо?

— Ня гыркай на старэйшых! Я цябе магу й ня выпусьціць адсюль. Будзеш блукаць са сну ў сон да скону вякоў. Дакладней, да часу «Ч». То бок, зусім нядоўга.

— Які такі час «Ч»? — абыякава пацікавіўся Юрко.

— Прыход майго ўладара. Вось назьбіраю яшчэ трохі сілы — і гамон. І ТЫ, як бы ні стараўся, НІЧОГА ня зробіш. Гэтыя ўсе *гісторыйкі*, — Корый уклаў у гэтыя словы ўсю сваю жоўць, — гэтыя ўсе *гісторыйкі* пра Замыкаючых і Адмыкаючых — Трызьнененьне. ТРЫЗЬНЕНЬНЕ СІВОЙ КАБЫЛЫ. Каб не расстройваць такіх наўнячкоў, як ты. Верыш?

Банзай запярэчліва пакруціў галавою... спачатку актыўна, а потым слабей. А потым сеў і задумаўся.

Корый стаў на карачкі, падпоўз да яго, каб зазірнуць у твар.

Банзай цёр скроні. Ці верыў ён гэтаму вар'яту? Халера, цяпер ён верыў усяму.

— Я бачу, ты сумняесься... А дарма. Калі прыйдзе мой уладар, ён ваганьняў не даруе. Добра, ты сабе падумай, каму верыць, а пакуль ідзі гуляй. Задраў ты мяне.

І Банзай расплюшчыў вочы,

8.

упёршы погляд у бэлькі столі свайго пакою. Галаву, нібы прутком, працінаў нястрымны боль.

Была безь пятнаццаці сёмая. Ён пайшоў на кухню, выпіў кавы з анальгінам і адчуў, што падхапіў нейкі вірус. Але трэба ісьці ў каледж. Было больш, чым відэавочна, што гэта — канец. Стары бядак зусім зьехаў з глузду, а багоў, што дапамогуць яму, няма.

Гэта канец?

9.

Банзай

[я хачу сьмерці я хачу паміраць на полі на адкрытым полі адкрытым вятрам сьмерчам навальніцам і сьнегападам я хачу каб у маім чэрапе гнездавала гюрза я хачу мець сяброў сярод конікаў чарвякоў і яшчарак асабліва сярод яшчарак я хачу каб з маёй вачніцы вырасла сон-трава а між рэбраў прарасьлі каноплі я хачу каб мае вочы выелі птушкі што можа быць смачнейшым за вочы паэдзеныя міяпіяй? не беручы да ўвагі вачэй немаўлятаў? я хачу быць невыразным прадметам які цяжка разгледзець туманным шэрым нічым якое ня мае акрэсленых межаў хачу быць ашмёткам рэальнасці але больш за ўсё я хачу палявой цішыні хачу зьлізваць з прагнілых вуснаў ранішняю расу і першыя сьняжынкі я хачу сьмерці]

Разьдзел 3

1.

Карціны гораду (пачатак)

Банзай ішоў па вуліцах і не пазнаваў іх. У тым, што ўсё навокал — ня сон, ён амаль не сумняваўся. О не, усё значна складаней і глябальней: пачалася дэструкцыя рэчаіснасьці. На праспэктце Пашы Ангелінай маршыравалі бравыя брыгады нейкіх абчыкрыжаных пад нулёўку казлоў, якія люта раўлі: «Gdzie są szatani? Nej kurwa, gdzie są szatani?»

Апроч разьятраных бандаў польскіх скінгэдаў, на вуліцы зьявілася некалькі не па-тутэйшаму ўбраных паненак, якія хавалі ад сьнегу арыстакратычныя носікі ў футровыя кашнэ. Паненкі міралюбна шпацыравалі, не зьвяртаючы ўвагі на сумнеўнай годнасьці малойчыкаў.

На рагу вуліцаў Лысенкі і Фрунзэ сядзеў вельмі цікавы пажылы спадар: у руках ён трымаў дванаццаціструнную гітару, каля роту была складаная канструкцыя, нешта сярэдняе паміж гармонікам, флаярай⁵ і жалейкай вялікага бога Пана — сырынгай. Да ног чалавека-аркестру мацаваліся спэцыяльныя лапкі са званочкамі. Стары сядзеў на раскладным зэдліку, ззаду яго, прытуліўшыся да сьцяны, стаяў зацёрты запlechнік, якому, відаць, давялося крыху пабачыць сьвет. Зь яго разьвязанага горла тырчэў ражок вялікай чырвонай дуды. Чалавек выводзіў такія дзіўныя мэлэдыі, што Банзай мімаволі спыніўся паслухаць.

Стары перастаў граць, адклаў гітару, зьняў з шыі музычны рэманэнт і зьмёў зь сівых валасоў наліплы сьнег.

— Мо падкажаш, якая гадзіна?

Банзай зірнуў на гадзіннік.

— Пяць на дзевятую.

Стары кіўнуў галавой, адначасова прыпальваючы цыгарэту. Уцягнуў дым (кончык таннага курыва запалаў), махнуў рукой, гасячы полымя запалкі, выкінуў яе, выпусьціў у неба дым і выпрастаў сьпіну.

— Сьпяшаеся кудысьці? — нязмушана пацікавіўся ён. Юрко пакруціў галавой, уважліва разглядаючы вопратку музыкі. Вельмі, вельмі старая адзежа, не адну сотню разоў выпраная і высушаная на сонцы, ад чаго зрабілася бясколерная і бясформенная. У старога былі даўжэзныя сівыя патлы і густая сівая барада. Цыгарка адно намякала, дзе можа быць рот. Ён спрабаваў разгледзець вочы старога, але заміналі валасы. Ды й твар быў немалады, і складкі абвіслай скуры надзейна іх прыхоўвалі. Стары пазіраў кудысьці ўдалячынь, у сьнегавую завесу.

Юрко прасачыў гэты погляд: на супрацьлеглым баку праспэкту прагульваўся нейкі вар'ят. Ён размахваў рукамі, выкрыкваў цытаты са Сьвятога Пісьма і ўласнай паэзіі і спрабаваў расказаць усім пра *Навігатораў* — таямнічых істотаў, якія нібыта намі кіруюць.

⁵ Украінскі народны духавы музычны інструмэнт.

— Шчыра кажучы, слаба... — загаварыў музыка. — Вось калісьці быў такі юродзівы адзін, Назарка Кшэдар... Вось гэта быў юродзівы!.. Вунь той, што там махае рукамі, яго, так бы мовіць, намесьнік. Яны разьвілі ідэю Навігатораў, але гэты й мезенца Кшэдравага ня варты... Кшэдар, бывала, як пачне крыгчаць: «*Навігатар, на маіх плячах сядзіць Навігатар! Скіньце яго зь мяне! Я чую ягоныя шчупні ў галаве!!!*» Так крычэў, што аж мароз па скуры. А гэты што? Дзірка ад абаранка ў параўнаньні з Кшэдрам. Толькі й здатны, што паненак пужаць: «*Бу-у-у-у, хочаце прыгрэць маладзенькага Навігатора з майго пляча, проша пані? Бу-у-у-у!!!*»

— А вы тут часта? Бо я вас раней ня бачыў неяк...

— Часта? Ды ўвесь час. Проста сёньня раней прыйшоў. Халодна, халера...

— А вы адсюль, так?

— Адсюль? — здзіўлена перапытаў чалавек-аркестар. — Ах, *адсюль!* Так, я адсюль нагэтулькі, што далей ужо няма куды. Хоць, ведаеш, апошнім часам я крыху вандраваў па сьвеце.

— Вы гастралюеце?

— Гастралюю? — зноў перапытаўся чалавек-аркестар, нібы зь першага разу зьмест пытаньня быў для яго нясны. — Ах, *гастралюю!* Ну, а як жа ж! Вось быў я ў адным месцы такім, Эйкройт, Ілінойс. Я там пазнаёміўся з самім Бадзі Джоэлам Самэрсам, яго яшчэ ўсе сябры Крывым Бадзі клічуць, то бок клікалі. У дзяцінстве псыхануты тата ўдарыў яго па калене малатком. Але які гэта быў піяніст! Лепшага піяніста я яшчэ ня бачыў! Джэры Лі ў параўнаньні зь ім — н е м а ў л я т к а . А мы зь ім сыграліся! Хлопцы на вушы станавіліся, калі нас чулі.

— Вы гралі джаз?

— Джаз? Не, мы гралі *джэз*. Мы гралі *джэз*, як казалі Маўрыцы і яго найлепшы сябар Геня Белы.

— А калі вы прыехалі з Амэрыкі?

— З Амэрыкі? Дваццаць гадоў таму, ня менш. Памятаю, тады таксама падаў сьнег. Дакладна, было каталіцкае Раство. Але Крывы Бадзі, што гэта быў за хлопец! Ён быў вельмі тоўсты, той Бадзі. Увесь час мог нешта жаваць. Нават калі мы выступалі, ён трымаў на вечку піяніна канапку з індычкай, або нейкае печыва, або кавалак аладкі. Божа, як ён любіў канапкі з індычкаю! Хлопцы з нашага бэнду ўвесь час зь яго пасьмейваліся. Але як ён граў! Раз мы выступалі з *Сараю і Рэд-Топ Бойз*. Гэта было *нешта*. А яшчэ, раз нас запрасіў на вясельле сам Багз Дэнсмар, Люты Багз, як яго яшчэ клікалі... Сынку, ён быў сапраўдны-расапраўдны *мафіёзі*. Запраўляў гандлем алькаголю, быў гэтым... *бутлегерам*. О, і ён запрасіў нас да сябе на вясельле: мяне, Сані Олдмэна, Мо Сьміта, Джо Гэшэма, але перш за ўсё — Крывога Бадзі! Мы мусілі граць, разумееш? Музыка, усе танчаць пад *джэз*, падпольны алькаголь і мафіёзі.

— А адкуль вы ведаеце, што ён быў мафіёзі? — пацікавіўся Банзай, шчыра сумнеючыся ў праўдзівасьці гісторыі.

— Адкуль я ведаю? Ды гэта ўсе ведалі... тым больш, потым. Мы мусілі ехаць з Эйкройта ў Шыкага, як яны кажучы. Мы прыехалі, а там усе ў сьлязах, нявеста

Багза непрытомная, каля яе ўсе там бегаюць. Вось Джо падыходзіць і пытаецца ў Багзавай цешчы: «Мэм, што за траблы, мы прыехалі на вяселье ці на хаўтуры?» А кузэн Багза, баксэр, за такія словы заехаў Джо проста ў морду, разарваў пячаткай верхнюю губу. Джо потым паўгоду да трубы не дакранаўся... а кузэн, той баксэр, выхадзец з Поўдня... а, Вілі! Называўся Вілі або Віні, збіў такім хукам Джо і пачаў яго пінаць нагамі, выкрыкваць: «Будзеш ведаць, сраны нігер, як кпіць з чужога гора, будзеш ведаць, сраны выблядак!» Яго ледзьве адцягнулі... А потым нам патлумачылі, што Багза і яшчэ дзевяцёх яго найлепшых людзей завезлі ў нейкі гараж на ўскрайку гораду, расстралялі, як сабак, а потым справілі патрэбу на іх целы...

— І вы ведалі, хто гэта зрабіў?

— Ведалі? Ды ведаць ведалі... Толькі адзін чалавек на ўсёй зямлі забіваў так... Макароньнік, падлючы італьяшка Леоля П'яцы. Усе казалі Багзу, што з сычылійцамі ня варта мець справы, яны надзейныя, як кітайскія пэтарды. Так і казалі. Як цяпер памятаю, ішоў сьнег, бо быў люты, Дзень сьвятога Валянціна. Анягож, П'яцы спэцыяльна выбіраў такія даты. Нешта падобнае выкідваў хіба што Капонэ.

Юрка прыблізна падлічыў, калі ж мог быць падпольны гандаль алькаголем. Сычылійцы... мафія... стары выклікаў у яго ўсё менш даверу. Хто ведае, можа ён зараз пачне прапаведаваць пра Навігатараў?

— А яшчэ, гэта я ўжо зьехаў з Эйкройту, бо Джо з парванай губой быў ужо ня той... А потым нейкая сволач падпаліла будынак Крывого Бадзі. Бядак згарэў, разам з маці і сястрою... ён так і не ажаніўся, бо заўсёды быў надта таўсты. Дык вось, потым я шчэ трохі вандраваў па Амэрыцы, езьдзіў у Мэн, думаў, можа мяне возьмуць у кампанію Сары і Рэд-Топ Бойз, а тут на табе — кажуць, што ўжо і Сары Тьдўэл няма. Бяда была тады дый годзе.

Банзаю вельмі хацелася спытацца, які тады быў год, бо стары такі забрахаўся.

— О, ну а тады ўжо былі крыху лепшыя часы, я знайшоў аднаго чалавека, свайго *допэльгангера*...

Як вы казалі?!

— Свайго *старога знаёмага*, і мы зь ім прабадзяліся яшчэ пару гадоў, проста граючы на вуліцы. Нават бачылі самога Гэндрыкса з пальцамі ад Д'ябла... Я на ўласныя вочы бачыў метку Злога — яна была ў Гэндрыкса пад левай пахай.

— Вы казалі «*допэльгангер*», а не «*стары знаёмы*». Што гэта азначае?

— Я сказаў «*стары знаёмы*», ня трэба мяне абылгіваць. Я ведаю, што кажу... і ўвогуле — я мусіў расказаць зусім пра іншае. Ты недзе працуеш, так? Недзе тут?

— Ну так...

— Напэўна, у гімназіі, не?

— Так...

— Ну дык можаш цяпер туды не ісьці... эпідэмія грыпу. Усе хворыя.

— Адкуль вы ведаеце?

— Адкуль ведаю? Ды ведаю, хіба гэтага не відаць? Чым хадзіць у сваю гімназію, лепей пахадзі па горадзе, паглядзі, як сьнег падае... Зазірні вунь у тую цэркаўку... цікава будзе.

Банзай ветліва паціснуў плячыма:

— Ня ведаю. Ня ведаю, можа, так і зраблю.

— Так і зрабі. У цябе там, мусіць, нейкая дзяўчына, так?

— Ну...

— Напэўна ж дзяўчына, усё ж па табе відаць, — стары выцягнуў новую памятную цыгарэту і зноў запаліў. Сьнег зь неба сыпаў усё гусьцейшаю завесаю. — Ну дык я табе такое скажу: трымайся яе, як жыцьця. Так мне казаў мой *стары знаёмы*, а ён ведаў, што кажа.

— Што гэта за такі ў вас стары знаёмы?

— Што за ён? Ды ты яго, напэўна, ведаеш. А ня ты, то сяброўка твая дакладна ведае. Хто жыве тут крыху долей, пераважна ведае яго. *Пераважна*. Ды яна і мяне мусіла б ведаць. Вось цікава: ці яна мяне памятае?

— Гэты ваш калега таксама мясцовы?

Стары незадаволена паўтарыў, выпусціўшы дым у бараду:

— Раз кажу «мой *стары знаёмы*», а сам я мясцовы, значыць, і ён мясцовы. *Стары знаёмы*.

Банзай зірнуў на гадзіннік. Палова на дзявятую. На першы ўрок можна не сьпяшацца — у яго «фортка». «Пачакаю, паслухаю баек», — падумаў Банзай.

— Я тут са сваім *знаёмым* вельмі даўно. Кепская гісторыя ў гэтага гораду. Паслухаеш, ці я табе ўжо абрыд?

Банзай адмоўна пакруціў галавой, падбадзёрваючы чалавека-аркестра гаварыць далей:

— Давайце, я яшчэ маю час.

— Ну, гэта было ўсё вельмі цікава. Калісьці на пачатку стагодзьдзя, тутака было штосьці накшталт спальнага мястэчка — украінская інтэлігенцыя і польская шляхта. Пачалася Першая ўсясьветная, і вельмі шмат карэнных жыхароў эмігравала ў Канаду. Горад быў амаль пусты. А потым была Вялікая айчынная, так? І тыя, што засталіся, уцяклі за акіян або паўміралі. А потым была апэрацыя «*Карнагула*»: з поўдня Ўкраіны саветы перакінулі маскалікаў сюды, на пустое месца... Але яны не прыжываліся тут і паміралі. Бачыш, тутака спэцыфічнае, унікальнае месца. Усё старэе на вачах, рассыпаецца, ломіцца, зьнікае. А гадоў дзесяць таму горад быў пачаў аджываць, але калі пачалася крыза, то дзье траціны ўцякло зноў: на клубніцы ў Англію ці памаранчы ў Грэцыю. Разьбегліся па забугор'і, заламанішы ды заакіяніі. Усе разьбегліся. Бачыш, не прыжыўся ніхто. Бо такое тут месца.

— А чаму так?

— Чаму? Зірні на горы.

Юрко падпарадкаваўся.

— Ты б там заблукаў?

— Можа. Напэўна. Хутчэй за ўсё.

ЛЮБКО ДЭРЭШ

— А я скажу, што наўрад ці. Дакладней, мог бы, калі б быў дастаткова няўважлівы. Але нармальны чалавек там ніколі не заблукае. Калісьці там быў *блуд*, усе баяліся туды хадзіць. Сапраўды, пойдзеш — і ня вернешся. Як малы Лесавік. Але цяпер — ну апошнія некалькі соцень гадоў — гэты *блуд* нібы спусьціўся з гор і асеў у сэрцы гораду. Можаш пайсьці па мосьце і заблукаць. *Блуд* вельмі чапляецца. Але гэта ўжо як наступства...

— Чаго?..

— Чаго? Пра гэта лепей не пытацца. Неблагі горад... Удзень. Пакуль сонца не зайшло. А потым боязна хадзіць, бо можаш заблукаць. Можаш заблукаць і выйсьці ня ў Медных Буках, а... Зрэшты, ня буду гукаць бяду, яе і так зашмат.

— Чаму гэта так? Вы ведаеце пра падвалы?.. — яму пад горла падпаўзаў тугі ком сэрца. Цяжэй рабілася дыхаць. Ён зірнуў на старога іншымі вачыма.

— Падвалы? Так. Пра іх ведаюць усе. Усе, каго ведаю я. А я ведаю мала каго. То бок усе разумеюць, але мала хто можа гэта выславіць. І ты ведаеш, але не разумееш да канца. Ты маеш пэўны абавязак, мусіш сёе-тое для сяго-таго зрабіць... Бо абяцаньні трэба выконваць. Калі ты цяпер разгублены, то разуменьне прыйдзе ўжо вось-вось. Ты ня можаш ухіліцца ад абяцаньня. Ты вінен камусьці адну паслугу. Ты *абяцаў*.

— Я нікому нічога не абяцаў!!!

— Можай не, а можа й так... Вырашаць табе, а ня мне. Толькі я так табе скажу: уся гэтая мітусьня — яна ні да чаго не прывядзе. Яна ня мае нікага значэння. Адзінае, што мае значэнне, што павінна мець значэнне, — гэта любоў. Яна ўратае сьвет, у канцавым выніку. Бо калі гэта ня так, то і Кафка — банальны сухотнік, і Гэндрыкс — прасты сабе нігер з гітарай, і *джэз* тады — ня *джэз*, а так сабе — трэньканьне на піяніне... Яна проста павінна ўратаваць усіх нас. Не прыгажосць. Ня сэкс. Ня жарсьць. Ня грошы. Не надзея і ўжо дакладна не палітыка. Сьвет уратае любоў.

Стары надзеў на шыю сваю музычную прыладу, узяў у рукі гітару і прамовіў на разьвітаньне:

— Ідзі, я і так ужо занадта расплявузгаўся. Цяпер ты, відаць, думаеш, што я чарговы вар'ят.

Банзай ня стаў пярэчыць, адно дыпляматычна павёў галавою.

— Ідзі. І не ўцякай ад абяцаньняў. І памятай, што я казаў. І перадавай вітаньні сваёй сяброўцы. І Геніку Браўнову, ён таксама павінен мяне памятаць!

Парадкам ужо адышоўшыся ад апантанага старога хіпі, Юрко азірнуўся.

«А як наконт Бога? Ён нас не ўратае?» — падумалася яму.

Раптам стары перастаў граць, паглядзеў яму ў твар празь сьнег і выгукнуў:

— А Бог і ёсьць любоў, дурненькі!

2.

Каледж

У каледжы і сапраўды лютавала эпідэмія. Калідоры апусьцелі, а клясы пасьціхалі. «Я быў тут учора ці не?» — паўстала натуральнае пытаньне. Надта ўсё зьмянілася.

На ўваходзе не было нікога. Ні Корыя, ні каго іншага. Нікога.

Калідоры сталі гулкія, аж занадта. Ад іхняга водгульля хацелася размаўляць толькі шэптам. І ўвогуле, накрыцца з галавою коўдрай і сядзець у сябе ў кабінэціку, папіваючы гарбату з аспірынам і «Колдрэксам».

Шмат што зьмянілася.

Спадар Яраслаў, добры ціхі спадар Яраслаў, які картаграфаваньне перапынках усясьветнае павуціньне, зьлёг з пнэўманіяй. Па яго прыехала жонка — маладая дзяўчына ў акулерах, як і ён сам, — хімік з даўгімі, па пояс, распушчанымі валасамі. Яна прыйшла проста на ўрок у 11 «А», узяла спадара Яраслава за руку і патлумачыла дзеткам, што іх настаўнік, як дзіцё малое, не паслухаўся сваёй кісы і пайшоў на працу, бо ў яго, бач ты, сёньня выпускнікі, а ў нашага настаўніка запаленьне лёгкіх, і ён сябе зусім не беражэ, хоча мяне ўдавой зрабіць. Спадар Яраслаў, якога проста вывалаклі з клясы, нібы перапрашаючы, разгублена пацепаў плячыма.

Усе былі вельмі расчуленыя такім каханьнем. Нехта зь дзівуляў нават пусьціў сьвязу.

Маладая доўгавалосая паненка не адпускала рукі хіміка да самага Стрыя⁶. У кабінэце спадара Яраслава было надта халодна, а ён каля кампутара практычна ня рухаўся. Такія вось пірагі.

(Кажучы праўду, цёпла было толькі ў кабінэце спадара Андрыя, за што ўсе яго ціха ненавідзелі.)

Сам спадар Андрый перабываў цяпер вельмі далёка. Увесь ягоны розум быў праглынуты прыцягваньнем увагі Аліскі, той самай маладзенькай мэдыстрычкі, чые густы так неспадзявана супалі з густамі спадарыні Лесавіхі. Для дырэктара гэта ператварылася ў сапраўдную манію. Ён перастаў даваць сабе рады з ускладзенымі на яго абавязкамі. Гадзінамі праседжваў у кабінэце, выглядаючы ў акно і цяжка раздумваючы, чым ён заслужыў такое пакараньне Боскае.

Бо ў яго *ніколі* не было праблемаў з жанчынамі, *ніколі*!

Гэтым ён надзвычай ганарыўся і пры найменшай магчымасьці фарсіў у песным сяброўскім коле. Пачынаючы з чатырнаццаці гадоў, калі ён пераспаў са сваёй аднаклясьніцай, і заканчваючы прыватнай гімназіяй, дзе яму ўдалося зьвесці адну старшаклясьніцу. Каледж стаўся першым каменем спатыкненьня, які змусіў яго засумнявацца ў сваёй патэнцыі. Спачатку ён круціў раман з адной настаў-

⁶ Горад у Прыкарпацці на аднайменнай рэчцы. Само сабою, Львоўская вобласць.

ніцай ангельскай, але замужжа шаноўнай спадарыні мела значны ўплыў на яе лібіда. *Раз.*

Потым спадар Андрый пераключыў увагу на ўласную сакратарку, але яна была маленькая спалоханая мышка, і сэкс зь ёй не ўяўляўся спадару Андрыю чымсьці асабліва прыемным. *Два.*

Таму ён кінуўся шукаць новы аб'ект пажады. Ёй стала спадарыня Лесавіха, якая, аднак, не праяўляла ні найменшай увагі да альфонса. Чарговае ашаламляльнае фіяска. *Тры.*

Чатыры, уласна, адбывалася. Яму ніяк не ўдавалася звабіць нейкую *простую*, зялёную яшчэ, *мэдыястру*. Ці магло быць штосьці больш балючае? Дырэктар стаў заўважаць за сабою, што пакрываецца халодным потам, калі бацьчыц Аліску. (Нават у думках ён называў яе Аліскай, бы нікчэмнага шчанючка.) Аліска цалкам забрала ягоную ўвагу. Аліска сям, Аліска там, паўсюль Аліска, ад яе немагчыма было схавацца, бо думкі пра сэкс з Аліскай не давалі спакою *нідзе*.

«З гэтым трэба штосьці рабіць», — вырашыў спадар Андрый. Адзін маленькі нявінны коітус уратаваў бы яго назаўжды. Ён *адразу ж* перастаў бы па ёй сохнуць, *адразу ж* вярнуўся б у сям'ю. Адрозу ж, ні хвіліны не марудзячы, стаў бы чужым мужам і любячым бацькам. *Адрозу ж*.

«Запрасіць яе да сябе на кватэру... Або ў кабінэт. Яна дала б сябе *ўламаць*».

«А *можна*, у падвальчык? — спытаўся раптам унутраны голас. — *Тут такія падвальчыкі! Пад дзявочым інтэрнатам, што скажаш? У падвал, каб адпяр-доліць, як тады*».

На імгненне спадар Андрый нават спужаўся. Надта ж непадобным быў голас, што нашэптваў на вуха, да яго звычайнага суразмоўцы.

«Сам сябе *ўжо не пазнаеш*, ці як?» — спытаўся голас, і спадар Андрый з палёгкай расслабіўся.

«А што? Вельмі неблагая ідэя, у падвальчык і таго. Як тады. Тое самае. І праблемы як рукой адніме».

Спадар Андрый схопіўся за галаву, праводзячы рукой па валасах. Думка «ў падвал, каб як тады» належала яўна не яму. Але яна гучала *правільна*. Адзінае слушнае рашэнне ў цяперашняй сытуацыі. Ён ня мог далей перабываць у такім стане.

Мастурбацыя не дапамагла.

Ён працягваў ва ўзбуджаным стане блукаць з канфэрэнц-залі ў кабінэт. Спакой высьлізгаў ад дырэктара, нібы вугор. Такі трэба было нешта рабіць.

Аліска, Аліска. Чортавае семя Аліска, што зрабіла зь яго вар'ята.

У кабінэт зазірнула яго перапужаная сакратарка.

— Андрый Яраслававіч...

— Ну што яшчэ? — у дзікім раздражненні выкрыкнуў ён. Пачынала балець галава, і думаць пра нешта іншае, апроч Аліскі, рабілася зусім немагчыма.

Сакратарка стомлена правела рукой па ілбе — відаць, спадар Андрый ужо сядзеў у яе ў пячонках.

— Куратары запісвалі... Сто пяцьдзясят сем дзяцей няма... К... Карантын?

Спадар Андрый раптам ня змог уехаць у словы гэтай мышы. Дзеці... якіх няма. Што за маразм! Дзеці... якіх няма, бо...

(ну ў чым справа, які змест сказанага? Падумай)

Якіх няма, бо... карантын? Якіх няма, бо куратары запісвалі? Запісвалі... бо карантын, ці што?

(Падумай, ты ўсё зразумееш, напружся давай)

Дзеці, ажно сто пяцьдзясят сем, бо няма куратараў, якія...

(Я НЕ МАГУ Я НЕ МАГУ ДУМАЦЬ ПРА ШТОСЬЦІ ІНШАЕ НЕ МАГУНЕ-МАГУНЕМАГУ НЕ МАГУ НЕ МАГУ ДУМАЦЬ КАРАНТЫН ДА ЧАГО ТУТ КАРАНТЫН АЛІСКА АЛІСКА ТУТ АЛІСКА ТАМ АЛІСКА КУРАТАР ЯНА СКАЗАЛА ЦІ КАРАНТЫН НЕМАГУНЕМАГУЯНЕМАГУДУМАЦЬ)

карантын... Сто пяцьдзясят сем куратараў... запісвалі карантын... Ні халеры не зразумела...

— Якія... шчэ дзеці?

— Тыя, што на грып хворыя... Ну дык што? Абвяшчаем?

Спадар Андрый зьяножана махнуў рукой:

— Ды рабіце што хочаце... Я, напэўна, таксама ўжо хворы... З маім намесьнікам... Парайцеся. Але абвяшчайце...

Сакратарка зноў уважліва зірнула на дырэктара. «Ён яўна нездаровы», — падумалася ёй. Але гэта ня ейная справа. Як на яе, то хай бы падыхаў.

Спадар Андрый люта зірнуў на зачыненныя за мышшу дзьверы. Хтосьці толькі што заходзіў у яго кабінэт.

Хтосьці сапраўды заходзіў, ці ў яго, можа, разыгралася фантазія?

Бачылі, як ён тут ганяў свой канец? Хто заходзіў?

Штосьці пра дзяцей. Або пра куратараў.

(АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА)

Так-так, ён задумаўся пра Аліску. Гаварыў ён толькі што з кімсьці ці, можа, сам з сабою?

— Я, напэўна, таксама ўжо хворы.

Так, ён толькі што сказаў гэта жонцы па тэлефоне. Або ня ёй... Ці не па тэлефоне... Чорт яго разьбярэ, тэлефанаваў ён ёй ці не.

«Можа, спытацца ў сакратаркі? Але ж яна такая сучка, потым будзе мянціць языком, што начальства ня памятае, каму тэлефанавала. Ня трэба нам такіх. Аліска».

(АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА)

«Памятаю, памятаю. Аліска, як сабачка, як імя сабакі, сабакі-сучкі, Аліска сучка, вось так, была яшчэ Аліса Селязьнёва, але гэта ня тая. Аліска, так-так, менавіта яна, і ніхто іншы. Аліска, чаму ўвесь час стаіць

(АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА)

на цябе, Аліска? Пайду-тка разьбяруся, у чым рэч. *Як тады, з той*».

Спадар Андрый яшчэ нейкую хвіліну сядзеў за сталом, спрабуючы згадаць, што ж такога ён вырашыў рабіць сэконду таму. А потым зноў

(АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА АЛІСКА)

пачалася куламеса з ашмёткаў думак. Ён узяў са стала сьцізорык для пошты, але адразу ж яго паклаў.

«*Навошта я яго ўзяў?* — спытаў ён самога сябе. — Ёсьць нейкія лісты? Чаму гэтая тупая скаціна ня кажа, ШТО МНЕ ПРЫЙШЛІ ЛИСТЫ?»

Тады ён узяў у рукі цыркуль, што стаяў у канцылярскім наборы на стале; хвіліны з тры ён круціў яго ў руках, пакуль не параніўся голкаю. Зьлізаў вішнёвую пацерку крыві зь вялікага пальца, незаўважна паклаў прыладу ў кішэню пінжака і выйшаў з кабінэту.

У той час, пакуль спадар Андрый гойсаў, нібы марцовы кот, спадар Лесавік спакайненька пацягваў сабе гарачае вінцо разам з Корыем. У яго найлепшага сябрука Кешы сёньня не было заняткаў, таму ён завязаў размову з Корыем. Корый жа сказаў, што мае прыпасеную пляшку віна, і яны ў зацішным кутку падагрэлі б яго (бо халодна ж, халера!) і за мілую душу расьпілі б. Лесавік ня быў пераборлівы ў кампаніі, абы ня гэты паэтычны тэрарыст.

Пасьля некалькіх кубкаў віна Лесавіка пацягнула на выліваньне душы.

— Я ж гэта разумею, што ў яе праца, але ж я нібыта як *мужчына* ў доме! — хныкаў ён, пазіраючы сумнымі вачыма на Корыя.

— Ну, я цябе, Мірку, цалкам разумею. Я, напрыклад, як прыходзіў дадому, то ўсё мусіў мець каля сябе жонку. Але тая дзе — мая толькі на працу! Што ні прыйдзе, усё праца, праца!

— Праўда?! — аж засьвяціліся вочы Лесавіка. — Дык і ў вас такое было?

— Ну... было... ува ўсіх такое. Толькі, Мірко, ня выкай мне... мы ж ужо як бы прыяцелі, раз п'ем. *Але...*

— Што «*але*»? Мы не да канца прыяцелі? Ці што «*але*»?

— Не, зусім не! Ты вельмі харошы мужык... З такім сябраваць — *адно задавальненьне*. Для таго задавальненьне, канечне, хто ведае цану Сапраўднай Мужчынскай Дружбе, — паўза, якую стары вытрымаў, мусіла азначаць, што ён належыць менавіта да такіх унікамаў.

— Гаворка зусім пра іншае. Пра тваю жонку... Я думаю, надышоў спрыяльны час адкрыць табе вочы на некаторыя пытаньні... бо праца часам — не адзіная прычына. Ты мусіў бы гэта ведаць... Мусіў бы заўважыць, — Корый задуменна вадзіў голеным падбародзьдзем, надаючы сваім словам адразу тысячы магчымых падтэкстаў.

Лесавік задуменна дапіў рэшткі віна і працягнуў кубак за чарговай порцыяй. Вельмі паволі ён спахмурнеў. Гэта выглядала дакладна так, як калі сонца закрывае цяжкая хмара. Раптам ён здрыгануўся — да яго, здалося, дайшоў намёк новага таварыша.

— А ты ўпэўнены, што гэта... *кзм?* — Лесавік адкашляўся ў кулак, бо пабаяўся выславіць свае падазрэньні ўголас, каб, барані Божа, не наклікаць бяды.

Корый пабожна ўзвёў вочы да неба і крыху задумаўся.

— Разумееш, у такіх справах трэба быць вельмі асьцярожным, каб незнарок ня зблытаць... Не адно ж гэта можа быць прычынай. Але калі твае словы — не перабольшаньне, то, баюся, гэта ўласна... *кзм*, — не адрываючы погляду ад зачараваных вачэй Лесавіка, ахоўнік рыхтык так сама кашлянуў у кулак.

Настаўнік мовы і літаратуры ўжо ня проста зьбялеў. Ён упаў у сур'ёзны мысленчы ступар, адно даючы Корыю напаўняць па новай.

— А які ёсьць мэтад пераканацца? Праверыць, можа, усё ня так і запушчана?

— Мэтадаў шмат, але мала які надзейны на ўсе сто... А скажы-тка, ты не заўважыў, як, часам, Нэля ідзе на працу незадаволеная, бо ты цэлую ноч патрабаваў ад яе выкананьня законных абавязкаў... вы зь ёй на перапынках ня бачыцеся, а пасья ўрокаў яна прыходзіць, аж зьзяючы ад радасьці? Не было такога?

Лесавік маўчаў, глядзячы на сьнегапад за акном.

— Ну, раз не было, то ты можаш са спакойнай душой...

— Было... *БЫЛО*, Ромка, *увесь час!* — пры гэтых словах, калі Корый ужо амаль пырскаў са сьмеху, Лесавік разрыдаўся, як маленькае дзіцё.

Мірко Лесавік стаў панічна расьціраць сьлёзы па маладым голеным твары. Корый клапатліва падаў яму сьвязжуккую насоўку, што пахла водарам палявых кветак.

— Ну-ну, ня трэба так гэта ўсё перажываць, ня трэба... Мы гэтае пытаньне неяк з табой вырашым, ня плач, Мірко, я дапамагу...

Лесавік выцер сьлёзы і смачна высмаркаўся. Вочы раздобрана блішчэлі ня толькі ад сьлёзаў, але і ад віна.

— Так? Дапаможаш? Але як? Гэта ж усё! Што я буду бяз Нэлі рабіць? Ну, што?

— Гэта ўсё вельмі нават папраўна. Я табе патлумачу, як.

— Па-папраўна? Праўда?

— Даю слова. Магу паклясьціся нашай мужчынскай дружбай, што ўсё будзе, як калісьці, — Корый аўтарытэтна падняў правую руку. — *Клянуся*.

— Так? А як? Як ты мне дапаможаш?

Корый наліў сьвежага віна.

— Ты ніколі ня бачыў, як твая Нэля ходзіць у перапынках у кабінэт дырэктара?

— Н-ну... Не... — паўза. — Хлушу, бачыў.

— Ну, вось. А бачыў, якія ў яго гуканепранікальныя дзьверы?

— Так.

— Дык вось. Я маю вельмі моцныя падазрэньні, што наш дырэктар — гэта той сакол, які прылятае ў тваё роднае гнездзейка. А *цяпер*, калі мы пагаварылі *па душах*, — я ня маю ніякіх сумневаў. Гэта ўсё яго справункі. Ён адзін такі альфонс на ўсю Львоўскую вобласць.

— Ды ня можа быць... Андрый Яраслававіч... Хоць, вельмі нават можа... *І што?*

Корый падсунуўся бліжэй і паклаў Лесавіку рукі на плечы. Зірнуў у вочы.

— Слухай мяне, Мірко, і ты не прападзеш. Ты мусіш навесці парадак у доме. Паказаць, хто ў хаце гаспадар. Выгнаць куніцу з куратніка. Бо інакш справы ня будзе. Ты ведаеш, хто першапрычына тваіх бедаў? Хто?

ЛЮБКО ДЭРЭШ

— Андрый Яраслававіч.

— Правільна. Ты мусіш даць яму зразумець, што ў хаце цяпер ёсць сапраўдны *хазяін*. Сапраўдны мужык, які ведае цану свайму гонару і сваёй жонцы. Мужчына, які дасць сабе рады з такімі вась прайдзісьветамі, прабач, дармаедамі.

— Мушу, — тупа паўтарыў Мірко.

— На, трымай, — Корый выцягнуў з кішэні вялікую, даўгую адкрутку з аранжавай ручкай. — Пакажы гэтаму лісу. Грубавата, затое надзейна і цьвёрда. Я вась гэтым малойчыкам не аднаго саколіка выгнаў з гнездзейка...

Мірко задуменна ўзяў адкрутку і з пустым тварам працягваў глядзець у акно, на сьнегапад. Ён пастукваў доўгім вастрыём адкруткі па лякаванай паверхні стала.

— Добра, Ромка. Пайду, пакажу яму.

— Так, пакажы. Хай спазнае Сапраўдную Мужчынскую Дружбу.

— Я **ПАКАЖУ ЯМУ!** — Лесавік люта ўдарыў па веку парты. — Залятаць у маё... **СЯМЕЙНАЕ ГНЕЗЬДЗЕЙКА!** — тут ён урэзаў па парце яшчэ раз, глыбока ўганяючы адкрутку ў танную вагонку.

— Пакажы яму, Мірко! Ён, начальнік, думае, што яму ўсё даруюць. Пакажы яму, што і простыя хлопцы таксама маюць гонар! Ён, як драпежны коршак, прылятае на гатовае! Давай, Мірко, дай яму, хай ведае!..

Лесавік выйшаў з кабінэту, асьцярожна прычыніўшы дзьверы. Корый весела заматляў галавой.

— Ідзі! Пакажы яму!

На момант ён нібы прыслухаўся да сваёй сярэдзіны. Да яго набліжаўся Банзай. Цяпер, калі каледж апынуўся на перасячэньні сусьветаў, нейкі нахабны студэнцік са сваёй ашалелай ад дэзарыентацыі сяброўкаю турбаваў яго менш за ўсё.

Вось-вось мусілі пачацца Гульні на Палёх Усявышняга.

Дзіма

А пра Дзіму, добрага псы-хо-холяга, з барадою таты-смэрфа, усе неяк і забыліся. Але бяда-гора напаткала і яго. Бядак, ён надта хутка спазнаў таямніцу. Яна раздушыла яго сьвядомасьць, нібы сасьпелую вінаградзіну.

Дзіма ўпаў у дзіўную кататонію, якую недалужны лекар зблытаў са сьмерцю. Прыхапкам была апавешчаная жонка, якая стала дабівацца распалаці, маўляў, тут усе банда і яе мужу штосьці падсыпалі.

Да вялікага здзіўленьня патолягаанатама, распалаць паказала, што прычынай сьмерці сталася гэтая самая распалаць.

Справу хуценька замялі, сказаўшы, што здарылася кровазьліцьцё ў мозг.

Такія вась пірагі, хлопчыкі і дзяўчаткі.

3.

Банзай / Карціны гораду (працяг)

Банзай пайшоў у каледж, вядома ж, але перад гэтым ён не паленаваўся зазірнуць у маленькую праваслаўную цэркаўку, пра якую гаварыў звар'яцелы хіпі. Цэркаўка была адзіным храмам на ўвесь горад. Калісьці яшчэ быў неблагі касьцёл...

Банзай праходзіў паўзь яго штورانку. Але дзверы касьцёлу былі накрыж забітыя дошкамі: усё каталіцкае насельніцтва Медных Букаў выехала яшчэ да 1947-га.

Звонку на храме вісела некалькі абвестак: «Здаю кватэру», «Таньня рэцэпты для пахудзеньня, ад прусакоў і адкладаньня соляў», «Раблю стрыжку на даму. Алёна», «Ровар Арлёнак, новы, піжджаны, нядорага» і так далей. Адна, самая вялікая, абвестка адразу ж прыцягнула яго ўвагу.

«Вялікі цудатворца Васілі Чэсны праводзіць цаліцельскія сэансы ў Будынку Культуры. Уваход вольны, каму дапамагло — 50 грн».

Далей ішла падборка тытулаў Васілія Чэснага: магістар Чорнай і Белай магіі ў трэцім калене, сёмы сын сёмага сына, прафэсійны варажбіт і суроказдымальнік, артронік, дыянэтык і старшыня ўкраінскага аддзяленьня Царквы Саенталёгіі, спэцыяліст па рольфінгу, Райх- і гештальт-тэрапіі, лозашукальнік II катэгорыі, дыплямаваны мэдыюм, экзарцыст Варонескай лініі, дасканала валодае WC- ды PR- тэхналёгіямі, дапамагае адкрываць Трэцяе вока, Трэцяе вуха і Трэцюю наздру (для, адпаведна, яснабачаньня, яснаслуханьня і яснаюханьня), навяртае на шлях ісьцінны, прачышчае чакры, асьвяжае аўры, распутвае кармічныя вузельчыкі. Звышшырокі спэктар варажбы — на кале, па ўзорах спэрмы на бялізне пры палюцыях, на мэнуэальных выдзяленьнях, стараскіфская варажба на варыкацэле і вадзянцы ячак, таемная кангалеская варажба на ўзбоўтанай мачы і сьпіннамазгавой вадкасьці, забытае пракаваньне лёсу афрыканскага племені бвіці на вантробах афтознай каровы, і ўсё гэта — за мізэрныя 50 грн.

Банзай здзіўлена зайшоў усярэдзіну. Перажагнаўся, прачытаў малітву і агледзеўся. У царкве ён быў адзін. Сярод тых, хто прыйшоў памаліцца.

Бо пры сцяне стаяў невялічкі латок. Пры латку сядзела пабожнага выгляду бабуся-маскалька. На латку прадаваліся сьвечачкі і сьвечкі, ружанцы, лямпадкі і рознага кшталту фотаабразкі не найлепшай якасьці. Трохі глыбей ляжалі кніжкі — Сьвятое Пісьмо, Псалтыр, Кур'ан, Бхагават-Гіта, стосік падшывак бюлетэню «Сьведкаў Еговы», «Магія» Папюса, «Тайныя тибетскія доктрыны» спадарыні Блавацкай, «Акультызм», «Сэксуальная магія Захаду» Алістэра Кроўлі, кніжкі на бандыцкую тэматыку — «Вор в законе», «Месьць слепога», «Я — вор» і да таго падобнае. А на самым краю століка ляжалі каляровыя пірацкія порнавыданьні «Мядовыя хлопчыкі», «Школьніца» і «Журнал на ноч»...

— Выбірайце, маладой чалавек, на любой вкус, не стыдайтесь... — зазывала яго бабка.

Да горла падкаціўся клубок ванітаў. У адну хвіліну накацілі пах кадзіла і саладкаваты водар гнілі.

Ён выбег з царквы, трапіўшы пад моцны сьнегапад. Сьнег прачысьціў яго сьвядомасьць.

Банзай / каледж

Ён здзіўлена прайшоўся пустымі калідорамі. Ад здрадніцкай цішыні ён увесь пакрыўся гусінай скураю.

На дзвях спадара Яраслава было напісана:

Sorry, Юрко, я захварэў, па мяне прыехала мая кіса.

+ Юрко +

Так, хімік зняджуаў; Банзай наступны. Ён распрануўся, узяў кніжку, якую мусіў вярнуць спадарыні Дзяржыславе Чаравусе. Выпіў гарчай гарбаты і пайшоў. У грудзях нешта нядобра булькала: здавалася, нібы ў лёгкія налілі ладную конаўку кісялю. Трэба, мабыць, зазірнуць у мэдпункт да Аліскі.

У спадарыні Дзяржыславы быў перапынак. Яна ціха сёрбала гарачую гарбату і пакусвала размочанае ў ёй печыва. Піла яна, мусіць, ужо вельмі доўга, бо ўся паверхня гарбаты была пакрытая набрынялымі крыхамі. Пад дошкай на падлозе стаяў вялікі непразрысты кулёк, напханы чымсьці вільготным. Прынамсі, так гэта выглядала — у мокрых месцах цэляфан прыліп да зьмесьціва.

— А-а-а-а-а! Юрко! Ну заходзьце, заходзьце.

Банзай сарамліва зайшоў (такія цёплыя вітаньні заўсёды ўганялі яго ў чырвань), выстаўляючы наперад кніжку. Адразу відаць, чаго ён прыпёрся.

— Ісус-с-е С-салодкі, Юрку, *як вы схуднелі!* — пляснула настаўніца рукамі ў зморшчынах. — Мусі ўвесь час недасыпаеце? Але ж у вашым веку сябе трэба берагчы...

— Ды так-та яно так... я вам кніжку прынёс...

Спадарыня Дзяржыслава няўважліва кіўнула галавой і палезла пад стол па нейкі кулёчак. Выцягнула яго, паставіла перад сабой, разгарнула яго вяршок і зачарпнула чайнай лыжачкай ладную порцыю зямлі.

У яго ледзь сківіца не адвісла.

— А што гэта ў вас... — пацікавіўся ён. — Зямля?..

— Ды так... Мне мой лекар панадаваў гару пігулак, але я іх нават не каштавала, бо й так яны ні граму не дапамагаюць. Хоча той доктар, каб я ўжо хутчэй памерла, каб мець сьвяты спакой.

— Можна, варта было б пачаць зь пігулак?

— А дзе я ведаю... Я старая ўжо, пігулкі — гэта для маладых, а як мне зямля смакуе, то ці мушу я сабе адмаўляць?

Банзай пацепаў плячыма, у душы ціха млеючы.

— А вам дапамагае?

— А ці я ведаю... памагае... не памагае, а да зямлі прывыкну. І так ужо хутка мяне пахаваюць. Думаеце, я ня ведаю, што мяне тут толькі з ласкі трымаюць? Ды гэты Андрый Яраслававіч толькі чакае, калі я ўжо спачну ў Бозе...

Павісла няёмкая паўза. Так вось адразу ўцякаць не выпадала, таму Банзай спытаўся:

— А дзе ваш кот?

Спадарыня Дзяржыслава насыцярожана зірнула на Юрка.

— А вам-та якое дзела? — спыталася яна суворым тонам.

Банзай цяпер увогуле ня мог знайсці сабе месца. Спадарыні Чаравусе яўна стала бракаваць заклёпак. Банзай зірнуў на карціну з сабачкамі, маючы намер пайсьці вонкі. Настаўніца скарысталася момантам і перацягнула чымсьці цём-

ным і вогкім (цэляфан месцамі прыліпаў да зьмесьціва) непразрысты кулёк пад стол. Банзай зрабіў выгляд, што нічога не заўважыў. Але старой не ставала сілы, каб узяць мех у паветра, таму на паркеце ад перацягваньня кулька засталася крывавае дуга — ад сыяны пад настаўніцкі стол.

— Э... Васіль кудысьці пайшоў, — выправілася старая і падсунула крэсла на сьлед, спрабуючы заслаціць яго. — Я яму і есьці прынесла, а ён недзе паплёўся... Вечна мяняе сабе сябровак. То адна, то другая... Я так хвалюся за яго, мо дзе пад машыну папаў...

Вузенькі струменьчык крыві праклаў сабе шлях з-пад стала да Банзаевых ног. Юрко апусьціў позірк, закусіў ніжнюю губу і адсунуў нос чаравіка. Струменьчык цячы перастаў, але на канцы стаў набухаць бліскучым чырвоным горбікам.

— Ну я, м-м-мусіць, пайду ўжо. У м-м-м-мяне, м-м-м, зараз урок.

— Так-так, ідзіце, але дбайце пра сябе! Бо такі бледны, як сьмерць! — старая падняла руку на разьвітаньне, а калі дзьверы зачыніліся, незадаволеная па-старэчы зморшчыла вусны і захпала ў сябе чарговую лыжку зямлі.

4.

Аліска

— Запаленьне. Пнэўманія, Юра. Ясна, як Божы дзень. Тут і п'яная каза дапетрыць. Мая вам парада — едзьце дадому.

Юрко неяк вельмі невыразна пакруціў галавою, маўляў, можа, і паеду, чаму б не, праведаю старэнькіх бацькоў, пагрэю косыці пры хатнім агмені і ўсё такое.

Зрэшты, Аліска ня мела зараз намеру круціць нешта з гэтым васьм студэнтам, а таму асаблівай пільнасьці не праяўляла. Не маленькі ўжо, можа і сам пра сябе падбаць.

Студэнт выйшаў зь невялікага (не нашмат большага, чым у яго самога) кабінэціка, асьцярожна прычыніўшы за сабой дзьверы. Ён выглядаў надта стомленым і знясіленым, каб рэальна ацэньваць стан рэчаў. У нейкім усплёску мацярынскіх пачуцьцяў Алісцы на хвіліну закарцела прыціснуць да сябе гэтага змучанага невядома чым хлопца, абagrэць яго, напайць ліпавай гарбатай зь мёдам, пакласьці ў цёпленькі ложак і *руніцца, руніцца, руніцца* пра яго... але яна адразу адкінула гэткае непрычасанья думкі прэч. І безь летуценняў яна мела пра што задумацца.

Напрыклад, пра іх надзвычайна цікавыя па сваёй прыродзе стасункі з Нэляй Лесавіхаю, настаўніцай укрмовы, жонкай Лесавіка, нявесткаю старога Лесавіка, настаўніка укрмовы, таго Лесавіка, які даводзіўся стрыечным унукам Андрыя-Сыльвэстра Лесавіка, вядомага народнага настаўніка з Карпатаў, свата *зусім іншага* Лесавіка, таго, у якога было пяць сынкаў-Лесавікоў (дарэчы, усе яны вырасьлі настаўнікамі; усе, апроч старэйшага, які яшчэ падлеткам пайшоў у тэішыя горы і не вярнуўся), які быў праўнукам старажытнага роду Лесавікоў-асьветнікаў, першыя згадкі пра сям'ю якіх выскрабеныя на скрыжалях Вялесавай кнігі.

Аліска сама не магла ўцяміць, як такая навала здарылася. Яна зь дзяцінства была слухмянай дзяўчынкай, брала кожнае бацькоўскае слова на веру, шанавала старэйшых, дапамагала меншым, сустракалася толькі з акуратненькімі чысьценькімі хлопчыкамі з прыстойных сем'яў і зь незаплямленым радаводам. А тутак на табе.

Першыя ўражаньні пра каледж і яго падазронах, *сумнеўнай* годнасьці жыхароў былі не найлепшыя. Як на Аліску, зашмат эпатажу і адыёзнасьці. Ці як гэта называецца. А тутак на табе: такую фантастычную жанчыну сустрэла — спадарыню Нэлю Лесавіху, настаўніцу укрмовы.

Спачатку гэта было дзіўнае захапленьне жанчынай — яе манерамі, яе паводзінамі, яе ўнутраным сьветам і спосабам успрымання сьвету навакольнага. Спадарыня Нэля любіла часам кінуць цягам размовы некалькі недарэчных фразоў лацінай, ад чаго Аліска проста млела. Або працытаваць звонкім голасам наварочаны вершык кагосьці з «нацдэмаў». Ад апошняга Аліска ўвогуле баўдзела.

І літаральна два тыдні таму Аліска неяк так мімаходзь усьведоміла, што па самыя румяныя кончыкі мочак вушэй закаханая, дакладней, ЗАКАХАНАЯ ў сваю цяпер ужо сяброўку Нэлю. Такое нявіннае разуменьне сталася мікрашокам для яе міякарду.

Але Аліска дала сабе рады з гэтым ударам. Да вялікага здзіўленьня, яна стала заўважаць *Знакі Ўвагі* з боку спадарыні Нэлі! А ўчора (о Божа, найсьвяцейшы Салодкі Ісусе, што было ўчора!)... Учора яны нават цалаваліся! (О Божа, яе вусны былі салодкія, як сьвятая вада!) Ужо вечарэла, усе лішнія настаўнікі ўцяклі дадому, далей ад грыпознага вогнішча і інфікаваных вырадкаў, толькі добрая, эlegantная, ветлівая, спакойная, выхаваная, заўсёды ўважлівая да яе спадарыня Нэля засталася ў нагрэтым зграйкай сіратлівых калярыфэраў кабінэце правяраць сшыткі. Яна паклікала да сябе Аліску, вось, маўляў, дзьве фэйныя жанчыны пап'юць кавы зь печывам, пагамоняць па душах, ды й сшыткі прасьцей правярыць. Ужо было зусім цёмна, але спадарыня Нэля сьвятла, пакуль пілася кава, вырашыла не ўключыць. Яны сядзелі за першай партай, прытуліўшыся адна да адной (гульня называецца «*Мне-халодна-прытуліся-да-мяне-мацней*»), хлюпалі каву, трымаючы філіжанкі дзьвюма рукамі адразу і хіхікалі з усяго запар, нібы школьніцы, якія загрузіліся каноплямі ў прыбіральні. А потым яны нахіліліся правяраць сшыткі (апагей вышэйзгаданай гульні) і, не змаўляючыся, пачалі агрэсіўна цалавацца, смачна, вільготна, пакусваючы вусны і пераплятаючыся языкамі.

Як вам такое, шаноўнае спадарства? Бо Алісцы, напрыклад, такое надзвычай спадабалася. Дый спадарыні Нэлі, я думаю, таксама.

І цяпер Аліска сядзела за сваім сталом, абразаючы лязом «СПУТНИК» край ватману, зь якога ёй даручылі зрабіць насыценгазэту пра СНІД і сьвятога Мікалая (так ужо супала, ніяк не парадзіш). Нэлі сёньнейка не было — у яе выходны. Апошнія дваццаць чатыры гадзіны яна бесперастанку думала пра сваё становішча. Таксама пра Нэлю і ўсё, што зь ёй звязана. Яна плавала ў залацістых водах эндакрыннага кайфу і найбольш цяпер хацела зноў сядзець з Нэляй. І ца-

лавацца. Дзіўнае такое адчуванне — ледзьве чутны сьверб у тоўшчы скуры твару, у вішнёвай глыбіні вуснаў. Адчуванне, якое можа быць задаволенае толькі адным чынам — пацалункам.

У дзьверы пастукалі, і праз імгненне ўвайшоў спадар Андрый. Аліска цяжка ўздыхнула і нацягнула на твар перадсвятую і пераддырэктарскую гумовую ўсьмешку. Да яе ўжо прыходзіў сёння адзін звар'яцелы стары — выкладчык гішпанскай. Цэлую гадзіну ён талдычыў адное і тое ж. Што ён нібыта дасканала вывучыў прароцтвы ўкраінскага Настрадамуса Мусія Вернігоры, і «там чорным па белым напісана — нам усім тапачкі!» Хутка будзе канец сьвету — у прароцтвах так і сказана, Канец Сьвету. Сказана: калі Двухгаловага Арла асядлае Шэрая Похва, калі Руды Леў, народжаны ў год Тыгра, выпэцкаецца ўласным гаўном, калі скуголеньне Лява ўвядзе ў зман яго раць, калі жалезныя тыгры разьдзяруць цень ад Паўмесяца — вось тады вам усім вялікія белыя тапкі. Так пісаў Вернігора Мусій, выдатны прароцтва. І так цытаваў яго напаўзвар'яцелы габрэйскі гішпанец, прагульваючы свой урок у Аліскі.

Спадар Андрый шырока пасьміхнуўся, ад чаго ў яе пад скурай забегалі мурашкі.

— Добры дзень, як маецца? — спытаўся ён тонам «Я-зьеў-тваё-сала-бо-меў-цябе-ў-срацы». Спадар Андрый выглядаў сёння больш узбуджаным, чым калі-небудзь раней. Ён быў хворы, тэмпературыў, мабыць, меў гарачку, магчыма, таму й вочы ў яго так блішчаць, нібы дьяманцікі на капыце ў д'ябла. Трымай сябе ў руках, дзетка, і ня дай напляваць сабе ў кашу, як казаў яе дзядуля нябожчык. Паскуднай душы чалавек быў, скажу вам. Памёр ад раку прастаты. Аліска *так* па ім плакала.

— Добры дзень. Э... вам нешта патрэбна? — ня вытрымала яна.

Спадар Андрый прамаўчаў і сеў на крэсла побач з мэдыястрой. Ён глыбака ўцягнуў у сябе паветра, нібы рыхтуючыся да сур'ёзнага выступу перад сур'ёзнай публікай. Аліска пераставіла дамскую торбачку на іншы край свайго крэсла, каб неяк адгарадзіцца ад дырэктара. Паклала нагу на нагу. Склала рукі на грудзях і падрыхтавалася слухаць. Сэрца яе выразна шаптала: «Гэты сучын сын прыйшоў ня проста так. Сьцеражыся яго, будзь гатовая. Каб не было, *як тады*».

— Расслабся, не нэрвайся. Я прыйшоў проста пагаварыць з табой. Даю слова, — спадар Андрый вычাপіў яе руку з самаабдымкаў і паклаў на стол, накрыўшы сваёй далоньню. Аліска паспрабавала вызваліць руку, але спадар Андрый прыціснуў яе мацней.

— Пусьціце! Пусь...

Дырэктар саскочыў з крэсла і кінуўся на яе. Аліска запішчэла, бо стары выкруціў ёй руку за сьпіну і заціснуў рот. Ён паклаў яе на стол.

— Добра, вельмі добра... — прасіпеў спадар Андрый. Аліска зьвіталася пад яго целам, як вуж. Яе вочы вось-вось мусілі выскачыць з арбіт. Вольнай рукой Аліска размахвала ў паветры, цэлячыся ў вочы гвалтаўніку. Спадар Андрый пацаў зьдзіраць зь яе калготкі. Аліска запішчэла гучней, але дырэктар моцна прыціснуў яе жыватам да стала. Ён спрабаваў зьдзерці, як і капронкі, ейныя майткі.

Дыхаў ён цяжка-цяжка, нібы збіраўся праз хвілю памерці ад пераўзбуджэння. Дзяўчо зывілася і выкручвалася, але яго доля была ўжо вырашаная.

Аліска працягвала пішчэць, хоць усе гукі душыліся яго потнай даланей на роце. Раптам ашалелы позірк упаў на лязо «СПУТНИК», якім яна нядаўна абразала няроўныя краі ватмана. Яна спрабавала схопіць яго, але брытвачка была надта вострая, каб вось так проста падняцца з гладкай паверхні паперы. Аліска сьціснула лязо двума пальцамі, уганяючы вострае рабро сабе пад пазногаць. Спадар Андрэй соп і цёрся аб яе пахвінай, яшчэ не пасьпеўшы скінуць нагавіцаў.

Кроў з-пад пазногця пырснула на белую паверхню. Аліска закрычала ад болю (з-пад далані вырывалася толькі слабае бэканьне авечкі). Яна махнула вольнаю, перамазаную цурком крыві рукою па гарачай далоні спадара Андрэя.

— А-а-аа-а-а-а ! С-с-с-сука! С-с-с-су...

Ён зароў, нібы вылегчаны кныр. Адразу ж адпусціў руку Аліскі, схопіўшыся за сваю. Між яго пальцаў цякла кроў.

Дзяўчо хутка разьвярнулася да гвалтаўніка і з размаху паласнула яго лязом.

Спідар Андрэй цяпер ужо завьў ад болю, зароў і застагнаў. Аліска махнула лязом дакладна па правым, даверліва расплюшчаным воку. Заточаны мэтал разрэзаў сеткавіцу, як цёплы шматочак масла, адцінаючы па дарозе скрываўленыя лусткі павекаў. Рана ў воку пераходзіла ў глыбачэзную канаву на пераносьсі, зь якой струмянём біла кроў. Дзесьці там бела прасьвечвала костка ілба.

Ён выў і гарлаў, абсалютна ашалелы ад болю. Вока выцекла празрыстым кісялём і зьмяшалася з чырваннюю. Аліска ў транс глядзела на дзікае відовішча. Яе пачалі біць дрыжкі. Яшчэ тры хвіліны таму яна сядзела і міла летуцела, а тут прыйшоў ГЭТЫ, намагаўся яе, прабачце, трахнуць, а яна... А што ёй заставалася рабіць? Усё правільна, на тваім месцы так бы зрабіў кожны. Толькі супакойся і адкладзі брытвачку.

Аліска ўся ўраз спалатнела, а зубы пачалі калаціцца. Лязо выпала з анямелых пальцаў. Яна затуліла рот абаруч і пачала ціха выць: у яе вельмі павольна ўлілася разуменьне таго, што адбылося. Дзяўчына ціха завывала ў далоні. Спідар Андрэй працягваў раўсьці бугаём, упаўшы на яе стол.

Было дваістае адчуваньне: або падысьці да яго, прабачыць усе бздурны, якія ён нарабіў, перавязаць раны і шчыра перапрасіць, або ўцячы, папярэдне папісаўшы трошкі яго твар «Спутніком».

Нечакана спідар Андрэй узняўся, лыпнуў на яе цэлым вокам (Аліска даволі справядліва падумала, што, магчыма, цяпер яго асудзяць за спробу згвалтаваньня, і на зоне яго будуць зваць Цыклёпам) і палез рукой у кішэнь. Выцягнуўшы адтуль звычайны канцылярскі цыркуль.

— Хадзі-хадзі сюды, сонейка, — прахрыпеў ён. Відавочна, наступіў болевы шок, і цяпер усе адчуваньні дырэктара моцна прытупіліся. Ён выставіў гэтую нечаканую зброю перад сабой і пайшоў у абыход стала. Аліска запішчэла зноў і замест таго, каб уцячы з кабінэту, таксама пачала абыходзіць стол, захоўваючы дыстанцыю. Яна ціхенька ўсхліпвала.

— Не чапайце мяне. Вас цяпер пасадзяць...

Спадар Андрый кінуўся наперад, ад чаго дзяўчо зноў запішчэла. Але ён лез зусім не да яе, а да дзвярэй. Падскочыў да іх і замкнуў на ключ. Аліска нарэшце сьціміла, як наўна трапіла ў пастку. Спадар Андрый выцер вялікім пальцам сьлімачок крыві, што зьбег з вока пад нос. І кінуўся на дзяўчыну.

5.

Банзай

Банзай быў у сваім кабінэціку. Ён хадзіў наўкола крэсла, што стаяла пасярэдзіне. У руцэ ён трымаў вялікі кубак, поўны гарачай гарбаты. Хворым трэба піць шмат вадкасьці, а Банзай акурат і быў хворы. І акурат пачаў гэта адчуваць.

Ён хадзіў навокал крэсла. У крэсьле сядзела Дарця, трымала такі ж кубак, да краёў напоўнены моцным напоем. Уласна кажучы, гарбатай гэта было чыста па назьве: на палову Банзай заліў туды каньяку з кабінэту Дзімы (у яго былі ключы); яшчэ капнуў паўльжкі валяр'янкі.

Рукі Дарці заўважна трымцелі. Раз-пораз яна шморгала чырвоным носам, зь якога ўвесь час цякло. Яшчэ Дарця часта хлопала вейкамі, страсаючы зь іх вялікія, нібы дзівосныя, бліскучыя плады, сьлёзы.

Некалькі хвілінаў таму адбылася невялічкая сцэнка. Ня з тых, якія любіла ладзіць Соля; крыху іншага характару. З Дарцяй здарыўся прыступ гістэрыкі.

Юрко сядзеў у сябе, расьціраючы падушачкамі пальцаў лоб, спрабуючы неяк стрымаць той боль, што спрабаваў прарвацца ўсярэдзіну. Да яго ўварвалася яна сама, то бок Дарця, белая, як супрацьлеглая сьцяна, з хваравіта-чырвонымі вуснамі, такімі, нібыта толькі што камусьці перакусіла сонную артэрыю. Нават праз майку было чуваць жар яе цела. Выглядала так, што ў Дарці быў кепскі дзень.

Яна села на крэсла побач з Банзаем, паклала рукі на стол, нахілілася наперад, каб знайсці яго вочы, і даверліва прашаптала:

— Банзай, цябе тут насамрэч няма! Гэта ўсё сон! Я сплю і бачу сон, і мне сьнісься ты. Але сон ня мой, а таго казла, таго прыдурка, таго крэтына на вахце, ахоўніка, Корыя, ці як там яго. Паняў? Ты не існуеш! Ты мне проста сьнісься. Я магу цябе паслаць, і мне нічога ня будзе. Я магу з табой пераспаць, чуеш, самнамбула? Але мне ўсё адно ні фіга ня будзе за гэта. Я нават не *заячу*! Паняў? Самнамбула дурная!

Дарця разьвярнула тварам да сьцяны і гучна сказала:

— Ты, казёл, ты нават Банзая добра ня мог зрабіць! У жыцьці ён зусім іншы! Банзай стомлена падпёр галаву рукою. У лёгкіх булькатала, а лоб расколваўся.

— Гэта ня сон...

— Ты!.. ты яшчэ нешта гаворыш мне? Самнамбула!

— Калі гэта ўсё сон, то чаму ты прыйшла да мяне? Ці ты думала, што я ня сплю?

Дарця пацэпала плячыма, але тут жа схамянулася:

— Я з самнамбуламі не размаўляю.

— Дарця, гэта НЯ сон. Гэты стары перакідаў цябе са *сьненьня* ў *сьненьне*, але

ЛЮБКО ДЭРЭШ

цяпер гэта ня сон.

— У цябе няма ніякіх доказаў.

— Не, няма, але калі гэта сон, то я таксама яго ўсведамляю.

— За цябе можа думаць Корый. Адкуль мне ведаць, што ты Банзай? Хоць і падобны...

— Мы з табой курылі *кальян* перад вечарынкаю. А потым ты ў мяне начава-ла...

— Ну і што, — Дарця не адрывала свайго бліскучага позірку ад яго вачэй. Ела яго. — Корый, напрыклад, ведаў і не такое. Чаго ўвогуле ніхто ня ведае.

Банзаю сталася нясьцерпна цяжка на душы. Голас у яго галаве (адкуль яму ўзяцца?) ціха прамовіў: *«Ды ўдар ты гэтую сучку па твары. Можна, тады зразумее, што гэта ня сон. Удар... пакажы, хто гаспадар у хаце... Удар — і ў падвал. І там, у падвале... адным словам, як тады...»*

Хваля раздражнення паднялася з глыбіняў мозгу, аж засьвярбела ў носе і страшна захацелася зьбіць на калені гэтае ўпартае дзяўчо,

(па мордзе — і ў падвал)

паказаць, хто ў хаце

(як тады)

гаспадар.

Раптам ён сам спужаўся сваіх думак. Здалося, нібы яны прыйшлі аднекуль звонку.

Дарця паглядзела на яго спадылба. Ніжняя губа пачала трымцець.

— Сон, я сплю... цябе няма... Сон...

— Ня сон, Дарця, ня сон...

— Заткні рыла, самнамбула! У цябе ніхто не пытаецца!

А потым Дарця пачала плакаць. Дакладней, надрыўна раўсыці, размазваючы сьлёзы па ўсім твары, бо насоўкі ў яе не было. Банзай згроб яе рукамі, прыціскаючы да сябе. Дарця спачатку барукалася, але амаль адразу перастала, а толькі раўла на ўсё горла. Банзай моцна прыціскаў яе да сябе, зачароўваючыся да болю знаёмым пахам дзяўчыны.

Трэба аддаць належнае: плакала яна доўга.

Банзай выцер яе твар рукавом сваёй футболкі. Дарця абвілася рукамі вакол яго шыі і глядзела ў акно, дзе віравала завіруха.

— Усё? Можаш гаварыць? — ціхенька спытаў на вуха Банзай.

Дарця сьцьвярджальна кінула галавою, але тут жа зноў разраўлася. Празь некалькі хвілінаў яна, урэшце, выплакалася і супакоілася. Юрко запарыў гарбаты, заскочыў да Дзімавага пакою па каньяк і валяр'янку.

Гарбату пілі моўчкі, кожны думаючы свае цяжкія думкі. Дарця адставіла кубак і залезла яму на калені, зноў абвіўшы Юрка за шыю рукамі. Прытуліла вусны да яго вуха і вельмі ціха сказала:

— Мне паралельна, сон гэта ці не. Я цябе хачу, чуеш?

— Зараз? — гэтак сама шэптам спытаўся Банзай.

— Так.

— Тут?

— Дзе заўгодна.

Банзай задумаўся. Яго нутро кайфавала і трыюмфавала.

— Давай пойдзем да мяне, бо тут усе, нават Корый. Пасья ўрокаў пойдзем да мяне, добра?

Дарця схавала твар у яго пад рукой. Ціха пасопшы, яна кінула галавой.

— Чаму зараз не? — усё яшчэ шаптала яна.

— Яшчэ трэба вырашыць сякія-такія пытаньні. Ды ты ведаеш... я хачу пайсьці з табой, паглядзець, што за справы з гэтым падвалам. Усё зводзіцца да яго, праўда? Падвал. Корый згадваў пра яго, калі я накурыўся, мне таксама гаварылі пра падвалы. Трэба схадзіць спраўдзіць. Толькі гэта, Дарця. Калі там будзе патыхаць чымсьці сур'ёзным...

— Чым, напрыклад?

— Калі мы пабачым там Корыя.

— То што тады?

— Тады ўцячэм. Калі хочаш, то да мяне.

— Так. Хачу. Пасядзі яшчэ трошкі са мной. Абдымі мяне.

Што Банзай і зрабіў.

За акном шалела бура, а яны сядзелі, абняўшыся, як маленькія дзеці, а потым крыху цалаваліся, зусім крыху, амаль прыстойна. Амаль.

Але ім было добра; не зважаючы на ўсе падзеі вонкавага сьвету, ім было добра.

Частка трэцяя

Гадзіна для магіі

Разьдзел 1

1.

Дарця

Дарці было зусім кепска. Ужо даволі працяглы час. Яна вельмі ўцямна адчувала, як паволі едзе шыфэр. Хоць яна, мабыць, была не адзіная, хто баяўся, але ў вусьцішы сваёй яна была надзвычай пакінутая і самотная, як на ейны век і выгляд. Прышоў ақурат той час, калі падманваць сябе, што ты ўжо дарослая, робіцца лягчэй, чым калі-колечы раней.

І яна маніла сабе, што яна зусім не пакінутая і нагэтулькі ўжо дарослая, што

ЛЮБКО ДЭРЭШ

проста о-го-го. Сапраўды ж, адзіным і ці ня першым, хто пераадолеў Вялікі Водападзельны Рыф, які разьмяжоўваў звычайных людзей і яе саму, фармальныя стасункі і эмацыйныя сувязі, вонкавыя і ўнутраныя, стаўся ня хто іншы, як Банзай. Толькі ён.

У ім было штосьці, што радніла яго з Дарцяй. Магчыма, летальны ген вар’яцтва або цяга да адасабленьня за высокімі мурамі. Не адкрывацца нікому ні пры якіх абставінах. Як дзьве ракавіны, якія гадуюць паміж ружовых мантыяў дзіўныя пэрлы. Так, у Дарці не было сумневаў наконт Банзая. Асабліва пасья таго, як яна начавала ў яго дома. Калі гэтыя кабылы з інтэрнату прагналі яе, сучкі. Ёй было сорамна сказаць нават самой сабе, як моцна яна хоча быць вось з гэтым дзіваком, Банзаем.

Ён змог прыняць усю яе нетутэйшасьць і нефарматнасьць.

Але шыфэр грымеў усё гучней, і Дарця пужалася ўсё болей і болей. Корый прыходзіў да яе ўва сьне, паказваў ёй... ну, розныя непрыемныя рэчы. Браў з сабой у дзікія сьненні, са сну ў сон, без абуджэньня. Яна не прачыналася стагодзьдзямі, вандруючы ва ўяўленьні д’ябальскага Корыя, жраца зла ў каледжы. Яны (*яны ўсе*) яшчэ не адчулі яго моцы, яго звышпрыроднай улады над тканінаю рэальнасьці. Нават Юрко адно прыблізна ўяўляе сабе, чаго можна чакаць ад гэтага ненармальнага.

Зусім нядаўна (прыблізна ўчора на ўроках, якіх так і не было), калі яшчэ ня зьнікла тонкая мяжа паміж сном і няспаньнем, Дарця пайшла ў пакой Сэмпляванага і Малаялама. Яна зь імі крыху таварышавала, больш з Павуком, бо Сэмпл на першых парах даволі жорстка лахаў зь яе. Яна да канца не ўяўляла сабе, што хоча там пачуць ці пабачыць ці каго збіраецца там прысьпець (можа, Банзая), але спадзявалася, што якая-нікая кампанія ўсё-ткі яе падбадзёрыць.

Дарця пастукала і амаль адразу ўвайшла. Сэмпл ліхаманкава хаваў попелініцу ў тумбачку, а Павук у паніцы намагаўся выгнаць сівы дым у акно. Яшчэ двое прысутных сядзелі практычна нерухома, з адсутнымі тварамі — Генік Браўноў з суседняга пакою і малое дзяўчо, якое моцна трымала яго за руку і сядзела поруч на ложку. Дзяўчо мела валасы, пафарбаваныя чырвоным і сьцягнутыя ў два хвосцікі, і вочы, якімі літаральна пажырала свой скарб, то бок Геніка.

— А, гэта ты, — з палёгкай пазяхнуў Сэмпляваны, і на яго твар зноў вярнуліся фарбы. Вочы яго весела паблісквалі і былі ўсе чырвоныя ад дыму, як у труса. Такія ж вочы былі ў астатніх. Павук выцягнуў попелініцу і зноў запаліў цыгарэту. Гэты пах ужо быў Дарці аднекуль знаёмы.

Яна села на ложка побач з рудым цудам Геніка. Хлопцы тым часам дапальвалі (яны дабівалі цыгарэту да апошняга, загнуўшы кончык з набоем угору, накшталт люлькі), перадаючы шмаль па коле. Дарця зьвярнула ўвагу, што хлопцы затулілі шчыліну між парогам і нізам дзвярэй мокрай аначай для падлогі. Дзяўчо ўжо, відаць, добра нахапалася, бо цяпер адно задумліва вывучала шчылінкі на падлозе, прытуліўшыся да пляча Браўнова. Сябры размаўлялі пра нешта асабістае, загорнута шыфруючыся:

— А калі вы думаеце туды лезьці? — пацікавіўся Браўноў ціхім голасам.

- Калі, Павучара? Заўтра, пра’?
- Хутчэй за ўсё... — кіўнуў Павук.
- Ну, як хочаце, але мяне і не намаўляйце. Быў я ўжо там, яшчэ ў дзявятай клясе. Так, як і вы, зь цікаўнасьці, дай, думаю, спраўджу адну тэорыйку...
- Якую тэорыйку? — успыхнулі вочы Павука.
- Ды так... дзіўныя тады дзялы тварыліся. Штосьці як ціпа цяпер. Я б на вашым месцы туды ня соваўся, у натуры, чувакі. Страшнае месца. Мокрае і дзіўна сьмярдзіць.
- Ну, а як туды залезьці?
- Я ўжо казаў вам, — спакойна і плыўна працягваў Браўноў. — У дзявочы інтэрнат ідзеце, на другім паверсе, там збоку такі калідорчык. У канцы калідорчыка — сходы ўніз, загароджаныя кратамі. Пералезеце празь іх — будзе ўсё акей. Хоць... сумняюся.
- У чым? Што пералезем?
- Што ўсё будзе акей. Ня лезьце туды, я вас прашу, чувакі. Паскуднае месца, пра’? — зьвярнуўся ён да дзяўча.
- Руды цуд кіўнуў і мацней прытуліўся да яго пляча.
- Я вам кажу: едзьце дадому і перачакайце ўсё гэта. Хай заціхне. Тут ужо адзін раз было такое, толькі лякальней. Але цяпер выглядае на сур’ёзны трабл, разумеете, што я маю на ўвазе? — Браўноў уважліва, але гэтак жа спакойна вывучаў твары хлопцаў насупраць.
- Ён гіпнатызаваў Дарцю: больш ураўнаважанага чалавека ёй сустракаць не даводзілася, хоць часам здавалася, што ў позірку Геніка праскокваюць аранжавыя іскаркі вар’яцтва, як і ў яе. У вачах Дарці ён быў адной з самых загадкавых і самых дзіўных постацяў каледжу. Ён быў важнай фігурай на Палёх Усявышняга, але гэта ўжо зусім іншая гісторыя.
- Цуд пералякана выслухаў засьцярогу Геніка і захаў у рот свабодны вялікі палец. Павісла злавесная ціша.
- Не, стары, — нарэшце загаварыў Сэмпл. — Нам сапраўды трэба. Мы пойдзем, і гэты, як яго... К... *кзм!*
- Сэмпляваны меўся сказаць нешта важнае, але Павук штурхнуў яго пад бок локцем.
- Браўноў, здалося, усё зразумеў.
- Гэта было яшчэ пры першым дзірыку, якога звалі Псыхам... Але ён у вас, мусіць, ня веў...
- Хлопцы закруцілі галовамі: не, ня веў.
- Што ён, што цяперашні — аднаго поля ягады. Дык вось: мой сябар, той, якога цягнік зьбіў, казаў, што тут штосьці ў корані няправільна. Ясна вам? Таму я не хачу, каб вы швэндаліся па... ну, вы ведаеце, дзе. Дабром гэта ня скончыцца.
- Генік красамоўна паглядзеў на Сэмпла з Павуком, а потым на Дарцю. Тая зачаравана слухала іх размовы, бясконца блізкая да разуменьня зместу; але яна ведала недастаткова, каб ухапіць нітку.

ЛЮБКО ДЭРЭШ

Сэмпл кашлянуў у кулак і спытаў нібыта проста так:

— Дарэчы, Дарця, ты прыйшла пра штосьці спытацца?

— Ды не, — адгукнулася яна нарэшце зь перасохлым горлам. — Думала, можа, Банзай дзесьці тут. Але раз яго няма...

— Не-не, тут яго дакладна няма, — зь сьвядомым выглядам заківаў Павук, лыбячыся кутком рота.

Дарця разьвіталася і выйшла.

Не знайшоўшы сучышэньня (Банзай падзеўся немавед куды — цікава, каму ён цяпер чытаў лекцыі?), Дарця пайшла ў свой пакой прылегчы і падрамаць.

Яна заснула. Так для яе распачалася сюррэалістычная крыза ў Магічным тэатры.

Яна блукала па анэўроідных лябірынтах, падыходзячы да самай мяжы вар'яцтва, пакуль ня ўзьбілася зранку, яшчэ да шостай, уся залітая ліпкім потам, з поўным недаверам да навакольнай рэчаіснасьці. Сукі спалі (дзякуй, Божа, за сьціплыя дары Твае); Дарця распранулася дагала і памылася ў халоднай вадзе з-пад крану. Цёплай тут не было з 1943-га, а дзявочыя душавыя, у адрозьненьне ад хлапечых, былі зачыненыя і ператварыліся ў закінутыя *падвалы*. Ні халодная вада, ні вадзяністасьць холаду не змаглі пераканаць яе ў тым, што яна ўжо ня сьпіць. Потым яна пераапранулася ва ўсё чысьценькае, зрабіла сабе гарбаты і выйшла на калідор. Там яна крыху паплакала сабе і падумала, як было б добра зноў паляжаць з Банзаем у цёплым ложку; проста ляжаць і нічым не пераймацца, як тады. Бо ўсё, што атачала яе, што мела на яе ўплыў, — усё ўжо да сьмерці стаміла яе: гукі і галасы, якія чула толькі яна, сукі з інтэрнату, сьненьні і бацькі, да якіх усё яшчэ трэба было час ад часу наведвацца.

А потым яна пайшла да Банзая, нагаварыла яму кучу бздурэў, аблаяўшы з ног да галавы. А потым паверыла яму, што сон скончыўся, а яшчэ пазьней сказала, што ня супраць скончыць пачатае адной восеньскай ноччу.

Але яна працягвала баяцца. І Банзай, мяркуючы па ўсім, таксама. Ём трэба было ісьці ў нейкі падвал. (Памятаеш, Корый штосьці казаў пра падвалы.)

Калі яны сядзелі ў яго кабінэціку, дзе так прыемна пахла Банзаем (Дарця акурат абдымала яго за шыю), яна сумна-сумна прызналася, што ёй жахліва цяжка. І страшна. І ці не маглі б яны не ісьці ні ў якія падвалы, а яшчэ пасядзець так з паўгадзіны і пайсьці сабе праз завіруху да Банзая дамоў... І яны б уключылі музыку, але ня надта гучна, каб не спалохаць сьнег, і «Creedence Clearwater Revival» ціхутка сьпявалі б «I put a spell on you», і яна гэтаксама ціхутка падпявала б ім, а потым яны ляжалі б у ложку, у цяпле, у бясьпецы, бяз страху перад шумам і невядомасьцю, і глядзелі б, як падаюць на акно сьняжынкі.

— Мы толькі спусьцімся, туды і назад, — спрабаваў супакоіць яе Юрко. — Калі хочаш, пачакай мяне тут. Корый пануе толькі над сьненьнямі, а мы прачнуліся. Пачакаеш?

Дарця нязгодна буркнула і яшчэ мацней прытулілася да яго. Спаць, толькі спаць бяз сну, перачакаць, пакуль усё міне бязь сьледу, а тады прачнуцца і радавацца

жыцьцю, нармальнаму жыцьцю, дзе цябе ўсе любяць і шануюць, і паважаюць, і лічаць аўтарытэтам. УСЕ, а не адзін змораны і хворы на пнэўманію Банзай.

— Хадзем?

Дарця зноў буркнула штосьці невыразнае, але злазіць з каленяў не захацела. Дзікі, нібы выцьцё мандрагоры, крык, які разьнёсься па каледжы, прымусіў яе здрыгануцца і ўціснуцца ў цяпло.

(нікуды мы ня пойдзем, сядзецём тут, я хачу цябе, Банзай, хачу спаць у цішы і бясьпецы, ну чамучамучаму? Чаму ўсё так коціцца?)

Юрко дзіўна пабялеў. Ён зь цяжкасьцю зьняў зь сябе Дарцю і выпрастаўся (яна паспрабавала залезьці яму на рукі).

— Дарця, зьлезь, там нешта здарылася...

Дарця адмоўна захітала галавой, усё яшчэ вісячы ў Банзая на руках, абвіўшы рукамі Банзаеву талію, як лемур.

— Гэта ўсё Кюрыі, не хадзі туды, чуеш? — захныкала яна. — Гэта нават ня Кюрыі, а хтосьці з вучняў дурэе, бо абвясцілі карантын. Не хадзі, ну калі ласачка...

Юрко ўздыхнуў:

— Мы на тры хвілінкі спусьцімся ў падвал. Ты пастаіш каля ўваходу, я зазірну ўсярэдзіну, пабачу, што там нічога няма, возьму цябе зноў на рукі, і мы пойдзем да мяне.

— Не, я хачу спа-аць, — зноў ледзь ня плакала Дарця, не вызваляючы яго шыі, як ён ні ўгаворваў. Яна адчувала нематываваны жывёльны жах, саладжавае прадчуваньне катастрофы, якая вось-вось здарыцца.

Нарэшце яна распяла рукі, якія абвівалі яго шыю. Зьлезла на падлогу. Схапіла Юрка за руку.

— Тры хвілінкі, ты паабяцаў.

— Тры хвілінкі, ня болей, — прамовіў Банзай у адказ. — Чым хутчэй пойдзем, тым хутчэй вернемся.

Яны выйшлі на калідор і папляліся на другі паверх, у дзявочы інтэрнат.

Дарця адчувала, што ў яе гарачка. Мяркуючы па ўсім, тое самае было і ў Юрка. Ён выглядаў, як нябожчык, зь фіялетавымі кругамі пад вачыма, колеру падушчак у труне мафіёзі, зь зьмярцьвелаю бледасьцю на твары.

Банзай знайшоў маленькі калідорчык і ўбачыў сходы ўніз, перагароджаныя кратамі.

— Усё, мы ня пойдзем. Цяпер вяртаемся, — хутка пацягнула Дарця яго назад.

Але замок на кратах быў зьбіты.

— Ідзеш са мною ці застанешся тут, пачакаеш?

Дарця тупнула нагой ад бяссьільля і закусіла губу, каб зноў не разраўсьціся ад безвыходнасьці. Страх, як валасаты пазурысты жашак, уладкоўваўся недзе ў яе вантробах, валтузіўся, скручваючы з кішак утульнае гнездзейка, час ад часу запускаячы свае кіпцюркі і зубы-голкі ў жывую плоць: «Гэй, Дарця, я ўжо тут! Зручна ўладкаваўся! Я гатовы баяцца, А ТЫ?»

Разьнёсься яшчэ адзін няўцямны крык. Крык

(чуеш дыханьне Жніі з іржавай касою?)

болю. Калі даведваюцца пра карантын, так не крычаць.
Дарця схапіла яго за руку і пайшла ў цемру падвалаў.

2.

Сэмпляваны і Малаялам

Сэмпляваны і Малаялам, Сэм(пл) і Павук, Бівіс і Батхэд з прэтэнзіямі на IQ вышэй за 150, два вар’яты, два вычварэнцы, якія хваравіта цікавяцца пытаннямі полу, два псыхатэрарысты бурсацкай грамады, два псыхапаты і нэўротыкі, два няздзейсненыя самагубцы, два планакуры, два нэанацысты, два разбэшчаныя падшпаркі зь языкамі бруднымі, нібы дно памыйнага ядра. Так усе пра іх думалі.

Рэчаіснасьць мала чым адрозьнівалася ад стэрэатыпу.

Цяпер у іх, як і ў многіх, была крыза. Яны вырашылі змагчы яе, спусьціўшыся ў падвал. Так, яны пагаварылі на гэтую тэму з вялікім спэцом у інтэрнаце, Генікам Браўновым.

У пакой прыйшлі ён і гэтае рудое безыменнае дзяўчо, якое ні на хвілю яго не пакідала. Неяк так атрымалася, што пагаварыць пра набалелае не патрапіла. Затое яны выдулі па касяку на брата — Браўноў велікадушна частаваў. Адзінае, што яны здолелі запомніць, — гэта што Генік вельмі засьцерагаў ад хаджэньня ў падвал. Хлопцы казалі, што ім туды трэба ў адной пільнай справе, а дакладней — зь цікаўнасьці. Рудое ўплывала на іх вельмі ўзбуджальна, ад чаго яны разгубілі ўсе свае думкі, апроч некалькіх выпадковых.

Псыхічнаму каляпсу папярэднічаў цэлы шэраг непрыемных падзеяў. Як любіў паўтараць Сэмпляваны, «шыза падкралась незаметна». Зь іхняга пакою пачыналі чуваць вельмі непрыемныя гукі — няспынныя стогны і падвываньні, нібы гэта багахульная літургія глыбока ўнізе, пад каледжам. А раз ніхто болей — апроч іх, ведама ж, — гэтых начных літаніяў ня чуў, рабілася адпаведная выснова пра стан псыхікі.

Яшчэ ў дзясятай клясе сябры выявілі, што абодва спрабавалі скончыць жыцьцё самагубствам; Сэмпляваны — каб прыцягнуць да сябе ўвагу, т. зв. родных, Павук — проста так, з гора (а дакладней, праз пакуты сэрца). Пасьля Раства яны ледзь не ўчынілі паўторны суіцыд, гэтым разам дваіны, хацелі накаўтацца пэргідролю, але перадумалі.

У Павука развілася параноя. Ён казаў пра свае перажываньні Сэмпляванаму, і той спрабаваў зразумець, аднак марна. А можа, гэта была і не параноя.

Апошні тыдзень знаменаваўся тым, што якасьць мяса ў сталеўцы рэзка паляпшылася: яно стала значна больш далікатным і сакавітым. І надзвычай салодкім, як на цяляціну.

А яшчэ бяссьледна знікла іх аднаклясьніца, Ірчык Рыба-Сонца, нібыта звалілася з грыпам, але ніхто ня быў упэўнены ў гэтым на ўсе сто. Нікому не хацелася звязваць першую падзею з другой.

Пазаўчора Павук крыху прыпазьніўся на раздачу ежы сваёй клясе, таму цяпер мусіў прасіць, каб нядобрая спадарыня Сьвета выдзеліла яму яшчэ адну пор-

цыю. Спадарыня Сьвета была далёка ня самая прыемная асоба ў каледжы — яна вельмі нагадвала нізенькую бочку з кіслай капустай (пахла яна, дарэчы, гэтаксама). Верхнюю губу і падбародзьдзе спадарыні Сьветы пакрывала дробнае калючае шчаціньне.

Павук падышоў да акенца, дзе раздаваліся порцыі. Сказаў, зь якой клясы і што ня супраць атрымаць сваю порцыю.

Спадарыня Сьвета (усе вымаўлялі гэта як «шпадарыня Швета») падазрона паглядзела на яго і нешта буркнула сабе пад нос.

— Няма часу, іншыя дзеткі просяць кушанькі.

Тым ня менш Павук працягваў стаяць ля акенца, чакаючы порцыі. Ён уважліва сачыў за рухамі кухаркі, дакладнымі, хуткімі, крыху драпежнымі.

Яна адставіла ўбок адну талерку, працягваючы накладаць у іншыя гуляш з агульнага чану. Потым наліла ў адстаўленую міску таксама гуляшу, але ўжо зь іншага, значна меншага бачку, памерам зь ядро.

«Мусіць, для настаўніцкай эліты», — падумаў Павук.

Тады талеркі зьмяшаліся, але Павук трымаў гэтую асаблівую (тры зазубрыны запар — Бог любіць тройцу, — згадаў Павук) на прыцэле. Шпадарыня Швета працягвала перастаўляць талеркі (спрабавала забытаць яго, ці што?), нібы гуляла ў «пятнашкі». Потым павярнулася да акенца сьпінаю, такім чынам затуляючы ўсё сабою, і пасыпала ўсё зверху сольлю.

Да шпадарыні Шветы падышла маладзейшая, але такая ж поўная кухарка і захацела пакаштаваць гуляшу з адной талеркі (з *той самай*, мабыць). Але шэф-кухарка ўдарыла яе па руцэ і закруціла пальцам-сардэлькай каля скроні:

— Ты што, саўсім здурэла? — спытала яна ў неабачлівай. — Дык гэта ж... (тут Павук не разабраў, бо на патэльні засквірчэла масла).

Малодшая кухарка пералякана адскочыла і пабегла ўглыб кухні. Павук зазірнуў у акенца і пабачыў, што яна панічна адмывае рукі гаспадарчым мылам.

Шпадарыня Швета рабіла выгляд, што не заўважае галоднага хлопца з інтэрнату. Гэтая загадкавая талерка стаяла, нічым не вылучаючыся сярод іншых порцыяў, хіба што зазубраная больш, чым іншыя. Павуковы жывот голасна забурчэў, бо пах гуляшу лапчыў і цьвяліў ноздры. Шэф-кухарка крадком кідала на яго насыцярожаныя позіркі спадылба, памешваючы даўгой лыжкай грэцкую кашу; яна меркавала, што Павук не заўважае гэтых позіркаў.

Раптам шпадарыня Швета разьвярнулася, уткнуўшы замасьленыя рукі ў бокі. Павярнула галаву да акна і здзіўлена-радасным тонам сказала:

— А! Гэта зноў ты! Ды вунь бяры сабе, якую хочаш порцыю, пакуль дзеці не прыйшлі! Бяры — мне ня шкода!

Павук ніколі яшчэ ня бачыў, каб спадарыня Сьвета пасьміхалася так радасна.

Кухарка працягнула руку і дала Павуку менавіта тую талерку, за якой ён так уважліва сачыў. Павук неспадзявана для сябе спужаўся:

— А чаму вы далі мне менавіта гэтую порцыю?

— Што? Га? — удала, нібыта недачула, кухарка. У яе вачах успыхнула лёгкае здзіўленьне і раздражненьне. І падазрэнне, так яму тады падалося.

ЛЮБКО ДЭРЭШ

— Я пытаюся, чаму вы далі мне менавіта гэтую порцыю? — ужо гучней паўтарыў хлопец.

Кухарка незадаволена падціснула зубамі тоўстыя губы.

— Нічога я не выбірала. Узяла першую-лепшую... Хочаш, выберы сабе сам.

— Вунь тую, — Павук паказаў пальцам на суседнюю талерку.

Кухарка паціснула плячыма і ўзяла ў рукі паказаную порцыю.

— А вось і Андрый Яраслававіч, — нібы проста так кінула яна. Павук зірнуў цераз плячо. Сапраўды, у сталоўку шыбаваў спадар Андрый.

Ён зноў павярнуўся, ужо гатовы ўзяць порцыю, калі вочы пазналі знаёмую карцінку і тры зазубрыны запар — як на *той* талерцы.

У гэтую хвіліну ён адчуў, нібы спаўзае ў бездань.

— Прабачце, калі ласка, — вельмі нясьмела зноў азваўся ён, — а можна іншую порцыю?

Шпадарыня Швета зірнула на яго забойчым позірмам і паволі заківала галавой:

— Вы зірніце, які пан вялікі! Якую хацеў, такую маеш! Паніч мне знайшоўся!

Павук з прысмакам медзі ў роце сеў за стол. Ён дбайна вывучаў зьмесьціва талеркі. Яно неяк мусіла адрозьнівацца ад усіх іншых, але як? І ў чым НААГУЛ рэч? Ён асьцярожна і незаўважна зірнуў на спадарыню Сьвету. Тая стаяла за пліткай, слухала, што ёй кажа малодшая кухарка, а сама пільна сачыла за Павуком.

У жываце штосьці запякло і стала гучна вымагаць неадкладнага напаўненьня страўніка хоць чымсьці. Хлопец перасеў такім чынам, каб закрыць цела сваю ежу. Пачаў рабіць выгляд, што намінае за абедзьве шчакі.

Праз хвіліны тры ён аднёс талерку, поўную пахкага гуляшу, які вабіў сваім мясным перчаным водарам, да іншага акна, куды ставіўся брудны посуд.

Яго бесьперастанку вярэдзілі два пытаньні — куды падзеўся Кабздох? І зь якой радасьці ім пачалі штодня даваць мяса?

Сэмпляваны ўвогуле не выказваў ніякіх адзнакаў занепакоенасьці. Такі ж ва-р'ят, як заўсёды.

І ўсё-ткі яны наважыліся спусьціцца ў падвалы. Тыя, што пад дзявочым інтэрнатам. Без канкрэтнай мэты, проста здагадваліся, што там могуць быць адказы на некаторыя пытаньні.

За паўгадзіны да таго, як да кратаў на другім паверсе меліся падысьці Банзай з Дарцай, туды ступілі двое сяброў.

— Ты б хоць які ліхтарык узяў, — незадаволена прамовіў Павук.

На што Сэмпляваны радасна прагрымеў поўнай скрынкай запалак. Калодка на кратах аказалася зьбітая, нехта іх апярэдзіў.

— Сцьш? — пацікавіўся, між іншым, Сэм.

Павук лёгка кіўнуў

(гэй, ніхто ня бачыў Кабздоха?)

валасатай галавой.

— Трахец. Зірнем, што там, ды пойдзем назад.

Павук адчуваў моцны неспакой. Сьняданак (катлеты з цудоўнай паляндвіцы) прасіліся

(дружа Кабздох, куды ты падзеўся?)

назад. У галаве навязьліва круціліся

(з чаго, цікава, былі ранішнія катлеткі?)

кепскія думкі, ад якіх цягнула на ірвакі. Ён прагнаў іх і першым пайшоў уніз бруднымі, зацярушанымі пылам дзесяцігодзьдзяў, сходамі.

Ані Павука, ані бедака Сэмпляванага больш ніхто ня бачыў.

3.

Банзай

Банзай, усё яшчэ сыцскаючы далонь Дарці, зачаравана вадзіў рукой па надпісе. Яны спусьціліся ўніз, на першы паверх, а потым яшчэ ніжэй, у самае жарала падвалаў, і цяпер стаялі перад расьпісаным загадкавым малюнкам, які сотні тысячаў гадоў служыў пісьмом для неймаверных расаў і цывілізацыяў.

Чырвоным атрамантам, нібы запрашэньне на пакараньне сьмерцю, было выведзена:

‘Ктафлагн Ёг-Сатот уфнпла’ая х’і-л’геб ПРЫЧЫННЫ ЧАРВЯК, ШТО ЛІХА БУДЗІЦЬ

А пад надпісам — дзіўная пячатка: падкоўка, да канцоў якой дамалявана па колцы.

— Гэта пісаў Корый, так? — пацікавілася Дарця.

Банзай пацепаў плячыма. Адчыніў дзьверы і ўвайшоў усярэдзіну. Дарця спачатку ўпарцілася, але праз сэкунду падалася за сваёй далонькаю.

Першым, што сказаў Банзай, было:

— Ня можа такога быць. Бо такога не бывае. Бо такога быць ня можа...

Юрко стаяў у дзьвярах, адчуваючы сьпінай Дарцю, з адкрытым ротам і вачыма, поўнымі здзіўленьня, ён глядзеў углыб тунэлю. Перад імі паўстала зусім не сьмярдзючая пракіслымі анучамі пашча падвалаў-душавых, дзе дзясяткі гадоў таму мыліся дзяўчаты.

— Такога ня можа быць. Тут такое ня зьмесьціцца...

Бо перад імі разгарнуўся даўжэзны калідор, амаль дакладная копія тых калідораў, што былі ўверсе: даўжэзная гарызантальная штольня, з адзінкавымі слабымі лямпамі, якія кідалі на зямлю жоўтыя выпачкі сьвятла. Лямпачкі дазвалялі разгледзець толькі свае бледныя авалы ў межах снапа сьвятла і верхавінкі жалезных пляфонаў. Рэшта патанала ў цемры.

Банзай ступіў яшчэ некалькі крокаў наперад.

Ходзішча было вельмі нават сапраўдным, як і сьвятло, і лампы. Адно цемра за межамі сьветлавых плямаў была апатэозам усёй зямной цемры, сабраная пад каледжам і згупчаная да кансыстэнцыі смалы. Банзай зусім ня меў жаданьня

прызнавацца сабе ва ўласных жахах. Найбольш ён баяўся, што яны выявляцца небеспадстаўнымі.

Выглядала так, што за цемрай не было нічога. Абсалютна.

— Банзаю, глядзі, там! У канцы! — Дарця паказала пальцам на вялізную браму ці, хутчэй, браму ў канцы тунэлю. Ня менш як пяць мэтраў у вышыню, каваная накрыж шырокімі мэталёвымі пласьцінамі, пыльная і вельмі старая. Банзай зглынуў сьліну. Д'ябал, яны былі не старыя, яны былі *пракаветныя*.

На дзвьярах вісела вялікае колца, груба абчасанае і цяжкое. «Каб дастукацца да мёртвых», — прыйшло да галавы.

Усё яшчэ не выпускаючы рукі сваёй спадарожніцы,

(Галоўнае не забыць: такога не бывае, бо быць такога ня можа)

Банзай ішоў па калідоры. Ён разглядаўся на ўсе бакі, намагаючыся пабачыць хоць бы якія адзнакі матэрыі ў мораку, пераходзіў ад адной выпачкі да іншай, набліжаючыся да дзвьярэй. За імі, за гэтымі дзвьярыма, было тое, што яны шукалі.

Раптам галаву навывлёт працяла сьцюдзёная, бы студзеньскі лядзяш, здагадка. Ён спыніўся, пацёр галаву рукой: такога не бывае, але так сталася. Насамрэч ніякага калідору не існуе, як няма гэтай Браны ў канцы тунэлю. Гэта ўсё — усё ўсё навокал — адно ўваскрошаныя сілай Корыя мэтафары. Ён прымусіў сваё хворае ўяўленьне выкінуць у рэальнасьць гэтыя формы, уяўныя, але адначасова жахліва рэчаісныя.

Але Брама так ці йначай мусіць нешта аддзяляць. І так ці йначай за Брамаю была мэта іх вылазкі ў сутарэньні.

— Банзай, давай лепей вернемся, га? — ціха сказала Дарця. Але Банзай не адрэагаваў: трэба было ісьці, пакуль нічога не чыніла ім перашкоды.

— Ты адчуваеш, што цяпер гэтае месца пустое? Корыя тут няма.

Дарця азірнулася навокал. Усяго пусты чарапашы панцыр, пазбаўлены свайго звычайнага насельніка.

— Тут увогуле нічога, апроч дзвьярэй, не існуе! — выгукнула яна. — Хадзем, ты абяцаў, ну калі ласка, няўжо ты не адчуваеш, што зараз нехта прыйдзе? — з кожнай сэкундай усё гэта падабалася Дарці меней і меней. Яна адчувала, што вось-вось, ужо праз сэкунду, здарыцца нешта непапраўнае.

Дарця працягвала торгаць яго за руку. Банзай павярнуўся да яе і спрабаваў супакоіць, прытуліўшы да сябе ў жоўтым праменьні. Трывожна. Пякельна трывожна адчуваў ён сябе пад гэтым самотным ліхтаром у непрагляднай цемры.

— Яшчэ сэкунду, ты ж дазволіла тры хвіліны, Дарця? Не пераймайся, мы ўжо ідзем да мяне...

Дарця зірнула на яго (у яе вачах стаялі сьлёзы), хацела штосьці прамовіць, нешта важнае, што прымусіла б Юрка неадкладна выбрацца з гэтага гнятлівага месца, якога насамрэч не існавала ў рэальнасьці, а толькі недзе ў бяспэчасьці, калі раптам гучна бразнулі дзвьяры. Тыя, у якія яны ўвайшлі.

У цемры стаяла адзінокая фігура.

— Дасканала, — прамовіла постаць. — Можна пачынаць.

4.

Аліска

Дырэктар, белы і выпацканы крывёю, нібы сартраўская статуя Сатурна, кінуўся на яе, выставіўшы наперад цыркуль. Аліска яшчэ раз запішчэла і кінулася ў супрацьлеглы кут. Калі яна дабярэцца да суседняга пакойчыка, яна ўратаваная. У дзвях быў надзейны (Аліска вельмі хацела ў гэта верыць) замок, у пакоі быў тэлефон. А тэлефон — сынонім слова «паратунак».

— Адчапі-і-і-іцеся! — зноў закрычэла яна, заліваючыся слязьмі. Дырэктар падыходзіў да яе, асьцярожна, каб дачасна не спалохаць ахвяру. Кроў на воку крыху замінала, але гэта дробязь для сапраўднага мужыка.

Аліска скурчылася ў кутку. Яна была гатовая прыняць смерць, але нейкі голас, вельмі глыбокі і моцны, зь нетраў сьвядомасьці, крыкнуў,

(цяпер давай бяжы, цяпер або ніколі)

каб яна варушылася. Аліска сарвалася, як спружына, выпрастала ногі, цэлячыся абцасамі ў пахвіну нападніка, але трапіла ў калена. Дырэктар ускрыкнуў, мацюкнуўшыся, і наўздагад махнуў цыркулем.

Дзяўчына гучна зараўла ад болю — сляпы ўдар прыйшоўся ў ейны твар. Голкі ножак прабілі шчаку, у кроў разьдзіраючы дзясны, і выдзерлі здаровы кавалак плоці. На левай шчаце ўтварылася рваная дзірка зь яскрава-чырвонымі ад крыві краямі.

Спадар Андрый выдаў пераможны рык і кінуўся наўздагон. Аліска, выючы, куляй мягнулася ў пакой, спрабуючы зачыніць дзверы. Ён дагнаў уцякачку пры самых дзвях, люта заехаўшы цыркулем па левым баку. Аліска з крыкам упала на паркет, і спадар Андрый яшчэ раз ударыў яе ў рану. Аліска з апошніх сілаў дрыганула нагою, гэтым разам-такі трапіўшы дырэктару па яйцах. Яна заскочыла ў кабінэт, зачыніўшы дзверы.

Дзверы храснулі па ягонай руцэ. Аліска налягла на іх, ціснучы, чуючы, як хрумсьціць пад дрэвам прамянёвая косць. Спадар Андрый завішчэў, бы жанчына, як толькі Аліска пачула гучны трэск. Жылы на руцэ дырэктара надзьмуліся, нібы сінія п'яўкі. Сволач за дзвяхыма яшчэ моцна сьціскала цыркуль, на якім вісеў шматок яе шчакі. Аліска ўпёрлася ў дзверы сьпінай, адчуваючы, што супраціўнік вось-вось яе пераважыць. Нягледзячы на дзікі боль, яна ўчапілася пазногцямі ў набрынялыя жылы і моцна іх сьціснула.

Цыркуль выпаў, з-пад Алісчыных пазногцяў пырснуў фантанчык сьвежай крыві. Спадар Андрый завуў з новай сілай і таргануў руку да сябе.

Чатыры Алісчыны лякаваныя пазногці адарваліся ад падушчак зь непрыемным чвяканьнем, застаючыся на пальцах адно дзякуючы рваным ніткам мяса.

Яна захлопнула дзверы і павярнула замок. Спаўзла на падлогу, прытуліўшы цэлую руку да парванай шчакі, а тую з адарванымі пазногцямі, запхала ў рот. Аліска ціха стагнала ад болю, не перастаючы плакаць. З супрацьлеглага боку ў дзверы біўся гэты ашалелы вар'ят.

(спачатку прамыць раны... НЕ, СПАЧАТКУ ТЭЛЕФОН, потым раны)

Па нейкім часе Аліска прыўзнялася і папаўзла на каленях да тэлефона. Са

ЛЮБКО ДЭРЭШ

скрыгатам у зубах узножыла (тэлефон-та на высокай тумбачцы) і нечакана голасна застагнала.

Тэлефон быў раструшчаны ў стракатую горку мэталу, каляровых дроцікаў і зломкаў салатавага корпусу. На тумбачцы каля апарату ляжала цыдулка:

Прабачце за ўчыненую шкоду. Мне сапраўды шкада, што я так падступна і нізка паступіў з Вашым тэлефонам Я ня змог датэлефанавацца па міжгародняй, таму разьёшыўся. Вынік вы бачыце. Groшы на новы апарат я паклаў на стале, пад вазай, купіце сабе новы, лепшы, з аўтаадказчыкам, бо гэты быў сапраўды гаўняны.

Яшчэ раз прабачце, калі ласка.

Раман

У Аліскі пацягнула ўваччу. Яна адыходзіла ў цёмныя, хоць і цёплыя, ватныя сусьветы, дзе мякка і нястрашна.

Зноў голасна зароў бугай за дзвьярыма. Але крык ягоны стаў слабнуць, пакуль не аціх зусім.

«Не паддавайся, дзетка, ён вываблівае цябе. Не дай напляваць сабе ў кашу», — загаварыў у яе галаве дзедаў голас.

Яе мозг сьвідравала адно-адзінае пытаньне: чаму? Чаму ёй не далі скончыць насыценгазэту? Чаму перапынілі такі спакойны надвячорак? Няўжо яна была такой грэшніцай, што Бог карае яе так моцна? Няўжо толькі за тое, што яна закахалася ў жанчыну? Чаму, хто патлумачыць?

Незразумелая злосьць ахапіла ўсю яе істоту, злосьць на таго тупога быка, які паставіў крыж на спакойных начах, спакойным жыцьці ў міры і згодзе са сьветам і самой сабою. Яна схапіла першае, што трапілася пад руку, — ліпкі ад крыві цыркуль. Аліска выцерла яго ножкі аб свой белы калісьці халацік, размазваючы месіва крыві ды тканак сваёй жа шчакі па лацкане рукава. Яе твар нібы адхвасталі цёрнам — боль прадзіраўся скрозь аняменьне. У вушы, здавалася, напхалі гіграскапічнай ваты.

(гэта ўсё гэты мярзотнік, дзетка, гэта ўсё ён адзін)

Так, менавіта так, гэта ўсё гэтае тупое быдла, у якога ўзбуджаны прут замест галавы, усё гэта ён нарабіў. Злосьць прыходзіла з глыбіні насавай косьці, дзіўны сьверб. Не, цыркуль тут не падыдзе.

Аліска прыслухоўвалася да таго, што адбывалася за дзвьярыма. Там хтосьці ціха плакаў, шморгаючы носам.

«Вываблівае цябе».

Мяркуючы паводле гуку, дырэктар быў крыху злева ад дзвьярэй. Цудоўна. Аліска ўзяла цяжкую вазу для кветак (пад ёй ляжалі ахайна складзеныя сямсот грыўнаў фіялетавамі дзясяткамі) і кінула ёй аб сыценку, затуліўшыся рукой ад аскепкаў. Потым падабрала лянцэтападобны зломак з вострымі няроўнымі краямі. Як мага цішэй павярнула замок і ледзьве прыадчыніла іх.

У шчыліну яна пабачыла, як постаць у цемнаватым ужо пакоі стаяла непадалёк сьпінай да яе, ціха плачучы.

Аліска хутка адчыніла дзьверы насыцеж, падскочыла з аскепкам да нападніка і загнала яе на траціну ў зарослую валасамі шыю.

Чалавек гучна, але неяк па-іншаму, чым раней, закрычэў, працягнуў руку да аскепка, спрабуючы выцягнуць яго. Але не дацягнуўся і ўпаў на тое, над чым так цяжка плакаў. З-пад празрыстага шкла ўжо набягала чорная кроў.

Аліска адчула штосьці нядобрае. Яна дацеляпалася да ўключальніка і ўключыла сьвятло.

А пасля гэтага цяжка ўпала на калені, трымаючыся за рану ўбаку (пальцамі яна адчула, як адбываецца пэрыстальтыка кішак. Вантробы былі мокрыя і вельмі гарачыя). Перад вачыма пацямнела, можа, ад страты крыві, а можа, ад віду акрываўленай адкруткі з аранжававай ручкай, што тырчэла зь левага вока спадара Андрыя. Увушцу загуло, і Аліска ціха выпрасталася на падлозе. За некалькі хвілінаў крывавая калюжына, якая мела выток у яе левым баку, разьлілася нагэтулькі, што перамалявала яе бялявыя кудзеркі ў ружовыя, а потым і ў чырвоныя, але Алісцы ўжо было не да іх.

Яшчэ праз паўгадзіны кроў цячы перастала; у пакоі запанаваў абсалютны спакой: тры целы, і ўсе тры мёртвыя.

5.

Корый

Корый сядзеў, незаўважны для няўважлівага вока, нібы чорная ўдава, у верхнім кутку кабінэціка мэду пункту і з шчырым задавальненьнем назіраў за дзікімі падзеямі. Вось гэта п'еса дык песа!

Вядома, часам даводзілася і ўмешвацца — скажам, адчыніць замкнёныя спадаром Андрыем на ключ дзьверы (як бы тады няшчасны Мірко, споўнены цьвёрдага рашэньня прагнаць каршака зь сямейнага гнездзейка, дабраўся да гэтай і без таго скалечанай пташкі?) ці, скажам, апярэдзіць хуткасную малую і скарыстацца яе тэлефонам. А раз-пораз проста незаўважна падштурхнуць, скіраваць думку ў правільнае рэчышча... Часам яго падшэфныя бываюць такія ўпартыя... Зрэшты, ён ня проста глядач, ён — рэжысэр. Усе недахопы трэба выпраўляць своечасова.

А калі наступіў найцікавейшы момант, і дзяўчо, скалечанае і жаласнае, замахнула аскепкам вазы на Мірка, Корый адчуў, што надыхоў час чагосьці глэбальнейшага і цікавейшага. У яго логава завіталі юныя, але ўпартыя змагары са злом. Зрэшты, маленькая лярвачка Дарця яго не цікавіла. Яна была выпадковай фігурай, недарэчнай у гэтым двубоі. Адмыкаючыя і Замыкаючыя — ня простыя словы, і гэтага не пазьбегнеш, як ні круці. Корый цяпер добра разумеў, што гэта не пустая рэканструкцыя бязглуздых традыцыяў. Гэта штосьці значна глыбейшае, наражны камень Вечнасьці.

Але Банзай меў усе задаткі кепскага Замыкаючага. Бясспрэчна, гэтыя старыя

пердуны, што завуць сябе Багамі Сівой Даўніны, ужо канчаткова з глузду зьехалі. Што ж, за памылкі, тым больш такія недалёкія, трэба плаціць.

Яны заплацяць, Корый ведаў гэта. Усе спробы — на атоле Увэа, на Рыфе Д’ябла ці ў Данвічы, ці ў Інмуце — выглядалі дзіцячымі гулькамі ў параўнаньні зь цяперашнімі зьменамі. Ўолтэр засьцерагаў яго, яны шмат праз што прайшлі разам з Ўолтэрам; але Ўолтэр ня быў на той далёкай, праклятай, згаслай зорцы. Ня быў там, дзе жыве Прычынны Чарвяк, які ліха будзіць, дык што ж ён можа гаварыць пра Ёг-Сатота? Ён добра зрабіў, што не паслухаўся свайго мэнтара, а цяпер ужо проста таварыша. Бо Ўолтэр старэе без драбка сілы ў вырачаным горадзе, а ён раскашуе такой уладаю, якая ня сьнілася нават гэтым пачварным вастразубым жрацам з Увэа.

Корый па-павучынаму пералез празь сыяну з кабінэту нагонкі і саскочыў на падлогу. Ён мог вокамгненна перанесьціся ў Калідор, змайстраваны ім жа, на кавалку ўласнага сьненьня, але хацелася выпіць усю асалоду гэтага моманту яго жыцьця. Корый вельмі ганарыўся сабой — бо ні ў адной з кніг, якія ён вывучыў за апошнюю чвэрць стагодзьдзя, не было напісана, што найкарацейшы шлях да Вялікіх Пракаветных — празь *сьненьні*. Ён сам зрабіў такую выснову і — ур-ра! — ён не памыліўся!

Корый бег па блытаных калідорах (не калідоры, а мара — ва ўсіх фільмах пра турму былі такія калідоры; ён спадзяваўся, Банзай належным чынам ацэніць яго працу там, пад каледжам), з-пад яго вайсковых ботаў зернем рассыпаліся снапы блакітных іскраў, а лямпачкі, пад якімі ён прабягаў, выбухалі са шкляным трэскам. Ён нібыта нёс цемру — бязь лямпачак калідоры распускаліся і страчвалі папярэднія формы.

«Алянячая Скура» правальвалася ў морак на ростанях сусьветаў, а Ромка Корый пачуваўся на сёмым небе.

6.

Сэмпляваны і Малаялам / балоты Гтха’ата

— Стары, дзе мы цяпер? — слабым голасам пацікавіўся Сэмпляваны ў сябра.

Сэкунду таму яны стаялі перад дзэвярыма падвалу, расьпісанымі арнамэнтам і арабскаю вяззю, а цяпер апынуліся тут — у дзікім, няўцягным месцы, дзе неба колеру крыві і паветра нерухомае, нібы перад навальніцай, затхлае, цёплае і сьмярдзючае, пахне падлай, таму што наўкола іх былі балоты. Куды хапала позірку, які прадзіраўся скрозь дзіўнае марыва-туман, паўсюль навокал было балота, чорнае, вязкае і нечым дзіўнае, чым — яны яшчэ не маглі сказаць. Двое сяброў стаялі на адносна сухім беразе, залітым пратухлай вадкасьцю, не вадой, бо надта густая, магчыма, нафтаю. Хоць і да нафты гэта не было надта падобна. Густы чорны алей.

Пад нагамі было балота, такое, як паўсюль, з той толькі розьніцаю, што ўзровень вадкасьці ніжэйшы. За імі расло дрэва — паніклае, згнілае сотні гадоў таму, мёртвае. А калі і не — то яно існавала адно сваім, незразумелым для іншых,

жыцьцём. Дрэва было без кары, пакручастае і голае.

У паветры панавала дзіўная напруга — магчыма, ціск вышэйшы, таму і ўплываў так гнятліва на іх сьвядомасьць. Але Сэмпляваны ня мог спрачацца са сваёй інтуіцыяй — яна панічна шаптала, што само месца выпраменьвае жах. Або тое, што жыве тут, на гэтых бязьлюдных балотах. Сэмпл зірнуў на чорнае месіва пад нагамі. Яно варушылася, так, яно варушылася, нібы матрац, напханы глістамі. Балота рухалася, так, нібы таксама жыло асаблівым, мёртвым, неабмежаваным жыцьцём.

Ад напругі хацелася крычаць. Крычаць, пакуль уся вусьціш гэтага месца ня зьнікне.

— Ну што цяпер, ШТО ЦЯПЕР? — панічна забляяў Сэмпл.

У Павука аж зубы пакасьцянелі. Валасы варушыліся на галаве, бо ён скураю адчуваў — тут жыве зло. Паветра рабілася ўсё больш наэлектрызаванае, ад чаго на скуры падняліся ўсе валаскі. Павук зірнуў на свой танны кітайскі гадзіннік.

— Сэм, ану зірні! Гэта піпец!!!

Сэмпляваны кіннуў позірк на гадзіннік, і мароз задзёр па сьпіне калючай рукою. Лічбы на вадкакрышталёвым табло зьмяніліся з

16:07 09

на

16:07 08,

а яшчэ празь дзясяткаў сэкондаў на

16:06 54.

У Сэмпляванага адвісла сківіца. На кароткае імгненьне ён нават забыў, дзе знаходзіцца. Што ж гэта, трасца, за месца, дзе зямля праклятая чорнай дрыгвой, а час бяжыць назад?

У паветры зьявілася штосьці новае — дзіўны гук, звышнізкая вібрацыя, адчувальная лобнай косткай і лёгкім калыханьнем паветра ў вушной ракавіне, ад якой пачынаюць ныць хворыя зубы.

— Сэм, што адбываецца? Сэм?

Сэм зачаравана глядзеў у супрацьлеглы ад Павука бок. У тумане пад барвовым сонцам штосьці выбіралася на сьвятло. Гэтае Штосьці мела сапраўды тытанічныя памеры.

Штосьці вылезла і, нядоўга думаючы, пракаўтнула іх.

7.

Дарця

Гулка зачынліся дзьверы, ад чаго Дарця перапалохана ўскрыкнула. Яе нэрвы былі напята, нібы тонкія струны, і заставалася зусім няшмат, каб струны тыя лопнулі.

Постаць паволі наблізілася да іх, прамаўляючы:

— Ай-я-яй-я-яй! Што ж вы тут згубілі? Не знайшлі лепшага месца цалавацца, як па падвалах?

«Ня бойся, — прашаптаў Юрко ёй на вушка. — Усё будзе ў парадку. Нічога дрэннага ня здарыцца».

Але Дарця выразней, чым калі раней, адчувала няспыннае набліжэнне катастрофы. У яе не было ніякага шанцу стрымаць яе. Гэта было вышэй за чые б там ні было сілы. Яна прытулілася да Банзая, губляючы рэшткі сваёй і без таго няважнай адвагі.

— Ну, вы бачыце? — поўным сарказму голасам Корый здалёк паказаў да Дарцю, якая ўсё мацней працягвала абдымаць Банзая, таму што не хацела, ніяк, ніяк не хацела верыць у рэальнасьць усіх падзеяў.

— Якія сентымэнты! — працягваў Корый, набліжаючыся. Яна адчула, што Банзай таксама прытуліў яе да сябе мацней, спрабуючы абараніць. — Якія эмоцыі! Дайце мне насовачку, нешта пчыпле вочы!

(Я ня веру ў цябе, ня веру. Чаму ты ня зьнікнеш? Цябе не існуе. Я сплю ў Банзая дома, разам зь ім, на адным ложку. Гэта найжахлівейшы сон у маім жыцці.)

— Чуеш, Банзай? Твая цыпачка кажа, што яна сьпіць! Што мяне няма!.. Дзетачка! Ды я *ЁСЬЦЬ* больш, чым хто-кольвек на зямлі! А цяпер не замінай старэйшым дзядзькам вырашаць свае справы... Хочаш спаць — дык сьпі, *ДЗЕТАЧКА!* — выгукнуў зьедліва Корый, Дарця адчула, як сасьлізгвае ў цямрэчу. Карціна паўцёмнага злавеснага Корыя

8.

Дарця / сьненні

вокамгненна змянілася на зусім іншую — засьнежаная вуліца Т. Тцары, будынак 47. Адразу за гэтым старым будынкам — край гораду, мост і лес.

Дарця ў тую ж хвіліну зразумела, што яе ашукалі. І маланкава сьцяміла, чым гэта ўсё пахне.

— БанзА-А-А-А-Ай!!! — заенчыла яна ва ўсё горла, так голасна, як толькі магла. — БанзА-А-А-А-Ай!!! Юрко!!! БанзА-А-А-А-Ай!!!

Дарця задзерла твар у шэрае вечаровае неба, адкуль сыпаліся шэрыя сьняжынкі.

— БанзА-А-А-А-Ай!!! БанзА-А-А-А-Ай!!!

Па яе твары пацяклі сьлёзы. Яна ведала, што здарыцца штосьці такое, адчувала.

Ёй было халодна, бо на ёй былі толькі джынсы і тонкі вязаны швэдар на голае цела. Вечарэла, мяло сьнегам, і дзьмуў востры, бы лязо, халодны вецер, які разьвязаў валасы. Усё выглядала абсалютна безвыходным і безнадзейным.

Дарця, ахапіўшы сябе рукамі,

(*Дзьверы ў галаве*)

пайшла па вуліцы ўгару. Яна мусіла зарыентавацца, як ісьці ў каледж. Варта было заплюшчыць вочы, як перад унутраным зрокам зьяўляліся дзьверы, мала чым адрозныя ад тых, што былі ў падвале. Дзьверы, да чаго тут яны?

Яна выйшла на край вуліцы. Далей мусіў быць мост, але яго не было. Далей увогуле нічога не было — горад проста абрываўся на гэтай рысе. Пераставаў існаваць. За будынкам 47 па вул. Т. Тцары не было нічога, толькі цемра пустэчы. Нават тканіны рэальнасці там, здаецца, не было.

Дарця некалькі хвілінаў пастаяла, бяссьільна вывучаючы змрок. Паглядзела сабе пад ногі — стаяла яна акурат на самым краі, паміж горадам і Нічым — пад нагамі можна было разгледзець адно цемру, якая лілася, нібы смала. Дарця змахнула з твару сьлёзы, працягваючы ўсхліпваць груднымі ўсхліпамі. Яна павадзіла рукой па гэтым Нічым — яно было, як паветра, а не як вязкая вадкасьць.

Яна ведала гэтыя ціхія ляндшафты, гэтую падманлівую гравітацыю аж за надта добра. Гэты казёл, шызануты жрэц, зноў закінуў яе ў свае *сьненьні*. На гэты раз цалкам, разам зь фізычным целам.

Усхліпваючы і выціраючы сьлёзы, якія ўсё засьцілі ёй вочы,
(*Дзьверы ў галаве*)

яна вырушыла да Банзая. Яна занурылася ў найгусьцейшыя, дагэтуль яшчэ не спазнаныя пласты адчаю, пазбаўленая надзеі, выйсьця, і вось-вось — здаровага глузду.

(*Дзьверы, да чаго тут яшчэ гэтыя праклятыя Дзьверы, якія сядзяць у маёй галаве?*)

У галаве з кожнай хвілінай усё выразней праступаў вобраз *Дзьвярэй*, якія ўсё-ткі адрозьніваліся ад тых у падвале. Але для Дарці гэта ня мела ніякага значэння. Яна можа прабыць у *сьненьні* такога злога генія, як Корый, дзясяткі вечнасьцяў. І нішто ёй не дапаможа.

Раптам у галаве зьявіўся голас.

9.

Банзай

«Ну вось, прыйшла гэтая хвіля, а я ўсё яшчэ ня ведаю, што мне рабіць! Падкажыце, гэі, вы! Ну дзе ж вы?!!» — Банзай перабываў у стане скрайняй панікі. Голас з трансэндэнцыі загадваў чакаць, чакаць і быць уважлівым, бо ён сам усё зразумее, але ўжо позна чакаць! Ужо прыйшла тая гадзіна, Гадзіна для Магіі, сапраўднай Магіі, і ўсе стаўкі зробленыя, а фігуры на Палёх Усявышняга даўно гатовыя зрабіць свае хады, АЛЕ ЁН НЯ ВЕДАЕ, ЯК ЯМУ ПЕРАМАГЧЫ КОРЫЯ!

Корый выгукнуў сваё сакральнае закліццё, і Дарця зьнікла. Зьнікла, нягледзячы на яго абдымкі, ён не зьбярог, не зьбярог, не зьбярог яе, хоць абяцаў...

— Ну што, Банзай, — пацікавіўся Корый, наблізіўшыся амаль упрытул да Юрка. — Ты гатовы? Ты гатовы пабачыць майго ўладара?

Не паспеў ён адкрыць рота, як Корый маланкава, як ракета, пераадолеў апошнія два мэтры, перакрэсьліваючы ўсю ньютанава-кэртэзіянскую мадэль Сусьвету адным рухам. Ён моцна штурхнуў Банзая, але не фізычна, а на нейкім танчэйшым узроўні.

ЛЮБКО ДЭРЭШ

(дзікі роў ветру)

Банзай / Азатот

Навокал іх сьцяліўся хаос, рухлівы, дынамічны хаос, які зацякаў празь сітавіны ў цэнтар мозгу і перакульваў усе ўяўленьні пра парадак. Банзай загарлаў з усяе сілы, бо хаос разрываў яго на атамы, супярэчыў існаваньню ўнутранай структуры.

[ну як, Банзай? Падабаецца? Зараз стане яшчэ лепей!]

(Пгн'гул мглу'улнаф Ёг-Сатот! Вар'гар Ёг-Сатот й'аы'нг'нгах! Х'і-л'геб!!-!Вах'г-г'нлах Ёг-Сатот геб'л-ы'х! Ая нга'а гтха'ат огтхд'аі'ф 'нгахн'г-аі'й)

Д'ябальскі насава сьпеў старажытных закліяццяў расьціскаў яго. Гэтыя гукі дзіўным чынам валодалі Сілай, Юрко адчуваў, што яны выклікаюць рэальныя зьмены навокал яго.

Зьнянацку адбылося ШТОСЬЦІ — нібы прабой дыэлектрыка. Азатот выцягнуўся ў трубу, як хобат, але выцягнуўся ў трубу — гэта ўсяго толькі мэтафара, бо насамрэч ён выцягваўся не ў трохвымернай прасторы, а недзе *скрозь* рэальнасьць, *над* рэальнасьцю, спалучаючы мостам Вока Хаосу і новы, невядомы яму сьвет.

Юрко адчуў, як хтосьці

(Корый)

схапіў яго ў цесныя абцугі і павалок у глыб трубы. Ад калясальнай энэргіі, што бушавала ў перакручаным вымярэнні, ён ледзь ня страчваў розум. Энэргія зацякала ў сьвядомасьць і імкнулася разарваць яго на шматкі.

(ну дзе ж вы, сябры, ШТО МНЕ, ХАЛЕРА, РАБІЦЬ?)

(кталфв Ёг-Сатот гій'я'гі! Гій'ягі! Гій'ягі!!!)

Ён куляй быў выстралены ў чужы сьвет далёкай згаслай зоркі, дзе жыў у выгнаньні Вялікі Чарвяк Ёг-Сатот.

Банзай / балоты Гтха'ата

[Ты на балотах Гтха'ата, Банзай! Радуйся, бо ты пабачыш майго ўладара!]

Банзай крычаў больш і больш, бо жах, што скуў ягонае *ка*, быў найчысьцейшай, найрафінаванейшай эмоцыяй, якая калі-небудзь перапаўняла яго гэтак жа моцна, як цяпер. Гэтае хворае, няправільнае, прагнілае месца, гэтыя балоты Гтха'ата былі павымочаныя ў квінтэсэнцыі страху, і Банзай, пазбаўлены цела, будучы чыстай сьвядомасьцю, адчуваў гэта ў дзясяткі тысячаў разоў мацней. Але, апроч таго, ён вар'яцеў ад панікі, ён ня меў уяўленьня, што павінен рабіць, як павінен вытрымаць гэты працэс, Бой паміж Адмыкаючымі і Замыкаючымі, калі супраць яго такі звар'яцелы чарадзеі. Ён ляцеў над бясконцымі прасторамі балотаў, бо яго зацягвала Сіла Корыя,

(стань чараўніком, стань моцным, і ты зможаш супраціўляцца яму)

ляцеў пад пурпуровым небам, на якім не было відаць ні зорак, ні сонца, ні іншага якога нябеснага цела, толькі згубная чырвань, якая нагадвала колерам сьвежаздэртую скуру. Унізе цямнелі ліхія балоты, дзе варушыўся мул, а павет-

ра ў гэтым сьвече праразаў нізкі грукат, а адначасова — і высокі піск, нібы сола на электрагітары.

(н'ган на'а хфро' гн'гаа)

Тытанічны штуршок вокамгненна зрынуў яго з чырвоных нябёсаў у жыжу рухомага балота, ад якой падымалася пара. Банзай нечакана адчуў знаёмае падваенне: ён нагадаў сабе, што аднойчы ўжо ляжаў так, патанаў у гэтым муле, але мужчына ў вайскавай форме міратворчых сілаў уратаваў яго.

Цяпер ніякага мужчыны не было. Сьвядомасьць крыгчала ў паніцы, у безвыходнасьці, хочаш супраціўляцца Кору, стань чараўніком, павер ва ўсё гэта, але для Юрка гэта быў ня больш як панічны крык розуму.

(устань)

Ён загадаў падняцца сабе, і штосьці адарвала яго ад ліпкага балота. Ён вісеў у паветры, спавіты міязмамі, ён чуў пах жывёлы, вялікага зьвера, што выйшаў на паляваньне. Кору сноўдаў недзе побач, а Банзай загадаў сабе

(я магу лётаць на ўласнае жаданьне, ляці-ляці, лепясток)

ляцець.

[дзе ты? Выходзь, Кору!]

[расплюшчы вочы, крэтын! Ты можаш мяне бачыць!]

Юрко напружыў сьвядомасьць (гэта аказалася вельмі цяжка — гукі расьсейвалі ўвагу, яны неслі трывогу й жах), уявіў сабе, што ў яго ў галаве мускул, які можа напружвацца. І сапраўды, перад яго вачыма паўстаў у мігатлівым палёце Кору, нібы выпушчаны з сутарэньня дэман.

Гук нарастаў, і балота, здавалася, пульсавала.

10.

Дарця / сьненне

[Дарця, ты павінна адамкнуць *Дзьверы* ў сьвядомасьці. Ты іх бачыш, напружся як мае быць — і ты іх адамкнеш]

[а хто ты, чаму я мушу табе верыць?]

[я сябар, павер на слова, мы ўжо сустракаліся, тысячы гадоў таму]

[як мне трапіць у каледж? Я павінна дапамагчы Банзаю]

[гэта сьненне, а ты ўмееш падпарадкоўваць сьненні. Падпарадкуй яго]

Дарця напружыла сьвядомасьць, зьбіраючы ў кулак усю сваю сілу волі; яна ўявіла так выразна, як магла, уваход у «Аляничую Скуру».

[а цяпер ідзі туды]

Вобраз перад заплюшчанымі вачыма рабіўся выразнейшы, набіраў колераў і вастрэні выявы. Дарця расплюшчыла вочы, і перад яе вачыма была рыхтык тая самая карціна, што і перад унутраным зрокам.

(Дзьверы, цяпер Дзьверы ў галаве)

— БанзА-А-А-А-Ай!!! БанзА-А-А-А-Ай!!! — заенчыла яна, убягаючы ў Каледж.

11.

Банзай / балоты Гтха'ата

Банзай адчуў, як пераскочыў на вышэйшую прыступку ўспрымання, у гіпер-прасторы, падрэальнасьць балотаў Гтха'ата. Ён адчуваў, што патанае без адказаў у галаве, паніка сьціснула яму горла.

Корый ударыў яго, ад чаго ўспрыманы зноў вярнуліся на звычайны ўзровень. Яны абодва кружлялі ў паветры, падбіраючыся адзін да аднаго, Корый — зь перамогай у душы, Банзай — увесь у паніцы.

Корый яшчэ раз ударыў яго, ад чаго Банзай выпаў у непразную цемру на некалькі сэкондаў.

Балота пад імі задрыжэла і выпусціла з свайго чэрава Пачвару.

Апамятаўшыся ад удару, Банзай адчуў, што яго накрывае хваляй незразумелай вусьцішы. Корый сваімі няспыннымі атакамі (кожны ўдар гучаў у сьвядомасьці, як раскат грому, вельмі балюча і зьянісьлівальна) не даваў магчымасьці напружыць позірк і разгледзець хоць штосьці. Але раптам стары зьнік.

Юрко азірнуўся. Яго бязбожна калаціла ад беспрычыннай вусьцішы, а паветра рабілася нечувана наэлектрызаваным. Магутныя разрады праходзілі паміж небам і балотам, блакітныя і нямыя. Паветра цямнела. Ня неба ад заходу сонца (яго тут не было), а менавіта паветра, робячыся цяжэйшым, гусьцейшым, напружанейшым.

Банзай зірнуў назад і дзіка зароў ад жаху.

З балота вылазіў сам Ёг-Сатот. Ткач Ценяў, Вялікі Прычынны Чарвяк, які будзіць ліха. Ён ня мог добра бачыць пачвары, таму што *форма* высьлізгвала ад успрымання, чалавечая сьвядомасьць, якая пастаянна інтэрпрэтавала кожную рэч, ператвараючы яе ў штосьці больш зразумелае і даступнае, упершыню сутыкнулася з праблемай і адразу ж дала збой. Ён адчуваў, што насамрэч бачыць толькі верхавіну чагосьці КАЛЯСАЛЬНАГА, таго, што, магчыма, займае цэлую зорку, а можа, у мільярды разоў больш — і, магчыма, само ёсьць цэлай рэальнасьцю адначасова.

Мозг ашалеў ад жаху, таму што пабачыў гіганцкага бледнага чарвяка, бясконцага ў часе і прасторы, жывую, кашмарную вечнасьць, бледна-празрыстую, пакрытую шчацінкамі пачвару-чарвяка, прадстаўніка асобнай расы, цывілізацыі, расы нагэтулькі чужой чалавеку і ўсяму жывому ўвогуле, наколькі гэта магчыма.

Банзай адчуваў СЬВЯДОМАСЬЦЬ, РОЗУМ гэтай істоты, значна большай, пракаветнай, якая сама па сабе была богам, вечнасьцю і пачаткам Зла. Ён крычэў, крычэў, КРЫЧЭЎ, нягледзячы ні на што, таму што адзін выгляд гэтага пажыральніка вымярэнняў пасоўваў розум на небясьпечную адлегласьць ад прорвы вар'яцтва.

(шторабіцьшторабіць НУ ШТО Я МУШУ РАВІЦЬ МНЕ ПРЫЙШОЎ КАНЕЦ Я НЯ ДАЎ РАДЫ НЕ ЗРАЗУМЕЎ ШТО МУШУ РАВІЦЬ НУ ЎРАТУЙЦЕ Ж МЯНЕ!!!)

Яго паралізавала ў экзальтацыі жаху, незямным рэлігійным экстазе перад гэтым пачварным, няўцямным і наймаверным богам.

Ёг-Сатот узьнёсься.

(які ж ён вялізарны!!!)

і Банзай зразумеў, што гэта ўсяго толькі верхавіна мэга-айсбэргу, які ўвязьнены тут у выгнаньні.

Корый нечакана скруціў яго, а сам і далей выгукаў свае старадаўнія закліцы. Банзай што было сілы вырываўся, але марна.

(НУ ШТО Я МУШУ РАБІЦЬ???)

Раптам Юрко адчуў дзіўнае клацаньне ў галаве, вельмі гучнае і *сапраўднае*. Нібы дагэтуль ён чытаў кніжку ў поўнай цемры, а нхта клацнуў уключальнікам, і ў пакоі загарэла сьвятло. Ён зразумеў.

Ёг-Сатот кінуўся на скручаную ахвяру, прытрыманую для зручнасьці жрацом. Зараз ён пракаўтне Замыкаючага і выйдзе ў новы сьвет.

За пару сэкондаў да таго, як Вялікі Чарвяк зжор Юрка Банзая, той прасьветлена і зь дзіўнай палёгкай сьціміў: гэта ня мусіў быць ён, не яму наканавана быць Замыкаючым, далёка не яму, Замыкаючым быў...

Але Ёг-Сатот парваў яго *ка* на шматкі і зжор.

12.

Корый / балоты Гтха'ата

Ён шалеў зь дзікай радасьцю, і нават флюіды жаху, якія струменілі ад яго ўладара, не маглі сапсаваць гэтай весялосьці. Банзай мёртвы, нішто і ніхто не перашкодзіць Вялікаму Чарвяку Ёг-Сатоту вылезьці ў будзённую, трывіяльную рэальнасьць і ўнесьці ў яе нотку панікі і жаху.

Корый спрабаваў не глядзець у бок *ўладара* (ад гэтага ў старога пачыналіся псыхозы), але пачуў яго Голас, поўную супрацьлегласьць

(і якую роднасьць!)

да таго Голасу, які здаралася чуць розным прарокам

[ГЭТА НЯ БЫЎ ЁН!!! ГЭТА НЯ ЁН!!! НЯ ЁН, КРЭТЫНЕ!!! ГЭТА НЯ БЫЎ ЗАМЫКАЮЧЫ!!!!]

Што?

Радасьць Корыя ўраз адсекла нажом. Ён задзёр галаву ў крываваыя нябёсы і пракрычаў:

ГЭТЫЯ ПАДЛЫ ГУЛЯЛІ НЯЧЭСНА! ЯНЫ ПАДСТАВІЛІ НЕ ТАГО! ЯНЫ МАХЛЯВАЛІ, МЯРЗОТНІКІ!

«А хто ж тады?» — падумаў Корый.

— Ну, вядома ж — наша цыпачка!

Ён пакінуў адкрытым праход у Азатот для ўладара, засталася атамкнуць дзьверы ў падвале, ва ўяўным калідоры па-за прастораю — і Ёг-Сатота ня спыніш.

Корый, люты, як д'ябал («*Ніхто, тым больш такія старыя пердуны, ня сьмеюць мяне ДУРЬЦЬ!*»), парос яскаркамі блакітных разрадаў, ператвараючыся ў жывую камэту, раздзёр тканіну рэальнасьці, адкрываючы прастору паміж балотамі Гтха'ата і Азатотам, і што моцы рвануў туды на пошукі Дарці.

13.

Дарця / сьненье

[мы не маглі сказаць да апошняй хвіліны, хто будзе Замыкаючым, таму рабілі выгляд, што ім стане твой таварыш]

[што цяпер зь ім? Дзе ён?]

Аднак голас ужо змоўк, толькі *Дзьверы* ў галаве нібы разбухалі, рабіліся больш рэальныя, больш жывыя.

Дарця чула бяду, вялікую бяду, і зноў размазвала сьлёзы па шчоках.

Было неістотна, ці ў *сьненні* яна, ці ў рэальным жыцці, той калідор, які яны бачылі, і так існаваў, незалежна ад каледжу, у бясчасьсі. Яна бегла па калідорах, адзін у адзін як сам *Корый*; не ўсьведамляючы, Дарця пакідала за сабой разьбітыя лямпачкі. Вокны выбухалі нагонкі і асыпаліся шкляным дажджом там, дзе яна толькі што прабегла, зарумзаная, перапалоханая, але з адной думкай: засьпець недзе там яе Банзая.

Дарця ўбегла ў дзявочы інтэрнат і ўляцела ў падвал.

Калідор быў там, ведама ж, ён павінен быў там быць.

Калідор між нашым Сусьветам і Вокам Хаосу, Азатотам, куды цяпер перапаў-заў *Ёг-Сатот*.

Дарця ўбегла туды, і невядома было — своечасова ці запозна. Піганцкія дзьверы ў канцы калідору былі адчыненыя насцьцеж — ажылая мэтафара, празь якую пралазілі тоўстыя шчупні *Ёг-Сатота*.

Яна перапалохана закрычала, бо з брамы цягнуліся тоўстыя шчупні, пакрытыя вялікімі прысоскамі; у шчыліну паміж брамаю і шчупнямі зазірала здаравеннае шэрае каламутнае вока.

Дарця кінулася назад і трапіла проста ў рукі старога *Корыя*.

Разьдзел 2

1.

Дарця / сьненье

Корый сьціснуў яе за рукі і выштурхнуў. Дарця ўмомант перанеслася на паверх вышэй, у калідор дзявочага інтэрнату.

— Вось так, кураня! Так паміраюць курачкі! — злосна выгукнуў *Корый*, прыціснуўшы да Дарці палец. Блакітная ясарка перасмыкнула яе, адкінуўшы ў канец калідору. Дарця застагнала, бо, у адрозьненне ад *Корыя*, была з плоці і крыві.

[Дарцю, прыадчыні дзьверы ў галаве, усяго крышачку]

Яна даверылася голасу і ў думках ледзь-ледзь зрушыла дзьверы. Праз шчыліну пачало выцякаць белае сьвятло. Дарця ўявіла сабе, што моцна трымае *Корыя* даўгімі рукамі. Яны перанесліся яшчэ на адзін паверх вышэй. І яшчэ на адзін,

[што ты такое вытвараеш, куранятка маё? Татка зараз скруціць табе шыю]

наступным узроўнем аказаўся дах. Яна сьціскала Корыя ўяўнымі рукамі так моцна, як толькі магла. У сьненні таксама лютавала шалёная віхура, замятаючы ўсё белым. Плошча перад каледжам добра прадзімалася, і ўвесь сьнег быў разьмецены да сьценаў, агаляючы зацэмантаваную зямлю.

Дарця заплюшчыла вочы і прыадчыніла дзьверы яшчэ на нейкія паўпальца.

Ёй рабілася кепска, таму што энэргіі з-за *Дзьярэй* выходзіла зашмат. Корый вырываўся, мармычучы старажытныя словы.

(гэб'л г'гхех н'гая Ёг-Сатот нг'гая гій'я нхоф'л)

Корый вызваліўся з путаў Дарці і кінуўся на яе.

Ён адарваўся ў зацяжым скачку ад зямлі, зьбіраючыся наскочыць ёй на грудзі і вырваць сэрца.

[цяпер мы будзем гуляць у мае гульні!]

Яны высьлізнулі ў

Сьненьне / глыбей

сьненьне Корыя, якое ён трымаў напачатку. Тыя самыя Медныя Букі, той самы каледж, але ня болей — навокал старога будынку была непразная цемра пустэчы.

[ну як? Спачуваю, але ты памрэш маладой, мая цыпачка!]

Стары скокнуў да яе, але не даляцеў, растаўшы ў паветры.

Дарця пералякана азірнулася. Яна чула яго прысутнасьць недзе тут, каля яе, ён стоіўся, нябачны простама воку.

Неспадзявана Корый вылецеў з пустэчы, увесь ахутаны чорнай смугою, як сутанай, і кінуўся на яе. Дарця запішчэла, і мімаволі Дзьверы ў яе галаве на імгненьне, ня болей, разнасьцежыліся. Сьненьне Корыя растала, а

Дарця / сьненьне

сам ён быў бездапаможна адшпурнуты на дальні край даху.

Дзіўнае белае сьвятло ў галаве па-асабліваму дзейнічала на Дарцю. Здавалася, што яна, нарэшце, адчыніла вялікую, напханую добром, клець, да якой ніяк не магла падабраць ключа. Сьвятло дапамагло знайсці патрэбны ключ. Дарця распусьцілася ў паветры, зьявіўшыся адразу за плячыма Корыя. Яна ўся засьвяцілася халодным белым сьвятлом, азараючы цемру і віхуру навокал.

Яны танчылі на вільчаку даху пасярод дасканалай асымэтрыі сьняжынак. Ад яе прамяністай абалонкі адрываліся невялічкія бліскавіцы, якія абрыналіся Корыю на галаву. Дарця напружылася мацней, і ўсё навокал задрыжэла, аплываючы, нібы васковыя фарбы.

Корый закрычаў у агоніі. Ён зірнуў на Дарцю, спапяляючы яе поглядам. Яе сьвятло згасла, аднак

2.

Дарця / каледж

навокал ужо было ня *сьненьне* Корыя, а будзённая рэальнасць. Корый таксама аброс мускуламі і скурай, судзіны і нэрвовыя валокны прарасьлі скрозь мяса, нібы карэньне пырніку, ён быў змушаны зрабіць гэта, падпарадкоўваючыся нястрымнай сіле, якая рвалася да яго Звонку.

Ён імкліва кінуўся на Дарцю, але тая ў думках адчыніла *Дзверы* прыблізна на чвэрць, і беласнежная сфера выбухнула навокал яе выбліскам, асьляпляючы Корыя. Жрэц рвануўся ў яе кірунку, але чыесьці нябачныя рукі падхапілі яго і шпурнулі наперад, як гарматнае ядро, за межы даху, на сьцюдзёны халодны падворак.

Дапчэнтэ знясіленая, Дарця ўпала на калені і рэшткамі сілы вярнула

3.

Дарця / сьненьне

сьненьне. Яна спусьцілася на самае дно — у тунэль.

Дарця зірнула ў калідор Корыя. Ад пабачанага мароз прадзёр скуру: брама для Ёг-Сатота вырасла да нечуваных памераў, высокая і шырокая, нібы шматпавярховы будынак.

Вялікі Чарвяк праціскаўся ў яе, расьсейваючы навокал сябе крышталізоўны жах, размахваючы бледнымі валасатымі шчупнямі. Ён ужо запоўніў дзьве траціны калідору і пралазіў далей. І далей. І ДАЛЕЙ.

Дарця — стомленае, выматанае дзяўчо ў мокрым ад наліплага сьнегу швэдрыку, моцна заплюшчыла вочы і добра-добра прыгледзелася да дзвярэй.

А потым адным рухам думкі разнасьцежыла.

Выбуховая хваля белага сьвятла зьмяла найперш усю яе сьвядомасьць, а потым прарвалася праз вочы, рот, ноздры, кожную сітавінку яе цела вонкі.

І Дарця пабачыла, як асыпаецца рэчаіснасьць — нібы разьбітае люстра, якое ападае шматкамі, знікаючы ў вечнасьці. Яны перанесьліся ў прасторы па-за ўсімі рэальнасцямі, у месца, дзе адбываюцца Гульні на Палёх Усявышняга, у

4.

Бітва / макракосм

макракосм.

Дарця была староньнім назіральнікам, а дакладней — ДЗЬВЯРЫМА, якія выпусьцілі ў макракосм нябачную сілу, што жыла ў белым сьвятле.

У прасторы па-за ўсялякімі сьценамі і дзвярыма, прасторы ў Не-Быцьці сышліся дзьве сілы. Яна бачыла энэргіі (яна страціла адчуваньне якіх бы там ні было межаў, межаў паміж унутраным і вонкавым, сабой і Імі, гэтымі звышмагутнымі сіламі), супрацьлеглыя адвечна варагоўныя энэргіі, якія чарговы раз сышліся ў двубоі.

Яна бачыла Ёг-Сатота, Вялікага Чарвяка, бачыла яго канчатковую форму бясконцасьці, бледнага бясконца шчаціністага Чарвяка, Ткача Рэальнасці і Валадара Ценяў.

І яшчэ Дарця бачыла Дудара пры Браме Золку, бачыла яго супрацьлеглую форму таксама, зразумела супрацьлегласць яго энэргіі.

Была бітва Сілаў, і яна бачыла, як праносяцца навокал іх у шалёным віры галяктыкі, туманнасці, Сусьветы і Рэальнасці, усё быцьцё круцілася навокал гэтай бітвы, нібы навокал адзінай Восі ва ўсіх часах і вымярэннях.

А потым плынь беласнежнага сьвятла ўзмацнілася, ірэчы Дарцю сваёй калясальнай магутнасцю, і Дудар пры Браме Золку пачаў танчыць свой пракаветны танец, Танец Стварэння Сьвету, і белае сьвятло выбухнула, руйнуючы, змываючы і ачышчаючы ўсё наўсуцэль,

даючы нараджэньне новай зорцы, і новаму досьвітку. І Дарця бачыла Яго, у віры анэльскіх гукаў хору, які рабіўся гучнейшы ў прадчуваньні Цуду,

бачыла Дудара пры Браме Золку.

5.

Дарця / каледж

Яна была цалкам зняможаная, ляжала на халоднай, мокрай цэмэнтавай падлозе зачыненай дзявочай душавой-падвалу. Яна знайшла цела Банзая — бялкі вачэй чорныя ад трэснутых судзінаў, кроў з вушэй, кроў з носу, роту. Дарця легла тут жа, каля Юрка, паклаўшы яго халодную руку на сябе, так, нібы ён яе абдымае. Яна гучна плакала, раўла, як малое дзіця, тулілася да Банзая, але той чамусьці не адказваў узаемнасцю. Дарця цалавала яго вусны, але яны пашарэлі, сталі сухія і халодныя, як і рукі.

6.

Корый

Да Ромкі Корыя вельмі павольна вярталася прытомнасць. Ён падняў галаву (шалёны боль прастрэліў шыю, аддаючы ў грудзі), зьмеў з адзежы ацалелай рукою нанесены сьнег і паспрабаваў узняцца.

Засычэў ад болю, але ўсё-ткі стаў на ногі. Усё падбародзьдзе было цяпер залітае засохлай крывёю; Корый не адчуваў цела, толькі гарачыя імпульсы болю то з рукі, то са спіны ці шыі. Валасы (сівыя-сівыя, як восеньскі дым) пазьліпаліся разам са сьнегам у цяжкую ледзяную корку.

(Дарця)

Так, трэба было, чаго б гэта ні каштавала, знайсці Дарцю, гэтае кураня, якому самы час скруціць шыю. Сіла пакінула яго, пайшла ў зямлю, пакуль ён ляжаў на гэтым халодным бэтоне, умярзаючы ў яго, разьліваючы па яго шэрай паверхні ўласную кроў. Сваю ўласную кроў, халера!

Ён рушыў у гмах каледжу. Было ўжо позна, першая ночы, не раней; усе паўцякалі, даведаўшыся пра карантын, значыць, ніхто ня будзе замінаць. Грош таму цана, хто ня можа скончыць пачатае.

7.

каледж

Недзе а палове на другую ночы — Дарця ўсё яшчэ ляжала каля Юрка, прытуліўшыся вуснамі да яго шчакі; Корый акурат спаўзаў (нармальна ісьці не выходзіла) па сходах у падвал — на падлогу душавых пасыпалася тынкоўка, а за ёй абвалілася ўсё левае крыло каледжу, зьмінаючы сабою дзявочы інтэрнат, хаваючы сваіх сумнеўных жыхароў пад халодным каменнем.

Эпілёг

Дарця расплюшчыла вочы, але замест панурых скляпеньняў падвальнай столі яна пабачыла неба. Сіняе, усё ў перыстых хмарках, глыбокае неба колеру зацёртых джынсаў. Як яе нагавіцы. Сонца не было, але можна не сумнявацца, што яно схавалася за смугою хмараў.

Дарця ўзьнялася зь пяску і абтрэлася. Яна стаяла пасярод пустыні.

Дарця азірнулася: навокал, куды толькі сягаў яе паточаны сьлязьмі погляд, была ідэальная роўная паверхня, засланая пяском. Пясок і неба на даляглядзе былі сплаўленьня ў гарачае мільгатлівае марыва. На мяжы бачнасьці цямнела штосьці незразумелае.

Дарця абтрэсла з джынсаў і тоненькага вязанага швэдрыка драбкі кварцу і сланцаў (яна была босая) і выправілася па прыемным для ног пяску да цемры на даляглядзе.

* * *

Парыла. Паветра было тут застаялае і нерухомае, як у вялікім замкнёным ангары. Як перад навальніцай. Яна наблізілася да цёмнай кропкі дастаткова блізка, каб разгледзець яе.

На шэрым пяску стаяла канапа з выкіпталцона гнутымі драўлянымі ножкамі і рамай, абабітая крывавым аксамітам. На канапе ў свабоднай, нязмушанай позе сядзеў, паклаўшы нагу на нагу, дзіўны спадар, апрануты ў лёгкі чорны строй-тройку: чорныя нагавіцы і свабодны пінжак, чорная кашуля і чорная камізэлька, чорны гальштук на шыі. Спадар меў даўгія, да плечаў, чорныя зь сівізною вала-сы, выцягнуты бледны твар, затуленыя чорнымі акулярамі вочы і рухавыя, чорна-сівыя бровы, якія часта выскоквалі зь ценю акуляраў.

На каленях у дабрадзея звычайна і зручна спачывала электрагітара. Ад гітары, як яна магла бачыць, не цягнулася ніводнага дроту.

Дабрадзея ў чорным скрывіў вусны ў лёгкай усмешцы і прабегаў пальцамі-павукамі па бліскучых струнах.

Гук, здавалася, затапіў усю пустэльнію, такі чысты, празрысты і крышталёва-цякучы, быццам ішоў з космасу.

Ад нечаканасьці Дарця ўцягнула галаву ў плечы. Да свайго бязьмежнага здзіўленьня, яна пазнала рыф з «Кулямёта» Джымі Гэндрыкса.

Нарэшце Дарця стала тварам у твар да дабрадзея ў чорным.

Той пасьміхнуўся і шчыра кіўнуў:

— Нарэшце.

(кропля вады, што падае ў ваду)

— Дзе я? — ціха пацікавілася Дарця. Яна ня раз чула гэты голас, зусім нядаўна ён (ці, можа, і ня ён), гаварыў у яе ў галаве.

Чорныя бровы выпаўзылі зь ценю акулераў у зьдзіўленьні. Усьмешка.

— Дзе ты? — паўза. За ёй: — А ты сапраўды дзіўная. Дзіўная дзяўчынка, скажу я табе. Найдзіўнейшая з усіх, хто сюды прыходзіў. *Асаблівая* дзяўчынка. Калі ты хочаш ведаць, *асаблівая* дзяўчынка, ты ў залі транзытных госьцяў.

Дарця насупілася:

— А дзе Юрко Банзай?

Паўза.

— Дзе Банзай? Банзай там, дзе яму і варта быць. А што, сумуеш?

Дарця прамаўчала.

— А хто ты? Ты Дудар?

Паўза. Спадар з гітарай кратнуў струны і ўзяў два-тры акорды. Яны таксама падаліся знаёмымі: штосьці з «Led Zeppelin» ці, можа, — «Creedence Clearwater Revival».

— Адзін мой даўні знаёмы прыходзіў сюды нядаўна... Ён заве мяне Сатырам. Разумееш? Я стары мудры Сатыр-Гітарыст, я дакладна не Дудар. Але... я, так бы мовіць, максымальна да яго набліжаны. Я зь яго найбліжэйшага атачэньня. Штосьці накшталт сям'і.

Дарця зноў насупілася, але лёгка кіўнула.

— Гэты чалавек — Кароль-Яшчарка — клясны хлопец... Як, зрэшты, і Гэндрыкс. Гэты хлопец папрасіў прасьпяваць оду яго чэлесу.

Парыў ветру.

Дарця пацерла гусіную скуру на руках.

— О, здаецца, табе ўжо хутка трэба будзе ісьці, — прамовіў Сатыр, пазіраючы на гітару. Дарця азірнулася цераз плячо і пабачыла за сабою слуп, раней яго, здаецца, не было. Да слупа на чэсным слове мацавалася старая, заржаўленая з краёў дзіравае шыльдачка:

УТОПІЯ

30 км

Дарця раптам заскуголіла:

— Я хачу назад! Вярні мяне назад, добра?

— Не, ты-такі сапраўды дзіўная. Але калі ўжо ты *асаблівая* — раз хочаш, можаш вяртацца... Але ты пашкадуеш, павер мне на слова.

— Не-не, я не пашкадую, усё крута, праўда, я ня буду шкадаваць! — запэўніла Дарця дабрадзея.

— Ну тады ідзі.

ІДЗІ!!!

ЛЮБКО ДЭРЭШ

* * *

!!!!!!!!!!!!!!!

яна ўскочыла з бальнічнага ложка, але моцная рука вярнула яе на падушку. Белы колер, іскрысты боль, усёахопны і ныючы, нібы прарэджаны ультрагук, і пах шпіталю. Дарця не магла сканцэнтраваць позірк. Двайлася ў вачах. Боль і рухі, скаванья гіпсам і бінтамі.

— Ціха, ціха! Ляжы! Ленка, яна прыйшла ў сябе! Прамэдолу, два кубікі! Ну, Ленка! Варушыся!

Укол. Ватная цемра.

* * *

!!!!!!!!!!!!!!!

Дарця апрытомнела з жахлівым разуменьнем таго, што назаўжды страціла рукі. Падчас апэрацыі ёй ампутавалі абедзьве рукі і левую ступню, начыста растучаную абломкам бэтоннай панэлі.

* * *

яна крычала да хрыпаты. У мэдыстры Ленкі здалі нэрвы, і яна ўкаціла ёй трыста мілілітраў прамэдолу. Дарця адчула задуху, парнасьць і блаславёную цішу транзытнай залі. Ціск упаў амаль да нуля

* * *

адчуваньне палёту

(слайд: струмень па камяністым горным рэчышчы)

* * *

лячу?

(вясна)

* * *

Прывітаньне.

Стары мудры Сатыр-Гітарыст гэтаксама працягваў сыціскаць гітару, нібы юную субтыльную каханку.

Дарця глядзела на Сатыра задуменна і сумна. Некалькі сэкондаў спадар у чорным маўчаў.

— Ты харошая, ты гэта ведаеш? Сапраўды!

Дарця абьякава пацепала плячыма.

— А цяпер ідзі. Цябе чакаюць.

Дарця ўжо разьвярнула, каб ісьці па ўказальніку, але спынілася і зірнула на Гітарыста ў апошні раз.

— Дзякуй, — сказала яна.

Усьмешка.

— Ідзі. Не затрымлівайся тут. І перадавай прывітаньне Банзаю — ён мяне

павінен памятаць!

Дарця павярнулася і пайшла. Сатыр зноў узяўся перабіраць струны каханкі, цяпер ужо

(слайд: табун коней)

«Дом узыходзячага сонца». Сумна-лёгкае і блюзавае.

(слайд: кропля падае ў ваду)

Яна ішла па ўказальніку,

УТОПІЯ

30 км

(аргумэнт перараджэння)

аддаляючыся ад канапы з Сатырам, канапы сярод

(слайд: туман над возерам)

бязьмежнага Нідзе.

(*Госпадзеіду да Цябетвая Дарця Борхес*)

(*амін*)

Жнівень 2000 — студзень 2001

Пераклала з украінскай Марыя Мартысевіч

паводле: Дереш, Любка. Культ. — Львів: Кальварія, 2006.

Пераклад паўстаў у межах праекту «Homines Urbani» Таварыства Villa Decius, Кракаў.

«Пісьменства — эта акушэрства»

Зь Любком Дэрэшам гутарыць
перакладчыца Марыя Мартысевіч

— Першае пытаньне вельмі істотнае для мяне, калі ідзеца пра пісьменьніка, які стварае штосьці, нагэтулькі прывязанае да пэўнага рэгіёну, пэўнай мясцовасьці, пэўнага топасу. Адкуль ты ўзяўся? Раскажы пра сваю сям’ю. Да якога калена ты ведаеш свой радавод?

— Я родам са Львоўшчыны, а менавіта з-пад Стрыя (ёсьць такі горад пад Львовам), а менавіта з маленькага мястэчка пад Стрыем, яно называецца Дулібы. Там нарадзіўся мой дзед. Я рос у гэтым маленькім мястэчку, таму я не магу назваць сябе чалавекам гораду. Я хутчэй правінцыял. Але я і не вясковы жыхар. Я местачковец. Што да радаводу, я прысьпеў абодвух сваіх дзядоў, бабуляў і прабабулю, і сваю генэалёгію я ведаю прыкладна з канца XIX стагодзьдзя. Па лініі бацькавай маці мае продкі — украінцы; па лініі бацькавага таты прозьвішча Дэрэш, хутчэй за ўсё, вугорскае. Яно значыць «сівы» — гэтым словам азначаюць масьць коняў. Кажуць, прозьвішча паходзіць ад белых харватаў — гэта вугорская народнасьць, дакладней, татараў, якія перабраліся на тэрыторыю Вугоршчыны, у Прыкарпацьце. Калі я бываю ў Крыме, дзе шмат татараў, становіцца відавочна, наколькі я да іх падобны. Калі я быў апошняга разу ў Эгіпце, мяне ня проста прымалі за эгіпцяніна, мне нават дакладна казалі, зь якога рэгіёну Эгіпту я магу паходзіць з такой формаю твару. Таму я раблю выснову, што нейкая паўднёвая кроў ува мне цячэ. У Заходняй Украіне ёсьць смуглявыя людзі, але смуглявасьць маёй сям’і даволі нетыповая для Галіччыны.

— Ці можна сказаць, што прататыпам Медных Букаў сталіся твае родныя Дулібы? Якая школа стала прататыпам каледжу, апісанага ў рамане «Культ», і ці было ў цябе шчаслівае школьнае дзяцінства?

— Што да гораду, то Медныя Букі — гэта ня толькі Дулібы. Увогуле, уся Га-

ліччына пераважна складаецца з такіх маленькіх мястэчак. Яна ня ёсьць ані сельскай мясцовасьцю, ані магутным мэгаполісам: Львоў — найбуйнейшы горад, дый той мае ледзьве мільён насельніцтва. Да таго ж, мае месца характэрная для Заходняй Украіны міграцыя працоўнага насельніцтва, выезд на заробкі за мяжу — у Грэцыю, Гішпанію, Партугалію, Італію. Гэтая зьява дасягнула піку ў 1996—2000 гады, калі ў краіне была проста беспрасьветная сытуацыя. Менавіта тады вельмі шмат сямей страціла аднаго-двух чалавек, якія зьехалі на заробкі, ад гэтага проста зьменшылася насельніцтва, і складалася ўражаньне нейкага малалюдзьдзя, а часам і проста бязлюдзьдзя. Гэтая атмасфэра занябаньня мяне вельмі моцна крапала, штосьці ўва мне рэагавала на гэта. Але гэта ня ўсё.

Калі задумацца, гэта вельмі трагічная сытуацыя — нарадзіцца ў правінцыі, ня маючы ніякіх выхадаў на інфармацыю, моцных сувязяў зь нейкім цэнтрам. Але я ўсё адно быў цалкам задаволены мястэчкам, у якім нарадзіўся. Чаму? Таму што адным з аўтарам, які найбольш уразіў мяне ў дзяцінстве, быў Стывэн Кінг. Адзін з патасаў Кінга — менавіта ўслаўленьне местачковасьці. Сам Кінг паходзіць з такога маленькага гарадка. І яго кніжкі — гімн правінцыйнасьці. Яскравы прыклад — мястэчка Кастлрок, якое пераходзіць у яго з раману ў раман. Мой дзядзька, які быў вялікім аматарам Кінга і які прывучыў мяне яго любіць, таксама падтрымліваў мяне ў гэткай любові да местачковасьці. Дзядзька паходзіў з карпацкага мястэчка, ня проста мястэчка, а мястэчка, у якім былі горы. Значна больш, чым мае Дулібы, прататыпам Медных Букаў было роднае мястэчка майго дзядзькі.

Што да майго школьнага дзяцінства, яно было нешчасьлівае, я б нават сказаў, трагічнае, напоўненае адчаем, што ўсё адбываецца так, а не іначай, бо школа ў мяне была нейкая зусім нікаяя. Гэта доўжылася да 8-й клясы ўключна, пакуль я не паступіў у Львоўскі фізыка-матэматычны ліцэй, на спэцыяльнасьць «хімія/біялёгія». Так што ўжо ў 9-й клясе я пачаў жыць у Львове. Пакінуў сваё маленькае мястэчка, пераехаў у вялікі горад. Больш за тое, я трапіў у вельмі спэцыфічнае асяродзьдзе. Туды, дзе вучыліся надзвычай разумныя дзеці з усяго рэгіёну. У ліцэі панавалі культ вучобы і адначасова неймаверна адарваная атмасфэра. Нефармальнасьць, немэйнстрымнасьць была там легалізаваная. Падлетак мог быць там тым, кім хоча быць. Што мне пасавала як найлепей. Я чалавек даволі канформны і слабахарактарны, няздольны аказваць рашучага супраціву. У агрэсіўным, неспрыяльным асяродзьдзі хутчэй абяру стратэгію маскіроўкі, сыду ва ўнутраную эміграцыю.

— **То бок, раман «Культ» можна назваць аўтабіяграфічным?**

— Толькі да пэўнай меры. Я яшчэ не стварыў ніводнай кніжкі, пра якую я б мог сказаць: вось мая аўтабіяграфія. Я заўсёды штосьці мяняў месцамі і камбінаваў: людзей, падзеі, элементы характараў, і «Культ» ня быў выключэньнем.

— **Ёсьць меркаваньне, распаўсюджанае, напрыклад, у беларускай традыцыяналістычнай крытыцы: пісьменства — занятак сталага чалавека. Каб пісаць прозу, больш за тое — раманы, трэба мець багаты жыцьцёвы досвед. Ці так гэта? Цікава пачуць думку літаратара, які абвяргае гэту тэзу сваёй творчай біяграфіяй.**

— Па-першае, я скажу, што ў вялікай ступені пагаджаюся са згаданымі табой «традыцыяналістамі». Бо раманістыка, бэлетрыстыка — занятак дасьпелых людзей, і чым старэйшы я стаюся, тым больш я ў гэтым пераконваюся. Добрыя раманы можна пісаць толькі пасля сарака гадоў. (*Xixikaе.*) Але тым ня меней, мне цікава пісаць. Цікава і прыемна, я атрымліваю ад гэтага ўнутраную асалоду. Я адчуваю, што, пішучы, штосьці разумею для самага сябе. Пісаць я пачаў у пятнаццаць гадоў, можа, крыху раней, спачатку аповяданьні, потым большыя творы, якія цягнулі на вялікія аповяданьні ці маленькія аповесці, потым было некалькі аповесцяў, дзеве зь іх былі надрукаваныя, «Культ» і «Пакланенне яшчарцы». Як гэта адбываецца? Можна вылучыць два тыпы пісьменства. Першы — калі ты свайго роду акушэр, даеш чамусьці прайсьці празь сябе, а другі — калі ты нешта прыдумляеш, камбінуеш. Мне знаёмы і першы, і другі досьвед. «Культ» і «Яшчарка» — гэта былі моманты, калі я быў акушэрам. Два творы, якія я лічыў за лепшае не друкаваць, я проста пісаў. «Архэ» і «Намер!» — зноў жа акушэрства. «Крыху цемры» — больш пісаньне, чым акушэрства.

— Раман «Культ» убачыў сьвет і меў посьпех да таго, як ты паступіў у ВНУ, абраў будучую прафэсію. То бок, як пісьменьнік ты склаўся яшчэ да ўнівэрсытэту. Чаму ты не захацеў акадэмічна кшталтавацца як пісьменьнік, атрымаць якую-небудзь гуманітарную спецыяльнасьць? Ці лічыш ты пісьменства сваёй прафэсіяй?

— Я ўдакладню: «Культ» я напісаў у апошні год вучобы ў ліцэі, калі рыхтаваўся паступаць на эканамічны факультэт. Кніжка выйшла пад канец першага году навучаньня ва ўнівэрсытэце, калі мяняць штосьці было позна. Ні я, ні людзі вакол мяне не разумелі, ці выйдзе штосьці з майго пісьменства, ці можа гэта калі-небудзь стаць маім рамяством, маёй прафэсіяй. Адна кніжка нічога не вырашае, тым больш калі табе васьмнаццаць гадоў, тым больш ва Ўкраіне, дзе пісьменьнікаў, якія зарабляюць на жыцьцё творчасцю, можна пералічыць на пальцах адной рукі. Але я не шкадую, што скончыў эканамічны факультэт. Я лічу, што чалавеку гуманітарнага, я б нават сказаў, ірацыянальнага складу, скрайне неабходна штосьці рацыяналізуе — напрыклад, такая прагматычная рэч, як эканоміка. Прынамсі, я цяпер разумею, што такое грошы не як паперкі, а як іх глябальная функцыя. Як гэта ні сьмешна прагучыць, я разумею, што такое капітал. І, як ні дзіўна, я разумею, што гэтая веда ня лішняя, яна нават карысная для мяне. Яна дапамагае глядзець на сьвет менш рамантычна, з большай выгадаю для сябе. Ці лічу я пісьменства сваёй прафэсіяй? Я думаю, што так. Апошнія два гады гэта мая прафэсія, бо я жыў толькі з таго, што пісаў, і жыў няблага. Пры тым, што я маю зусім невысокія патрабаваньні да жыцьця: ня п'ю, не палю, мяса ня ем і на лекі ня трачуся, — мне вельмі няблага жывецца.

— Я задам табе пытаньне, якое не прайшло колькі гадоў таму цэнзуры на так званай «народнай прэс-канфэрэнцыі» Ўладзімера Пуціна. Што ты думаеш пра абуджэньне Ктулху?

— Я цалкам яго падтрымліваю. Ктулху — мой герой. Яшчэ з далёкіх 1990-х, калі

той самы дзядзька, які навучыў мяне любіць местачковасць і ізаляцыянізм, адкрыў мне Лаўкрафта. Ктулху быў маім улюбёнкам, разам зь Ёг-Сатотам, канечне ж, інакш бы я не зрабіў апошняга пэрсанажам «Культу».

— Перакладаючы «Культ», я адчула, што яго аўтар знаходзіўся пад уплывам перадусім візуальнай культуры: выяўленчае мастацтва, кліпы, пэрформансы, жанравае кіно... Якія яшчэ пласты культуры паўплывалі на цябе як на творцу?

— Я ня здраджваю сваім інтарэсам, якія зьявіліся ў мяне яшчэ ў ліцэі, — псыхадэліі і канцэпцыям псыхадэліі. У клясе дзвятай я адкрыў для сябе такую рэч, як псыхадэлічная рэвалюцыя, зь яе пачалося маё знаёмства з новай гісторыяй культуры XX стагодзьдзя. Гэта і візіянерскія досьведы мастакоў, што зазналі ўздзеянне галюцынагенаў, — карціны і кіно, безумоўна, але яны былі адно эстэтычным на паўненьнем гэтага зрэзу. Значна больш на мяне паўплываў іншы аспект псыхадэлічнай культуры — транспэрсанальная псыхалёгія. ЛСД запачаткавала ня толькі рух хіпі, але і магутны ўздым філязофскай думкі. Станіслаў Гроф, Тымаці Ліры, Тоні Ўілсан — гэтая так званая новая парадыгма гучна заявіла пра радыкальны пераварот у навуцы. ЛСД была для псыхатэрапэўтаў эквівалентам квантавай мэханікі для фізыкаў... Абагульняючы, можна сказаць, што цэлы кірунак маіх інтарэсаў — гэта псыхалёгія, філязофія, а таксама шэраг іншых навук новай парадыгмы: сюды ўваходзяць і тэорыя сыстэмаў, і новая экалёгія, гуманістычная філязофія, інтэгральная філязофія, тэрапэўтычныя школы, сучасныя тэорыі фізыкі... Усе гэтыя рэчы так ці іначай карэлююць і толькі на першы погляд здаюцца раскіданымі, але насамрэч яны адлюстроўваюць адзін і той самы прынцып — гэта прынцып існаваньня чалавечай сьвядомасьці. Тое, што мяне найбольш цікавіць у гэтым жыцьці, — сьвядомасьць як такая.

— У пазнейшых тваіх раманах шмат адсылак да папярэдніх творчасьці: эпізадычны галоўны герой аднаго рамана стаецца галоўным у іншым, аповеды ўзаемаперасякаюцца, павязаныя топасам — уласна, Меднымі Букамі. Што гэта — спроба стварыць своеасаблівую сагу Галіччыны? І калі так, калі мы прачытаем усю праўду пра Геніка Браўнова з 11 «В»?

— Супэр! Пачну з апошняга пытання. Гісторыя Геніка Браўнова была напісаная яшчэ да «Культу» і «Пакланеньня яшчаркі» і разам зь імі й аповесьцю «Наркатычныя расьліны Ўсходняй Эўропы» стварае свайго роду тэтралёгію Медных Букаў. Гісторыя Браўнова была ў вялікай ступені натхнёная гуртом «Doors», яна была зусім юная і дзіцячая, але сам пэрсанаж мне здаўся такім цікавым, што я зьмясьціў яго ў «Культ» як эпізадычнага пэрсанажа, і ў тых месцах, дзе ён зьяўляецца, ён, як мне здаецца, адразу дае дзеянню дадатковай вагі. Аднак мае раманы ў цэлым — гэта ня сага Галіччыны, а хутчэй пляценьне ўяўнага павуцінныя. Стварэньне, удасканаленьне сьвету, у якім табе ўсё зручней працаваць. У гэтым ёсьць ціхае аўтарскае задавальненьне — вяртацца да абжытых месцаў, знаёмых герояў.

— **Якія праблемы, канфлікты абыходзілі табе сем гадоў таму, як аўтару «Культу», а цяпер актуальныя, а да якіх ты больш ніколі ня вернешся?**

— Крыху складанае пытаньне, бо я ня робат, каб кантраляваць усе свае праблемы. Асаблівасьць праблемы ў тым, што яна ўвесь час спрабуе высьлізнуць з поля нашага зроку. Схавацца ў сьляпой пляме. Усе праблемы адбываюцца ў той цензурнай зоне, якой мы ня ведаем. Так, наўскід, я ніколі не вярнуся ў сваёй літаратуры да тэмы падлеткавага каханьня, я максымальна поўна раскрыў яе ў стасунках Дарці і Банзая. Гэта ўспрымаецца цяпер зусім іначай, чым сем гадоў таму. Але лінія гэтых стасункаў, на мой погляд, адна з самых вартасных у рамане. Да чаго б я яшчэ ніколі не вяртаўся, дык гэта да такога гіпэрбалізаванага занурэньня ў сьвет фэнтэзі: канцоўка раману «Культ» мне цяпер здаецца... не такою. Тады яна мне здавалася такою, а цяпер — не такою. Але гэта ня значыць, што мне цяпер ня хочацца далей экспэрымэнтаваць у галіне містыкі. Містыка здаецца мне адной з найбольш хвалюючых рэчаў у літаратуры. Калі гэта ня проста лінейнае слоўнае маляваньне вобразаў, а калі яна зьяўляецца зьніадкуль, у сілу таго, што ўсе іншыя абставіны былі вытрыманыя, калі яна не прыцягнутая гвалтоўна, а вынікае сама па сабе. Вось тады містыка наймаверна цікавая. Мне хочацца экспэрымэнтаваць у гэтым кірунку, каб дасягаць тонкіх і яшчэ танчэйшых перажываньняў.

— **Наколькі супрацьстаяньне ўкраінскамоўных «нефармалаў» і «гопнікаў», расейскамоўных і з мабількамі» было праблемай твайго дзяцінства, і як ты ставіўся да гэтай праблемы цяпер?**

— Гэтае супрацьстаяньне даўно ўжо зьнялося. Усялякае супрацьстаяньне магчымае, толькі калі існуе дакладная ідэнтыфікацыя сябе. Калі я ўсьведамляю сябе як нефармала, і ў дадатак украінскага патрыёта, то расейскамоўны гопнік будзе выклікаць у мяне катэгарычнае непрыняцьце. І наадварот. За апошнія сем гадоў даводзілася шмат вандраваць. Нішто не прыносіць столькі новага досьведу, як вандроўка. Вандроўка паказвае іншыя бакі жыцьця. Вандроўкі так зьмякчылі маё стаўленьне да розных людзей, непадобных да мяне, што зона маёй талеранцыі наймаверна пашырылася. Я даволі даўно перастаў атаясамліваць сябе зь нефармаламі і, адпаведна, вылучаць гопнікаў як цэласную катэгорыю. Гэта пачалося яшчэ ва ўнівэрсытэце: я паступіў на самы гопніцкі яго факультэт. Я ўбачыў, што гопнікі — ніякія ня гопнікі: яны проста расьлі ў іншых асяродзьдзях, прымалі трохі іншыя рашэньні, траплялі ў крыху іншыя сытуацыі — яны вельмі падобныя да мяне. І калі раней была суворая варажнеча, канфлікты з гопнікамі ў мяне й маіх сяброў, непрыемныя і эмацыйна, і фізычна, то цяпер, калі ўнутры мяне гэты канфлікт зьнік, ён перастаў закранаць мяне і на вуліцах.

— **У беларускай літаратуры ў дадзены момант існуе негалоснае, але даволі адчувальнае напружаньне паміж літаратурнымі пакаленьнямі. У 2001 годзе, калі выйшаў «Культ», крытыка адразу залічыла цябе ў штат укрліту на пасаду самага «маладога ды раньняга» пісьменьніка Ўкраіны. На мой погляд, даволі адказная і няпростая пасада. Наколькі ты, як чалавек, які на сваёй скуры зьведаў штамп «малады літаратар»,**

адчуваеш розьніцу паміж пакаленьнямі ва ўкраінскай літаратуры?

— Маё літаратурнае жыцьцё складалася так, што са старэйшым літаратурным пакаленьнем я практычна не перасякаўся. Я мог хіба зрэдку чытаць іх водгукі на маладую літаратуру...

— **Патлумач, калі ласка, што ты маеш на ўвазе пад «маладой» (і, адпаведна, «старой») літаратурай.**

— Тут дзейнічае нават крыху іншая класыфікацыя. Можна сказаць, што існуе літаратура Старой Украіны і літаратура Новай Украіны. Да літаратуры Старой Украіны можна аднесці пісьменьнікаў пакаленьня шасьцідзясятнікаў, якія найпаўней адчулі на сабе Савецкі Саюз, якія прысьпелі Новую Ўкраіну самым акрайкам свайго жыцьця. Яны нясуць на сабе ўвесь ідэалёгічны цяжар свайго пакаленьня. Яны працягваюць існаваць у нейкай сваёй культурнай парадыхме, рэтрансьлююць украінскую нацыянальную ідэалёгію, спалучаную з ідэалёгіяй саўковасьці, шэрасьці, хоць сам гэты канфлікт даўно скончыўся, ператварыўся ў штосьці іншае. Асобныя людзі, якія былі ў андэграўндзе таго часу, вырваліся з-пад гэтага цяжару ідэалёгіі. Тыя ж Мікола Рабчук ці Юрко Пакальчук — людзі немаладыя, але здольныя адэкватна дачыняцца ня толькі з аднагодкамі, але і зь людзьмі значна маладзейшымі. Другая катэгорыя — пісьменьнікі Новай Украіны. Да іх ужо можна аднесці тых літаратараў, якія будавалі сваю творчасць на супрацьпастаўленьні сябе і савецкай сыстэмы. Гэта бу-ба-бісты: Юры Андруховіч, Аляксандар Ірванец, Віктар Небарак, гэта... хай будзе Юрко Іздрык — усе пісьменьнікі, якія прадстаўляюць, умоўна кажучы, постмадэрную літаратуру. Пісьменьнікаў, якія далучаныя да сытуацыі постмадэрну і яе пераасэнсаваньня — іх я аднёс бы да літаратуры Новай Украіны. Ну і ўжо аўтаматычна ў літаратуры Новай Украіны апынаюцца прэзаікі зусім маладыя. Я, Ірэна Карпа, Сафія Андруховіч, Таня Малярчук ды іншыя.

— **Ты хочаш сказаць, літаратура Старой Украіны для цябе неактуальная?**

— Так. Літаратура Новай Украіны цалкам адкрытая для сусьветных кантэкстаў. Найлепшыя ўкраінскія пісьменьнікі — Юры Андруховіч, Сяргій Жадан, Юрко Іздрык — мысьляць сваю літаратуру ўжо ня як постсавецкую ўкраінскую, а як украінскую частку сусьветнага кантэксту, у якім да іх былі і Джойс, і Букоўскі, і Ўэлш, і Бэгбэдэр. Яны максымальна актуальныя.

— **Ты толькі што зрокся старога літаратурнага пакаленьня, але ўкраінскія чытачы адзначаюць, што часам твая мова набывае мала ўласьціваю сучаснай літаратуры «кніжнасьць». Адкуль твой лексыкон?**

— Найбольш яркім украінскамоўным літаратурным адкрыцьцём сталі для мяне калісьці кніжкі Іздрыка, Пакальчука, Андруховіча, Жадана, Тараса Прахаські, Багдана Жолдака. Прачытаўшы іх, я зразумеў, што па-ўкраінску таксама можна пісаць цікава і сучасна, мова не павінна быць дэкаратыўнай, як у творах нашых класыкаў. Зрэшты, гады чатыры таму я зразумеў, што класычная літаратура для мяне таксама вельмі важная і вельмі патрэбная, і я стаў яе пэрыядычна чытаць. Але я адрозьніваю мову (стыль) і ідэалёгію — украінскі савецкі кантэкст мяне не гняце.

✂ РЭЦЭНЗІІ

АНДРАНИК АНТАНЯН

Мама — анёл, а тата — нэгрыцянскі кароль

«Піпі Доўгаяпанчоха» па-беларуску

Ліндгрэн, Астрыд. *Піпі Доўгаяпанчоха*. Пераклад са шведскай Дзьмітрыя Плакса. Мінск: Выдавец Зміцер Колас, 2008. — 176 с.

Адна з адметнасьцяў сур’ёзнай «дарослай» літаратуры палягае ў тым, што зь цягам часу тэксты, напісаныя для дарослых, непрыкметна і незваротна пераходзяць у разрад дзіцячых. Самы вядомы прыклад — гэта «Рабінзон Круза» Даніеля Дэфо. Прычым, што характэрна, не магу прыгадаць адваротнага пераходу. Аднак існуе катэгорыя дзіцячай літаратуры, якая ад самага пачатку мела шырокі ўзростава-спэктар чытачоў, і праз гэтую шырыню спектру такія творы доўга трымаюцца на вяршынях папулярнасьці. Бацькі з большым задавальненьнем чытаюць сваім дзецям такія тэксты. Да такіх

аўтараў у першую чаргу адносіцца культавая швэдзкая пісьменьніца Астрыд Ліндгрэн (1907—2002), апо-весьці якой нарэшце дачкаліся перакладу і на беларускую мову.

Не магу прыгадаць, якое ўражаньне зрабіла на мяне гэтая кніга ў дзяцінстве. Магло так здарыцца, што яе і не чытаў. Таму як рэцэнзэнт я не абцяжараны сентымэнтамі наконт таго, як павінна гучаць гэтая кніга па-беларуску. У аповесьці «Піпі Доўгаяпанчоха» зачароўвае нязмушаная, разьняволеная мова галоўнай гераіні, поўная аказіяналізмаў, моўнай гульні бязь ясна акрэсьленых правілаў, што і ўласьціва для мовы (і

ня толькі мовы) дзяцінства. За гэта мы павінны быць удзячныя перакладчыку Дзьмітрыю Плаксу. Як чалавек бязьмежна лянівы, я схільны хваліць людзей не за тое, што яны зрабілі, а за тэя рэчы, якіх яны не зрабілі. Вельмі прыемна, што рэдактар кнігі Юрась Бушлякоў, які мае заслужаную рэпутацыю моўнага пурыста, не паставіў сабе задачу прывесці тэкст да знамянальніка, прынятага ў сур’ёзным пісьменстве. Наагул, радасна, што тыя, хто рыхтаваў кнігу, у добрым сэнсе не шукалі складаных дарог. Беларускае выданьне аформленае клясычнымі ілюстрацыямі Інгрыд Ванг Нюман. Рашэньне нібыта і

Андранік Антанян — эсэіст, паэт. Апошнія публікацыі ў «ARCHE» — агляд «Вільня новалітоўскага пэрыяду» (9/2006) і дзёньнік Язэпа Шнаркевіча (12/2007).

відавочнае, і тэхнічна нескладанае — але дадумацца да простых рашэнняў і ёсць самым важным.

Аповесць «Піпі Доўгаяпанчоха» напісаная ў 1945 годзе, але ўражання, што маеш справу зь літаратурным помнікам (у найгоршым сэнсе), не складаецца. Наяўнасьць у тэксьце лексычных архаізмаў і экзатычных сытуацыяў, кшталту абмеркаваньня якасьцяў служанак за каўкаю, не замінаюць атрымліваць асалоду ад назіраньня за прыгодамі дужай, разумнай, самастойнай, але вельмі самотнай дзяўчынкі. Перачытваючы разьдзел «Піпі ідзе ў школу», злавіў сябе на думцы, што манера гераіні вельмі размову з настаўніцай перагукаецца з дыялягамі п'есы Эжэна Ёнэска «Лысая сьпявачка». І тут няма нічога дзіўнага. Гэтыя творы фактычна аднагодкі, і так ці іначай іх зьяўленьне выкліканае спэцыфічнымі праблемамі мэтодычнай адукацыі ў павянальнай Эўропе.

Што мяне сапраўды здзівіла, дык гэта дарослая самастойнасьць герояў кнігі. Калі зь Піпі Доўгапанчохай, у якой «мама —

анёл, а тата — нэгрыцянскі кароль», дзяўчынкай, якая вымушаная сама сабе сьпяваць калыханку і вядзе не зусім дзіцячы лад жыцьця, яно і зразумела, але і яе сябры — дзевяцігадовыя Аніка і Томі, якія задумваліся аўтаркай як выразныя антыподы галоўнай гераіні, на сучасныя меркі выглядаюць надзвычай самастойнымі дзецямі. Зрэшты, падобна, што працэс інфанталізацыі падростаючага пакаленьня пачаўся ня ўчора. У школе мы паціскалі плячым, калі настаўнікі апавядалі нам пра тое, як Аркадзь Гайдар у пашнаццаць гадоў камандаваў палком. Для сёньняшняга гарадскога дзіцяці самастойны паход у цырк — ня меншая праява самастойнасьці.

Важнасьць выхаду ў сьвет гэтага выданьня ня толькі ў тым, што корпус беларускіх тэкстаў для дзяцей мізэрна малы (пра ягоную якасьць — асобная размова), таму любая з густам аформленая і ақуратна выдзена дзіцячая кніга (не развальваецца ў руках, надрукаваная чытэльным шрыфтам і на добрай паперы) запатрабаваная ў беларускіх бацькоў. На маю дум-

ку, найбольш істотна тое, што гэта фактычна першы тэкст на беларускай мове, адрасаваны пераважна дзявочай аўдыторыі, і дзе дзяўчынка (няхай сабе ня вельмі звычайная) выступае галоўнай гераіняй. Гучыць неверагодна, але бацькі беларускай дзіцячай літаратуры ня вельмі рупіліся пра сваіх чытачак. Ня думаю, што дзяўчаткам было цікава чытаць у школе пра прыгоды Міколкі-паравоза ці палескіх рабінзонаў. Вось так адразу не магу прыгадаць папулярнага беларускага праявічнага твору, галоўнымі гераінямі якога былі б дзяўчаткі 5—12 гадоў. Магчыма, што такога і няма.

Як бацька свавольнай і гарэзьлівай дзяўчынкі хацеў бы пажадаць перакладчыку Дзьмітрыю Плаксу і каардынатарцы праекту Аляксандры Макавік, каб праца над перакладамі твораў Астрыд Ліндгрэн на беларускую мову працягвалася. Бо бяз гэтай працы колькасьць самастойных, разумных і дужых дзяўчаткаў, сьвята перакананых, што яны «жывуць у свабоднай краіне», наўрад ці павялічыцца.

SUMMARY, No. 6 (69), 2008

Political scientist, director of the Belarusian Institute for Strategic Studies (BISS) **Vital Silicki** analyses, in his «**To Catch Up with Europe. The New Logic of Lukashenka's Transformation,**» some new trends in the rhetoric of Lukashenka's government. If in the eve of his reign the Belarusian president promised very limited consumptive standards and used as his electoral base some poor populations strata like pensioners, country farm workers etc., than nowadays he declares in populist style that his rule will secure advanced consumption comparable with neighboring nations which have joined recently EU. Meanwhile it may signal that president Lukashenka would want to transfer his electoral core in favor of middle class and other prosperous social groups.

Piotra Rudkoŭski, a philosopher, logician, and methodology professor at the Vilnius-based European Humanities University (EHU), Lithuania, discusses, in his «**How Many Belarusian Languages will Remain Until 2008?**» the consequences of new orthography regulations of the Belarusian language, which had been adopted by the Belarusian parliament and will be imposed on September 1, 2010. The newly adopted «Law on Rules of Belarusian Orthography and Punctuation» bans publishing, media, education, and other public activity in the «non-Soviet» spelling standard of the Belarusian language, or so called tarashkievitsa, which is used by some independent publishers and media, including *Nasha Niva* weekly, *ARCHE* journal, and Radio Liberty Belarusian service web-site. Since that measure is designed for a further shrinking of the Belarusian-language independent press and media publishing, the author suggests that adopting the Soviet-style spelling standard or so called narkamaŭka for independent officially registered media is a better option than their squeezing out from public domain and the further marginalization.

The latest text in «Analyses» rubric is the Belarusian translation of **Robert Kagan's** geopolitical essay «**The End of the End of History. Why the Twenty-First Century Will Look Like The Nineteenth,**» originally posted in *The New Republic* on April 23, 2008.

Nasha Niva web-site editor-in-chief **Andrej Dyńko** criticizes, in his «**Drama that we are not Russians**» colonial biases and pro-Russian sentiments of public speeches and interviews by a famous writer and journalist *Šviatlana Aleksijevič*. Philosopher, head of the flying university *Belarusian Collegium Aleś Ancipienka* deals in his «**Newest history of Belarusian Colonialism**» with remnants of Belarus's colonial perceptions and presentations in the modern Belarusian Russian-language intellectual discourse.

Critic **Daniła Žukoŭski** sorts out, in his «**Nobody is prefect,**» the book *Ograbiony naród. Rozmowy z intelektualistami białoruskimi. Przeprowadzili Małgorzata Nocuń i Andrzej Brzeziecki*. Wrocław: *Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego*, 2007 — 216 st. McGill University (Montreal, Canada) doctorate student **Rashed Chowdhury** reasons, in his «**The Leftist Populist that Earlier Didn't Exist Before,**» two publications on Belarusian political regime and its ruler (Schmidtke, Oliver and Yekelchik, Serhy (eds.). *Europe's Last Frontier? Belarus, Moldova, and Ukraine between Russia and the European Union*. New York: Palgrave Macmillan, 2007; Parker, Stewart. *The Last Soviet Republic: Alexander Lukashenko's Belarus*. Victoria, B.C.: Trafford Publishing, 2007). In his opinion the latest one is completely fraudulent and its author is an ordinary charlatan. Historian **Aleś Paškievič** concentrates, in his «**Grodno University in Captivity of Hypocrisy and Cynicism,**» on quasi-historical monograph which has been recently published by

SUMMARY, No. 6 (69), 2008

Grodno State University (Егорычев, В. Е. Продовольственная политика Советской власти в Беларуси (1917—1920 гг.). Гродно: ГрГУ, 2007. 135 с.). The reviewer shows that it was written at the end of 1970 and was published in 2007 almost without any changes. Thus it refers to a such authority in historical science as Leonid Plyich Brezhnev, and as its methodological base serves some Communist ideology prescriptions.

ARCHE also publishes the Belarusian translation of the review by a Harvard University professor **Edward L. Keenan**, «**The Long-Awaited Book and the Bykovskii Hypothesis**,» originally posted in *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. Vol. 8, 4 (Fall 2007). P. 817—830. The review is dedicated to the anonymous epic poem ‘The Lay of Igor’s Campaign’ written in the Old East Slavic language, and its prominent researcher Alexander Zimin’s work (Зимин, Александр Александрович. Слово о полку Игореве. — Под ред. В. Г. Зиминой и О. В. Творогова. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2006. — 516 с.: ил.). The reviewer raises some questions about the authenticity of the poem, mostly on account of its language, and concludes that it is a forgery, i.e. a recompilation and manipulation of several authentic sources, created at the end of the 18th century.

Historian **Claire Le Foll** examines, in «**Between Revolution and Silence**,» a review written on the request of ARCHE, the book by an Israeli historian Arkadi Zeltser (Зельцер Аркадий. Евреи советской провинции: Витебск и местечки 1917—1941. Москва: РОССПЭН, 2006. 476 с.) on inter-war Ethnic Relations in the Soviet Union.

Historians **Jan Lewandowski** from Lublin University and **Serhy Yekelchyk** from University of Victoria continue a discussion rousing the ARCHE editor-in-chef Valer Buĭhakaŭ book «Origins of Belarusian nationalism». EHU professor **Taciana Čulickaja** reviews in her «**Belarus: a Deviant Case of a Systemic Transformation?**» the latest political science literature on Belarus: «Official Media Discourse and the Self-Representation of Entrepreneurs in Belarus» (*Europe-Asia Studies*. Vol. 59. No. 8. December 2007. P. 1331—1348) by Manchester University student Galina Miazhevich; «Linkage, Leverage, and the Post-Communist Divide» (*East European Politics and Societies*. No. 21. 2007. P. 49—66) by Toronto University professor of political science Lucan A. Way and his colleague Steven Levitsky from Harvard University; and «Between Russia and the EU: Transformational Opportunities for Belarus» (*Lithuanian Foreign Policy Review*. No. 18. 2006. P. 131—156) by Vilnius University political science professor Tomas Janeliūnas. EHU professor **Uład Navicki** reviews new EHU publication in «**Vicious Circle in the Gray zone of Stability**» (Бреский О., Бреская О. От транзитологии к теории Пограничья. Очерки деконструкции концепта «Восточная Европа». — Вильнюс: ЕГУ, 2008. — 336 с.) on the system transformation in Eastern Europe.

Historian **Thomas M. Bohn** from Ludwig-Maximilians University Munich in «**Resistance and Insubordination in Minsk. Resistive Behavior in The Soviet Union**,» considers public resistance of some social groups in the post-war Belarus. Participants of Round Table «**Eurasian Values, European Desires**» wonder why Belarus is essentially a single nation in Eastern Europe which doesn’t want to join the European Union.

This issue is concluded by the Belarusian rendition of «**The Cult**» by the Ukrainian writer **Lubko Deresh**, an interview with him, as well as a short review by **Andranik Antanian** of Belarusian translation of the Pippi Longstocking by Astrid Lindgren.

У НАСТУПНЫХ НУМАРОХ

АЛЕСЬ БЕЛЫ

Эвалюцыя палітычнага народу ВКЛ у Сярэднявечча і Новы час

МІКАЛАЙ ІЛЬКЕВІЧ

Уладзімер Пракулевіч: Адноўлены час

СЯРГЕЙ ДУБАВЕЦ

Эсэ пра бацьку

АЛЕГ ДЗЯРНОВІЧ

Ва ўздагон. Заўвагі на палёх кнігі
Анджэя Раманоўскага «Пазытывізм у Літве»

ВІТАЛЬ БРОЎКА, АЛЯКСАНДАР ЧЫГІР, ДАРКА СЛАБЧАНКА, АЛЕСЬ ЗАРЭМБЮК, МІХАСЬ ПАШКЕВІЧ

Чаму я стаў грамадзкім актывістам,
а мае аднакласьнікі — не

ARCHE 7—8 2008

УДАКЛАДНЕНЬНЕ

У мінулым нумары па тэхнічных прычынах выпаў радок у тэксьце «Вайна без цензуры. Ад рэдактара» (с. 9, першы абзац зверху). Гэты абзац трэба чытаць у наступнай рэдакцыі:

У афіцыйных выданьнях апошняга часу на тэму вайны вы сустрэнеце максымум прапаганды і мінімум суперыжаваньня. Ідэялягема ўёснароднай барацьбы зь нямецка-фашысцкімі акупантамі забараняе ўдэленьне пра маштаб беларускай калябарацыі. Падбор фотаілюстрацый у гэтых выданьнях такі самы, як і 20 ці 40 гадоў назад: абы не адьсьці ад догмы пра масавы гераізм савецкага народу, зьверствы нямецка-фашысцкіх акупантаў і подласьць кучкі калябарантаў, абы схавачь свае *падсвядомыя страхі перад ростам беларускага нацыяналізму, калі той атрымлівае нябачаную раней падтрымку ад дзяржавы. Калі ўся вайна зводзіцца да гэтага г*ламурнага гераізму і шаманскіх воклічаў пра дзікунства акупантаў, то выглядае, што мы маем справу не з навукай, а грубай і цынічнай прагандысцкай маніпуляцыяй.